

2025³
(582)

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 6 РАЗІВ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1957 р.
КИЇВ

UKRAINIAN
HISTORICAL
JOURNAL

ЗМІСТ

Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції, повсякденні практики

- Харук А.* Дві битви за Лиман (23 травня — 2 жовтня 2022 р.) 5
- Рудько С., Марченко Я.* Британське сприяння у зміцненні протитанкових та артилерійських спроможностей ЗС України у 2022—2024 рр. 16

Історичні студії

- Горобець В.* Структури влади ранньомодерної Української держави: роль полковника в регулюванні поземельних відносин 28
- Кудлай О.* Державний контроль Української Народної Республіки: структура, завдання, головні напрями діяльності (1917—1918 рр.) 43

CONTENTS

Russo-Ukrainian War: Modern and Historical Contexts, Comparative Retrospectives, Everyday Practices

- Kharuk A.* Two Battles for the Lyman City (May 23 — October 2, 2022) ... 5
- Rudko S., Marchenko Ya.* British Assistance in Strengthening the Anti-Tank and Artillery Capabilities of the Armed Forces of Ukraine in 2022—2024 16

Historical Articles

- Horobets V.* Power Structures of the Early Modern Ukrainian State: Colonel's Role in Regulating Land Relations ... 28
- Kudlai O.* State Control of Ukrainian People's Republic: Structure, Tasks, Main Areas of Activity (1917—1918) 43

Вронська Т. Режимна «гостинність» в УРСР для представників української діаспори (1960—1980-ті рр.) 59

Біографістика

Литвинова Т. Григорій Андрійович Полетика: до 300-річчя від дня народження 81

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

Посохова Л. Твори мислителів доби Просвітництва у приватних бібліотеках духовенства Гетьманщини та Слобідської України другої половини XVIII — початку XIX ст. 105

Гедьо А., Іванюк О. Культуроцид у контексті російської колонізації Криму: свідчення мандрівників першої половини XIX ст. 122

Яремчук В. Польща / поляки в українській історії: образи українського радянського історієписання 137

Студії пам'яті

Антонюк Я., Трофимович В. Служба безпеки ОУН(б) крізь призму трансформацій історичної пам'яті 162

Дискусії

Брехуненко В. «Виняткова успішність» чи зав'язь майбутніх потрясінь? Укоотре про баланс здобутків і втрат української еліти на Люблінському сеймі 1569 р. 176

Старченко Н. Складні шляхи ранньомодерного українського націєтворення, або Кілька зауваг до звичної схеми історії України 191

Miscellanea

Андрулакис Е. Українське питання у статті грецького інтелектуала XIX ст. 219

Vronska T. Regime “Hospitality” in Ukrainian SSR for Representatives of the Ukrainian Diaspora (1960—1980s) 59

Biographical Studies

Lytvynova T. Hryhorii Andriiovych Poletyka: To the 300th Anniversary of His Birth 81

Methodology. Historiography. Source Studies

Posokhova L. Works of Thinkers of the Age of Enlightenment in the Private Libraries of the Clergy of the Hetman-shchyna and Sloboda Ukraine in the Second Half of the 18th — Early 19th Centuries 105

Hedo A., Ivaniuk O. Culturocide in the Context of Russian Colonization of Crimea: Testimonies of Travelers in the First Half of the 19th Century 122

Yaremchuk V. Poland / Poles in Ukrainian History: Images of Ukrainian Soviet Historical Writing 137

Memory Studies

Antoniuk Ya., Trofymovych V. SS OUN(B) Through the Prism of Transformations of Historical Memory 162

Discussions

Brekhunenko V. “Exceptional Success” Or the Source of Future Upheaval? Once Again to the Balance of Achievements and Losses of the Ukrainian Nobility at the Lublin Sejm of 1569 176

Starchenko N. Convolutated Paths of Early Modern Ukrainian Nation-Formation, or Notes on the Conventional Scheme of Ukrainian History 191

Miscellanea

Androulakis E. The Ukrainian Question in an Article by a 19th Century Greek Intellectual 219

Рецензії й огляди

Заяць А. Особливо небезпечні хвороби ранньомодерної доби на Волині та Київщині [Рец. на кн.: Сас П. Чумні часи: епідемії на Волині і Київщині в другій половині XVI — першій половині XVII ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. 660 с.] 231

Лисенко О. Нацистський окупаційний геноцид в Україні: нова сторінка історієписання [Рец. на кн.: Грінченко Г., Венгер А. Архівно-слідчі справи щодо вбивств пацієнтів психіатричних лікарень окупованої Дніпропетровщини: історичне джерело, люди і пам'ять. Дніпро: Ліра, 2024. 525 с.] 239

Повертаючись до надрукованого

Марковський Д.К. Чи історія має свій кінець? У відповідь на рецензію професорки Оксани Каліщук на мою книгу «W cieniu Wołynia: “Antypolska akcja” OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943—1945» 246

Хроніка

Потульницький В. Тема російсько-української війни на 54-му Дні історика в Німеччині 253

Скальський В. 13-те засідання Польсько-української комісії для дослідження взаємин у 1917—1921 рр. 256

Book Reviews and Surveys

Zaiats A. Particularly Dangerous Diseases of the Early Modern Age in Volyn and Kyiv Region [Book Review: Sas P. Plague Times: Epidemics in Volyn and Kyiv Region in the Second Half of the 16th — First Half of the 17th Centuries. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2021. 660 p.] 231

Lysenko O. Nazi Occupation Genocide in Ukraine: A New Page in History Writing [Book Review: Hrinchenko H., Venher A. Archival and Investigative Cases Regarding the Murders of Patients in Psychiatric Hospitals of the Occupied Dnipropetrovsk Region: Historical Source, People and Memory. Dnipro: Lira, 2024. 525 p.] 239

Turning to Published

Markowski D.K. Does History Have Its End? In Response to Professor Oksana Kalishchuk's Review of My Book "In the Shadow of Volyn: The 'Anti-Polish Action' of the OUN and UIA in Eastern Halychyna 1943—1945" 246

Chronicles

Potulnytskyi V. The Topic of the Russo-Ukrainian War at the 54th Historian's Day in Germany 253

Skalskyi V. 13th Meeting of the Polish-Ukrainian Commission for the Study of Relations in 1917—1921 256

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 4 від 08.05.2025 року)

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань
України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. № 409)

«Український історичний журнал» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection),
Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Ідентифікатор медіа R30-02754

Адреса редакції:

вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001

Тел: +380 (44) 278-52-34, +380 (44) 279-74-62, +380 (44) 279-34-01

Факс: +380 (44) 279-63-62

E-mail: UNJ_2025@ukr.net

Редактори *В'ячеслав Григор'єв (укр.), Юлія Головка (укр.), Анастасія Мережко (англ.)*

Технічне редагування *Тетяни Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Катерини Васильковської*

Підп. до друку 18.06.2025. Формат 70 × 100/16. Гарн. Garamond Premier Pro.
Ум. друк. арк. 20,96. Обл.-вид. арк. 20,43. Тираж 155 прим. Зам. № 7692.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.005>
УДК 94(477):355.1“2022”

Андрій ХАРУК

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри гуманітарних наук,
Національна академія сухопутних військ
ім. гетьмана Петра Сагайдачного (Львів, Україна)
andrij.kharuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3459-1657>

ДВІ БИТВИ ЗА ЛИМАН (23 ТРАВНЯ — 2 ЖОВТНЯ 2022 Р.)

Мета полягає в дослідженні ходу боїв у північній частині Донецької обл., а саме в районі м. Лиман, під час його оборони й визволення (в період від 23 травня до 2 жовтня 2022 р.). **Методологія** побудована на принципах історизму, неупередженості, україноцентризму. В основу покладено проблемно-хронологічний метод. Застосовано також методи аналізу й синтезу, історико-системний, із використанням широкого кола джерел. **Наукова новизна.** Вперше у вітчизняній історіографії комплексно студіюються бойові дії у зазначеному районі під час проведення оборонної та наступальної операцій. **Основні результати.** У 2022 р. м. Лиман і прилеглі території стали місцем проведення двох операцій українських військ: оборонної (наприкінці травня) та наступальної (друга половина вересня — початок жовтня). В кінці весни, зосередивши значні сили і вдавшись до масованого артилерійського обстрілу, росіяни зуміли оволодіти Лиманом. Однак розвинути успіх їм не вдалося. Впродовж чотирьох місяців місто перебувало під ворожою окупацією. Визволення його стало можливим унаслідок успішного проведення першого етапу Слобожанської наступальної операції. Бої за Лиман наприкінці вересня — на початку жовтня 2022 р. стали однією зі складових другого її етапу. Сили оборони України змогли досягти успіху завдяки вмілому маневру. Створивши загрозу оточення вони змусили

Цитування: Харук А. Дві битви за Лиман (23 травня — 2 жовтня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2025. № 3 (582). С. 5—15. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 3 (582)

ворожий гарнізон залишити місто. В результаті було повернуто важливий залізничний вузол, створюючи передумови для можливого продовження наступальних операцій у північній частині Донецької обл. (на лівобережжя р. Сіверський Донець), включаючи наступ на північ і схід, на Сватове, Кременну. Проведений аналіз дозволив визначити **перспективи подальших досліджень**, які полягають у більш детальному вивченні ходу боїв за Лиман у 2022 р. (а беручи ширше — операцій на півночі Донеччини й у прилеглих районах Харківської та Луганської областей) із наголосом на окремих бойових епізодах, пошуку нових джерел і введенні їх у науковий обіг.

***Ключові слова:** війна Росії проти України, Сили оборони України, Збройні сили України, оперативне мистецтво, тактичні рішення, Слобожанська наступальна операція, Лиман.*

Розташоване в північній частині Донецької обл. невелике (станом на 2021 р. приблизно 20 тис. населення) місто Лиман (до 2016 р. Красний Лиман) мало неабияке значення для економіки краю, адже через місцеву залізничну станцію до 2014 р. проходило 30 % усіх вантажів, що перевозилися на Донецькій залізниці. Саме в Лимані магістраль, яка йде з Харкова, поділяється на дві гілки — на Краматорськ і на Горлівку. Про важливість цього транспортного вузла свідчить той факт, що після захоплення бойовиками у 2014 р. Донецька якраз до Лимана (а не тимчасового адміністративного центру області Краматорська) було переведене управління Донецької залізниці.

Лиман (тоді ще як Красний) став осередком бойових дій уже на першому етапі російсько-української війни. 30 квітня 2014 р. проросійські загони оволоділи містом. 3—5 червня підрозділи СБУ та МВС провели операцію проти незаконних збройних формувань. У результаті українські сили взяли під контроль більшу частину Лимана. Остаточного бандугруповання І. Гірка вдалося відтіснити від міста 19 червня.

У 2022 р. Лиман і його околиці стали для Сил оборони України місцем проведення двох операцій: оборонної (наприкінці травня) та наступальної (друга половина вересня — початок жовтня). У сучасній історіографії ці події досі не знайшли належного відображення. Так, в узагальнюючій праці 2023 р. оборони міста присвячене всього одне речення: «26 травня російські війська зайняли м. Лиман, але не змогли розвинути досягнутий успіх» [1, с. 119]. Не набагато більше уваги приділено і його визволенню [2, с. 121]. У колективній монографії того ж 2023 р. про оборону Лимана взагалі не йдеться, натомість дії зі звільнення розглядаються досить стисло — в контексті другого етапу Слобожанської наступальної операції [3, с. 259]. Дещо детальніше бої за Лиман висвітлюються в одному з випусків «Военно-історичного опису російсько-української війни» [4, с. 97]. При відтворенні ходу подій у цій статті використовувались офіційні повідомлення органів влади, матеріали засобів масової комунікації, а також удоступнені у соціальних мережах свідчення безпосередніх учасників.

Передумови та перебіг оборони Лимана

У перші тижні широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну, яке почалося 24 лютого 2022 р., активні бої на лиманському напрямку не велися. Військово-політичне керівництво РФ прагнуло водночас захопити територію всієї Донеччини (називаючи це «звільненням» «Донецької народної республіки»), але реалізацію цього завдання відклали. Пріоритетними були задачі, які вирішувалися на півдні (створення сухопутного коридору до Криму та встановлення контролю над Північно-Кримським каналом для постачання прісної води з Дніпра на окупований півострів) і півночі (захоплення Києва). Лише після успіху операцій на півдні та провалу наступу на столицю України російське командування вирішило зосередити свої зусилля на Донеччині й Луганщині, куди було перекинуто виведені з північної частини нашої країни підрозділи. 18 квітня вони перейшли в наступ майже по всій лінії фронту в межах Харківської, Донецької, Луганської областей [3, с. 196]. Так почалася битва за Донбас, одним з епізодів якої стала оборона Лимана.

Росіяни розглядали це місто як подальшу мету наступу з Луганщини у західному напрямку. Цьому сприяв досягнутий на початку широкомасштабного вторгнення успіх, адже вже станом на березень ворог контролював 93 % території області. Українські війська утримували лише Сіверськодонецько-Лисичанську агломерацію. Відстань від Сіверськодонецька до Лимана по прямій становить усього 50 км, тож загарбники мали намір залишити гарнізон цієї агломерації, який продовжував оборонятися, у своєму тилу. Однак під час першої спроби захопити плацдарм на правому березі Сіверського Дінця в районі Білогорівки (східніше Лимана) 5—13 травня росіяни зазнали нищівної поразки [5].

23 травня 2022 р. розпочалися бої на північних підступах до міста. Лиман захищали головню підрозділи зі складу 79-ї, 80-ї й 95-ї окремих десантно-штурмових, а також 81-ї окремої аеромобільної бригади. Підтримували їх частини 3-го (Луганського) прикордонного загону та зведеного прикордонного загону «Львів» ДПСУ. Росіяни атакували силами 15-ї окремої мотострілецької бригади, посиленої батальйонною тактичною групою 90-ї танкової дивізії, підрозділами 24-ї бригади спеціального призначення, а також формуваннями луганських колабораціоністів. У перший день штурму ворогу вдалося захопити лише деякі позиції на півночі міста. Впродовж 24—25 травня російські війська інтенсивно обстрілювали Лиман із реактивної і ствольної артилерії (в тому числі 240-мм самохідних мінометів 2С4 «Тюльпан»). Широко використовувалась ударна авіація. Неточність вогню компенсувалась масованістю застосування артсистем [6, с. 13].

Просуваючись безпосередньо за вогняним валом, росіяни до вечора 25 травня захопили 70 % території міста. Наші сили змушені були відступити до південних околиць, а у другій половині дня 26 травня залишили Лиман, підірвавши за собою міст. В інформаційних повідомленнях зазначалося, що місто «здебільшого контролюють російські війська» [7]. З цього могло скластися враження, що бої в Лимані ще тривають. Але в офіційному аналізі подій, опублікованому за

результатами першого року після початку широкомасштабного вторгнення, підтверджується дата втрати цього населеного пункту — саме 26 травня [1, с. 119].

28 травня 2022 р. британська розвідка резюмувала ситуацію довкола Лимана: «Поки що основні зусилля Росії, ймовірно, зосередяться за 40 км на схід, навколо Сіверськодонецької агломерації, але плацдарм біля Лимана дасть Росії перевагу на потенційному наступному етапі наступу на Донбасі, коли вона, ймовірно, намагатиметься атакувати ключові українські позиції у внутрішніх районах Донецької обл., Слов'янськ і Краматорськ» [8]. Схоже, що російське командування спочатку вибрало останній варіант. Просуваючись на Слов'янськ, розташований усього за 20 км по прямій на південний схід від Лимана, росіяни 30 травня встановили контроль над селами Старий Караван і Діброва. 2 червня було зроблено невдалу спробу оволодіти селищем Рай, городок на шляху між Старим Караваном і Слов'янськом. Ворог вирішив припинити подальші дії на цьому напрямку, зосередившись на захопленні Сіверськодонецько-Лисичанської агломерації. Лиман потрапив під окупацію на чотири місяці, однак використати місто як плацдарм для подальшого просування на захід Донецької обл. росіяни не спромоглися.

Операція з визволення

Звільнення Лимана стало можливим у результаті успіху першого етапу Слобожанської наступальної операції, проведеного у вересні 2022 р. Перебіг тих подій уже висвітлювався в «Українському історичному журналі» [9], тож тут на них не зупинятимемося. Відзначимо лише, що перші успіхи Сил оборони України на лиманському напрямку було досягнуто ще напередодні Слобожанської операції. Наступ на Лиман почався з півдня. 3—4 вересня 2022 р. з'явилися фото- й відеоматеріали, які підтверджували, що українські війська форсували р. Сіверський Донець і визволили с. Озерне, розташоване на південний схід від Лимана. У тих подіях брали участь 63-й батальйон 103-ї бригади тероборони та підрозділи 15-го окремого полку Національної гвардії України [10]. Офіційне повідомлення про звільнення Озерного було опубліковане за кілька днів — 8 вересня. 5 вересня 2022 р. у соціальних мережах з'явилися свідчення того, що українські війська очистили від ворога невелике село Старий Караван, розташоване за 13 км на південний захід від Лимана й на захід від Озерного [11]. Завдяки цьому на лівому березі Сіверського Дінця був створений плацдарм, що вможливило дальший наступ. Російські позиції в Озерному і Старому Каравані блокували дві дороги до Лимана, і між ними та містом уже не було оборонних рубежів. Тож визволення цих сіл стало передумовою для просування на Лиман.

Швидке форсування українськими підрозділами Сіверського Дінця у вересні 2022 р. різко контрастувало зі спробою росіян перетнути цю річку у травні. Вранці 10 вересня один із російських військових блогерів писав: «На південь від Старого Каравана противник зумів зробити переправу через річку, наклавши гать. По ній просто зараз проходить важка техніка — бронемашини піхоти й танки»¹. Ана-

¹ URL: <https://t.me/wargonzo/8198>

літики американського Інституту вивчення війни (Institute for the Study of War, ISW) відзначали, що 10 вересня українські війська вийшли на південну та південно-західну околиці Лимана. Це створювало загрозу не тільки гарнізону міста, але й ізюмському угрупованню росіян, адже розташовані в Лимані сили прикривали його відхід. Констатувалося, що «суперечливі російські повідомлення про те, ніби російські війська відступили з Лимана, ймовірно, є неправдивими, але свідчать про панічний і розгублений стан російського інформаційного простору щодо ситуації, в якій опинилися російські війська у цьому районі» [12].

Подальший хід Лиманської операції полягав у поступовому оточенні міста. На південному відтинку визволення сіл Діброва і Брусівка дозволило об'єднати обидва плацдарми на лівому березі Сіверського Дінця. 17 вересня українські війська очистили від ворога с. Щурове, розташоване північніше Старого Каравана. Один з учасників звільнення цього населеного пункту розповідав: «Ми переправлялися, йшли дуже велику відстань, сильно навантажені, по пояс у воді... Переходили луг, який затопило, бо була підірвана дамба. Ми йшли у воді й, відповідно, розтяжки, встановлені до цього, теж опинилися під водою»².

Взяття 19 вересня 2022 р. Білогорівки мало не лише тактичне (через це село пролягає дорога, яка пов'язує Лиман із Лисичанськом), але й символічне значення — це був перший визволений населений пункт Луганської обл. Голова обласної військової адміністрації С. Гайдай того дня повідомив: «Луганська Білогорівка зачищена і повністю під контролем ЗСУ. Нам усім варто запастися терпінням у передчутті масштабної деокупації Луганщини. Цей процес буде набагато важчим, ніж на Харківщині» [13]. Звільняли Білогорівку підрозділи 8-го полку оперативного призначення Національної гвардії України та бійці ЗС України. Через російські обстріли відразу ж довелося організовувати евакуацію тих жителів, які ще залишалися у селищі [14]. Ворожі артилерійські удари, авіанальоти та піхотні штурми надалі тривали місяцями, але українські сили надійно утримували свої позиції в ущент зруйнованому населеному пункті [15, с. 10—11].

Із західного боку наступ на Лиман вівся від визволеного 12 вересня 2022 р. Святогірська. До міста залишалося близько 20 км, але подолати цю відстань відразу не вдалося. 15 вересня українські підрозділи вибили противника з с. Соснове (північніше Святогірська). Після цього невеликий російський гарнізон, що займав с. Студенок (на північний захід від Соснового, вже не в Донецькій, а у Харківській обл.), змушений був відступити, щоб уникнути оточення. Використовуючи ці села як вихідні пункти, наші війська розгорнули наступ за двома напрямками. Просуваючись на північний схід, до 22 вересня визволили Олександрівку, Кримки, Яцьківку й інші населені пункти на межі Донецької та Харківської областей. Другий удар був скерований на схід, де до 19 вересня точилися запеклі бої за с. Ярова [6, с. 15].

Із наближенням до Лимана опір ворога зростав. 21—24 вересня 2022 р. 81-ша окрема аеромобільна бригада за підтримки батальйонної тактичної групи 4-ї бригади оперативного призначення Національної гвардії України вела бої з

² URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jQNSy5YpRis>

противником за населені пункти Новоселівка та Дробишеве, які прилягають до міста з північного заходу. Визволити Новоселівку українським військам удалось 25—26 вересня. Натомість Дробишеве підрозділи 81-ї бригади блокували з трьох боків, окрім східного. Остаточно це село було звільнене 30 вересня [16]. 25-та окрема повітряно-десантна бригада спільно з частинами 95-ї окремої десантно-штурмової бригади 22 вересня очистила від росіян населені пункти Корівий Яр, Карпівка, Рідкодуб. 23 вересня ворог намагався контратакувати в районі Липового, але був зупинений, блокований, а 25 вересня — вибитий із цього села. Українські десантники, рухаючись на південь, до Лимана, оволоділи Липовим і Новим та заблокували противника у Зеленій Долині.

27 вересня 2022 р. речник Східного угруповання військ С. Череватий повідомив, що Сили оборони України визволили Дробишеве, Новоселівку, Шандроголове, Середнє (всі розташовані північніше від Лимана) та Ямпіль (на південному сході від міста). Російське угруповання чисельністю 5,5 тис. осіб опинилося в оперативному оточенні — залишався тільки вузький коридор у східному напрямку, на Зарічне, Торське й далі на Кременну [17]. Фактично до кінця вересня оборонну лінію ворога на відрізку Лиман — Ямпіль було прорвано [2, с. 121].

Основу лиманського угруповання противника становили 752-й мотострілецький полк 3-ї мотострілецької дивізії та добровольчий загін БАРС-13 (аббревіатура від рос. «боевой армейский резерв страны») [18]. За чисельністю останній приблизно відповідав батальйону й був одним із трьох, створених «Союзом добровольців Донбасу» (загалом же в РФ сформували близько двадцяти таких підрозділів). Окрім номера, БАРС-13 мав ще назви — «Рюрик», «Російський легіон». Під Лиманом також діяв загін БАРС-16 «Кубань». Крім того, до лиманського угруповання окупаційних військ входили частини 509-го мотострілецького полку (зі складу 19-ї мотострілецької дивізії), 21-ї окремої мотострілецької бригади, а також незаконних збройних формувань Луганської обл. — 2-ї окремої мотострілецької бригади та 208-го «козацького» стрілецького полку [6, с. 16]. З нашого боку до визволення Лимана і прилеглих територій, крім уже згаданих 25-ї, 81-ї, 95-ї десантно-штурмових бригад, 4-ї бригади Національної гвардії України, було також залучено підрозділи 66-ї й 93-ї окремих механізованих, 103-ї та 125-ї бригад територіальної оборони [6, с. 13].

Становище російських військ на сході Харківської, у прилеглих частинах Донецької та Луганської областей продовжувало ускладнюватися. Росіяни намагались вибудувати нову оборонну лінію від м. Сватове на півночі через долину до Кременної, розташованої за 40 км південніше. Але оточена узвишшями місцевість не була зручним місцем для захисних дій. Намагаючись підтримати наземні війська, які потрапили в облогу, наприкінці вересня активізувалася російська авіація. Українська протиповітряна оборона 24 вересня 2022 р. у Харківській обл. збила два фронтових бомбардувальники Су-34 [20]. Рештки ще одного літака цього типу були виявлені 2 жовтня в Лимані, вже після визволення цього міста³.

³ URL: <https://asn.flightsafety.org/wikibase/285879>

Становище російського угруповання 25 вересня 2022 р. влучно охарактеризував науковий співробітник кафедри досліджень війни Королівського коледжу Лондона М. Мартін: «Лиман схожий на стару мишоловку. Спочатку можна натиснути з північного і східного флангу від міста, змусивши росіян зміцнити оборону цього критичного залізничного вузла. А потім розширити оточення, щоб загнати в пастку ще більше ворожих сил» [21].

Станом на 30 вересня 2022 р. росіяни продовжували контролювати одну дорогу з Лимана на Торське, тоді як Сили оборони України перерізали автошлях Дробишеве — Торське в районі населеного пункту Ставок. Відзначалася також активізація українських мобільних вогневих груп на трасі Сватове — Торське на північний схід від м. Лиман після форсування ними р. Жеребець [4, с. 97]. Російське командування, оцінивши обстановку, вирішило не утримувати місто, адже це неминуче призвело б до оточення й розгрому лиманського угруповання. Було обрано варіант виведення військ у східному напрямку. Для забезпечення цього маневру в район Торського перекинули 503-й мотострілецький полк 19-ї мотострілецької дивізії, доукомплектований свіжомобілізованим особовим складом [22].

1 жовтня 2022 р. Міністерство оборони РФ повідомило: «У зв'язку зі створенням загрози оточення, союзні війська (малися на увазі формування російської армії та «ЛНР» — А. Х.) були виведені з населеного пункту Красний Лиман на більш вигідні рубежі» [23]. Зауважимо, що росіяни використовували старе найменування міста, не визнаючи змін у назвах населених пунктів Донецької й Луганської областей після 2014 р.

Відходили російські війська коридором у напрямку на Торське та далі на Кремінну під постійним обстрілом української артилерії. Рух противника ускладнювали протитанкові міни АТ-2, дистанційно встановлені за допомогою наданих Німеччиною РСЗВ MARS II. Через це росіяни не змогли вивести з оточення все своє лиманське угруповання — якась частина його залишилася у самому місті та в кількох невеликих «котлах» на схід від нього. Деякі російські підрозділи втратили контакт з основними силами, переховуючись у навколишніх лісах.

На певний час організована російська оборона в районі Лимана припинила існування. Саме ж місто 2 жовтня 2022 р. зачистили від решток ворожого гарнізону бійці 81-ї окремої аеромобільної бригади та батальйону оперативного призначення НГУ ім. Героя України генерал-майора С. Кульчицького. «Виявляється, вони оцей весь день готувалися до відходу. І основна частина їхніх військ відійшла, а ті залишки, які залишились, вже відходили під час нашого штурму. Частина втекла, частина лишилась, переодягнулася в цивільний одяг. Це люди без документів, які не орієнтуються, де яка вулиця, хто де народився, у кого родичі й так далі. Тобто в них легенда постійно була різна. Ми зрозуміли, що це, скоріш за все, переодягнені в цивільне військові та передали їх далі», — згадував про ті події нацгвардієць із позивним «Вовк»⁴. 2 жовтня факт визволення Лимана було підтверджено офіційно⁵.

⁴ URL: https://www.youtube.com/watch?v=zf_0Bbln3m4

⁵ URL: https://t.me/V_Zelenskiy_official/3490

На плечах противника, що відступав, українські війська звільнили села Терни, Ямполівка, Торське. 2 жовтня 2022 р. про це повідомив речник Східного угруповання ЗС України С. Череватий: «Наші військові взяли село Торське, яке розташоване на шляху до Кременної, вражають вогнем артилерії підрозділи противника, який намагається закріпитися у Кременній і побудувати оборону» [24]. Ці села лежать на східному березі ланцюжка водосховищ, що простягається з півночі на південь східніше Лимана. Утримання їх дозволило б росіянам організувати новий рубіж оборони з оперттям на водні перешкоди. Але для цього ворогу не вистачило сил.

У результаті звільнення Лимана було повернуто важливий залізничний вузол, створюючи передумови для можливого продовження наступальних операцій у північній частині Донецької обл. (на лівобережжя р. Сіверський Донець), включаючи наступ на північ і схід, на Сватове та Кременну. Втрата контролю над Лиманом також завдала серйозного удару по оголошеному Москвою 30 вересня 2022 р. «приєднанню до Росії» кількох українських областей. Визволенням цього міста фактично завершився другий етап Слобожанської наступальної операції. Надалі українські сили продовжували звільнення північної частини Луганщини та відтісняли ворога від Лимана. Проте погодні умови й поповнення російських військ свіжомобілізованою живою силою вповільнило темпи просування ЗС України [3, с. 259].

Обидві проаналізовані операції — оборонна та зі звільнення — були досить стислими у часі. Однак спосіб вирішення завдань суттєво різнився. Російське командування у ході боїв за Лиман у травні 2022 р. досягло поставленої мети завдяки масованим артилерійським обстрілам. Натомість Сили оборони України наприкінці вересня — на початку жовтня змогли визволити місто вмілим маневром, коли, створивши загрозу оточення, змусили ворожий гарнізон відступити з Лимана.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Rik viiny za svobodu: Voienno-istorychnyi narys rosiisko-ukrainskoi viiny (24.02.2022 — 24.02.2023) u chotyrokhn knykhakh. Kn. II. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Рік війни за свободу: Воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022 — 24.02.2023) у чотирьох книгах. Кн. II. Київ, 2023].
2. Rik viiny za svobodu: Voienno-istorychnyi narys rosiisko-ukrainskoi viiny (24.02.2022 — 24.02.2023) u chotyrokhn knykhakh. Kn. III. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Рік війни за свободу: Воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022 — 24.02.2023) у чотирьох книгах. Кн. III. Київ, 2023].
3. Rik nezlamnosti: krakh operatsii "Z". Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Рік незламності: крах операції «Z». Київ, 2023].
4. Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoi viiny (veresen 2022 r.). Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Воєнно-історичний опис російсько-української війни (вересень 2022 р.). Київ, 2022].
5. Naiev, S. Chyia vidvaha, toho i peremoha: Bytva za Bilohorivskiy platsdarm (08—14 travnia 2022 r.). URL: https://armyinform.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/bilogorivka_placzdarm-1.pdf [in Ukrainian].
[Наєв С. Чия відвага, того й перемога: Битва за Білогорівський плацдарм (08—14 травня 2022 р.). URL: https://armyinform.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/bilogorivka_placzdarm-1.pdf (дата звернення: 28.12.2024)].

6. Charuk, A. Dwie bitwy o Łyman: 23 maja — 2 października 2022 r. *Nowa Technika Wojskowa*. 2023. 17: 12-19 [in Polish].
7. Lazurkevych, S. Pidsumky 93 dnia viiny. URL: https://zaxid.net/viyna_v_ukrayini-sogodni_pidsumki_93_dnya_27_travnya_2022_n1543487 [in Ukrainian].
[Лазуркевич С. Підсумки 93 дня війни. URL: https://zaxid.net/viyna_v_ukrayini-sogodni_pidsumki_93_dnya_27_travnya_2022_n1543487 (дата звернення: 28.12.2024)].
8. Nerozzi, T. Russia captures strategically important town ahead of 'next stage' of Ukraine invasion: UK intelligence. URL: <https://news.yahoo.com/russia-captures-strategically-important-town-183825491.html>
9. Kharuk, A. Slobozhanska nastupalna operatsiia: peredumovy i pershyi etap (6—12 veresnia 2022 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2023. 1: 5-19 [in Ukrainian].
[Харук А. Слобожанська наступальна операція: передумови і перший етап (6—12 вересня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2023. № 1. С. 5—19. <https://doi.org/10.15407/ukristj.568.01.005>].
10. Nazarova, H. ZSU zvilnyly shche odyń naselenyi punkt na Donechchyni. URL: <https://freeradio.com.ua/zsu-zvilnyly-shche-odyn-naselenyi-punkt-na-donechchyni-video/> [in Ukrainian].
[Назарова Г. ЗСУ звільнили ще один населений пункт на Донеччині. URL: <https://freeradio.com.ua/zsu-zvilnyly-shche-odyn-naselenyi-punkt-na-donechchyni-video/> (дата звернення: 29.12.2024)].
11. Ziavyls pidtverdzhennia, shcho ZSU zaishly v Staryi Karavan na Donechchyni. URL: <https://ukrpohliad.org/news/z-yavyls-pidtverdzhennia-shho-zsu-zajshly-v-staryj-karavan-na-donechchyni.html> [in Ukrainian].
[З'явилися підтвердження, що ЗСУ зайшли в Старий Караван на Донеччині. URL: <https://ukrpohliad.org/news/z-yavyls-pidtverdzhennia-shho-zsu-zajshly-v-staryj-karavan-na-donechchyni.html> (дата звернення: 29.12.2024)].
12. Stepanenko, K., Mappes, G., Barros, G., Howard, A. & Clark, M. Russian Offensive Campaign Assessment, September 10. URL: <https://www.understandingwar.org/background/russian-offensive-campaign-assessment-september-10>
13. Na Luhanshchyni ZSU zachystyly vid okupantiv Bilohorivku. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/na-luganshchyni-zsu-zachystyly-vid-okupantiv-bilogorivku/> [in Ukrainian].
[На Луганщині ЗСУ зачистили від окупантів Білогорівку. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/na-luganshchyni-zsu-zachystyly-vid-okupantiv-bilogorivku/> (дата звернення: 29.12.2024)].
14. Boiko, M. Zruinovani budivli, vidsutnist elektryky ta yizhi: yakyi vyhlid maie pershe zvilnene selyshche na Luhanshchyni. URL: <https://tsn.ua/ato/zruynovani-budivli-vidsutnist-elektriki-ta-yizhi-yak-viglyadaye-pershe-zvilnene-selische-na-luganschini-video-2192566.html> [in Ukrainian].
[Бойко М. Зруйновані будівлі, відсутність електрики та їжі: який вигляд має перше звільнене селище на Луганщині. URL: <https://tsn.ua/ato/zruynovani-budivli-vidsutnist-elektriki-ta-yizhi-yak-viglyadaye-pershe-zvilnene-selische-na-luganschini-video-2192566.html> (дата звернення: 29.12.2024)].
15. Charuk, A. Bitwy o Bilohoriwkę. *Nowa Technika Wojskowa*. 2023. 17: 4-11 [in Polish].
16. ZSU uviishly do Drobysheva pid Lymanom. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/zsu-uviiyshli-drobisheva-pid-limanom-1664559944.html> [in Ukrainian].
[ЗСУ увійшли до Дробишева під Лиманом. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/zsu-uviiyshli-drobisheva-pid-limanom-1664559944.html> (дата звернення: 29.12.2024)].
17. U ZSU pidtverdily zvilnennia piaty naselenykh punktiv bilia Lymanu. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/u-zsu-pidtverdily-zvilnennia-piati-naselenykh-punktiv-bilia-lymanu.html> [in Ukrainian].

- [У ЗСУ підтвердили звільнення п'яти населених пунктів біля Лиману. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/u-zsu-pidtvordili-zvilnennja-pjati-naselenikh-punktiv-bilja-limanu-.html> (дата звернення: 29.12.2024)].
18. Stepanenko, K., Hird, K., Barros, G., Bailey, R. & Kagan, Fr. Russian Offensive Campaign Assessment, September 29. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-september-29> (дата звернення: 29.12.2024).
 19. «Nenastoyashchie» voennye: Vernuvshiesya iz Ukrainy dobrovoltsy ostalis bez obeshchannykh privilegii i deneg. URL: <https://www.idelreal.org/a/31980270.html> [in Russian].
[«Ненастоящие» военные: Вернувшиеся из Украины добровольцы остались без обещанных привилегий и денег. URL: <https://www.idelreal.org/a/31980270.html> (дата звернення: 29.12.2024)].
 20. Rosiiany ta OSINT-doslidnyky pidtverdyly vtratu dvokh Su-34 PKS RF. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/rosiyanu-ta-osint-doslidnyky-pidtverdyly-vtratu-dvoh-su-34-pks-rf/> [in Ukrainian].
[Росіяни та OSINT-дослідники підтвердили втрату двох Су-34 ПКС РФ. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/rosiyanu-ta-osint-doslidnyky-pidtverdyly-vtratu-dvoh-su-34-pks-rf/> (дата звернення: 30.12.2024)].
 21. Axe, D. Lyman, A Supply Hub in Eastern Ukraine, Is the Last Place a Russian Soldier Wants To Be Right Now. URL: <https://www.forbes.com/sites/davidaxe/2022/09/25/lyman-a-supply-hub-in-eastern-ukraine-is-the-last-place-a-russian-soldier-wants-to-be-right-now/?sh=13877c191713>
 22. Stepanenko, K., Lawlor, K., Mappes, G., Bailey, R., Barros, G. & Kagan, Fr. Russian Offensive Campaign Assessment, September 30. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-september-30>
 23. Drozdov, Ye. Minoborony: soyuznye voiska RF ostavili Krasnyi Liman. URL: <https://ura.news/news/1052591478> [in Russian].
[Дроздов Е. Минобороны: союзные войска РФ оставили Красный Лиман. URL: <https://ura.news/news/1052591478> (дата звернення: 30.12.2024)].
 24. U ZSU pidtverdyly zvilnennia sela Torske na Donechchyni. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-torske-zvilnennya/32061994.html> [in Ukrainian].
[У ЗСУ підтвердили звільнення села Торське на Донеччині. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-torske-zvilnennya/32061994.html> (дата звернення: 30.12.2024)].

Надійшла / Received 24.03.2025

Andrii KHARUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of the Humanitarian Studies,
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy (Lviv, Ukraine)
andrij.kharuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3459-1657>

TWO BATTLES FOR THE LYMAN CITY (MAY 23 — OCTOBER 2, 2022)

The purpose is to study the course of the fighting in the northern part of the Donetsk region, specifically in the area of Lyman city, during the defense and liberation of this city (from May 23 to October 2, 2022). **The research methodology** is built on the principles of historicism, impartiality, and Ukrainian-centrism. The work is based on the problem-chronological method. Methods of analysis and synthesis, historical-systemic, using a wide range of sources, are also applied. **The scientific no-**

velty lies in the fact that it is the first comprehensive study of the hostilities in the specified area during the defensive and offensive operations in the domestic historiography. **Main results.** In 2022, the city of Lyman and the surrounding areas became the site of two operations for the Defense Forces of Ukraine: defensive (at the end of May) and offensive (second half of September — beginning of October). At the end of May 2022, having concentrated significant forces and resorting to massive artillery shelling, the Russians managed to seize Lyman. However, they failed to develop their success. The city was under enemy occupation for four months. The liberation of Lyman became possible as a result of the successful conduct of the first stage of the Slobozhan offensive operation. The battles for Lyman in late September — early October 2022 became one of the components of the second stage of this operation. The Ukrainian Defense Forces were able to liberate the city thanks to a skillful maneuver. Having created a threat of encirclement, they essentially forced the enemy garrison to leave the city. As a result of the liberation of Lyman, Ukraine regained an essential railway junction, creating the prerequisites for the possible continuation of offensive operations in the northern part of the Donetsk region (on the left bank of the Siverskyi Donets River), including a possible offensive to the north and east, to Svatove and Kreminna. The analysis conducted allowed us to outline **the prospects for further research**, which consists in a more detailed study of the course of the battles for Lyman in 2022 (and more broadly, operations in the north of Donetsk region and adjacent areas of Kharkiv and Luhansk regions) with an emphasis on studying individual combat episodes, searching for new sources, and introducing them into scientific circulation.

Keywords: *Russia's war against Ukraine, Defense Forces of Ukraine, Armed Forces of Ukraine, operational art, tactical decisions, Slobozhan offensive operation, Lyman city.*

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.016>
УДК 327.56:355.23“2022—2024”

Сергій РУДЬКО

кандидат історичних наук, доцент, викладач кафедри тактико-спеціальних дисциплін,
Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного
(Львів, Україна)

serhii.rudko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4734-4276>

Ярослав МАРЧЕНКО

кандидат історичних наук, доцент, перший заступник начальника,
Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного
(Львів, Україна)

ymarchenko8@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9569-6324>

БРИТАНСЬКЕ СПРИЯННЯ У ЗМІЦНЕННІ ПРОТИТАНКОВИХ ТА АРТИЛЕРІЙСЬКИХ СПРОМОЖНОСТЕЙ ЗС УКРАЇНИ У 2022—2024 рр.

Мета полягає в дослідженні внеску Сполученого Королівства у забезпечення Збройних сил України протитанковими засобами й артилерійським озброєнням та в оцінці значення цієї допомоги для посилення обороноздатності нашої країни, її впливу на хід бойових дій упродовж 2022—2024 рр. **Методологія** ґрунтується на комплексному аналізі джерел, у тому числі урядових заяв, матеріалів аналітичних центрів, статистичних даних щодо кількості переданого озброєння. Використано загальнонаукові методи порівняння, систематизації, узагальнення. **Наукова новизна.** Вперше висвітлюється британська військова допомога, зокрема постачання сучасних протитанкових ракетних комплексів та артилерійських систем. Розкривається специфіка взаємодії союзників у сфері оборони, проана-

Цитування: Рудько С., Марченко Я. Британське сприяння у зміцненні протитанкових та артилерійських спроможностей ЗС України у 2022—2024 рр. *Український історичний журнал*. 2025. № 3 (582). С. 16—27. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.016>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

лізовано зміну підходів Лондона до надання допомоги залежно від ходу війни. **Основні результати.** Сполучене Королівство як один із найактивніших партнерів України почало надавати військову допомогу ще до відкритого російського вторгнення. Вже у січні 2022 р. надійшли протитанкові засоби NLAW, «Javelin», а згодом гаубиці L119, самохідні арт-установки AS-90, реактивні системи залпового вогню M270. Британський уряд швидко реагував на запити Києва, надаючи боеприпаси як радянських, так і сучасних західних калібрів. Військова допомога також охопила навчання українських військовослужбовців. У різні фази війни вона демонструвала гнучкість й адаптивність до потреб ЗС України, до того ж мала потужний символічний характер, спонукаючи інших союзників до активніших дій.

Ключові слова: війна Росії проти України, протитанкова зброя, артилерія, військова допомога, Сполучене Королівство, Збройні сили України, підготовка військовослужбовців.

Від 2014 р. Британія активно підтримувала Україну у протидії російській агресії, спочатку зосередившись на нелетальній допомозі. В рамках започаткованої 2015 р. операції «Orbital» було організовано навчання для понад 22 000 українських військовиків з акцентом на тактичних діях. Це заклало основу для пізнішої взаємодії. З 2019 р. Лондон розширив підтримку нашої країни в напрямі критично важливих систем оборони. Початок 2022 р. ознаменувався активними діями західних партнерів, спрямованими на посилення оборонних спроможностей України, надто на тлі зростання ризиків і загрози відкритого вторгнення з боку Російської Федерації. Особливу роль у цьому процесі відіграло Сполучене Королівство, одним із перших надавши ефективне озброєння.

Хронологічна близькість подій 2022—2024 рр. пояснює ту поки що незначну кількість досліджень, присвячених впливу британської військової допомоги на зростання протитанкових та артилерійських спроможностей Збройних сил України в умовах війни. Однією з дотичних публікацій стала стаття Ю. Стужука, в якій автор частково висвітлює питання надання Сполученим Королівством протитанкового озброєння Україні у 2022 р. [1]. З огляду на специфіку тематики, значну роль у нашому дослідженні відіграють матеріали спеціалізованих вітчизняних та міжнародних аналітичних центрів і проєктів (у тому числі «Defense Express», «Armiia Inform», «Militaryni», «UK Defence Journal», «Defense News», «Oryx», «Royal United Services Institute» тощо). Ці джерела надають ґрунтовну інформацію про масштаби, структуру, особливості військової підтримки. Особливе значення мають опубліковані у британських, американських медіа статті й інтерв'ю, що допомагають проаналізувати як загальні тенденції, так і конкретні факти. Крім того, важливими джерелами для аналізу стали офіційні матеріали, а саме прес-релізи, заяви, промови посадовців та ін. Також використовувалися дописи у соціальних мережах (зокрема сторінки міністра оборони України О. Резнікова, 17-ї окремої танкової Криворізької бригади ім. К. Пестушка).

Протитанкове озброєння відіграло важливу роль у стримуванні російських військ на першому етапі повномасштабної війни. Від початку 2022 р., коли ставало дедалі очевидніше, що Москва готується до наступу, західні партнери активізували постачання. Важливу роль відіграли протитанкові ракетні комплекси (ПТРК). Так, британсько-шведська розробка NLAW стала надзвичайно

дієвим інструментом для протидії бронетехніці на близьких дистанціях. Американський «Javelin» натомість вирізняється більшою дальністю дії й точністю, яку забезпечує система автоматичного наведення, а високий показник бронепробиття робить його незамінним на полі бою. Вже до кінця березня 2022 р. українські війська досягли рекордної ефективності у використанні цієї зброї. Надані союзниками протитанкові засоби дали змогу нищити російські колони та зрештою зупинити наступ і відкинути ворога з-під Києва, Чернігова, Сум, Харкова.

Отже Британія однією з перших серед союзників ще до початку повномасштабної війни передала Україні сучасні протитанкові засоби. Це вимагало відповідної підготовки українських військовослужбовців для їх ефективного використання. Лондон узяв на себе ініціативу й організував програми навчання, які згодом матимуть стратегічний вплив на хід війни. На відміну від багатьох європейських країн, зокрема Німеччини, Сполучене Королівство надає озброєння Україні швидко, без зайвої політизації та бюрократичних перепон. Як правило, такі дії випереджають аналогічні рішення США [1, с. 137].

17 січня 2022 р. міністр оборони Б. Воллес під час виступу в парламенті Сполученого Королівства заявив про плани надати Збройним силам України легкі протитанкові системи озброєння. Він зазначив, що в рамках операції «Orbital» британські військовики організують базовий короткостроковий вишкіл для українських військовослужбовців [2]. Того ж дня розпочалося постачання допомоги. До 20 січня військово-транспортні літаки Королівських ВПС виконали понад десять рейсів з авіабази Брайз-Нортон до Борисполя, доставивши 2000 одиниць NLAW [3—4]. А вже 25 січня в 184-му навчальному центрі Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного британські інструктори приступили до підготовки військовиків ЗС України щодо застосування цієї зброї [5].

На початку березня 2022 р. уряд Сполученого Королівства оголосив про намір передати Україні ще 3615 протитанкових ракетних комплексів NLAW. Про це повідомив міністр оборони Б. Воллес під час виступу в Палаті громад. Він також зазначив, що країна планує відправити додаткову кількість протитанкових ракет до «Javelin». Очільник військового відомства підкреслив, що Британія стала першою європейською державою, яка надала Україні летальне озброєння, та своїм прикладом спонукала інші країни до аналогічних дій [6].

16 березня 2022 р. під час зустрічі міністрів оборони країн НАТО Б. Воллес підтвердив, що Сполучене Королівство передасть Україні понад 4000 протитанкових ракет [7]. 24 березня на саміті Північноатлантичного альянсу у Брюсселі прем'єр-міністр Б. Джонсон оголосив про намір Британії відправити ще 6000 ракет і виділити 25 млн фунтів стерлінгів безповоротної фінансової допомоги для Збройних сил України. Він також зазначив, що Лондон планує подвоїти обсяги збройної підтримки нашої країни [8].

9 квітня 2022 р. під час візиту до Києва Б. Джонсон заявив про намір передати додаткові 800 протитанкових ракет і високотехнологічні боєприпаси для точних ударів [9]. Британський прем'єр не уточнив, про які саме типи ПТРК йдеться, але, найімовірніше, малося на увазі чергове постачання систем «Javelin» та NLAW.

21 липня 2022 р. міністр оборони Сполученого Королівства повідомив, що Україні вже надано 6900 одиниць протитанкової зброї. Також він зазначив, що в найближчі тижні заплановано передати ще понад 1600 комплектів схожого озброєння [10]. 27 липня 2024 р. одне з видань, покликаючись на заяву парламентського заступника держсекретаря з питань оборони А. Полларда, повідомило, що з початку повномасштабного вторгнення Лондон передав Україні більше 12 000 одиниць протитанкового озброєння [11]. Вірогідно, йшлося про комплекси «Javelin», NLAW і ракети «Brimstone».

Аналітики підтверджують, що ПТРК справили вирішальний вплив на перебіг бойових дій у перші місяці російського вторгнення. За даними звіту, підготовленого Королівським об'єднаним інститутом оборонних досліджень (Royal United Services Institute for Defence and Security Studies, RUSI), ці засоби продемонстрували високу результативність, суттєво послабивши перевагу російських механізованих підрозділів. Системи NLAW завдяки здатності ефективно вражати бронетехніку на близьких дистанціях стали ключовим інструментом у міських боях, натомість «Javelin» забезпечили перевагу українських сил на відкритій місцевості через свою точність і більшу відстань застосування. Використання цих комплексів дозволило не лише стримати наступ ворога, але й завдати йому значних втрат, що вплинуло на оперативну спроможність російських військ. Згадані системи стали символом міжнародної підтримки України, демонструючи, як сучасне озброєння може змінювати хід бойових дій [12].

Завдяки успішному застосуванню протитанкових комплексів українські війська зупинили ворожий наступ на кількох напрямках. Навесні 2022 р. противника вдалося відтіснити від Києва, Чернігова, Сум, Харкова. Динаміка війни потребувала адаптації до нових викликів, зокрема зросло значення в бойових діях артилерійських засобів.

У квітні 2022 р. після зустрічі лідерів країн НАТО керівництво США, Британії й Канади оголосило про намір надати Україні артилерійське озброєння. Спочатку партнери зосереджували зусилля на постачанні радянських зразків і відповідних боєприпасів, але згодом почалося обговорення й щодо сучасної артилерії західних калібрів. Ще того ж місяця, зокрема, прем'єр-міністр Сполученого Королівства Б. Джонсон під час виступу в парламенті озвучив подібні наміри, адже війна, за його словами, вступає в нову стадію — артилерійської боротьби [13]. А 25 квітня міністр оборони Б. Воллес підкреслив потребу допомогти нашій країні досягти паритету з Росією у важкій артилерії. Він спростував інформацію ЗМІ про можливе постачання самохідних 155-мм гаубиць AS-90 та уточнив, що розглядається можливість передачі буксируваних гармат L119 калібру 105 мм, призначених для безпосередньої підтримки піхотних і десантно-штурмових підрозділів. Очільник оборонного відомства Британії пояснив, що такий вибір пов'язаний із вимогами сучасного поля бою, а саме важливістю швидко змінювати позицію після стрільби [14].

19 травня 2022 р. прем'єр-міністр Сполученого Королівства під час телефонної розмови з президентом України повідомив, що в рамках додаткової оголошеної

раніше військової допомоги на суму 1,3 млрд фунтів стерлінгів наша армія отримає далекобійну артилерію, протикорабельні ракети й безпілотні літальні апарати [15].

Б. Воллес 16 червня 2022 р., після зустрічі міністрів оборони країн НАТО у Брюсселі, заявив, що його відомство придбало в бельгійської компанії «Flanders Technical Supply» та відремонтувало для подальшої передачі Збройним силам України більше 20 самохідних артилерійських установок M109A4BE. Він зазначив, що РФ на деяких ділянках має істотну перевагу у вогні (подекуди досягаючи співвідношення 20 : 1). Міністр підкреслив, що союзники починають постачати артилерію, в тому числі реактивні системи великої дальності [16]. Бельгійську версію САУ M109A4BE вперше зафіксували на полі бою у січні 2023 р. Тоді світліни цієї техніки з'явилися на фейсбук-сторінці 17-ї окремої танкової Криворізької бригади ім. К. Пестушка [17].

5 липня 2022 р. прем'єр-міністр Б. Джонсон під час чергової телефонної розмови з президентом В. Зеленським заявив про передачу невдовзі 10 самохідних артилерійських установок [18]. У прес-релізі не уточнювалося, йдеться про відремонтовані бельгійські модифікації M109, про які заявляв Б. Воллес у червні, або ж про британські гаубиці AS-90.

Аналітики дослідницького проекту «Орух» справедливо припускають, що з липня 2022 р. почалися постачання саме британських САУ AS-90 [19]. Станом на 2024 р. Збройні сили України отримали 32 такі установки (20 із них були відремонтовані у Сполученому Королівстві, а 12 передані як донори запчастин). На відміну від радянських аналогів, AS-90 мають сучасну систему управління вогнем, що забезпечує високу влучність, а також більшу дальність стрільби та можливість застосування різноманітних типів боеприпасів. На сьогодні ці САУ стоять на озброєнні 116-ї окремої механізованої і 3-ї окремої штурмової бригад [20]. За більш ніж два роки експлуатації цієї техніки в бойових умовах противник зміг знищити лише 4 одиниці [21]. Завдяки успішному використанню на полі бою AS-90 в липні 2024 р. британський уряд оголосив про намір передати Україні ще 10 таких машин [22], а у вересні Міністерство оборони Сполученого Королівства заявило про аналогічні плани щодо 16 одиниць до кінця року [23].

Після переходу війни у фазу позиційного протистояння особливо важливим стало озброєння, що дає можливість завдавати ударів на великі відстані. У цьому контексті на передній план вийшли реактивні системи залпового вогню як напрочуд ефективний інструмент ураження різноманітних цілей, особливо в оперативному тилу ворога. Передачу такого озброєння Україні одним із перших закликав підтримати прем'єр-міністр Британії Б. Джонсон. В інтерв'ю агентству «Bloomberg» 27 травня 2022 р. він підкреслив важливість РСЗВ для протидії російським військам. Деякі союзники вагалися, зокрема через потенційні удари цієї зброєю по території Росії, що, на їхню думку, могло б призвести до «ескалації конфлікту». Попри це голова уряду наголосив, що такі системи допоможуть Україні захиститися від масованих артилерійських ударів [24]. Б. Джонсон виступив із цим закликом незадовго до ухвалення Вашингтоном рішення про передачу Україні систем HIMARS, намагаючись таким чином вплинути на позитивний результат щодо постачання ефективного озброєння для Сил оборони України.

Сполучене Королівство не обмежалося лише закликами — країна передала близько 15 подібних установок. 1 червня 2022 р. міністр оборони Б. Воллес підтвердив, що триває підготовка до відправки в Україну реактивних систем M270, які здатні вражати цілі на відстані до 80 км. Він, зокрема, заявив, що «зі зміною російської тактики наша допомога Україні також повинна адаптуватися. Ці потужні системи дозволять нашим українським партнерам краще захищатися від ударів російської далекобійної артилерії». Лондон запевнив, що українські військовики пройдуть відповідне навчання у Британії [25]. За кілька днів прем'єр Б. Джонсон офіційно підтвердив передачу реактивних систем залпового вогню, пообіцявши також надати значну кількість боєприпасів для них [26].

Під час виступу на саміті НАТО в Мадриді 29 червня 2022 р. міністр оборони Норвегії Б.А. Грам заявив про підтримку ініціативи Лондона передачею Україні знятих з експлуатації реактивних систем M270 (спочатку 3 установки було відправлено до Сполученого Королівства, де їх мали модернізувати) [27]. Отже Британія не тільки передала нашій країні важливе далекобійне озброєння, а й залучила до коаліції з надання РСЗВ ще одного члена НАТО — Норвегію.

Перша партія реактивних систем залпового вогню M270 від Сполученого Королівства й Норвегії надійшла в Україну у середині липня 2022 р., про що зазначив міністр оборони О. Резніков [28]. Український посадовець не уточнив кількість РСЗВ, проте на основі заяви його британського колеги наступного місяця про передачу додаткових 3 одиниць M270 можна припустити, що в першій поставці була принаймні така ж кількість пускових установок. За словами Б. Воллеса, «ця високоточна зброя вже допомагає Україні завдавати ударів по російських складах боєприпасів та командних пунктах». Він підкреслив, що ЗС України застосовують ці системи з високою ефективністю [29]. 12 серпня було офіційно підтверджено надходження в Україну другої партії пускових установок [30].

Ще 18 травня 2022 р. Міністерство оборони Норвегії повідомило про передачу 8 додаткових M270 у тісній співпраці зі Сполученим Королівством. Загальна кількість таких РСЗВ, наданих обома країнами Україні, зросла до 14 одиниць. Міністерство відзначило, що це озброєння надзвичайно важливе, оскільки дає змогу ефективно вражати ключові цілі далеко за лінією бойового зіткнення, розриваючи російські ланцюжки постачання [31].

Британія неодноразово надавала Україні різноманітні боєприпаси. Найперше йдеться про снаряди калібрів 155 мм і 105 мм до переданого раніше озброєння: самохідних артустановок M109 та буксируваних гармат L119, а також про радянські калібри. 3 липня 2022 р. українські військовики отримали понад 50 тис. цих боєприпасів [10].

Передачу Силам оборони України основних бойових танків «Challenger 2» Лондон доповнив постачанням відповідного боезапасу [32]. Серед усього і броньованих снарядів зі збідненим ураном, які мають високу ефективність проти сучасної броньованої техніки різних модифікацій [33].

До середини 2023 р. кількість переданих артилерійських снарядів виразно перевищила початкові наміри. Лондон продовжував нарощувати обсяги поста-

вок озброєння, включно з гаубицями й ракетами для реактивних систем залпового вогню. Поки Європейський Союз активно підтримував Україну через гуманітарні програми та фінансування на відновлення інфраструктури, Сполучене Королівство суттєво збільшило військову допомогу, зокрема в питаннях артилерії, протитанкових систем. Це виявилось ключовим чинником для стабілізації ситуації на фронті.

Станом на липень 2023 р. Україна отримала від Британії 200 тис. артилерійських снарядів — у 15 разів більше за первісні плани 2022 р. Це стало необхідною відповіддю на серйозне зміцнення позицій російських військ перед анонсованим контрнаступом ЗСУ. Міністр оборони Сполученого Королівства Б. Воллес наголосив, що хоч за деякими напрямками поставки були нижчими за очікувані, заплановані обсяги для забезпечення пріоритетів, як-от артилерії, вдалося перевищити [32].

11 липня 2023 р. Лондон оголосив про новий пакет військової допомоги, який охопив тисячі боєприпасів для танків «Challenger 2» [34]. У вересні міністр оборони Г. Шеппис повідомив, що до кінця року Україна отримає десятки тисяч додаткових артилерійських снарядів для посилення оборони й підтримки її можливостей на полі бою [35].

Через гострий дефіцит артилерійських боєприпасів у ЗС України у 2023 р. Лондон на початку нового 2024 р. оголосив про виділення 245 млн фунтів стерлінгів для фінансування закупівлі та розширення ланцюгів постачання з виробництва снарядів [36]. На саміті НАТО в липні 2024 р. прем'єр-міністр Сполученого Королівства К. Стармер повідомив про укладення контракту вартістю 300 млн фунтів на постачання Україні 152-мм артилерійських боєприпасів. Домовленість, підписана представниками спеціальної урядової структури з відповідними підрядниками, передбачає передачу 120 тис. снарядів до кінця 2025 р. [37]. Цим кроком Лондон знову продемонстрував рішучу підтримку України, спонукаючи міжнародних партнерів до аналогічних дій.

Британська військова допомога — одна з найбільш оперативних, структурованих й адаптивних серед усіх союзників України. Сполучене Королівство першим розпочало передачу летального озброєння ще до вибуху повномасштабної війни в лютому 2022 р. Унікальність цієї допомоги полягає в її зосередженості на оперативному постачанні сучасного озброєння, його модернізації, організації навчання для українських військовиків та залученні міжнародних партнерів до створення коаліцій підтримки.

Передача сучасних протитанкових ракетних комплексів дозволила українським військам ефективно стримувати наступ противника на початкових етапах вторгнення, що значною мірою вплинуло на провал російського «бліцкригу», особливо на півночі нашої країни. Постачання артилерійських боєприпасів і далекобійних систем посилило вогневі спроможності ЗС України, що відіграло вирішальну роль у веденні позиційних боїв і наступальних операцій. Важливим елементом допомоги було також проведення навчання українських військовиків у рамках британських програм, що забезпечило оперативне освоєння переданої техніки, підвищило ефективність її застосування на полі бою.

Окрім суто військового виміру допомога з боку Сполученого Королівства мала важливий політичний ефект, оскільки Лондон одним із перших серед західних союзників ухвалював рішення про постачання летального озброєння, що стало сигналом для інших держав стосовно необхідності розширення військової підтримки України. Гнучкість й адаптивність британської допомоги виявилися ключовими факторами, які дозволили швидко реагувати на зміну ситуації на фронті, про що свідчить значне нарощення обсягів військових поставок у 2023—2024 рр. Подальший розвиток співпраці між Україною та Сполученим Королівством залежатиме як від безпекової ситуації, так і від політичних рішень британського уряду щодо фінансування оборонних програм, включно з виробництвом боєприпасів та розширенням навчальних ініціатив. У цьому контексті важливий глибший аналіз довгострокового впливу такої підтримки на обороноздатність нашої країни, що дозволить не лише оцінити ефективність уже наданої допомоги, а й визначити напрями подальшої міжнародної взаємодії у сфері безпеки та оборони.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Stuzhuk, Yu. Spivrobitnytstvo Ukrainy ta Velykoi Brytanii v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny. *Zbirnyk naukovykh prats Tsentru voienno-stratehichnykh doslidzhen NUOU*. 2022. 2(75): 135-140. <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2022-9-4-267500> [in Ukrainian].
[Стужук Ю. Співробітництво України та Великої Британії в умовах російсько-української війни. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень НУОУ*. 2022. № 2(75). С. 135—140].
2. Statement by the Defence Secretary in the House of Commons. GOV.UK. 2022. URL: <https://www.gov.uk/government/speeches/statement-by-the-defence-secretary-in-the-house-of-commons-17-january-2022.uk> (дата звернення: 08.07.2024).
3. Ponad 1000 PTRK NLAW za 48 hodyn: Velykobrytaniia vidkryla povitrianyi mist viiskovoi dopomohy Ukraini (onovleno). *Defense Express*. 2022. URL: https://defence-ua.com/news/ponad_1000_ptrk_nlaw_za_48_godin_velikobritanija_vidkrila_povitrijanij_mist_vijskovoji_dopomogi_ukrajini-5892.html [in Ukrainian].
[Понад 1000 ПТРК NLAW за 48 годин: Великобританія відкрила повітряний міст військової допомоги Україні (оновлено). *Defense Express*. 2022. URL: https://defence-ua.com/news/ponad_1000_ptrk_nlaw_za_48_godin_velikobritanija_vidkrila_povitrijanij_mist_vijskovoji_dopomogi_ukrajini-5892.html (дата звернення: 11.08.2024)].
4. Haynes, D. Russia-Ukraine tensions: UK sends 30 elite troops and 2,000 anti-tank weapons to Ukraine amid fears of Russian invasion. *Sky News*. 2022. URL: <https://news.sky.com/story/russia-invasion-fears-as-britain-sends-2-000-anti-tank-weapons-to-ukraine-12520950> (дата звернення: 12.07.2024).
5. Stechyshyn, V. U 184-mu Navchalnomu tsentri rozpochalas pidhotovka fakhivtsiv do zastosuvannia PTRK NLAW. *Armii Inform*. 2022. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/01/25/u-184-mu-navchalnomu-czentri-rozpochalas-pidgotovka-fahivcziv-do-zastosuvannya-ptrk-nlaw/> [in Ukrainian].
[Стечишин В. У 184-му Навчальному центрі розпочалась підготовка фахівців до застосування ПТРК NLAW. *Армія Inform*. 2022. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/01/25/u-184-mu-navchalnomu-czentri-rozpochalas-pidgotovka-fahivcziv-do-zastosuvannya-ptrk-nlaw/> (дата звернення: 15.07.2024)].

6. Allison, G. Britain sending anti-aircraft and Javelin missiles to Ukraine. *UK Defence Journal*. 2022. URL: <https://ukdefencejournal.org.uk/britain-sending-anti-aircraft-and-javelin-missiles-to-ukraine> (дата звернення: 28.06.2024).
7. Defence Secretary meets NATO Defence Minister in Brussels. *GOV.UK*. 2022. URL: <https://www.gov.uk/government/news/defence-secretary-meets-nato-defence-minister-in-brussels> (дата звернення: 12.07.2024).
8. PM statement at NATO press conference: 24 March 2022. *GOV.UK*. 2022. URL: <https://www.gov.uk/government/speeches/pm-statement-at-nato-press-conference-24-march-2022> (дата звернення: 08.07.2024).
9. Prime Minister pledges UK's unwavering support to Ukraine on visit to Kyiv. *GOV.UK*. 2022. URL: <https://www.gov.uk/government/news/prime-minister-pledges-uks-unwavering-support-to-ukraine-on-visit-to-kyiv-9-april-2022> (дата звернення: 18.08.2024).
10. UK to send scores of artillery guns and hundreds of drones to Ukraine. *GOV.UK*. 2022. URL: <https://www.gov.uk/government/news/uk-to-send-scores-of-artillery-guns-and-hundreds-of-drones-to-ukraine> (дата звернення: 08.07.2024).
11. Allison, G. UK has supplied over 12,000 anti-tank missiles to Ukraine. *UK Defence Journal*. 2024. URL: <https://ukdefencejournal.org.uk/uk-has-supplied-over-12000-anti-tank-missiles-to-ukraine/> (дата звернення: 16.08.2024).
12. Watling, J., & Reynolds, N. Ukraine at War: Paving the Road from Survival to Victory. *Royal United Services Institute (RUSI)*. 2022. URL: <https://rusi.org/explore-our-research/publications/special-resources/ukraine-war-paving-road-survival-victory> (дата звернення: 10.01.2025).
13. SSHA, Kanada ta Velyka Brytaniia nadadut Ukraini dodatkovu artyleriiu. *Militarnyi*. 2022. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ssha-kanada-ta-velyka-brytaniya-nadadut-ukrayini-dodatkovu-artyleryiu/> [in Ukrainian].
[США, Канада та Велика Британія нададуть Україні додаткову артилерію. *Militarnyi*. 2022. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ssha-kanada-ta-velyka-brytaniya-nadadut-ukrayini-dodatkovu-artyleryiu/> (дата звернення: 15.07.2024)].
14. Chuter, A. 'The race is on': Britain moves to get heavy artillery to Ukraine. *Defense News*. 2022. URL: <https://www.defensenews.com/global/europe/2022/04/25/the-race-is-on-britain-moves-to-get-heavy-artillery-to-ukraine/> (дата звернення: 19.07.2024).
15. PM call with President Zelenskyy: Press release. *GOV.UK*. 2022. URL: <https://www.gov.uk/government/news/pm-call-with-president-zelenskyy-19-may-2022> (дата звернення: 08.07.2024).
16. Haynes, D. Ukraine receiving enough weapons to win the war, defence secretary says. *Sky News*. 2022. URL: <https://news.sky.com/story/ukraine-news-live-war-russia-putin-nuclear-latest-invasion-updates-12541713?postid=4032586#liveblog-body> (дата звернення: 11.07.2024).
17. 17-ta okrema tankova Kryvorizka bryhada imeni Kostiantyna Pestushka. URL: <https://www.facebook.com/share/p/1EqW3ndoH2/> [in Ukrainian].
[17-та окрема танкова Криворізька бригада імені Костянтина Пестушка. 15.01.2023. URL: <https://www.facebook.com/share/p/1EqW3ndoH2/> (дата звернення: 14.08.2024)].
18. PM call with President Zelenskyy: Press release. *GOV.UK*. 2022. URL: <https://www.gov.uk/government/news/pm-call-with-president-zelenskyy-5-july-2022> (дата звернення: 08.07.2024).
19. Answering the Call: Heavy Weaponry Supplied To Ukraine. *Орух*. 2022. URL: <https://www.oryxspioenkop.com/2022/04/answering-call-heavy-weaponry-supplied.html> (дата звернення: 28.06.2024).
20. Prykhodko, R. Artillery System 90 (AS-90): Korolivskiy 155-mm arhument v Ukraini. *Militarnyi*. 2024. URL: <https://mil.in.ua/uk/articles/artillery-system-90-as-90-korolivskiy-155-mm-argument-v-ukrayini/> [in Ukrainian].

- [Приходько Р. Artillery System 90 (AS-90): Королівський 155-мм аргумент в Україні. *Militaryni*. 2024. URL: <https://mil.in.ua/uk/articles/artillery-system-90-as-90-korolivskiy-155-mm-argument-v-ukrayini/> (дата звернення: 11.08.2024)].
21. Equipment Losses during the Russian Invasion of Ukraine. *Oryx*. 2022. URL: <https://www.oryxspioenkop.com/2022/02/attack-on-europe-documenting-ukrainian.html> (дата звернення: 12.07.2024).
 22. New Defence Secretary pledges to step up support for Ukraine on visit to Odesa. *GOV.UK*. 2024. URL: <https://www.gov.uk/government/news/new-defence-secretary-pledges-to-step-up-support-for-ukraine-on-visit-to-odesa> (дата звернення: 25.08.2024).
 23. UK to speed up military kit deliveries to support Ukraine's fight. *GOV.UK*. 2024. URL: <https://www.gov.uk/government/news/uk-to-speed-up-military-kit-deliveries-to-support-ukraines-fight> (дата звернення: 27.07.2024).
 24. Borys Dzhonson zaklykaie partneriv nadaty Ukraini RSZV — Bloomberg. *Militaryni*. 2022. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/borys-dzhonson-zaklykaye-partneriv-nadaty-ukrayini-rszv-bloomberg/> [in Ukrainian].
[Борис Джонсон закликає партнерів надати Україні РСЗВ — Bloomberg. *Militaryni*. 27.05.2022. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/borys-dzhonson-zaklykaye-partneriv-nadaty-ukrayini-rszv-bloomberg/> (дата звернення: 10.03.2024)].
 25. Liebermann, O. & Siad, A. UK will give Ukraine rocket systems capable of hitting targets about 50 miles away, defense secretary says. *CNN*. 2022. URL: https://edition.cnn.com/europe/live-news/russia-ukraine-war-news-06-01-22#h_ac34e36885adaef-05c993b94269d4311 (дата звернення: 26.09.2024).
 26. Velyka Brytaniia razom z MLRS M270 postavyt Ukraini velyku killist boieprypasiv M31A1. *Militaryni*. 2022. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/velyka-brytaniya-razom-z-mlrs-m270-postavyt-ukrayini-velyku-killist-boieprypasiv-m31a1/> [in Ukrainian].
[Велика Британія разом з MLRS M270 поставить Україні велику кількість боеприпасів M31A1. *Militaryni*. 2022. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/velyka-brytaniya-razom-z-mlrs-m270-postavyt-ukrayini-velyku-killist-boieprypasiv-m31a1/> (дата звернення: 13.08.2024)].
 27. Norway and the United Kingdom donate long range rocket artillery to Ukraine. *Government.no*. 2022. URL: <https://www.regjeringen.no/en/aktuelt/norge-og-storbritannia-gir-langtrekkende-rakettartilleri-til-ukraina/id2921395/> (дата звернення: 18.07.2024).
 28. Oleksii Reznikov. Long Hand Family of #UArmy has been enlarged: the first MLRS M270 have arrived! 15.07.2022. URL: <https://x.com/oleksiireznikov/status/1547965132000530434> (дата звернення: 08.07.2024).
 29. Brytaniia nadsylaie novi systemy zalpovoho vohniu dlia Ukrainy. *BBC News Ukraina*. URL: https://x.com/BBC_ua/status/1557449230339424258 [in Ukrainian].
[Британія надсилає нові системи залпового вогню для України. *BBC News Україна*. 10.08.2022. URL: https://x.com/BBC_ua/status/1557449230339424258 (дата звернення: 10.03.2024)].
 30. Oleksii Reznikov. UK promised, UK delivered! 12.08.2022. URL: <https://x.com/oleksiireznikov/status/1557992937006448640> (дата звернення: 08.07.2024).
 31. Noreg støttar Ukraina med langtrekkjande artilleri og radarar. *Government.no*. 2023. URL: <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/noreg-stottar-ukraina-med-langtrekkjande-artilleri-og-radarar/id2977717/> (дата звернення: 08.07.2024) [in Norwegian].
 32. Daly, P. UK donated 184,000 more artillery shells to Ukraine than planned, says Wallace. *Independent*. 2023. URL: <https://www.independent.co.uk/news/uk/ukraine-ben-wallace-russia-defence-secretary-kremlin-b2378947.html> (дата звернення: 12.08.2024).

33. Ukraine: Ammunition. Question for Ministry of Defence. *UK Parliament*. 2023. URL: <https://questions-statements.parliament.uk/written-questions/detail/2023-03-06/hl6144> (дата звернення: 08.09.2024).
34. UK to provide Ukraine with ammo, vehicles and \$ 65 million for equipment repair. *Reuters*. 2023. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/uk-provide-65-mln-support-package-ukraine-2023-07-11/> (дата звернення: 17.07.2024).
35. Air defence is Ukraine's 'greatest need', US secretary of defence says, as he calls for allies to 'dig deep' — as it happened. *The Guardian*. 2023. URL: <https://www.theguardian.com/world/live/2023/sep/19/russia-ukraine-war-live-updates-major-fire-lviv-warehouse-attack-zelenskiy-questions-russias-place-at-un> (дата звернення: 28.06.2024).
36. UK to give Ukraine major boost to mount counteroffensive. *GOV.UK*. 2023. URL: <https://www.gov.uk/government/news/uk-to-give-ukraine-major-boost-to-mount-counteroffensive> (дата звернення: 18.07.2024).
37. Defence Secretary welcomes Ukrainian counterpart to UK and confirms £ 1bn milestone in UK-administered fund. *GOV.UK*. 2024. URL: <https://www.gov.uk/government/news/defence-secretary-welcomes-ukrainian-counterpart-to-uk-and-confirms-1bn-milestone-in-uk-administered-fund> (дата звернення: 26.10.2024).

Надійшла / Received 21.03.2025

Serhii RUDKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Lecturer at the Department of Tactical and Specialist Disciplines,
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy (Lviv, Ukraine)
serhii.rudko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4734-4276>

Yaroslav MARCHENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
First Deputy Chief,
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy (Lviv, Ukraine)
ymarchenko8@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9569-6324>

BRITISH ASSISTANCE IN STRENGTHENING THE ANTI-TANK AND ARTILLERY CAPABILITIES OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE IN 2022—2024

The purpose is to study the UK's contribution to the provision of the Armed Forces of Ukraine with anti-tank weapons and artillery and assess the importance of these supplies for strengthening Ukraine's defence capabilities amid the Russo-Ukrainian war in 2022—2024. **The research methodology** rests upon a comprehensive analysis of official sources, such as statements made by UK government agencies, analysis papers and reports of the military think tanks, and statistical data on the number of arms transfers. Methods of comparison, systematisation and generalisation are being used to study the dynamics and impact of international military assistance on the course of the war. **The scientific novelty** lies in the comprehensive coverage of British military assistance to Ukraine, the supply of modern anti-tank systems and artillery systems in particular, reviewed from the angle of a multilayered approach. The article reveals the specifics of the allies' defense cooperation and analyzes the changes in the UK's approach to providing assistance depending on the war developments. **Main results.** The United Kingdom has

been one of Ukraine's most active allies, having started providing military assistance well before the outbreak of a full-scale war. In January 2022, the UK began supplying over 2,000 NLAW anti-tank systems, which have become critical in deterring the Russian invasion. These systems, due to the "fire and forget" technology, have allowed the Armed Forces of Ukraine to destroy enemy armored vehicles effectively. By the end of 2022, the number of NLAWs transferred had reached more than 12,000, making these weapons key in the first months of Ukraine's defense. In addition to NLAWs, the UK has provided many other systems, including Javelin, artillery (L119 howitzers, AS-90 self-propelled guns), and M270 multiple launch rocket systems. The provision of high-precision shells for artillery systems, which significantly increased the accuracy and range of destruction of enemy targets, played a particular role. For example, by July 2023, more than 200,000 artillery shells had been delivered, far exceeding the original plans. Artillery support, which began in April 2022, was a response to the changing nature of the war. The UK government was quick to respond to Ukraine's requests, providing both Soviet ammunition calibres and modern Western systems. In particular, the AS-90 and M270 systems significantly strengthened the Ukrainian Armed Forces' capabilities to counter Russian artillery units. British military assistance also included training for the Ukrainian military. As part of the Operation Orbital in January 2022, UK instructors began training NLAW ATGM operators, which furthered the rapid adoption of the equipment. Overall, the UK's assistance has played a strategic role in strengthening Ukraine's defence capabilities. In different phases of the war, UK military assistance demonstrated flexibility and adaptability to the needs of the Ukrainian army. The following discussion summarizes the key aspects of this support and its significance for Ukraine's defense. In addition to directly contributing to the weapons reinforcement, it also had a symbolic character, encouraging other allies to take action.

Keywords: *Russia's war against Ukraine, anti-tank weapons, artillery, military aid, United Kingdom, Armed Forces of Ukraine, military personnel training.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.028>
УДК 323.3:316:45:94(477)“17/18”

Віктор ГОРОБЕЦЬ

доктор історичних наук, професор, завідувач сектору соціальної історії,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

victor_gor@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-3755-4181>

СТРУКТУРИ ВЛАДИ РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: РОЛЬ ПОЛКОВНИКА В РЕГУЛЮВАННІ ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

Мета полягає у з'ясуванні на основі залучення широкої джерельної бази прерогатив очільників полків Гетьманщини в поземельних відносинах, виявленні інституційної ролі їх у закладженні поземельних конфліктів, у зіставленні функціональних обов'язків із конкретними практиками врядування. Застосовано **наукові підходи** соціальної історії та історичної антропології, нової соціальної історії, мікроісторії, що сприяє розумінню не лише інституціональної природи прерогатив полковників у врегулюванні питань, пов'язаних із набуттям у власність земель, підтвердженням відповідних прав, але й дослідженню практик застосування цих владних можливостей, зверненню уваги на окремі казуси реалізації надавчої політики. **Наукову новизну** становлять висновки про широту прерогатив полковників Війська Запорозького в урегулюванні поземельних відносин та кореляцію їх функціональних можливостей залежно від статусу відповідної земельної власності. **Висновки.** Владні прерогативи очільників полків серед інших важливих розпорядчих функцій включали у себе й широкий спектр питань, пов'язаних із регулюванням поземельних відносин. Полковники розпоряджалися масивом так званих рангових маєтностей, який складали вільні землі — колишні королівщини та ґрунти й угіддя, вимушено покинуті свого часу коронною шляхтою. Пожалування мали переважно тимчасовий характер. Випадки передачі «на вічні часи» стосувалися лише земель, що перебували у правовому статусі пустовщин. При цьому існувала стійка

Цитування: Горобець В. Структури влади ранньомодерної Української держави: роль полковника в регулюванні поземельних відносин. *Український історичний журнал*. 2025. № 3 (582). С. 28—42. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.028>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

практика підтвердження полковницьких надань відповідними універсалами гетьманського уряду чи грамотами московського царя. Полковники розподіляли вільні землі між старшиною і знатними козаками як винагороду за їхню військову службу. Згодом додалися згадки про заохочення такими пожалуваннями до справної служби в майбутньому. Подєколи надання вмотивовувалися не лише попередніми чи майбутніми заслугами отримувача ґрунту, але й службою його рідних — батька, сина. Навіть якщо йшлося про куплені козаком або старшиною землі, дозвіл на осадження тут хутора чи села також мав надати полковник. Існувала практика, коли один і той самий очільник декілька разів упродовж своєї каденції підтверджував законність володіння певною маєтністю.

Ключові слова: Українська ранньомодерна держава, Гетьманщина, полковник Війська Запорозького, поземельні відносини.

Владні прерогативи полковника Війська Запорозького, як можна зробити висновок із нечисленних збережених на сьогодні документів [1, с. 178—180; 2, с. 734; 3, с. 79—80, 179—180], частково окреслювалися в універсалах гетьманів, виданих на підтвердження легітимності полковницької елекції чи призначення на цей уряд, у спеціальних інструктивних листах або ж регулювалися звичаєвими практиками. При цьому гетьманські акти зазвичай окреслювали ці прерогативи лише у загальних рисах, не вдаючись до деталізації урядницького функціоналу («всѣ дѣла, которыя до уряду [...] и войсковой службы принадлежат, управляютъ» [3, с. 79—80]). Так само й у найбільш ранній із відомих нині інструкцій полковникам — в універсалі Богдана Хмельницького від 1 серпня 1650 р. бужинському сотникові Лук'янові Сухині у зв'язку з призначенням на ніжинське полковництво — реґіментар лише у загальних рисах окреслював повноваження нового старшини: «Абисте о том відаючи, оноґо всі за полковника свого міли і послушни єму били, так яко на тоє належить, котрий за тим от нас суполную владзу має тим полком справовати, непослушних карати і вольностей товариства нашего постерегти (курсив мій — В. Г.)» [3, с. 178—179]. Щоправда, в документі відчувається тісна пов'язаність із поточним моментом — необхідністю реалізовувати умови Зборівського договору. Адже дотеперішнього ніжинського полковника Прокопа Шумейка лише за день до призначення Л. Сухині гетьман усунув від влади саме через відмову виконувати його накази, пов'язані зі втіленням мирних постанов 1649 р. [3, с. 178—179]. Тож цілком логічною виглядала вимога універсалу: «а подданих панських не укривати, і аби тамо жадная своєволя не била» [3, с. 179—180].

Значно більше інформації можна почерпнути з діловодства козацької держави, передовсім офіційного листування гетьмана чи представників його уряду з очільниками полків. З аналізу цього матеріалу неважко дійти висновку, що в перші десятиліття для інституту полковництва (який «виріс» із традиційного для Січі й реєстрового козацького війська очільника полку як бойового підрозділу та надалі в умовах розбудови Гетьманщини зберігав свій мілітарний характер) найголовнішим функціональним обов'язком залишалося справне виконання мобілізаційних завдань. По завершенні ж сповненого бойової активності періоду постреволюційної турбулентності й іноземних вторгнень на українські землі та, відповідно, зі стабілізацією ситуації функціональне наповнення інституту пол-

ковництва зазнало доволі помітних трансформацій. Передовсім це виражалося в тому, що поступово з числа службових пріоритетів полковницької влади фактично випала функція військового керівництва. Неписане правило, згідно з яким полковник був найперше ватажком, командиром, «батьком» для рядового товариства, зійшло нанівець й очільники полків охоче делегували вирішення більшості практичних завдань щодо керування полком як військовим формуванням полковій старшині та сотникам. Тенденція, яка намітилася наприкінці XVII ст., в наступному столітті стала вже майже нормою [4, с. 215—218].

При цьому в останні десятиліття XVII ст. в Гетьманщині викристалізувалася група вищої козацької старшини, з середовища котрої рекрутувалися кандидати на полковницькі уряди, при цьому обіймання тим чи іншим старшиною полкових посад дедалі більше залежало від гетьмана, відповідно нівелювалася роль козацького товариства у службових переміщеннях на верхньому щаблі полкового управління. Колишній обраний «до ласки військової» полковник ставав тепер майже спадковим господарем свого полку, а обсяг його владних можливостей суттєво зріс. Ці прерогативи охоплювали широке коло адміністративних, військових, судових, фінансових повноважень. Полковники забезпечували мобілізацію ввіреного їм військового підрозділу. Вони здійснювали всю повноту розпорядчих функцій на підвладній території, фактично дублюючи на місцевому рівні повноваження гетьманської адміністрації. Доволі помітною була роль очільника полку при заміщенні вакансій полково-сотенної старшини. У цьому широкому переліку прерогатив надзвичайно важливе місце посідали й функції полковників у регулюванні поземельних відносин, оскільки саме володіння землею у структурі соціальних відносин раннього нового часу значною мірою виступало показником соціального статусу особи, маркером її належності до упривілейованої верстви.

Зважаючи на очевидну важливість і статусність у традиційному аграрному суспільстві допуску старшини до адміністрування поземельних відносин, тим паче в умовах пореволюційного переділу земельного фонду серед нової соціальної еліти, проблема так чи інакше потрапляла в поле зору цілого ряду дослідників, та як предмет окремого розгляду представлена у працях В. Мякотіна [5], М. Слабченка [6], І. Крип'якевича [7], В. Борисенка [8], О. Гуржія [9] — в тому числі й у контексті з'ясування ролі полковників при перерозподілі земель у ввірених їм полках. При цьому саме аналізом прерогатив очільника полку в урегулюванні відповідних відносин детально займався М. Слабченко, котрий серед іншого звернув увагу на процеси спірних розмежувань [6, с. 278—292].

Критичне використання запропонованих згаданими дослідниками підходів і висловлених ними гіпотез, у поєднанні з аналізом нагромадженого, систематизованого за останні десятиліття та опублікованого джерельного матеріалу, а також за результатами власної архівної евристики дозволяє нам переосмислити важливу історіографічну проблему, запропонувати нові підходи до її вирішення, зокрема щодо прерогатив очільника полку в поземельних відносинах, причин різного статусу пожалуваних полковницької владою земель, інституційної ролі полковників у залагодженні конфліктів.

Об'єктом дослідження виступають адміністративні й діловодні практики Гетьманщини впродовж усієї її історії. Втім специфіка розвитку владних відносин у козацькій автономії, коли під впливом російського самодержавства відбувався перерозподіл прерогатив спочатку на користь гетьманського, згодом центрального імперського уряду, як й істотне зменшення в полках фонду вільних земель обумовили ситуацію, за якої пік активності полковників у питанні поземельних відносин припав на останню третину XVII — початок XVIII ст., а потім суттєво знизився. З огляду на ці тенденції, а також і на фактор збереженості джерельної бази (що особливо актуально для ранньої історії Гетьманщини, коли через перманентні воєнні дії та часту зміну влади актовий матеріал зазнав непоправних втрат) пріоритетну увагу у цій статті приділено дослідженню регулювання поземельних відносин наприкінці XVII — в першій третині XVIII ст., тобто періоду господарського й культурного розквіту ранньомодерної Української держави.

Очільники полків розпоряджалися земельним фондом (так званими ранговими маєтностями), який складали колишні королівщини та землі, свого часу вимушено покинуті коронною шляхтою. Цікаве аргументування розпорядчих прерогатив у цій царині знаходимо в тексті універсалу лубенського полковника Василя Савича від 11 вересня 1709 р.: «Иж мѣючи мы власть по милости Божой (и) монаршой, его царскаго величества и ясне велможного его милости пана гетмана Войск Запорожских всякіи добріи порядки в полку нашему устроить [...] надаем ему селце» [10, с. 560]. Ще більш промовисте представлення відповідних владних повноважень зустрічаємо в документі миргородського полковника Данила Апостола від 11 липня 1705 р. щодо пожалування уласівському сотникові Устимові Сахненку земельних угідь на берегах р. Цибульник. Перебуваючи в таборі поблизу Старокостянтинова на Волині, очільник звернувся з універсалом до всіх, «кому бы о том вѣдати належало так теперь яко и на потомные часы, а особливо старшинствующим в Уласовцѣ, Городищи и Крыловѣ, зо всѣми тамошными обывателями», повідомляючи, що на прохання сотника У. Сахненка він надав йому «кут Канювченковский аж по рѣчку Цибульник», що на шляху з Уласівки до Крилова. Підставою для цього пожалування стало те, що, з одного боку, зазначена земля «не мѣет своего власного господара и призоутого наслѣдника», а з іншого — всіма наявними в полку маєтностями «не кому инному [...] належит вѣдати и диспонувати, тылко нам яко господаревы по масти Гсдря и рейментарской». Тож саме тому полковник, «уважаючи давные значные в Войску Запорозком прислуги помененного пна Устима Сахненка сотника уласовского и приохочаючи его до далших таковых же вѣрных и щирых услуг, кут оный Канювский, яко пустовщину, повелел ему обняти»¹.

Цікаво, що полковник Д. Апостол не лише (як виглядає) по-волонтаристські визначив в універсалі власну роль у «диспонуванні» земельним фондом на ввіреній території, а й передав незайняту ділянку («пустовщину») згаданому сотникові на правах повного володіння («обнявши кут оный, владѣл ним так, як бы влас-

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі — ІР НБУ). Ф. XIV. Спр. 144. Арк. 1.

ним купленным кгрунтом [...] и так власне держати и владѣти в часы потомные якбы мѣл за гроши»²), хоча земельні пожалування полковників переважно мали тимчасовий характер. Наприклад, сучасник миргородського лубенський очільник В. Савич 11 вересня 1709 р., «мѣючи [...] власть по милости Божой [и] монаршой, его царского величества и ясне велможного его милости пана гетмана Войск Запорожских всякіе добріе порядки в полку нашем устроевати», пожалував знатного військового товариша Івана Корнієвича «сільцем» Денисівкою — «до ласки войсковой і рейментарской» [10, с. 560]. Або ж стародубський Тимофій Олексійович 19 лютого 1689 р. надав полковому сотникові Миколі Чорнолуцькому село Меленськ, указавши, що це відбувається «ку вспартю оного» й «до ласки ясневелможного добродія его милости пана» [11, с. 554—555].

Аналогічний володільницький статус був і у «сільця» Сурмачівка, пожалуваного В. Савичем 16 січня 1710 р. знатному військовому товаришеві Опанасові Михайловичу, — «до респекту и ласки рейментарской» [10, с. 561]. Наступник В. Савича на полковницькому уряді Андрій Маркович, надаючи Семенові Максимовичу 1717 р. «ку вспартю нового господарства» «сільце» Бондарі, вже не зауважував про тимчасовість цього акту, але й не зазначав, що той має «владѣти в часы потомные якбы мѣл за гроши» [10, с. 564]. Вочевидь аналогічний характер — «до ласки войсковой» — мало пожалування ніжинським полковником Василем Золотаренком у 1662 р. Марка Кимбаровича у Глухівській сотні Ніжинського полку селом Берехи — «даем оному на живлене»³. Так само миргородський полковник Д. Апостол, коли восени 1710 р. «для вспоможеня и подпори господарства, без битности его зубожалого», пожалував звільненого з кіншкарічного шведського полону Василя Родзянку селом Єнці, вказав, що той мав право «зуполне завѣдовати и спокойне владѣти», але при цьому вже не зауважував, що це пожалування було «вічним» [10, с. 567]. Або ж перед тим, у червні 1708 р., стародубський полковник Іван Скоропадський надав полковому хорунжому Федорові Скоробагатому с. Манюки, наказавши тамтешнім тяглим «прогони и всякіе работизни отбувати ку вспартю его господарства» [10, с. 588].

Утім насправді у згаданих вище діях Д. Апостола щодо передачі 1705 р. сотникові У. Сахненку «на вічні часи» пустовщини на р. Цибульник жодного «волюнтаризму» не було. Аналогічні формулювання зустрічаємо й в універсалі стародубського полковника Михайла Миклашевського від 1689 р. про надання полковому осавулові Іванові Романовському прав на Ясимонтовське займище: «онѣ панѣ Романовскій маєть того вѣчными часи без жадной трудности и наймнѣшого нѣ от кого перенагабання заживати того кгрунта под закладомъ вины двѣстѣ талюрей до скарбу войкового» [11, с. 555]. Отож справа полягала саме у правовому статусі володінь: якщо це були пустища, то полковники могли своєю владою передати їх «на вічні часи», натомість у випадку заселених підданими земель ішлося лише про тимчасове пожалування. Інша справа, що передача полковником пустищ за-

² Там само.

³ Там само. Спр. 131. Арк. 1.

звичай супроводжувалася його ж універсалом із дозволом новому власникові закласти тут слободу, з якої пізніше виростали села. Прикладом саме такого алгоритму слугує історія виникнення с. Дубровна (Дубрівне) у Чернігівському полку, адже точкою відліку для нього стало надання в 1657 р. полковником Іваном Абрамовичем дозволу Іванові Войцеховичу на заснування «слобідки» [7, с. 185].

Полковники розподіляли вільні землі між старшиною і знатними військовими товаришами як винагороду за їхню службу. Так, наприклад, ніжинський очільник В. Золотаренко, жалуючи М. Кимбаровича селом, указував, що робить він це, «поглядаючи услуги [...] на службах отдаване»⁴. Стародубський полковник Т. Олексійович 1688 р. обґрунтовував земельне надання знатному товаришеві Михайлові Мархаленкові «взглядомъ услуг и вѣрныхъ праць своихъ у Войску Запорожскомъ отдавшихъ лѣтъ и по сее время отправляющихъ» [11, с. 550]. Його наступник М. Миклашевський універсалом від 17 липня 1690 р. передав значковому товаришеві Іванові Булашевичу с. Косачі в Почепській сотні, «респектуючи на вѣрные и радѣтельные в дѣлахъ войтовыхъ (войскових?) прислуги и когда был хоружим въ сотні вашей Почеповской и на те прислуги его памятаючи» [6, с. 564]. Натомість чернігівський полковник Яків Лизогуб 2 вересня 1687 р. аргументував свою щедрість щодо військового товариша Михайла Яциничя (а саме закріплення за ним майнових прав на с. Суличівку) тим, що «его пана Михайла прислуги у войску суть значніе», а також «респектомъ прислугъ отцевских в Войску Запорожскомъ»⁵. А ось «козак и обиватель вересоцкий» Ярош Семенович у 1688 р. отримав від ніжинського полковника Степана Забіли підтвердження прав на млин уже за свою минулу службу в козацькому війську та за теперішню службу сина: «респектуючи на шидливость лѣтъ и отважне з молодыхъ лѣтъ в войску прислуги, на которыхъ и тепер працюетъ синъ его Павелъ» [11, с. 550—551]. Того ж року чернігівський полковник Я. Лизогуб у надавчому універсалі пояснював «ласку и респектъ» стосовно полкового хорунжого Івана Уласовича «не толко для прошлыхъ неподлихъ в Войску Запорожскомъ оказанихъ услугъ», але й «зособна для теперешней праці, якую за уряду ложити маєть ношенемъ знаку полкового» [11, с. 549].

Згодом до мотивувальної частини додалися згадки про заохочення таким чином отримувачів пожалувань до справної служби в майбутньому. Саме на подібну аргументацію натрапляємо, зокрема, в надавчому універсалі чернігівського полковника Павла Полуботка від 1717 р.: «респектуючи на знатніе в полку Черніговском, а барзій на уряді асаулства полкового працювати пана Федора Лисенка, асаула нашего полкового, заслуги, до которыхъ и *впредь* оного *заохочаючи* (курсив мій — В. Г.), опредѣлилисмо ему во владеніе в сотні Киселювской, в селі Киселювці, до належитого послушенства людей посполитихъ» [10, с. 67—68].

Натомість принципово відмінну мотиваційну формулу надавчої ініціативи фіксуємо в Білоцерківському полку, коли в 1710 р. місцевий полковник Антін Танський обдарував селом Устимівкою «в подданство з людми, и з всім при-

⁴ Там само.

⁵ Там само. Спр. 138. Арк. 1.

належащим по надлежательству» полкового хорунжого Симона Якименка (Якимовича) — в «респект заслуг его», вже на етапі обрання того полковим старшиною, разом зі врученням відповідної короги [10, с. 550].

Ще одну, відмінну від згаданих вище, форму надання зафіксовано в Лубенському полку 1717 р., коли полковник Андрій Маркович пожалував відставного канцеляриста Семена Максимовича селом Бондарі у Чорнуській сотні, мотивуючи своє рішення тим, що він у Генеральній військовій канцелярії «киако літ справне, статечне и неліниво обиходился», а також має «поважный его панской велможности лист, в котором, яко изволил его ж велможность рейментарско предложить, абисмо для услуг его, пана Максимовича, з канцелярии войсковой значне роненных, особливый на него имели респект». Отож пожалування маєтностями А. Маркович представляв як виконання «волі рейментарської». При цьому полковий очільник висловлював сподівання, що в Лубенському полку С. Максимович «подобную, як в канцелярии войсковой, будет заховивати в услугах войсковых же справность» [10, с. 564]. І, як можна пересвідчитися з подальшого розвитку подій, у своїх сподіваннях А. Маркович не помилився: вже 1719 р. С. Максимович перебував у ранзі чорнуського сотника, а 1731 р. — полкового судді [12, с. 491].

Крім пожалувань старшинам і знатним військовим товаришам за службу, полкові очільники також обдаровували землею й підданими монастирі, окремих священників, представників міського самоврядування. Так, 22 січня 1688 р. полтавський полковник Федір Жученко видав універсал про відбування жителями с. Петрівці повинностей перед Хрестовоздвиженським монастирем у Полтаві [11, с. 547—548].

До повсякденних владних практик полковників входило підтвердження майнових надань своїх попередників і своєрідна «реєстрація» пожалувань гетьмана. Наприклад, 1699 р. значкові товариші Чернігівського полку брати Клим та Яків Бакуринські, щойно вони отримали від Івана Мазепи частини села Ріпки, звернулися до чернігівського полковника Юхима Лизогуба, аби той засвідчив це надання ще й своїм універсалом⁶.

Стосовно ж підтвердження майнових пожалувань попередників на полковництві, то, скажімо, відразу ж після вступу на лубенський полковий уряд А. Марковича в липні 1714 р. до нього апелював із відповідним проханням значний військовий товариш Петро Зарудний, надавши при цьому «открытий лист антецессора нашего на село Москалювку, ему ж, пану Петрові, виданий». Відтак новообраний полковник, «взираючи на его услуги чрез килколітнее время, в потребах войсковых ронячієся, а и впредь до тих заохочаючи», видав універсал роменським сотнику з городовою старшиною та «кому колвек о том відати належит» [10, с. 562]. У вересні того ж року А. Маркович, виконуючи згадану частину полковницьких обов'язків, підтвердив права лубенського полкового обозного Павла Мартоса на с. Скоробагатки. При цьому останній також пред'явив універсал «бывшого антецессора пана Василя Савича» [10, с. 563].

⁶ Там само. Спр. 143. Арк. 1.

У джерелах фіксуються випадки, коли один і той самий полковий очільник упродовж своєї каденції декілька разів підтверджував законність володіння певною маєтністю. Так, чернігівський полковник Я. Лизогуб, щойно вступивши на уряд, 3 вересня 1687 р. ствердив законність володіння військовим товаришем Михайлом Яциничем селом Суличівкою⁷. А за десять років, 7 вересня 1697 р., знову видав тому ж М. Яциничу документ аналогічного змісту⁸. Більше того, 19 листопада 1697 р. полковник укотре звернувся з універсалом до суличівських підданих, спонукаючи їх «нѣчего прежнего не уменшаючи пану Михайловѣ Яциничовѣ, значному товаришевѣ полковому, яко державці того вашого села, в какое тягло належитое послушенство без жадной спреки и отмови отдавали» [10, с. 583]. Втім, як зрозуміло з аналізу цього акта, причиною такої активності стало небажання декого з підданих нового власника («яко и то новоуписные козаки Сила, Исай, Симонь, Грабарченко») виконувати повинності та вписування їх до козацького компуту, що викликало незадоволення володільця, котрий через це і просив чергового універсалу.

Навіть якщо йшлося про куплені козаком чи старшиною ґрунти, дозвіл на осадження тут хутора чи села також мав надати полковий очільник. До прикладу, лубенський полковник Дмитро Зеленський універсалом від 7 листопада 1703 р. дозволив «жителю лубенскому» Василю Леонтійовичу «за селом Митлашевкою, где он себѣ місце купил при степу волном, хутором сісти и статок там держати» [10, с. 558]. Чернігівський полковник Я. Лизогуб універсалом від 30 березня 1688 р. узаконив осадження сімнадцяти посполитих на землі, придбаній полковим хорунжим Іваном Уласовичем у селі Голубичах. А заодно й «пилно варував», аби ці поселенці новому господареві «вшелякую призывоитую повиность и послушенство, яко державці своему, без всякой противности отдавали» [11, с. 549]. Декількома роками пізніше, в березні 1693 р., Я. Лизогуб підтвердив купівлю значним товаришем Чернігівського полку Іваном Молявкою земель у Любецькій сотні, а також дозволив осадити тут «слобідку» переселенцями з-за Дніпра [11, с. 572].

Інші важливі майнові справи також потребували схвалення. Наприклад, 10 лютого 1688 р. стародубський полковник Т. Олексійович видав універсал про затвердження купчої на частину млина охочекомонного полковника Стефана Яворського [11, с. 548—549]. Його наступник М. Миклашевський своїми актами від 6 та 11 березня 1690 р. надав дозвіл азарівському отаманові Гапонові Горленку на зайняття греблі й будівництво млина поблизу с. Дем'янки, а військовому товаришеві Іванові Симонтовському — на право зайняти греблю та облаштувати млин-вишняк на околиці с. Нетягівка [11, с. 558—560]. Київський полковник Костянтин Мокієвський 26 січня 1697 р. підтвердив купівлю олишівським сотником Леонтієм Шрамченком двох заставок на Киселівській греблі на Острі [11, с. 580—581]. Так само й миргородський полковник Павло Апостол 15 липня 1730 р. видав універсал на затвердження права богацького сотника Андрія Стефановича побудувати

⁷ Там само. Спр. 138. Арк. 1.

⁸ Там само. Арк. 1 зв.

млин на «коло єдне мучне» та «вічними часи споскойне наслідственно владіти» ним, письмову згоду на що «по доброволном своєм согласию» надали сотникові власники інших млинів, які функціонували на Пслі в той час [13, с. 216—217].

Цікаво, що традиція не заперечувала й таких доволі двозначних (надто з погляду конфлікту інтересів) практик, як затвердження полковницькими універсалами операцій із майном, що перебувало в їхньому ж розпорядженні. Наприклад, стародубський полковник М. Миклашевський актом від 15 грудня 1696 р. ствердив купівлю ним самим у колишнього шептаківського сотника Ларка Тимофійовича млина на річці Смяч, і його дарування синові генерального осавула Івана Ломиковського [11, с. 579].

До владних прерогатив очільників полків належала й функція залагодження поземельних майнових суперечок у підвідомчих сотнях. Яким чином вони могли реалізовувати свої третейські повноваження у цій царині, демонструє універсал лубенського полковника Леонтія Свічки від 14 травня 1699 р. про розподіл угідь між жителями сіл Корові, Городище та Корніївка: «миркуючи и хотячи порадоць мѣти слушний [...] в оранню полювь и в сѣнокосахъ такъ же и в добичи річної [...], жебы не было межи селами и людми [...] якого спору», він чітко розмежував, де має бути «поле робочое», де сіножать, а де жителям того чи іншого села дозволяється рибалити [11, с. 589—590].

Лист гетьмана І. Мазепи до наказного чернігівського полковника Дмитра Донця-Стефановича від 1702 р. оприявнив один із можливих алгоритмів вирішення очільником полку майнових суперечок. Отож тоді йшлося про конфлікт між мешканцями Чернігова та значним військовим товаришем Семеном Явлинським із приводу «неслушного заволодіння» останнім міщанськими ґрунтами. Реагуючи на скаргу, гетьман розпорядився: «пилно приказуем абы их осмотрети [...] правосудно [...] по самой справедливости помірковал и погодил». А «ежели бы там не могли з собою учинити поміркованя, tedy обидве стороны присилай перед суд наш войсковый енеральный в Батурині»⁹.

За декілька років після того, в 1710 р., київський полковник Федір Вольський організував справу з розмежування лугів в Остерській сотні. Реагуючи на прохання тамтешньої старшини та міських урядників Остра, «дабы луги остерськіе так на урядовых первых особ на курень и значнѣйших з товариства той сотнѣ особ, также с посполства на урядники, цехи и десятки і значнѣйшіе мѣщане были раздялени», Ф. Вольський відправив в Остер комісію у складі полкового обозного Якова Барановського й полкового писаря Василя Солонини, доручивши їм розв'язати суперечку. Полковник, зокрема, наказав старшинам, згідно з побажаннями «помянутих обоех станов» Остерської сотні, розділити луги, що перебували у спільному володінні козаків і посполитих, «по достоинству, почавши од старшинствующих» і до «найменшого», аби «всяк имѣечи свою частину без жадной перепоны оной зо всѣм своим уживал в потомніе часи»¹⁰. Відряджені на цю справу полкові старшини, прибувши у сотенне місто, запитали в місцевого

⁹ Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. Rkps. 270. S. 64.

¹⁰ ІР НБУ. Ф. XIV. Спр. 146. Арк. 1.

сотника «зо всѣм товариством», а також війта «з овсѣм посполством», чи справді вони потребують розмежування сіножатей, і після ствердної відповіді «охотнѣ» приступили до розділу угідь. Коли ж комісія завершила розмежування на місці та представила полковникові на письмі, «кому которій пай и колко сажень и хто кому помяжником зостанет», той затвердив результати цього «розпаювання» своїм універсалом від 14 серпня 1710 р., детально описавши в ньому межі володінь кожного з нових власників і дозволивши їм відтепер «волно» власними частками «владѣти и вѣчне в потомніе часи по своей волѣ оними диспонувати, хоч кому свій пай продати, даровати ілі заменяти»¹¹. А щоб ніхто не посмів «в потомніе часи» порушити чи оскаржити цей «всѣм угодний подѣл», Ф. Вольський наклав так звану «заруку»: відтепер потенційний порушник установленого полковою владою розмежування мав сплатити на гетьмана 1 тис. талярів, на полковничий уряд — 1 тис. золотих, на сотенний — 100 талярів¹².

А от яскравим прикладом «політичного» вирішення проблеми суперечок за землю у Чернігівському полку стала ініціатива полковника Я. Лизогуба 1690 р. щодо визнання законними й незмінними меж володінь, які склалися за результатами боротьби козацтва. Приводом для видання універсалу стали чутки про «частіи докуки и уприкрепія черезъ заводы неуспокоения о кгрунтахъ», що їх поширювали колишні власники-шляхтичі, котрі свого часу повтікали, «не обзивалися до тихъ кгрунтовъ и не доходили ихъ, ажъ теперъ, давнимъ шляхецкимъ правомъ, якъ передъ войною было, почали себѣ за отчизніе винаходити и трудности немелии чинити». Для заспокоєння ситуації полковник «за сполною обрадою, съ полковою старшиною и значнимъ войсковимъ товариствомъ» 13 вересня 1690 р. видав припис: «Поневажъ якъ война першая наступила и освободившись подданства лядского Войска Запорожское отчизну свою, увесь малоросійскій край, волне и свободне помежи тими и на тихъ то шляхецкихъ кгрунтахъ пооседали селами войсковіе и посполитіе люде, а оніи тіи жъ шляхецкіе кгрунта запустѣлі зостали», котрі за деякий час «годніи особы заслугуючіеся у Войску Запорожскомъ за універсалами рейментарскими, одержали»; так само й «селяне въ своемъ ограниченно лежачіе пустуючіе кгрунта посідали, розробляли и ку пожиткові своему, безъ жаднихъ заводовъ и турбаціи», тож саме такий характер поземельних відносин полковник і затверджував своїм універсалом — «теперъ и на потомніе часы, подъ винами и карою срокгою на сопротивныхъ и упорныхъ» [11, с. 564—565]. Окремо Я. Лизогуб учинив «срокгій заказъ», погрожуючи «карою на здоровю», щоб нові власники не сміли переорювати сіножатей або занедбувати орні площі [11, с. 565].

Як засвідчує аналіз адміністративних практик кінця XVII ст., владні prerogative полкового очільника дозволяли йому не лише розподіляти вільні ґрунти, а й прикріплювати до них залежних селян. Той самий Я. Лизогуб універсалом від 19 грудня 1695 р. «пустилем» Іванові Шираю, «яко згодному до услугъ

¹¹ Там само. Арк. 1 зв. — 3 зв.

¹² Там само. Арк. 4.

войсковихъ товаришови», чотирьох посполитих «человѣковъ, іменно Івана, Омелка, Василя и Прокопа на кгрунтѣ его отцевском сидячих, абы онѣ без перешкоди жадное от кого колвекъ оними владѣл варую, а оны также людцѣ належитую повинности послушенство, жебы ему отдавали» [11, с. 577]. Кількома роками пізніше, в 1699 р., вже інший чернігівський полковник Ю. Лизогуб закріпив за значковими товаришами братами Климом та Яковом Бакуринськими право володіти людьми, що поселилися на їхніх землях «в селѣ Ріпкахъ». Щоправда, з контексту зрозуміло, що брати вже мали «высоце поважній ясневельможного добродѣя его милости пана гетмана универсалъ», але все ж просили «полковничого еще себѣ подтверждателного листу» [11, с. 585—586].

Водночас очільники полків могли закріплювати своїми універсалами права і привілеї окремих соціальних груп. Так, у травні 1698 р. чернігівський полковник Ю. Лизогуб актом, виданим стрілецькому отаманові Сидорові Моцару, підтверджував вольності «сорока человікам» його куреня й «тут же пильно того мѣти хочемъ і приказуемъ, абы в томъ їхъ ловленю звѣру ниhto такъ з козаковъ, яко посполитихъ людей в пуці не важился и рыемимъ способомъ чинити ї найменшой перешкоди» [11, с. 585—586].

Аналогічним чином стародубський полковник І. Скоропадський 11 лютого 1708 р. сповіщав своїм універсалом мглинського сотника з товариством про затвердження ним за двадцятьма чотирма мглинцями, котрі, «при лѣсах живучи, повинни старатися на кухню рейментарскую всякой звѣрини», особливого стрілецького статусу, та вимагав, аби сотенна й міська влада їх «до жадной тяглости мѣской не важился потягати и наименшой перепони имы без моего вѣдома» чинити не сміла [11, с. 618].

У другій половині 1690-х рр. «царский стольник и полковник Нѣжинський» Іван Обидовський видав універсал мринському сотникові, городовим та сільським отаманам «со всѣм товариством» із суворою заборонаю приймати церковних підданих у категорію козацьких підсусідків. Підставою для такого розпорядження послужили скарги духовних осіб, що «нѣкоторые козаки сотні вашой важатца подданных катедральных приймати в подсуѣдки», ігноруючи тим самим «указ рейментарский ясневельможного пана гетмана давно уже виданий таковий, абы козаки при волностях своих ненарушне зоставались, так абы и тяглых людей нѣхто не важился под свою приймати оборону». Тож полковник не лише на майбутнє забороняв подібні переходи, але наказував, аби сотенна та низова курінна старшина «пильно досмотрели» й «тих людей, которых тепер наважились певни козаки принят в подсуѣдки, знову приворочить в подданство»¹³.

Зрозуміло, що подібними приписами неможливо було зупинити потужні соціальні трансфери, тож на початку січня 1709 р. нещодавно обраний на гетьманство І. Скоропадський своїми універсалами вповноважив очільників Чернігівського, Ніжинського, Київського полків наглядати щодо недопущення монастирських підданих у козаки, оскільки, за скаргою архімандритів (зокрема елеського), «по-

¹³ Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. Rkps. 269. S. 65.

сполитие люде в селах до монастыря належни удоляются от посполитих тягlostей и они же до реестру козацкого тиснутыся»¹⁴.

Відзначаючи важливу роль очільників у врегулюванні майнових, передовсім поземельних суперечок на теренах увіренних їм полків, доцільно нагадати і про той факт, що виконання цих обов'язків аж ніяк не ставало на заваді самим полковникам виступати фігурантами тих суперечок. Про це свідчать довгі переліки подібних справ у фондах Генеральної військової канцелярії, які мали стосунок практично до всіх членів полковницької корпорації¹⁵. Так, наприклад, у Києві ще за гетьманування Івана Самойловича місцевий полковник Григорій Коровка-Вольський заволодів урочищами Підгороддям і Кожум'яками «з людьми» [14, с. 130—131]. У Стародубі полковник М. Миклашевський уже за часів І. Мазепи захоплював належні місту ґрунти, осаджуючи на них власні хутори та слободи, заводив на міських греблях млини, перебирав до своїх рук цілі села (Деменка, Рухів, Картушин, Круків, Солова та ін.) [15, с. 132]. Лубенський полковник Яків Маркович заволодів частиною міста Ромни — Засуллям, яку, втім, був змушений повернути до «відомства роменской городской старшини» після обрання на гетьманство свого недруга Д. Апостола [16, с. 62]. В який спосіб полковникові вдалося здійснити цю оборудку засвідчують матеріали Генерального слідства про маєтності 1729—1730 рр. Виявилося, що Я. Маркович ще 1716 р. відділив від Ромен «предместье или заречье роменское» та спочатку «упросив оное себе во владение у гетмана Скоропадского», а двома роками пізніше отримав «и жалованную грамоту в вечное владение». Однак уже у ході ревізії, проведеної за Д. Апостола, передмістя було «по грамоте возвращено к городу попрежнему» [17, с. 2]. Триваліший конфлікт із подібною фавбулою та з перемінним успіхом розгортався впродовж 1740—1760-х рр. у Переяславі, де місцевий полковник Семен Сулима змагався з магістратом за передмістя Замостянські Підварки, що його він використовував як рангові маєтності, а міська влада вважала своїм [18, с. 486—488].

* * *

Владні прерогативи очільників полків Гетьманщини серед інших важливих розпорядчих функцій включали у себе й широкий спектр питань, пов'язаних із регулюванням поземельних відносин на підвідомчій території. Вони поряdkували вільними володіннями — колишніми королівщинами, ґрунтами та утіддями, вимушено покинутими свого часу коронною шляхтою, з яких за результатами Козацької революції середини XVII ст. було сформовано масив так званих рангових маєтностей. Земельні пожалування полковників переважно мали тимчасовий характер. Випадки ж, коли вони своєю владою передавали їх «на вічні часи», стосувалися площ, що перебували у правовому статусі пустовщин. При цьому

¹⁴ Ibid. Rkps. 270. S. 28.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 51. Оп. 3. Т. 1. Спр. 155. Арк. 1—146; Спр. 126. Арк. 1—196; Спр. 155. Арк. 1—107; Спр. 155а. Арк. 1—94; Спр. 322. Арк. 1—41; Спр. 345. Арк. 1—85 та ін.

існувала стійка практика підтвердження надавчих ініціатив полковників відповідними гетьманськими універсалами чи царськими грамотами.

Полковники розподіляли вільні землі між старшиною і знатними військовими товаришами як винагороду за їхню службу. З часом до мотивувальної частини додалися згадки про заохочення отримувачів такими пожалуваннями до справної служби в майбутньому, тож надавчі універсали могли видаватися вже на етапі обрання старшини на сотенний чи полковий уряд. Подеколи пожалування зумовлювалися не лише попередніми заслугами нових володільців ґрунтів або угідь, але й теперішньою службою їхніх родичів (батьків, синів).

Крім пожалувань старшинам і знатним військовим товаришам за військову службу, полковники також обдаровували землею й підданими монастирі, окремих священників, представників міського самоврядування.

До повсякденних владних практик полкових очільників входило підтвердження майнових надань своїх попередників і «реєстрація» пожалувань гетьмана. Навіть якщо йшлося про куплені козаком чи старшиною землі, дозвіл на осадження тут хуторів чи сіл також мав надати полковник. Інші важливі майнові справи теж потребували затвердження відповідним полковницьким універсалом. Цікаво, що традиція не заперечувала практик схвалення цими документами операцій із майном, яке перебувало в особистому розпорядженні самих полковників. У джерелах фіксуються випадки, коли хтось із них упродовж своєї каденції по декілька разів підтверджував законність володіння однією й тією самою маєтністю. Як засвідчує аналіз адміністративних практик кінця XVII ст., владні прерогативи полковника дозволяли йому не лише розподіляти вільні ґрунти, а й прикріплювати до них залежних селян. Водночас очільники полків могли фіксувати своїми універсалами права та привілеї окремих соціальних груп. До владних прерогатив належала й функція залагодження поземельних майнових суперечок у сотнях.

Відзначаючи важливу роль полковників у врегулюванні майнових, передовсім поземельних суперечок на ввірених їм теренах, важливо констатувати той факт, що виконання цих обов'язків аж ніяк не забезпечувало самих полковників від потрапляння в розряд фігурантів у справах щодо порушення чужих майнових прав.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho (1648—1658). Comps. I. Krypiakievych, I. Butych. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1961 [in Ukrainian].
[Документи Богдана Хмельницького (1648—1658). Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 740 с.].
2. Universalu ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657—1687). Comps. I. Butych, V. Rynsevych, I. Teslenko. Kyiv; Lviv: NTSh, 2004 [in Ukrainian].
[Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687). Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. Київ; Львів: НТШ, 2004. 1087 с.].
3. Sulimovskij arkhiv. Familnye bumagi Sulim, Skorup i Vojtsekhovichej XVII—XVIII v. Comps. A. Lazarevskij. Kiev, 1884 [in Russian].
[Сулимовський архів: Фамільные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII—XVIII в. Упоряд. А. Лазаревский. Киев, 1884. 353 с.].

4. Sokyрко, О. Kozatskyi Mars: Derzhava ta viisko Kozatskoho Hetmanatu v dobu Militarnoi revoliutsii, 1648—1764. Kyiv: Tempora, 2023 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648—1764. Київ: Темпора, 2023. 912 с.].
5. Mjakotin, V. Ocherki sotsialnoj istorii Ukrainy v XVII—XVIII v. Praha: Vataga i plamja, 1924 [in Russian].
[Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII в. Прага: Ватага и пламя, 1924. Т. 1. Вып. 1. 263 с.].
6. Slabchenko, M.E. Malorusskij polk v administrativnom otnoshenii (istoriko-juridicheskij ocherk). Odessa, 1909 [in Russian].
[Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). Одесса: Техник, 1909. 440 с.].
7. Krypiakevych, I.P. Bohdan Khmelnytskyi. Lviv: Svit, 1990 [in Ukrainian].
[Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Львів: Світ, 1990. 408 с.].
8. Borysenko, V.Yo. Sotsialno-ekonomichni rozvytok Livoberezhnoi Ukrainy v druhii polovyni XVII st. Kyiv: Naukova dumka, 1986 [in Ukrainian].
[Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. Київ: Наукова думка, 1986. 264 с.].
9. Gurzhij, A.I. Evoljutsija feodalnykh otnoshenij na Levoberezhnoj Ukraine v pervoj polovine XVIII v. Kiev: Naukova dumka, 1986 [in Russian].
[Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. Киев: Наукова думка, 1986. 286 с.].
10. Universal Pavla Polubotka (1722—1723). Comp. V. Rynsevych. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Універсали Павла Полуботка (1722—1723). Упоряд. В. Ринсевич. Київ, 2008. 720 с.].
11. Universal Ivana Mazepu (1687—1709). Comps. I. Butych [ta in.]. Kyiv; Lviv: NTSh, 2002 [in Ukrainian].
[Універсали Івана Мазепи (1687—1709). Упоряд. І. Бутич [та ін.]. Київ; Львів: НТШ, 2002. 728 с.].
12. Kryvosheia, V.V. Kozatska starshyna Hetmanshchyny: Entsyklopediia. Kyiv: Stylos, 2010 [in Ukrainian].
[Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. Київ: Стилос, 2010. 792 с.].
13. Pryshliak, V. Myrhorodskyi polkovnyk Pavlo Apostol (1727—1736). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. 17: 206-217. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2017 [in Ukrainian].
[Пришляк В. Миргородський полковник Павло Апостол (1727—1736). *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 17. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. С. 206—217].
14. Ohloblyn, O. Hetman Ivan Mazepa ta yoho doba. New York; Kyiv; Lviv; Paris; Toronto, 2001 [in Ukrainian].
[Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. 464 с.].
15. Lazarevskij, A. Liudi staroj Malorossii: Miklashevskie. *Kievskaja starina*. 8. 1882 [in Russian].
[Лазаревский А. Люди старой Малороссии: Миклашевские. *Киевская старина*. Вып. 8. 1882. С. 240—245].
16. Dnevnik generalnogo podskarbija Jakova Markovicha. Ed. A. Lazarevskij. T. 2. Kiev, 1893 [in Russian].
[Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Под ред. А. Лазаревского. Т. 2. Киев, 1893. 342 с.].
17. Heneralne slidstvo pro maietnosti Lubenskoho polku 1729—1730 rr. Ed. K. Lazarevska. Kyiv, 1931 [in Ukrainian].

- [Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку 1729—1730 рр. Ред. К. Лазаревська. Київ: З друкарні Всеукраїнської академії наук, 1931. 185 с.].
18. Materialy dlja istorii Juzhnorusskogo kraja v XVIII st. (1715—1774), izvlechennye iz starykh del Kievskogo gubernskogo arkhiva A.A. Andrievskim. Odessa, 1886 [in Russian]. [Материалы для истории Южнорусского края в XVIII ст. (1715—1774), извлечённые из старых дел Киевского губернского архива А.А. Андриевским. Одесса, 1886. 301 с.].

Надійшла / Received 30.03.2024

Viktor HOROBETS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Social History Sector,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
victor_gor@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-3755-4181>

POWER STRUCTURES OF THE EARLY MODERN UKRAINIAN STATE: COLONEL'S ROLE IN REGULATING LAND RELATIONS

The purpose is to clarify the prerogatives of regimental leaders in land relations in Hetmanshchyna, to identify the institutional role of colonels in resolving land conflicts, and to compare their functional responsibilities with specific governance practices based on the involvement of a wide source base. To understand the nature of the power interaction of the Cossack state at the local / regimental level in the field of regulating land relations, **scientific approaches** of social history and historical anthropology, the new social history, and microhistory were applied. Their application contributes to understanding not only the institutional nature of the prerogatives of colonels in the settlement of issues related to the acquisition of land in Hetmanshchyna and the confirmation of the relevant rights, but also the study of the practices of applying these power capabilities, paying attention to individual incidents of the implementation of the provision policy by the heads of regiments. **The scientific novelty** is the conclusions about the breadth of the prerogatives of the colonels of the Zaporozhian Host in the settlement of land relations and the correlation of their functional capabilities depending on the status of the corresponding soil. **Conclusions.** The power prerogatives of regimental commanders, among other important administrative functions, included a wide range of issues related to the regulation of land relations in the Hetmanshchyna. The regimental leaders managed the land fund, which consisted of free lands — former crown lands and lands and plots forced to be abandoned by the nobility (szlachta), from which the fund of so-called rank estates was formed as a result of the Cossack Revolution of the mid-seventeenth century. Colonels' land grants were mostly temporary. Cases of transfer of land "for all times" concerned only lands that had the legal status of wastelands. At the same time, there was a stable practice of confirming the colonels' grants with the relevant universals of the Hetman's government or letters of the Moscow tsar. Colonels distributed vacant land among the Cossack administration (starshyna) and noble Cossacks as a reward for their military service. Later, references were added to encourage the recipient to perform good service in the future. Sometimes, the grants were motivated not only by the recipient's previous or future service merits but also by the service of his relatives, such as a father or son. Even if the land was purchased by a Cossack or a foreman, the colonel also had to permit to establish a farm or village on it. There was a practice when the same colonel confirmed the legitimacy of ownership of the same property not once but several times during his term.

Keywords: *Ukrainian early modern state, Hetmanshchyna, colonel of Zaporozhian Host, land relations.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.043>
УДК 94(477)“1917/1921”

Олександра КУДАЙ

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ історії Української революції 1917—1921 рр.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
ozhegovskay@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6196-8590>

ДЕРЖАВНИЙ КОНТРОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ: СТРУКТУРА, ЗАВДАННЯ, ГОЛОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ (1917—1918 рр.)

Мета — проаналізувати інституціоналізацію та визначити головні завдання й напрями діяльності відомства держконтролю Української Народної Республіки періоду Центральної Ради, дослідити процес реформування контрольних органів у відповідності до змін державного статусу України. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, системності, структурності. **Наукова новизна**. На основі широкого кола джерел вивчено складання правової бази для функціонування державного контролю УНР, формування структури — департаментів та відділів, призначення керівників підрозділів, набір співробітників. Досліджено процес виокремлення із загальноросійської мережі контрольних органів, що з проголошенням III Універсалу підпадали під юрисдикцію української влади. Висвітлено головні завдання й напрями роботи відомства. Означено діяльність низки спеціальних комісій, які займалися розробкою сталої термінології у сфері державного діловодства, видатків міністерств, виробленням правил ліквідації громадських організацій воєнного часу. У **висновках** зазначено, що з ухваленням низки законів Державний контроль УНР ставав центральним контрольним органом. Розпочався процес реформування відповідної системи. Планувалося розгортання роботи військового контролю. До співпраці залучалися фахівці. Проте до гетьманського пе-

Цитування: Кудай О. Державний контроль Української Народної Республіки: структура, завдання, головні напрями діяльності (1917—1918 рр.). *Український історичний журнал*. 2025. №3 (582). С. 43—58. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.043>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ревороту квітня 1918 р. процес формування структури відомства завершено так і не було, штати залишалися недоукомплектованими через брак спеціалістів. Навесні 1918 р. головним завданням системи державного контролю стало проведення прискореного ревізування громадських установ воєнного періоду, закриття ревізійних справ за 1917 р., налагодження систематичної поточної роботи.

Ключові слова: *Державний контроль, Українська Народна Республіка, Українська Центральна Рада, Рада Народних Міністрів.*

З утворенням Української Центральної Ради національний рух набув свого організаційного оформлення. Було визначено його мету — національно-територіальна автономія у складі демократичної федеративної Росії. Кульмінаційною подією стало видання I Універсалу 10 червня (тут і далі дати до 1 березня 1918 р. вказані за старим, після 1 березня — за новим стилем) 1917 р., головним гаслом якого стало: «Однині самі будемо творити наше життя». Наголошувалося також на важливості досягнення згоди з демократіями всіх національностей для спільної розбудови автономної України [1, с. 104—105]. 15 червня на закритому засіданні Малої Ради було створено виконавчий орган — Генеральний Секретаріат.

Уперше питання про утворення інституції державного контролю порушив Ф. Крижанівський на засіданні Малої Ради 9 липня 1917 р. Він запропонував передати її у відання міжнаціонального секретарства, зокрема товаришам (заступникам) секретаря з польських, єврейських та «великоруських справ», аби «заперечити фантастичні чутки серед населення» про величезні кошти, які нібито були в розпорядженні УЦР. Ця пропозиція викликала суперечки, тож її відклали до ухвалення статуту Генерального Секретаріату [1, с. 174]. В «Основах тимчасового управління на Україні», поданого Центральною Радою на затвердження Тимчасового уряду в липні, серед 14 генеральних секретарств указувався й генеральний контролер [2, с. 63].

Зауважимо, що у сучасній українській історіографії практично відсутні публікації про організацію та роботу системи державного контролю та її місцевих установ. Лише в кількох працях є принагідні згадки в контексті революційного державотворення, а також як про складову економічної політики національних урядів періоду УЦР. Зазначається, що контрольні органи, котрі залишилися з часів Російської імперії й Тимчасового уряду, були реорганізовані, розроблявся та втілювався план їх демократизації. Також коротко окреслювалося формування нових контрольних установ, їх компетенція [3, с. 59]. В дисертації В. Воронянського стверджується, що українські уряди фактично встановили державний контроль у харчовій і лісовій промисловості, частково у сільському господарстві [4, с. 121]. Отже стан історіографічної розробки проблеми засвідчує актуальність дослідження питань, пов'язаних із процесом створення, становлення та діяльності Державного контролю Української Народної Республіки періоду Центральної Ради.

15 липня 1917 р. Мала Рада затвердила другий склад виконавчого органу, в якому посаду генерального контролера обійняв член Бунду М. Рафес. Урядова «Тимчасова інструкція» (від 4 серпня) підтвердила входження цього посадовця

до Генерального Секретаріату із завданням контролю його діяльності та правом вирішального голосу на засіданнях [1, с. 214]. Після відставки ГС 9 серпня, Мала Рада, визначившись із черговим складом 14 серпня, ухвалила подати список секретарів на затвердження Тимчасового уряду. Контролером залишився М. Рафес. Проте дехто відмовився від своїх посад і в наступному складі (затверджений 21 серпня) контрольне відомство очолив О. Зарубін (від російської Партії соціалістів-революціонерів, ПСР).

Після більшовицького перевороту в Петрограді (25 жовтня 1917 р. за ст. ст.) VII сесія УЦР 1 листопада затвердила новий склад виконавчого органу з означенням, що один із представників національних меншин увійде до Генерального Секретаріату «без портфеля» та стане виконувачем обов'язків контролера. Фракція єврейської партії Бунд висунула на цю посаду О. Золотарьова [1, с. 381]. Він працював до ухвалення IV Універсалу (11 січня 1918 р.). У листі до голови уряду В. Винниченка з приводу своєї відставки зазначив: «Проголошення Української Народної Республіки незалежною державою закріпило ще раніше виниклі та все збільшуючі принципові розбіжності Бунду з політикою Української Центральної Ради і Генерального секретаріату у питаннях про мир й про взаємини між Українською і Всеросійською республіками. Ці розбіжності роблять для Бунду неможливим ... нести відповідальність за діяльність уряду самостійної Української республіки» [5, с. 174—175]. Відтак у Раді Народних Міністрів (РНМ; колишній Генеральний Секретаріат) посада генконтролера залишилася вакантною. Така ситуація збереглася й у другому складі (18 січня 1918 р.). В результаті переформування уряду в лютому 1918 р. — після захоплення Києва військами М. Муравйова та евакуації органів влади зі столиці, виконувати обов'язки контролера було доручено О. Лотоцькому (від Української партії соціалістів-федералістів, УПСФ). Черговий склад був затверджений ухвалою Малої Ради 24 березня. У персональному списку міністрів державного контролера не було. Проте джерела свідчать, що в перші дні весни його обов'язки деякий час тимчасово виконував О. Золотарьов, а з 6 березня до кінця квітня — директор 1-го контрольного департаменту Д. Симонів (від Української партії соціалістів-самостійників, УПСС). Отже, можна припустити, що О. Лотоцький, обійнявши посаду в лютому 1918 р., коли УЦР та уряд перебували поза Києвом, уважався державним контролером номінально. Більшість документів відомства, датованих березнем — квітнем 1918 р., підписав саме Д. Симонів як виконувач обов'язків.

Таким чином, із липня 1917 по квітень 1918 рр. держконтролерами були представники трьох політичних партій — Бунду, ПСР, УПСФ. Біографічні дані про цих людей доволі обмежені. М. Рафес до революції був активним бундівцем, членом ЦК, співпрацював із партійною пресою. В 1917 р. ввійшов до центрального комітету Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів та був направлений на партійну роботу в Україну, де очолив місцеву організацію Бунду. Був членом УЦР і Малої Ради [6]. О. Зарубін, закінчивши Київський університет, залишився працювати там асистентом фізико-математичного факультету. В 1917 р. обіймав посади комісара, згодом начальника Київської поштово-

телеграфної округи. До УЦР та Малої Ради ввійшов як представник російської Партії соціалістів-революціонерів [7]. О. Золотарьов мав вищу юридичну освіту, закінчив Московський університет. Ще до революції став членом Бунду, працював у профспілках, у 1915—1917 рр. секретар Єврейського бюро праці в Москві. Делегований до складу УЦР і Малої Ради від ЦК партії. Одночасно був гласним Київської міської думи та членом Всеукраїнської ради робітничих депутатів. У листопаді 1917 р. Центральна Рада призначила його емісаром в Одесу [8, с. 377]. О. Лотоцький закінчив Київську духовну семінарію, працював у системі державного контролю в Києві та Санкт-Петербурзі. Деякий час обіймав посаду товариша генерального контролера. Був членом українських фракцій у I і II Державних думах. У 1917 р. обраний заступником голови Союзу українських автономістів-федералістів. У Петрограді ініціював створення Української національної ради, очолював її виконком. 3 травня 1917 р. працював губернським комісаром окупованих російськими військами Буковини й Покуття. Після відступу росіян перебрався до Києва [9, с. 118; 10, с. 749]. Д. Симонів за часів Директорії був одним із провідних діячів УПСС — і це все, що про нього відомо. Отже, можемо констатувати, що крім О. Лотоцького, котрий перебував на посаді короткий час, інші практично не мали досвіду роботи в контрольних органах чи державній служби.

До проголошення Української Народної Республіки компетенція генконтролера обмежувалася діяльністю виконавчого органу УЦР — Генерального Секретаріату. Документи свідчать про поодинокі виступи цього посадовця на засіданнях. Наприклад, 13 вересня 1917 р. він застерігав щодо необхідності коректних й обережних відносин із громадськими організаціями, а 20 вересня повідомив про погодження оплати оренди помешкань міської управи. Також узяв участь у підготовці звернення до Тимчасового уряду, провів переговори з Київською думою у справі міського комісаріату [1, с. 287, 313—314] та ін.

Після Жовтневого перевороту в Петрограді, повалення Тимчасового уряду та проголошення Української Народної Республіки Генеральний Секретаріат доручив О. Золотарьову приступити до розробки проекту закону про організацію контролю в УНР та знайти порозуміння з керівництвом Київської казенної палати [1, с. 446]. 28 листопада 1917 р. на засіданні уряду з приводу підготовки секретарствами документів для розгляду їх черговою сесією УЦР представник контролю повідомив про плани подати законопроект щодо створення центрального органу з державного контролю [1, с. 481].

Зазначимо, що в Російській імперії основні положення про контрольні установи визначалися законом від 1892 р.: незалежність від міністерств, підзвітність вищому державному управлінню, відкритість результатів проведення контролю та ін. До їх повноважень належало проведення ревізій місцевими контрольними органами. За часів Миколи II контрольне відомство ввійшло до складу Ради міністрів. За даними Т. Татарової, в 1911 р. державний контроль (центральна установа мала у своєму складі 9 департаментів) був найбільшим російським відомством, мережею зі 117 центральних, місцевих і галузевих підрозділів [11, с. 249—253]. До компетенції держконтролера входив нагляд за діяльністю підвідомчих уста-

нов та виняткове право притягнення до відповідальності службовців контролю, котрі, своєю чергою, не могли брати участь у комерційних підприємствах та обіймати інші посади, пов'язані з державною службою [12].

Загалом на 1917 р. сформувалася вертикаль контролю, що охоплювала всі рівні управління: спостережний (перевірка звітів), наступний або документальний (ревізія обігу за оригінальними документами), попередній (розгляд правил, інструкцій, кошторисів і т. п.), фактичний (присутність представників контролю при прийманні, огляді матеріалів, майна, робіт тощо) [13, с. 292—300]. Держконтроль здійснював ревізію всіх установ — урядових (із деякими винятками), земських, міських, військових, духовних, а також приватних підприємств, якщо їх діяльність входила до сфери державних інтересів.

Центральне управління розташовувалося у столиці імперії. Контрольні палати (місцеві відділення), зокрема в межах України, діяли в Києві, Чернігові, Полтаві, Херсоні, Катеринославі, Харкові, Кам'янці-Подільському, Житомирі, Сімферополі. Функціонували також місцеві контрольні частини на казенних і приватних залізницях — на території України це Харківсько-Миколаївська, уманська гілка Південно-Західної, Донецька, Курсько-Харківсько-Азовська, Лозово-Севастопольська [14, с. 215; 15, с. 105—106]. У 1917 р. при державному контролі було створено Особливу нараду, яка займалася розробкою плану реформування відомства на основі незалежності та демократичних норм, що стало предметом обговорення Всеросійського з'їзду контрольних урядовців у червні 1917 р.

У листі генерального контролера від 5 грудня 1917 р. до Центрального виконавчого комітету Всеросійського союзу службовців державного контролю вказувалося, що у зв'язку із проголошенням УНР виникла нагальна потреба в доповненні та реорганізації органів контролю на території України, для чого при генконтролері створено відповідну комісію. Тож бажаною ставала співпраця цієї комісії з нарадою. Пропонувалося надіслати представника для роботи в комісії й надати розроблені галузевим ЦВК матеріали¹.

Свідчення планованої співпраці нам виявити не вдалося. Проте 12 грудня 1917 р. О. Золотарьов представив Генеральному Секретаріату проєкт закону про Державний контроль УНР [1, с. 15—16]. Передбачалося продовжити чинність на території республіки законів (з певними змінами) колишньої Російської імперії, що визначали склад, права та обов'язки установ держконтролю. На чолі системи стояв генеральний контролер. Права та обов'язки Ради державного контролю Росії в повному обсязі переходили до Генеральної контрольної ради. У законопроєкті прописувалися склад (загальне зібрання, відділи) й завдання Генеральної контрольної ради — керівництво ревізійною діяльністю всіх контрольних установ України, розгляд скарг, участь у роботі Вищого дисциплінарного суду. Передбачалося створити три департаменти, керовані директорами та віце-директорами: загальних справ (із відділами ревізійним, кредитним, ревізійного звіту й канцелярією); військових і

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3690. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5—5 зв.

морських справ (із відділами ревізій, ревізійного звіту); дорожніх справ (із відділами ревізійного звіту залізничного господарства, водних, ґрунтових і шосейних шляхів; перевірки звітності державних залізниць; перевірки будівельних операцій приватних залізниць; ревізії звітності центральних управлінь ґрунтових і шосейних шляхів). Визначалася компетенція канцелярії генерального контролера. В документі обумовлювався незалежний статус контрольних установ, незмінність їх службовців, а також склад та повноваження Вищого дисциплінарного суду, охорона прав працівників контролю, представництво органів місцевого самоврядування у відповідних установах. Центральні контрольні інституції мали розташовуватися в Києві.

Постійними установами на території України визнавалися Київська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Одеська, Подільська, Волинська контрольні палати, а також контроль Південно-Західної, Катерининської, Південної залізниць і контроль із ревізії вантажообігу портів північно-західної частини Чорного моря. Мали діяти й тимчасові установи — низка місцевих (будівництво залізниць), відділ контролю південних шляхів і будівництва Миколаївського порту. Замість загальних присутствій місцевих контрольних органів запроваджувалися контрольні ради з тими самими правами, визначався їх склад².

Центральна Рада ухвалила цей законопроект 14 січня 1918 р.³ Трохи пізніше документ був деталізований законом про державного контролера та його товариша, що обговорювався на засіданнях уряду 17, 23 березня та опрацьовувався міжвідомчою нарадою з представників десяти міністерств під головуванням Д. Симонова 4, 7, 9 квітня 1918 р. Від контрольного відомства в роботі наради взяли участь С. Скугар-Скварський, В. Пуницький⁴. Законопроект був схвалений 26 квітня в редакції міжвідомчої комісії з правками Д. Симонова [1, с. 211, 226, 312]. Відповідно до нього тепер уже державний контролер мав обиратися Центральною Радою та очолювати незалежну від адміністративних органів інституцію. Він не входив до складу уряду, не відповідав за його діяльність, але брав участь у його засіданнях із дорадчим голосом. Мав право законодавчої ініціативи у справах контролю та порядку витрат державних коштів, а також міг за власної ініціативи проводити контрольну роботу⁵.

17 березня 1918 р., у відповідності до закону від 14 січня, було підготовлено інструкцію щодо виборів контрольних рад, які мали діяти замість загальних присутствій. Очільники останніх відповідали за утворення цих рад та визначали кількість їх членів⁶. Отже два основних закони й інструкція, що запроваджували українські контрольні органи, визначали їхні права, завдання, функції, а також забезпечували незалежність державного контролера та підпорядкованих йому установ, набули чинності.

Створені під час Першої світової війни спеціальні військово-контрольні органи (польовий контроль), котрі діяли на території України, у своїй роботі керувалися постановами Тимчасового уряду. Це значно ускладнювало функціо-

² Там само. Ф. 2200. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 27—32 зв.

³ Там само. Ф. 3325. Оп. 1. Спр. 369. Арк. 1.

⁴ Там само. Ф. 3690. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 52—52 зв.

⁵ Там само. Ф. 2209. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 82—82 зв.

⁶ Там само. Ф. 3690. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 10.

нування Державного контролю УНР⁷. 23 березня 1918 р. на засіданні уряду обговорювався проект закону про утворення окремого контролю для ревізійного нагляду за операціями й видатками місцевих установ, що відали справами водних і шосейних шляхів, та про його штати. Передбачалося реформувати польовий контроль шляхів Київської округи, до якого мали перейти справи Київської контрольної палати щодо Київської округи шляхів сполучень, Південно-Західного шосейного управління, фінансові справи Міністерства шляхів із поширенням компетенції на всю територію України, а також право попередньої ревізії та систематичних перевірок державного майна вказаних відомств⁸. Проект було повернуто для доопрацювання і складання пояснювальної записки [1, с. 225].

Отже процес підготовки й затвердження законодавчої бази системи державного контролю відбувався від листопада 1917 до кінця квітня 1918 рр. (останній закон ухвалено 26 квітня). Щодо місцевих польових установ контролю, відповідний проект перебував на стадії остаточного узгодження.

Початком роботи з формування контрольного відомства УНР можна вважати 12 грудня 1917 р., коли Генеральний Секретаріат виділив понад 33 тис. крб на організацію департаменту й канцелярії генерального контролера [1, с. 15—16]. Тож як адміністративний орган він функціонував із кінця 1917 р. Згідно зі «Штатами центральних установ контролю УНР», поданими до Генерального писарства 18 квітня 1918 р., передбачалася така структура: державний контролер, його товариш (заступник); Генеральна контрольна рада; контрольні департаменти; канцелярія держконтролера.

Очолювана керівником інституції Генеральна контрольна рада мала складатися із загального зібрання, що скликалося для розгляду протестів міністрів, законопроектів, інших документів за дорученням контролера, справ про притягнення до судової відповідальності урядовців через зловживання, а також відділів: 1-го касаційного (для розгляду протестів контрольних установ; тут мали працювати директор і три радники); 2-го інспекторського (нагляд за ревізійною діяльністю контрольних установ, їх інспектування; складався з директора, що мав статус товариша державного контролера, і трьох радників). Він поділявся на секції відповідно до наявних типів контрольних установ. До його компетенції входив розгляд звітів, ревізій, складання планів систематичного ревізування контрольних установ. Обов'язком одного з радників відділу був постійний нагляд за роботою «окремого відділу» для перевірки звітності контрольних установ⁹.

Кількість радників (членів Генеральної контрольної ради) визначалася не менше 20. Вони обиралися установами, що мали власні контрольні ради (по 1 представникові), Всеукраїнською спілкою урядовців та самоврядуванням (по 2 члени). У штаті ради передбачалося 13 посад технічного персоналу (діловоди, урядовці, архіваріуси)¹⁰.

⁷ Там само. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 12—12 зв.

⁸ Там само. Ф. 3690. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 30—31 зв.

⁹ Там само. Ф. 3325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 4—5 зв.

¹⁰ Там само. Спр. 75. Арк. 6—6 зв.

Процес обрання, відповідно до закону від 14 січня 1918 р., інструкції державного контролера щодо виборів членів контрольної ради від 16 березня та його ж циркуляру від 23 березня, відбувався впродовж весни того року. Ними стали: М. Малишев — від польового контролю Київської округи водних шляхів (з 1 березня); А. Панасенко — від польового контролю армій Південного-Західного фронту (з 29 березня); Г. Гальперин, А. Алекторов — від Об'єднаного комітету урядовців державного контролю (з 29 березня); Л. Пясецький — від Українського військового контролю (з 5 квітня); В. Неговський — від Чернігівської контрольної палати (з 11 квітня); В. Деликовський — від Одеської контрольної палати (з 12 квітня); Б. Бурновський — від польового контролю Румунського фронту (з 13 квітня); Г. Жуковський — від Київської контрольної палати (з 22 квітня); С. Биков — від контролю Південно-Західної залізниці (з 27 квітня); І. Кочерга — від Волинської контрольної палати (з 5 травня). Всіх членів Генеральної контрольної ради затвердив уже гетьман П. Скоропадський 9 травня 1918 р.¹¹

Наступними підрозділами мали стати контрольні департаменти: 1-й у складі директора та відділів ревізійного звіту (6 ревізорів, 2 урядовці), кредитного (віце-директор, по 9 ревізорів та урядовців), ревізійного (віце-директор, 15 ревізорів, 10 урядовців); бухгалтерії (10 співробітників) і канцелярії (4); 2-й на чолі з директором та віце-директором, мав відділи ревізійний (віце-директор, 15 ревізорів, 10 урядовців), ревізійного звіту (4 ревізори, 3 урядовці), канцелярію (4 штатні одиниці); 3-й (у справах шляхів) так само на чолі з директором і віце-директором, складався з відділів ревізійного звіту (5 ревізорів, 3 урядовці), державних залізниць (15 ревізорів, 10 урядовців), приватних залізниць (4 ревізори, 3 урядовці), шосейних, ґрунтових та водних шляхів (4 ревізори, 3 урядовці), канцелярії (4 співробітники) й 5 урядовців для доручень.

Канцелярія державного контролера, очолювана директором, мала у штаті 9 діловодів і 6 урядовців¹².

Хоч структуру відомства було затверджено у середині квітня 1918 р., процес створення окремих підрозділів розпочався ще восени 1917 р. Так, із 12 листопада завідувачем відділу контролю Генерального Секретаріату працював М. Ковальський. 27 листопада відбулося призначення віце-директора канцелярії В. Тарасевича та директора департаменту загальних справ Д. Симонова¹³.

Відповідно до відомостей виплати заробітної плати службовцям контролю за грудень 1917 р., там працювали 10 осіб: генеральний контролер О. Золотарьов, директор департаменту загальних справ Д. Симонів, завідувач відділу контролю Секретаріату М. Ковальський, в. о. віце-директора канцелярії В. Тарасевич, ревізор Ф. Глиба, троє урядовців і дві машиністки¹⁴. Вакантною залишалася посада товариша генконтролера. Наприкінці місяця, згідно з іншим документом, Д. Симонів залишався на своїй посаді, а директором контрольного

¹¹ Там само. Спр. 10. Арк. 1—3.

¹² Там само. Спр. 75. Арк. 6—6 зв.

¹³ Там само. Ф. 3690. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1, 5—6.

¹⁴ Там само. Спр. 10. Арк. 4—4 зв.

департаменту шляхів служив головний контролер контролю Південно-Західної залізниці О. Фосс. Отже на кінець 1917 р. відомство складалося з трьох контрольних департаментів — загальних справ, шляхів, контролю Генерального Секретаріату, а також канцелярії.

Зауважимо, що О. Фосс, призначений 20 грудня 1917 р., мав завдання організації відповідного департаменту, тобто підрозділ у цей час перебував на стадії формування. Тоді ж до нього на правах віце-директора командировався співробітник контролю Південно-Західної залізниці С. Биков, який став завідувачем відділу контролю залізниць, та ще три співробітники того ж органу на посади ревізорів і їхніх помічників¹⁵.

Уже 22 грудня 1917 р. до Секретарства шляхів надійшов лист за підписом в. о. директора департаменту шляхових справ, в якому повідомлялося, що на нього покладено завдання перевірки звітності відповідних центральних установ. Пропонувалося провести спільну нараду з організаційних питань¹⁶.

У січні 1918 р. відбувався набір нових співробітників. У 1-му контрольному департаменті, окрім його директора Д. Симонова, працювали старший ревізор, помічник ревізора, бухгалтер та урядовці, всього 11 осіб; у контролі Генерального Секретаріату під головуванням М. Ковальського — ревізори Ф. Глиба, А. Дроговський і 4 технічних працівників. У розпорядженні директора канцелярії було 7 співробітників¹⁷.

Навесні 1918 р. кількість службовців практично не збільшилася. З 6 березня, через відсутність державного контролера, його обов'язки тимчасово виконував Д. Симонів¹⁸, одночасно залишаючись директором 1-го контрольного департаменту. Під його орудою були старший ревізор Ю. Вронський, старший бухгалтер М. Беренфельд і 8 помічників ревізора й урядовців. Контроль Ради Народних Міністрів очолював М. Ковальський. Тут працювали помічники ревізора А. Дроговський і Ш. Пржижецький та ще 3 співробітники — всього 6 осіб. Діяв контрольний департамент шляхів з в. о. директора О. Фоссом¹⁹. Канцелярією (7 підлеглих) продовжував керувати В. Тарасевич (деякий час в. о. директора був С. Биков, 25 березня повернувся В. Тарасевич)²⁰. Залишалася вакантною посада товариша держконтролера.

Станом на квітень 1918 р. діяли такі підрозділи: канцелярія державного контролера на чолі з директором В. Тарасевичем у складі 10 технічних співробітників (діловоди, урядовці, машиністки); 1-й контрольний департамент з в. о. директора Д. Симоновим, віце-директором М. Ковальським, старшим ревізором Ю. Вронським, старшим бухгалтером М. Беренфельдом, 3 ревізорами, 8 їхніми помічниками та 12 урядовцями (наказом від 28 березня 1918 р. скасовувалися

¹⁵ Там само. Арк. 1—2; Спр. 3. Арк. 13—14.

¹⁶ Там само. Ф. 2200. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 46—46 зв.

¹⁷ Там само. Ф. 3690. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 11—12 зв.

¹⁸ Там само. Арк. 4.

¹⁹ Там само. Арк. 3.

²⁰ Там само. Спр. 4. Арк. 19—21 зв.

окремі контрольні відділи й підрозділи народних міністерств, їх справи передавалися до 1-го департаменту²¹); 2-й контрольний департамент під головуванням директора В. Пуницького (призначений 25 березня, до цього служив віце-директором підрозділу), у штаті на цей час був лише 1 урядовець; 3-й контрольний департамент, очолюваний директором О. Золотарьовим (працював від 11 квітня, до того в. о. керівника був О. Фосс) та віце-директорами М. Скутаром-Сквирським і О. Фоссом, а старшим ревізором був О. Слюзинський²².

У грудні 1917 р. апарат генерального контролера працював у приміщенні Київської контрольної палати на вул. Тимофіївській, 12. У березні 1918 р. канцелярія тепер уже державного контролера знаходилася за адресою вул. Володимирська, 10, а 2-й контрольний департамент був на вул. Театральній, 1²³.

Деякі співробітники державного контролю мали офіційний дозвіл на носіння зброї (зокрема револьверів). Серед них директор канцелярії В. Тарасевич, ревізори Й. Ревзін, О. Слюзинський, Ю. Вронський та ще 8 осіб²⁴.

При Державному контролі УНР діяли спеціальні інституції. У квітні 1918 р. в листі до уряду повідомлялося про організацію редакційної комісії для вироблення термінології, до якої запрошувалися представники міністерств. Нарада з цього питання відбулася 18 квітня. Врешті було вирішено утворити відповідну комісію при Генеральному писарстві²⁵.

13 та 16 квітня 1918 р. міністерствам було розіслано запрошення взяти участь у роботі комісії з підготовки сталих видатків відомств. Засідання мало відбутися 23 квітня²⁶. 20 квітня уряд доручив державному контролеру скласти комісію з представників контролю, військового та фінансового міністерств для підготовки правил ліквідації майна Земського й Міського союзів, Червоного Хреста та інших громадських установ, що працювали під час світової війни [16, с. 292].

Отже за періоду Центральної Ради було розроблено структуру й визначено основні напрями роботи Державного контролю та його установ. На кінець квітня 1918 р. інституція перебувала на стадії остаточного оформлення. Відповідно до попередньо узгоджених планів створювалися департаменти, призначався керівний склад, до підрозділів зараховувалися фахівці. Це підтверджується й наказом від 22 квітня, в якому зазначалося, що до остаточного сформування департаментів та утворення при кожному з них спеціальних нарад необхідно організувати окрему тимчасову нараду для трьох контрольних департаментів і канцелярії під головуванням держконтролера, до якої мали ввійти очільник канцелярії, один із директорів 2-го чи 3-го департаментів, три представники від Комітету урядовців центральних установ державного контролю²⁷.

²¹ Там само. Спр. 3. Арк. 65.

²² Там само. Спр. 10. Арк. 43—45 зв.; Спр. 3. Арк. 93, 100.

²³ Там само. Спр. 10. Арк. 1, 3—4.

²⁴ Там само. Спр. 23. Арк. 27.

²⁵ Там само. Арк. 66.

²⁶ Там само. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 23—23 зв.

²⁷ Там само. Ф. 3690. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 105.

Щодо практичної діяльності, то великий обсяг роботи контрольних установ восени 1917 р. був пов'язаний із військовими заготівлями та керуванням урядовими установами окремих галузей громадського харчування, що перейшли під його юрисдикцію. У зв'язку з цим розроблялися нові правила прискорених ревізій, підготовку яких було доручено департаменту залізничного контролю. Паралельно контрольним органам надавалося право впроваджувати будь-які заходи для прискорення ревізії «всіх обігів» від початку війни, аби поточна ревізія 1918 р. пройшла без ускладнень і затримок, із заведенням спеціальних журналів, що мали надсилатися генеральному контролерові. Пояснювальну записку щодо проведення ревізій центральних органів влади за прискореним планом було підготовлено 24 грудня 1917 р.²⁸

До затвердження закону про утворення національних тимчасових ревізійних комісій виконання їх функцій покладалося на головних польових контролерів Південно-Західного (у Житомирі) та Румунського (в Одесі) фронтів. У січні 1918 р. головними польовими контролсерами були: армій Південно-Західного фронту — М. Розов, Румунського фронту — С. Петров²⁹. 3 січня Д. Симонову доручено завідування справами польового контролю Українського фронту³⁰. Представником державного контролю при Генеральному секретарстві військових справ 16 грудня 1917 р. став М. Кесеніх, помічник головного польового контролера Північного фронту³¹.

15 грудня 1917 р. Секретаріат доручив генеральному контролеру провести ревізію приватних банків — після отримання повідомлень, що зі сховищ Дворянського земельного й Селянського поземельного банків вивозяться державні відсоткові папери [16, с. 39]. На початку 1918 р. контролер зазначав, що його розпорядження щодо проведення ревізії контор і відділів Державного банку не виконане в повному обсязі. Цю перевірку мали здійснювати контролери та управителі контрольних палат. Тому на затвердження українського уряду вносилися постанови про право генерального контролера на здійснення такої перевірки³².

25 березня 1918 р. генеральний контролер вніс на розгляд Ради Народних Міністрів правила прискореної ліквідації громадських установ, що працювали за кошти військового фонду під час світової війни. Їх затвердили, а міністри військових справ було доручено видати відповідні накази. 1 квітня уряд розглянув правила прискореної ревізії в контрольних установах, які ухвалили 17 квітня [16, с. 230, 240, 285].

Як зазначалося в одному з документів держконтролю кінця грудня 1917 р., стан справ у контрольних установах був у край складним, головним чином через брак спеціалістів, частину з яких перевели на роботу до польового контролю. Така ситуація зберігалася й навесні 1918 р. Тож Комітет службовців установ

²⁸ Там само. Ф. 2292. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 6—6 зв.; Ф. 3690. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 18—18 зв.

²⁹ Там само. Ф. 3690. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 28; Спр. 23. Арк. 14.

³⁰ Там само. Спр. 3. Арк. 31.

³¹ Там само. Арк. 11.

³² Там само. Ф. 2209. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 73—73 зв.

державного контролю 23 квітня висловився за видання спеціального циркуляру щодо залучення фахівців польового та залізничного контролю, котрі звільнялися у ході демобілізації установ воєнного часу³³.

Зауважимо, що Комітет службовців установ державного контролю розпочав свою роботу у січні 1918 р. На засіданні 11 січня було обрано постійну президію на чолі з А. Алекторовим і його заступником (товаришем) М. Корнієвським. До неї також увійшли В. Ласточкин, секретар В. Шевчук. Було погоджено участь комітету в організації контролю УНР. Загалом до його функцій належав розгляд фінансових і конфліктних питань контрольних установ, призначення на посади, здійснення нагляду за дотриманням кошторисів, захист інтересів місцевих органів контролю³⁴. Мав опікуватися також справами службовців тих контрольних інституцій, які підлягали ліквідації. Так, на початку квітня комітет звернувся до держконтролера з проханням виплати заборгованості співробітникам, що звільнялися з 1 квітня 1918 р. з управління головного контролера 2-го польового будівельного управління³⁵.

Поступово напрацьовувалися правила роботи та порядок звітності контрольних установ. 31 березня 1918 р. було затверджено порядок щорічного адміністративного звіту, до якого мали входити дані про стан кредитів на утримання установ, їх особовий склад, галузі ревізійної діяльності, хід ревізій, діяльність контрольних рад та ін. Перший звіт пропонувалося надіслати до 1 червня поточного року³⁶.

У березні — квітні 1918 р. працювала Генеральна контрольна рада. Вона займалася призначеннями на посади в контрольному відомстві, визначенням окладів службовців відділів контролю, скаргами й конфліктами дрібних підприємців, страхуванням товаристів і т. ін. На її засіданнях обговорювалося важливе питання вироблення алгоритмів ревізійної роботи³⁷.

Співробітники відомства взяли участь у справі друку державних паперів та в місії Міністерства фінансів до Німеччини з виготовлення грошових знаків. Як представник генерального контролера 29 грудня 1917 р. до Експедиції виробу державних паперів командировався старший ревізор Київської контрольної палати М. Кишко³⁸. 15 березня головою представництва Державного контролю УНР у місії до Німеччини був призначений старший ревізор Ю. Вронський, у чиєму підпорядкуванні мали працювати ревізор Й. Ревзін, помічник ревізора Лебецький, помічник діловода С. Ходов, урядовці Сарновський і К. Модилевський. Ю. Вронському, який був незалежним від голови місії та її членів, доручалося загальне керівництво контрольним наглядом із правом участі в нарадах, контролю за операціями тощо. В документі вказувалося, що окрім обов'язків контролю, на

³³ Там само. Ф. 3690. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 13—13 зв.

³⁴ Там само. Спр. 19. Арк. 3—3 зв.

³⁵ Там само. Арк. 11—11 зв.

³⁶ Там само. Спр. 12. Арк. 15—15 зв.

³⁷ Там само. Ф. 3363. Оп. 3. Спр. 6. Арк. 28—31.

³⁸ Там само. Ф. 3690. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 22.

його представників у місії покладається завдання ознайомлення з ревізійною системою Німеччини для набуття корисного досвіду³⁹.

Із грудня 1917 р. відомство працювало над скликанням з'їзду представників органів контролю в Україні, на що було асигновано 300 крб. В останній день роботи Центральної Ради, 29 квітня 1918 р., уряд ухвалив виділити на проведення з'їзду ще 10 тис. [16, с. 14, 326].

Таким чином, за час роботи відомства на посаді його очільника змінилися 3 особи. При цьому навесні 1918 р. керівництво фактично здійснювалося директором 1-го контрольного департаменту Д. Симоновим. До ухвалення Центральною Радою III Універсалу генеральний контролер мав повноваження винятково щодо діяльності виконавчого органу — Генерального Секретаріату. З проголошенням Української Народної Республіки інституція приступила до розробки законопроекту про державний контроль.

Першим нормативним актом Центральної Ради у справі створення центрального контрольного органу УНР та загалом реформування контрольної системи став закон від 14 січня 1918 р., підготовлений на російській правовій базі. Його головними положеннями стали незалежність інституції, колегіальність у ревізійних справах, забезпечення професійних інтересів і підвищення фахового рівня. Він був доповнений законом про державного контролера та його товариша від 26 квітня 1918 р., який визначав права й обов'язки цих посадовців. Підкреслимо, що контролер не входив до складу уряду.

В УНР працювали й органи колишньої Російської імперії — 7 контрольних палат, контроль трьох залізниць, контроль портів північно-західної частини Чорного моря. Загальні присутствія місцевих контрольних установ реформувалися в контрольні ради. У березні 1918 р. було видано інструкцію щодо їх обрання. Мали функціонувати також тимчасові установи контролю. З січня того року діяла Генеральна контрольна рада. Переобрання її членів частково відбулося навесні 1918 р. Проте реформування контрольної системи, що дісталася УНР у спадок від імперського періоду, за часів Центральної Ради завершене не було. Так, наприкінці березня 1918 р. уряд обговорював законопроект про утворення контролю за операціями й видатками місцевих установ відомства водних і шосейних шляхів, який було повернуто на доопрацювання⁴⁰. А інструкцію про вибори контрольних рад у місцевих інституціях було видано лише у середині березня.

Планувалося розгортання повноцінної роботи військового контролю, організація якого розпочалася навесні 1918 р. Зроблено перші кроки з узгодження роботи низки польових контрольних інституцій — передбачалося використання впродовж 3—4 років контрольних органів, створених під час світової війни⁴¹, призначено керівників польового контролю Румунського та Південно-Західного (згодом Українського) фронтів.

³⁹ Там само. Спр. 27. Арк. 1.

⁴⁰ Там само. Ф. 3325. Оп. 1. Спр. 369. Арк. 1—1 зв.

⁴¹ Там само.

Було затверджено структуру державного контролю, розроблено штати. Центральний апарат відомства формувався з кінця 1917 р. До співпраці залучалися фахівці — службовці контрольних установ, що функціонували на території України. Однак за весь час роботи відчувався значний брак кадрів, структурні підрозділи не були остаточно сформовані.

Відомство зосередило у своїх руках також функцію ревізування діяльності міністерств. Перші звіти мали бути надані для перевірки до 1 червня 1918 р. Відбувався процес вдосконалення механізмів роботи. В 1918 р. основною проблемою стало прискорене ревізування установ воєнного часу для швидшої їх ліквідації та закриття відповідних справ за звітний період (до кінця 1917 р.). Головною метою цих заходів було вивільнення спеціалістів для проведення поточної контрольно-ревізійної роботи в 1918 р. в нормальному режимі.

Загалом можна констатувати, що формування системи державного контролю відбувалося в рамках процесу становлення центральних органів виконавчої влади Української Народної Республіки. На час гетьманського перевороту контрольне відомство перебувало у стані інституційного оформлення та налагодження систематичної роботи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Ukrainska Tsentralna Rada: Dokumenty i materialy. 1. Kyiv: Naukova dumka, 1996 [in Ukrainian].
[Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1996. 591 с.].
2. Konstytutsiini akty Ukrainy: 1917—1920: Nevidomi konstytutsii Ukrainy. Kyiv: Filosofska i sotsiologichna dumka, 1992 [in Ukrainian].
[Конституційні акти України: 1917—1920: Невідомі конституції України. Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. 272 с.].
3. Tyshchuk, B.Yo., Vivcharenko, O.A. & Leshkovych, N.O. Stanovlennia derzhavnosti v Ukraini (1917—1922 rr.). Lviv; Ivano-Frankivsk: Svit, 2000 [in Ukrainian].
[Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А., Лешкович Н.О. Становлення державності в Україні (1917—1922 рр.). Львів; Івано-Франківськ: Світ, 2000].
4. Voronianskyi, O.V. Ekonomichna polityka Tsentralnoi Rady (*Candidate's thesis*). Dnipropetrovsk, 1995 [in Ukrainian].
[Воронянський О.В. Економічна політика Центральної Ради: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1995. 20 с.].
5. Ustymenko, V. Yevreiskii orhanizatsii i partii v suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy za doby Tsentralnoi Rady. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainської revoliutsii 1917—1921*. 4. Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Устименко В. Єврейські організації і партії в суспільно-політичному житті України за доби Центральної Ради. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 рр.* Київ: Ін-т іст. України НАНУ, 2009. Вип. 4. С. 147—182].
6. Elektronnaja evrejskaja entsiklopedija. URL: <https://eleven.co.il/> [in Russian].
[Электронная еврейская энциклопедия. URL: <https://eleven.co.il/> (дата звернення: 05.03.2024)].
7. Ostashko, T. Zarubin Oleksandr Mykolaiovych. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. Kyiv, 2010 [in Ukrainian].

- [Осташко Т. Зарубін Олександр Миколайович. *Енциклопедія сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010].
8. Ostashko, T. Zolotarov Oleksandr Yosypovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. 3. Kyiv: Naukova dumka, 2005 [in Ukrainian].
[Осташко Т. Золотарьов Олександр Йосипович. *Енциклопедія історії України*. Т. 3. Київ: Наукова думка, 2005. С. 377].
 9. Verstiuk, V., Ostashko, T. Diiachi Ukrainsoi Tsentralnoi Rady: Bibliohrafichnyi dovidnyk. Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Бібліографічний довідник. Київ, 1998].
 10. Ukrainska dyplomatychna entsyklopediia. 2. Kyiv: Znannia Ukrainy, 2004 [in Ukrainian].
[Українська дипломатична енциклопедія. Т. 2. Київ: Знання України, 2004].
 11. Tatarova, T. Finansovy i fiskalni kontrol na ukrainskykh zemliakh u skladi Rosiiskoi imperii. *Pidpryiemstvo, hospodarstvo i pravo*. 2020. 7 [in Ukrainian].
[Татарова Т. Фінансовий і фіскальний контроль на українських землях у складі Російської імперії. *Підприємство, господарство і право*. 2020. Вип. 7. С. 249—254].
 12. Slobodianyk, Yu.B. Formuvannia systemy derzhavnoho audytu v Ukraini. Sumy, 2005 [in Ukrainian].
[Слободяник Ю.Б. Формування системи державного аудиту в Україні. Суми, 2005. 194 с.].
 13. Dubnitskij, V.Yu. & Lukin, V.A. Istorija razvitija gosudarstvennogo finansovogo kontrolya v Rossijskoj imperii (1705—1917 gg.). *Biznes-inform*. 2015. 5 [in Russian].
[Дубницький В.Ю., Лукин В.А. История развития государственного финансового контроля в Российской империи (1705—1917 гг.). *Бизнес-информ*. Вип. 5. Харків, 2015].
 14. Eroshkin, N.P. Istorija gosudarstvennykh uchrezhdenij dorevoljutsionnoj Rossii. Moscow, 1983 [in Russian].
[Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. Москва, 1983. 352 с.].
 15. Shandra, V.S. Kontrolni palaty v Rosiiskii imperii. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. 5. Kyiv: Naukova dumka, 2008 [in Ukrainian].
[Шандра В.С. Контрольні палати в Російській імперії. *Енциклопедія історії України*. Т. 5. Київ: Наукова думка, 2008. С. 105—106].
 16. Ukrainska Tsentralna Rada: Dokumenty i materialy. 2. Kyiv: Naukova dumka, 1997 [in Ukrainian].
[Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1997. 424 с.].

Надійшла / Received 20.02.2025

Oleksandra KUDLAI

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of the History of the Ukrainian Revolution of 1917—1921,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ozhegovskay@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6196-8590>

STATE CONTROL OF UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC:
STRUCTURE, TASKS, MAIN AREAS OF ACTIVITY (1917—1918)

The purpose is to analyse the institutionalisation of the State Control Department of Ukrainian People's Republic during the period of the Central Rada and to identify its main tasks. **The methodology** is based on the principles of historicism, systematicity, and structuralism. **Scientific novelty.** Based on a wide range of sources, the author examines the development of the legal framework for the functioning of the State Control of UPR, the formation of its internal structure — departments and divisions, appointment of heads of departments, and recruitment of staff. The author examines the process of separation of the controlling bodies of Ukraine from the all-Russian network and the agency's assumption of the functions of the central controlling body of UPR. The author describes the controlling bodies of the former Russian Empire, which, after the proclamation of the 3rd Universal, fell under the jurisdiction of the Ukrainian authorities as operating on the territory of Ukraine. The author identifies the main tasks and areas of work of the agency. The author outlines the activities of a number of special commissions that were engaged in the development of permanent terms in the field of state record keeping, ministerial expenditures, and the development of rules for the liquidation of wartime organizations. **The conclusions** state that with the adoption of a number of laws, the State Control became the central controlling body of UPR. The process of reforming the control system of Ukraine was launched. It was planned to deploy military control. Specialists from the existing institutions in Ukraine were involved in the work of the department. However, by the time of the Hetman's coup of April 1918, the process of forming the internal structure of the agency had not been completed, and the staff remained understaffed due to a lack of specialists. In the spring of 1918, its main task was to conduct an accelerated audit of wartime public institutions, to close the audit files for 1917, and to establish systematic ongoing work.

Keywords: *State Control, Ukrainian People's Republic, Ukrainian Central Rada, Council of People's Ministers.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.059>
УДК 355.405.1+-054.6-057.68(477)“1960—1980”

Тамара ВРОНСЬКА

докторка історичних наук, професорка, провідна наукова співробітниця,
відділ воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
vronska_tamara@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0009-3898-5662>

РЕЖИМНА «ГОСТИННІСТЬ» В УРСР ДЛЯ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ (1960—1980-ті рр.)

Мета — висвітлення системи заборон та обмежень, установлених у радянській державі для гостей із-за кордону, зокрема для іноземних туристів українського походження під час їх поїздок до УРСР у 1960—1980-х рр. Зумовлені метою **завдання** полягають в аналізі інституціональної й інструментальної специфіки контролю за іноземцями; з'ясуванні причин присвоєння та зняття статусу закритих місцевостей в УРСР; репрезентації обставин застосування каральних санкцій до туристів за порушення встановлених правил перебування у країні; порівнянні спеціальних настанов, підготовлених державними органами і громадськими організаціями США й Канади для іноземців, у тому числі представників української діаспори, із застереженнями щодо заборон та обмежень під час перебування у СРСР. **Методологічний інструментарій** поєднує історико-правовий аналіз, соціальну антропологію, концепції соціального творення простору. **Наукова новизна** полягає в постановці проблеми концептуалізації і практичної реалізації суворого контролю за іноземцями українського походження, які відвідували УРСР. **Висновки.** Доведено, що заборони та обмеження, встановлені ще в 1920—1950-х рр., у наступні два десятиліття в головних рисах залишалися практично незмінними. У другій половині 1960-х рр. етнічним українцям — громадянам інших держав дозволяли відвідувати батьківську землю, але ставлення до них відрізнялося залежно від їхньої політичної орієнтації. З переліку заборонених поступово

Цитування: Вронська Т. Режимна «гостинність» в УРСР для представників української діаспори (1960—1980-ті рр.). *Український історичний журнал*. 2025. № 3 (582). С. 59—80. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.059>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 3 (582)

зникали певні місцевості. Втім за частиною населених пунктів зберігався такий статус не через розташування там якихось закритих об'єктів чи наближеність до кордону, а з волі військової та місцевої партійної влади, котрі прагнули приховати від сторонніх очей занедбані території чи використання праці в'язнів на шкідливому виробництві.

Ключові слова: іноземці, українська діаспора, зарубіжне українство, туризм, заборони, режим, обмеження, закриті міста / території, КДБ, «Інтурист».

Інститут режимних місцевостей, як і загалом практика обмежень для закордонних візитерів, започатковані ще в перші роки після захоплення влади більшовиками, наприкінці 1950-х — напередодні початку масового іноземного туризму вже усталилися. Існував список заборонених територій, а також ієрархія й зона інституціональної відповідальності причетних до організації жорсткого контролю за іноземцями. Продовжуючи* аналізувати систему заборон та обмежень у радянській Україні для громадян «капіталістичних держав», зауважимо, що найбільш показовими в 1960—1980-х рр. були події, пов'язані з поїздками до УРСР туристів українського походження — саме це викликало найбільше занепокоєння серед політичної верхівки та КДБ. Тож у фокусі нашої уваги будуть відповідні обмеження і практики їх упровадження щодо згаданої групи іноземців.

Тема подорожей представників української діаспори до УРСР загалом не є «білою плямою». В дослідженнях, присвячених історії режимних обмежень [1—7], аналізу розвитку туризму в УРСР [8—10] фрагментарно зачіпається проблема модифікації заборонних практик для іноземців. Українці — громадяни інших держав зазвичай не виділяються в окрему групу. Щоправда в монографії О. Радченко цілий підрозділ присвячений прийому закордонних українців у СРСР та в УРСР [10]. У 2009—2013 рр. з'явилися статті, в яких увага сфокусована на «ностальгічних» подорожах представників політичної еміграції до «місць пам'яті» у західних областях України [11—15].

У більшості цих наукових студій, як і у працях зарубіжних дослідників [16—20], наголошується на тому, що в 1960—1980-х рр. візитери з-за кордону перебували під суворим контролем радянські держави та органів безпеки, адже дозволялося відвідувати лише певні міста й пересуватися затвердженими маршрутами у супроводі гідів-перекладачів «Інтуриста». Проте недостатня кількість документів, зокрема КДБ, не дала можливості всебічно проаналізувати витоки та модифікацію такої режимної «гостинності». Виняток становлять статті Р. Сіромського [21—23], присвячені поїздам американських і канадських туристів, в яких згадуються й закриті для іноземців місцевості, і роль «Інтуриста».

Огляд історіографії спонукає до висновку, що умови перебування закордонних туристів в УРСР, зокрема представників української діаспори, вивчені недостатньо. Серед причин цього — обмежений до недавнього часу доступ до архівних фондів радянських органів держбезпеки, котрі забезпечували контроль за іноземцями.

* Див.: Вронська Т. «Іноземцям — заборонено»: просторові обмеження перебування в радянській Україні (1919—1959 рр.). *Український історичний журнал*. 2024. № 3. С. 112—132. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.112>

Нині з'явилася можливість працювати з колись недоступними матеріалами. Передусім ідеться про джерельний масив, що відклався в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ). Низка важливих документів, які зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань та українці (ЦДАГОУ), окремі опубліковані збірники [24—26] розширюють уявлення про модифікацію заборонно-режимної політики радянської держави. Представники зарубіжного українства у своїх спогадах і щоденниках [27—32] також зачіпали проблеми суворого контролю під час перебування їх в УРСР. Приміром, у нотатках літературознавця й видавця О. Зінкевича, який народився у с. Малі Микулинці на Івано-Франківщині, після Другої світової війни виїхав до Західної Німеччини, а згодом перебрався у США, подано «Правила доброї поведінки в поїздках поза залізну заслону». Цей розлогий і деталізований у вигляді буклета матеріал був упорядкований у видавництві «Смолоскип» (США) в 1970 р. саме для представників української діаспори, котрі планували гостьову поїздку [30].

Загалом достатньо репрезентативна джерельна база, найцінніша частина якої — витяги зі звітів КДБ УРСР до вищих партійних органів про туристів українського походження, дає змогу не лише скласти уявлення про атмосферу, що супроводжувала подорожі в радянську Україну, а й реконструювати деталі контролю та модифікації списків заборонених місцевостей у регіонах, куди найбільше прагнули потрапити закордонні українці.

У сталінські часи, зокрема й на початку 1950-х рр., українцям, які з різних причин емігрували та набули громадянство інших держав, годі було навіть мріяти про відвідування УРСР. Суворі заборони залишалися актуальними й на початку «хрущовської відлиги». Лише у другій половині 1960-х рр. під тиском обставин, а серед них і намагання поліпшити міжнародний образ СРСР, створити позитивне уявлення про радянське повсякдення, ситуація почала змінюватися. Москва вирішила дозволити обмежений допуск іноземців з українським корінням в УРСР, поступово припіднімаючи «залізну завісу», котра донедавна здавалася неперушною.

Представники української діаспори — канадці та американці, яких у СРСР означали «непевним контингентом», виявляли найбільшу активність і наполегливість у бажанні відвідати батьківські землі. Йдеться не лише про тих, хто емігрував на початку ХХ ст. чи раніше, а й українців, що вимушено покинули рідні краї в 1940-х рр. Більша частина останніх після перебування у статусі переміщених осіб (ді-пі) в Австрії, Німеччині, Британії тощо переїхали згодом у США й Канаду, отримали громадянство цих держав, гарантувавши собі відносну безпеку під час перебування у СРСР як туристів.

Домінуючими мотивами, що спонукали (хоч і з острахом) вирушати в подорож до радянської України, було бажання відвідати могили предків, побачити родичів, земляків, або показати своїм дітям «красу і велич рідного краю», як це зробив у 1963 р. уродженець Перемишлянищини С. Куропась (1900—2001 рр.), котрий ще в 1920 р. разом з іншими учасниками національно-визвольного руху емігрував у Чехословаччину, а згодом переїхав у США [28, с. 65].

Заборонно-обмежувальні правила для іноземців, зокрема й перелік закритих для них місцевостей, у СРСР (та, відповідно, УРСР) було встановлено у травні 1941 р. (уточнювалися в лютому 1949, червні 1953, серпні 1959 рр.)¹. Організації, що займалися міжнародним туризмом («Інтурист», «Супутник», Українське товариство дружби та культурного зв'язку з зарубіжними країнами та ін.) були виконавцями у сформованій системі нагляду². Контроль за іноземцями, оперативна робота покладалася на органи державної безпеки³ і внутрішніх справ. Партійна верхівка мала «вирішальний голос» не лише у визначенні переліку закритих місцевостей, а й у всіх питаннях, дотичних до прийому закордонних візитерів. Інші інституції, що впливали на закриття чи відкриття певних територій, зокрема військове відомство, регулярно подавали узагальнені звіти та інформації у ЦК КПУ, а також радилися з усіх «профільних» питань з партійними органами — у спірних ситуаціях саме за ними було остаточне рішення.

На початку 1960-х рр. за дорученням партійної верхівки у союзному КДБ підготували оновлені документи, які містили процедурні аспекти обліку, реєстрації, прописки, уточнювали перелік закритих місцевостей та маршрути пересування, порядок взаємодії центральних і територіальних підрозділів органів державної безпеки, внутрішніх справ у здійсненні контролю за іноземцями. В усіх настановах раз-по-раз уточнювалося, що надсудові наглядові заходи поширюються передусім на прибулих із «капіталістичних держав».

6 березня 1962 р. вийшла постанова союзного уряду «Про затвердження Правил проживання іноземців та осіб без громадянства у СРСР»⁴. Документ, згодом частково змінений і доповнений (6 серпня 1966, 29 листопада 1968, 18 грудня 1975 рр.), залишався чинним до травня 1984 р.⁵ На його виконання з'явилася низка відомчих інструкцій, в яких детально регламентувалася не лише прописка та реєстрація, а й інші деталі контролю за особами, котрі прибували у СРСР із-за кордону⁶. Практично в усіх подібних настановах чітко фіксувався обов'язковий протокол перебування іноземців. Так, вони мали прямувати чітко в пункт, зазначений у в'їзній візі, а після прибуття оформити впродовж 24 год. документи на про-

¹ Так, в УРСР на початку 1960-х рр. недоступними для іноземців були міста Миколаїв, Дніпропетровськ, Севастополь, Феодосія, Керч, а також західні області республіки (окрім Львова, Ужгорода, Рівного, Тернополя, Чернівців, Івано-Франківська, Дрогобича) та частин Київщини (обмежена зі сходу течією Дніпра, з півночі й заходу залізничною лінією Київ — Фастів — Миронівка), Житомирщини (східніше та на південний схід від р. Тетерів).

² Переважна більшість гідів-перекладачів «Інтуриста», «Супутника» й інших організацій співпрацювали з КДБ. Навіть якщо вони не перебували у штаті, то все одно регулярно подавали звіти у відповідні структури органів держбезпеки.

³ У структурі 2-го головного управління КДБ СРСР функціонували підрозділи, які опікувалися іноземцями, в тому числі й туристами (7-й відділ).

⁴ Це була не перша спроба регламентувати правила перебування іноземців у СРСР. Подібні приписи уряд та органи держбезпеки видавали в 1932, 1936, 1949 рр.

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 9. Оп. 2. Спр. 293. Арк. 74—78.

⁶ Там само. Арк. 3—136.

живання (туристи — зареєструватися в готелях через посередництво адміністрації). Реєстрацію паспортів (проставлення спеціального штамп, завіреного підписом начальника органу міліції або його заступника) здійснювали паспортні відділи (відділи віз і реєстрацій) управлінь міліції Міністерства охорони громадського порядку СРСР⁷, МВС союзних республік і в інших регіональних підрозділах цього відомства в населених пунктах, зазначених у візних візах. Кожен іноземець при отриманні посвідки на проживання давав відповідну розписку («мені пояснили правила проживання й пересування територією СРСР, які я зобов'язуюся суворо виконувати»)⁸. Громадяни інших держав, котрі прямували через радянську територію транзитом, не мали права на зупинку та відвідування міст, селищ, сіл без спеціального дозволу. Для порушників цих й інших заборон, а також до тих, хто займався валютними операціями, «спекуляцією», «поширенням антирадянської літератури» тощо передбачалися суворі санкції⁹. Окрім згаданих правил, залишалися чинними встановлені ще на початку 1950-х рр.¹⁰ заборони фотографувати військові та промислові об'єкти, шляхи сполучення, а також черги в магазинах, занедбані будівлі, погано вдягнених людей, жебраків.

Кількість туристів — представників української діаспори — на початку 1960-х рр. залишалася мізерною. Так, за квітень — вересень 1960 р. УРСР відвідали всього лише 200 таких подорожан, об'єднаних у групи по 15—25 осіб [10, с. 158]. Найбільшим «головним боєм» для республіканського КДБ були намагання їх «відхилитися від маршрутів [...], спроби самостійно виїхати до режимних місцевостей для побачення з родичами»¹¹. В 1964 р. з 2725 туристів із країн Заходу, котрі відвідували західноукраїнські області, тільки для 42 дозволили заїзд у села [22, с. 244].

Незважаючи на загальне підозріле ставлення до представників еміграції, яких у СРСР звично таврували «п'ятою колоною» та «українськими буржуазними націоналістами», радянське керівництво вже у другій половині 1960-х рр. під тиском обставин, зокрема й завдяки клопотанням очільників «дружніх» ком-

⁷ Це союзно-республіканське відомство було створене 26 липня 1966 р. для централізованого управління міліцією після ліквідації 13 січня 1960 р. Міністерства внутрішніх справ СРСР і передачі його функцій МВС республік. 25 листопада 1968 р. перейменоване на Міністерство внутрішніх справ.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 2. Спр. 293. Арк. 22.

⁹ Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність іноземців та осіб без громадянства за злісне порушення правил пересування територією СРСР» ухвалено 23 липня 1966 р. За самовільну зміну міста проживання, відвідування населених пунктів, не вказаних у візних візах, ухилення від маршруту та інші несанкціоновані дії візитери з-за кордону, які вже припускалися подібних порушень, могли бути покарані «позбавленням волі на строк до 1 року, або виправними роботами на той самий строк, або штрафом до 50 руб.». Президіям Верховних Рад союзних республік належало внести відповідні зміни до кримінального законодавства (див.: Там само. Спр. 317. Арк. 144).

¹⁰ Так, 21 грудня 1953 р. наказом МВС СРСР було оголошено спеціальну інструкцію про порядок фотографування, кінозйомки та замальовування співробітниками дипкорпусу й іншими іноземцями.

¹¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 938. Арк. 205.

партій і «прогресивних» емігрантських організацій, пішло на поступки в питанні організації спеціальних турів. Було сформовано специфічний стиль «гостинності» щодо українців, котрі приїздили «по лінії» прорадянських українських товариств Канади й США, та всіх інших, які потрапляли у СРСР як звичайні туристи. Представники першої групи могли розраховувати на дозвіл відвідати рідні місця. Взамін за це Москва й Київ розраховували на поширення позитивної інформації щодо «процвітання України за радянської влади». Туристи-українці, які не належали до таких організацій і груп, відвідували СРСР на загальних підставах. Часом їм також удавалося отримати дозвіл на поїздки у «заборонені місцевості». Така поблажливість із боку органів держбезпеки пояснювалась як «політикою розрядки» (кінець 1960 — кінець 1970-х рр.), що визначала зміни у відносинах із Заходом (зокрема з США), так і суто контррозвідувальними міркуваннями, намаганнями завербувати нових агентів.

Оскільки більша частина сільської місцевості західних областей УРСР залишалася у статусі режимної території (а саме туди і прагнули потрапити туристи-українці), на початку весни 1966 р. в надрах КДБ республіки підготували список районів і населених пунктів, куди «у винятковому порядку» передбачалося дозволяти в'їзд «членам прогресивних зарубіжних організацій». До згаданого переліку додавалися карти, виконані у трьох кольорах: зеленим позначалися місця, «відкриті для відвідування іноземців із капіталістичних країн», жовтим — райони з «вільним доступом іноземців-українців», червоним — місцевості та населені пункти «можливого допуску» у супроводі співробітників «Інтуриста»¹².

16 червня 1966 р. Рада міністрів СРСР ухвалила постанову «Про порядок пересування іноземців територією СРСР», до якої додавався «Перелік міст і районів СРСР, закритих для відвідування іноземцями»¹³. До заборонених в УРСР, як і в попередні часи, входили Волинська, Рівненська, Львівська, Тернопільська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька області, за винятком міст Львів, Ужгород, Рівне, Тернопіль, Чернівці. Не дозволявся транзитний проїзд автотранспортом за маршрутами: Ужгород — Мукачево — Стрий — Львів — Рівне — Корець; Мостиська (с. Шегині) — Львів; Чернівці — Кам'янець-Подільський; Чернівці — Новоселиця — Бричани. Пересуватися за напрямком Брест — Ковель — Луцьк — Рівне можна було лише автотранспортом «Інтуриста». У Кримській обл. УРСР, як і раніше, іноземцям заборонялося відвідувати район східніше від залізничної лінії Солоне Озеро — Джанкой — Сімферополь і від автомобільної дороги Сімферополь — Алушта, за винятком міст Джанкой, Сімферополь, Алушта. Закритими залишалися Севастополь, Балаклава, а також Миколаїв і Дніпропетровськ. Натомість Феодосію та Керч виключили зі списку заборонених міст¹⁴.

Упадає в очі, що в переліку, на відміну від аналогічного від 4 серпня 1959 р., вже не згадувалися Житомирська (територія на схід і південний схід від річки

¹² Там само. Спр. 953. Арк. 364—364 зв.

¹³ Там само. Ф. 9. Оп. 2. Спр. 312. Арк. 117—119.

¹⁴ Там само. Спр. 317. Арк. 122.

Тетерів), а також Київська (терени, обмежені зі сходу Дніпром, із півночі й заходу залізничною лінією Київ — Фастів — Миронівка) області¹⁵.

У червневій 1966 р. постанові значно виразніше, ніж раніше, регламентувалася роль різних інституцій у забезпеченні режимних заходів щодо іноземців. Певний перерозподіл функцій між органами державної безпеки та внутрішніх справ згодом було зафіксовано й у постанові союзного уряду від 10 липня 1967 р.¹⁶ та у відповідних відомчих інструкціях¹⁷. Міністерство охорони громадського порядку отримало монопольне право на видачу іноземцям дозволів на в'їзд до країни й контроль за їх пересуванням. Відомство тримало в полі зору також і візитерів із «соціалістичного табору»¹⁸. КДБ наглядав за представниками «капіталістичних країн» та був тим органом, з яким узгоджувалися питання, пов'язані з винятковими ситуаціями, зокрема з видачею дозволів на відвідування закритих місцевостей. Щоправда, незважаючи на формально регламентовані відомчі сфери контролю, головна роль у «супроводі» іноземців залишалася все ж за КДБ. Міністерствам оборони й закордонних справ, а також Комітету державної безпеки надавалося право ухвалювати рішення про тимчасове «закриття» певних місцевостей (навіть до того відкритих) на період проведення там заходів військового характеру. Транзитні й туристичні маршрути закордонних гостей наказувалося обов'язково узгоджувати з Міноборони та з КДБ¹⁹.

17 серпня 1966 р. голова КДБ при Раді міністрів УРСР В. Нікітченко написав лист у ЦК КПУ на підтримку звернення Товариства об'єднаних українських канадців (ТОУК) і посольства Канади у СРСР із проханням вирішити питання відвідування с. Небилів Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл. секретарем згаданої громадської організації П. Кравчуком²⁰. Серед аргументів на користь схва-

¹⁵ Там само. Спр. 293. Арк. 51.

¹⁶ Там само. Спр. 315. Арк. 155—157 зв.

¹⁷ Зокрема Міністерства охорони громадського порядку СРСР від 21 серпня 1968 р. «Про порядок застосування Правил проживання іноземців і осіб без громадянства у СРСР», яка була чинною понад 10 років (див.: Там само. Спр. 317. Арк. 69).

¹⁸ У відповідній рубриці узагальнених щоденних звітів КДБ на адресу ЦК КПУ про оперативну обстановку та надзвичайні випадки в республіці подавалися дані лише стосовно іноземців із «капіталістичних країн». Від серпня 1969 р. наводилася й статистика стосовно громадян «країн, що розвиваються», а також кількість іноземців у містах УРСР: Києві, Запоріжжі, Донецьку, Одесі, Львові, Ужгороді, Чернівцях, Харкові (згодом перелік розширився), а також у Кримській обл. Контроль за прибулими з «соціалістичних країн» належав до компетенції Міністерства охорони громадського порядку — МВС, тому до певного часу й не подавався у звітах КДБ.

¹⁹ ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 2. Спр. 317. Арк. 85—87.

²⁰ Історія з клопотаннями П. Кравчука почалася ще у січні 1966 р., коли до цієї справи долучився генеральний секретар Комуністичної партії Канади В. Каштан, надіславши через радянське посольство до Верховної Ради СРСР телеграму, де наголошувалося, що «систематичні відмови у в'їзді в рідні села члена ТОУК, яке є опорою компартії, послаблює його діяльність, спричиняє вихід з організації низки членів». Лідер канадських комуністів просив позитивно розглянути питання в'їзду до закритих областей УРСР для представників «прогресивних організацій Канади» (див.: Там само. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 973. Арк. 303).

лення цієї поїздки вказувалося, що вона «матиме позитивний вплив перед святкуванням 75-річчя української еміграції в Канаді». Очільник республіканського КДБ зазначав, що згадана проблема вже залагоджена з місцевими партійно-радянськими органами Івано-Франківщини, котрі «не мають заперечень і готові задовольнити клопотання П. Кравчука в порядку винятку»²¹. Товариство об'єднаних українських канадців якраз було однією з тих організацій, котрі через прорадянську орієнтованість отримували лояльне ставлення для своїх туристів із боку КДБ. Зрештою, навіть відзначення саме 75-ї річниці еміграції, а не 20-ї, що було б більш логічним для великої кількості українців, які покинули Батьківщину після Другої світової війни, засвідчувало взаємовигідність співпраці з ТОУК. За версією прорадянської української діаспори, вона як спільнота постала ще в ХІХ ст. — через «бідність, капіталістичний гніт і пошуки кращої долі». Тож виступ одного з чільних членів товариства, де він говорив про на власні очі побачене «добре життя» українців у СРСР, був вартий усіх поблажок, зроблених П. Кравчукові.

18 квітня 1967 р. на зустрічі з делегацією Комуністичної партії Канади й Товариства об'єднаних українських канадців секретар ЦК КПУ з ідеологічної роботи А. Скаба, виправдовуючи режимні заходи, зокрема у західноукраїнських областях, озвучив почасти обнадійливу інформацію: «Поки існує небезпека війни та капіталізму, ми не будемо пускати туристів скрізь, але ми дозволяємо їм відвідувати [деякі] села. Так буде й надалі» [10, с. 162]. Вже 6 червня того ж року на засіданні ТОУК вирішили клопотатися перед головою Президії Верховної Ради СРСР М. Підгорним, котрий мав прибути в Монреаль на Всесвітню виставку «Експо-67», зняти (або принаймні обмежити) заборону канадським українцям відвідувати батьківську землю [22, с. 253].

Після згаданих подій, а також розрекламованої мандрівки до радянської України П. Кравчука, партійна верхівка та КДБ вирішили дещо відступити від чинних правил і заборон. Тож було встановлено спеціальну процедуру розгляду клопотань представників української діаспори. Кандидати на поїздку мали подати в радянське посольство відповідні заяви з детальними даними на своїх родичів, яких вони збиралися відвідати. Потім ці матеріали ретельно вивчалися у КДБ, де й вирішували, дозволити чи заборонити подорож.

Процедуру розгляду клопотань туристів — вихідців з України можна реконструювати за збереженими в ГДА СБУ документами. Так, у листі начальника 5-го управління КДБ УРСР Л. Каллаша від 29 березня 1968 р., адресованому завідувачеві відділу інформації й зарубіжних зв'язків ЦК КПУ І. Пересаденку читаємо: «Нами розглянуті списки канадських громадян, які виявили бажання відвідати своїх родичів на Україні у 1968 р. (додаток — два списки)». В окремому переліку подавалася інформація на канадців, яким відмовлено у проханні. Вказувалися і причини негативних відповідей, найчастіше — «відсутність даних на осіб, яких іноземці мали намір відвідати» та «наявність компрометуючих матеріалів на родичів»²².

²¹ Там само. Спр. 956. Арк. 215—215 зв.

²² Там само. Спр. 970. Арк. 335—338.

До «компрометуючих» належали факти репресування в минулому, а також інші обставини «непевності». Уточнюючи подібні сюжети за матеріалами ЦДАГОУ, О. Радченко підкреслює, що якщо хтось з українських родичів був засуджений як «бандит ОУН» або як член «релігійної секти Єгови», поїздка до них іноземним туристам не дозволялася [10, с. 171—172].

У 1968 р. кількість закордонних подорожан, зокрема й представників української діаспори, помітно зросла. 2 липня того року республіканське КДБ подало до ЦК КПУ узагальнене повідомлення про чисельність іноземців, які перебували в УРСР²³. Ці дані (ще без розподілу на рубрики «соціалістичних», «капіталістичних» і «держав, що розвиваються», як буде пізніше) наводилися в першій частині щоденного інформаційного повідомлення «про оперативну обстановку».

Реагуючи на «неухильне зростання» числа громадян США та Канади — українців за походженням, які бажали відвідати своїх родичів, що проживали у місцевостях зі статусом закритих, 5 липня 1968 р. голова КДБ УРСР В. Нікітченко звернувся до ЦК КПУ з листом, в якому викладалися пропозиції щодо уточнення обмежень для них. Передусім зазначалося, що серед згаданих переважають українці, котрі «виїхали в Канаду і США з довоєнної Польщі в пошуках роботи». Наголошувалося, що цим особам сприяють «прогресивні емігрантські організації» названих держав. Очільник республіканського КДБ писав, що більшість емігрантів на свої звернення до радянських органів отримують відмову, «оскільки західні області України закриті для відвідування іноземців». І далі зауважувалося: «На наш погляд, установлений порядок охорони секретів шляхом недопущення в'їзду іноземців до закритих районів, на даний час, як правило, не є дієвим, оскільки, не отримавши дозволу на відвідування рідних місць у приватному порядку, іноземці купують туристичні путівки й на маршруті слідування безконтрольно зустрічаються зі своїми родичами та *з'ясовують справжні причини відмови*» (тут і далі курсив мій — Т. В.). Зважаючи на «політичну доцільність відвідування України і зустрічей із родичами українського походження», КДБ УРСР пропонував «відкрити для в'їзду іноземців українського походження райони західних областей України, на території яких немає оборонних об'єктів»²⁴.

²³ «За даними, отриманими з УКДБ областей, 1 липня 1968 р. на території республіки перебувало 5760 іноземців з капіталістичних держав (США — 232, Англія — 36, Франція — 301, ФРН — 35, а всього з держав, що входять до НАТО, 711 осіб) (див.: Там само. Спр. 973. Арк. 278). Зведені щорічні дані до ЦК КПУ подавало також створене 1964 р. Управління з іноземного туризму УРСР.

²⁴ Серед запропонованих до зняття статусу закритих: по Волинській обл. — Любомльський, Ратнівський, Горохівський, Камінь-Каширський, Турійський, Ковельський р-ни; по Тернопільській обл. — Бучацький, Зборівський, Збаразький, Заліщицький, Козовський, Лановецький, Підволочиський, Терехівський р-ни; по Рівненській обл. — Дубнівський, Млинівський, Рівненський, Здолбунівський, Костопільський, Острозький, Гощанський, Сарненський р-ни; по Закарпатській обл. — Перечинський, Свалявський, Міжгірський, Хустський, Тячівський, Рахівський, Іршавський р-ни; по Чернівецькій обл. — Вижицький, Заставнівський, Кельменецький, Новоселицький, Путильський, Сокирянський, Хотинський р-ни; по Івано-Франківській обл. — Рогатинський, Галицький, Снятинський, Городенківський р-ни.

Окрім цього, висловлювалася пропозиція «вирішення питання про в'їзд в інші райони [...] покласти на комісії обкомів КПУ з правом видачі *разових дозволів* членам туристичних груп після прибуття їх в обласні міста, на відвідування різних місць на *нетривалий час у супроводі представника "Інтуриста" за маршрутом, визначеним УКДБ, і лише в період світлового дня*»²⁵.

Останнє зауваження нагадувало режим відвідування родичів у радянських тюрмах і таборах. Подібне враження справляє й ремарка зі згаданого листа В. Нікітченка до ЦК КПУ, яка ілюструвала збереження порядку «конвоювання» для туристів українського походження: «Якщо чомусь запропонований варіант не буде прийнятий, то починаючи від 1969 р. додатково організувати туристичний маршрут Україною по лінії Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном та "Інтуриста", за яким дозволяти відвідування родичів за маршрутом у супроводі представника товариства або "Інтуриста"»²⁶.

З огляду на активізацію діаспорян у прагненні відвідати свою рідну землю, проявив ініціативу й Державний департамент США. У відомстві, яке серед іншого опікувалося захистом та наданням допомоги американським громадянам, що подорожували за кордоном, у 1967 р. підготували спеціальну інструкцію²⁷. З цим інформаційно-допоміжним документом мали ознайомитися всі, хто збирався їхати у СРСР, підтвердивши це своїм підписом: «Мене проінструктував [посада, прізвище]. Окрім того, я прочитав і розумію зміст інструкції»²⁸.

Розлога настанова американського зовнішньополітичного відомства містила застереження про заборони та обмеження, встановлені для іноземців, які відвідували СРСР, а також давала чіткі рекомендації задля уникнення можливих проблем. Документ починався так: «Комуністичний режим завдяки контролю, обмеженням, стеженню (зовнішньому спостереженню), різними перешкодами намагається приховати від іноземних туристів якомога більше, тобто все, що не показує переваги над західною культурою, промисловістю та іншими аспектами життя». В загальній першій рубриці «Подорожування по Радянському Союзу» зазначалося: «Кожен американець [...] є суб'єктом радянських законів, правил та обмежень [...] Люди, які порушили закони, навіть необізнані в них, ризикують бути затриманими, потрапити під суд чи штраф або навіть тюремне ув'язнення». Далі перераховувалися інституції й засоби, завдяки яким забезпечується конт-

²⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 973. Арк. 303—305.

²⁶ Там само. Арк. 305.

²⁷ Призначені для американців, котрі збиралися відвідати СРСР, настанови розробили в бюро безпеки й консульських справ паспортного відділу Держдепартаменту США. Примірник цієї інструкції 13 квітня 1968 р. був вилучений в одного з керівників групи туристів зі США (96 осіб, переважно викладачі американських шкіл у Західній Німеччині та члени сімей американських військовослужбовців, розквартированих у ФРН) під час митного контролю в аеропорту Сімферополя, про що йшлося у спецповідомленні до ЦК КПУ голови республіканського КДБ від 24 квітня 1968 р. (див.: Там само. Спр. 971. Арк. 198—221).

²⁸ Там само.

роль за туристами. Окрім «секретної поліції» та арсеналу її методів (стеження, прослуховування), називалися також гіді-перекладачі, котрі є «співробітниками або агентами секретної поліційної служби, діють як “очі й вуха” КДБ». Туристів інформували про режимні місцевості, заборонені для відвідування, і підкреслювали: «Більша частина території Радянського Союзу закрыта для іноземців. Офіційно закрыто близько чверті (25 %) СРСР. Окрім цього, є багато великих районів, які закрыті не офіційно, а фактично, оскільки “Інтурист” ухиляється від організації туди подорожей». Зауважимо, що відсоток місцевостей, заборонених для відвідування іноземцями, подавався приблизно та з великою похибкою. Але завданням Державного департаменту США була не точність, а попередження своїх громадян про масштаби небезпеки. Далі фіксувалися головні застереження для американських туристів, в тому числі «заборонено відхилятися від затвердженого плану подорожі», пропонувалося добре подумати, перш ніж щось фотографувати²⁹. В рубриці «Відвідування родичів у СРСР» вказувалося те, що становило особливий інтерес для туристів українського походження. «Приватні візи», які дозволяли американцям в'їзд у місцевості, де проживають їхні родичі, та залишатися там певний час, за попередньою заявою іноді видаються консульським відділом радянського посольства у Вашингтоні. Нерідко ці заяви розглядаються дуже довго, часто може прийти відмова або взагалі відповіді не буде. Зазначалося, що ті, хто подорожує за путівками «Інтуриста» й намагатиметься самочинно побачитися зі своїми родичами, дуже ризикують та можуть мати «неприємності»³⁰.

У 1969 р. в республіканському КДБ сфокусувалися на ще одній інструкції (отриманій «оперативним шляхом»), підготовленій «главарями націоналістичних центрів» для українських емігрантів, котрі відвідували УРСР³¹. Цей документ мало відрізнявся від попередніх рекомендацій для іноземних туристів. Він містив преамбулу: «Відвідуючи Україну, треба [...] постійно мати в пам'яті, що Україна окупована ворогом [...] Всеволодим паном є там політична (КДБ) і звичайна поліція, яка слідує за життям кожної людини [...] А тому не можемо недооцінювати і не бачити загрози, яка може чекати нас під час відвідин нашої Батьківщини»³².

²⁹ Спеціальна рубрика інструкції «Фотографування та зйомки» майже повністю збігалася з подібним розділом інструкції МВС СРСР зразка 1953 р. Категорично заборонялося, зокрема, фотографувати військові об'єкти, техніку, озброєння, установи, склади пального; морські порти, гідротехнічні споруди (шлюзи, греблі, насосні станції), залізничні вузли, тунелі, залізничні та шосейні мости; промислові підприємства, науково-дослідні інститути, конструкторські бюро, лабораторії, електростанції, радіомаяки, радіостанції, телефонні й телеграфні станції; вести фотозйомку з борту літака над територією СРСР, а також робити перспективні наземні зйомки та замальовки промислових міст. Окремо застерігалось щодо фотографування «нетрів й ознак бідності». Зауважувалося, що ігнорування цих заборон може спричинити «неприємності» та навіть затримання. Додатково рекомендувалося «запитати дозвіл у того, кого ви хочете сфотографувати».

³⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 971. Арк. 211—218.

³¹ Там само. Спр. 988. Арк. 66—67.

³² Там само. Арк. 67.

Роком пізніше у видавництві «Смолокип» ім. В. Симоненка, заснованому українськими емігрантами 1967 р. в Балтиморі (США), був підготовлений згадуваний на початку цієї статті спеціальний буклет. Посилаючись на досвід людей, котрі вже побували в радянській Україні, автори застерігали: «Відомі випадки, коли туристи “нелегально” їхали за сотні кілометрів зі Львова на відвідини рідного села чи міста і без жодних ускладнень поверталися назад... Однак треба пам'ятати, що закони та приписи в основному не змінені, тому влада у таких випадках може арештувати “винного”». Зважаючи на це, в рубриці «Чого не можна робити» давалися відповідні настанови. Передусім зазначалося, що в УРСР «не можна їхати тим, хто не є громадянами західних країн». Далі рекомендувалося «не збирати інформацію і не цікавитися військовими об'єктами [...], не робити знімки з таких об'єктів» та ін. [30, с. 429—444].

Тим часом КДБ УРСР вирішив дещо відкоригувати перелік закритих місцевостей із метою звуження забороненого простору. Це може видаватися дивним, проте не безпідставним буде припущення, що інституція, яка володіла монополіями можливостями для відстежування настроїв, «тримала руку на пульсі» міжнародних подій і намагалася швидко адаптуватися до змін.

Упродовж 1968—1971 рр., незважаючи на вже усталений розподіл повноважень, поступово нівелювалися функції міліції, якій відводилася суто паперова робота, а також контроль на дорогах за транзитним пересуванням іноземців. Натомість провідну роль перебирала на себе держбезпека³³.

16 вересня 1968 р. голова КДБ при Раді міністрів УРСР у повідомленні на адресу відділу інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КПУ виклав обставини «узгодження» з іншими відомствами його пропозиції щодо вилучень із переліку закритих для іноземців місцевостей у західних районах республіки. З документа випливало, що Міністерство геології Української РСР, яке прагнуло й надалі використовувати фактично дармову працю в'язнів у трудомістких виробничих процесах, заручившись підтримкою обкомів партії, рішуче протестувало проти зняття статусу закритих із низки підприємств у Закарпатській і Чернівецькій областях³⁴. У цій відомчій суперечці КДБ програв, тож останнє слово залишилося за місцевими партійними функціонерами, котрим вигідно було зберігати відповідний статус для занедбаних територій і тих зон, де використовувалася праця в'язнів.

Щоправда, пізніше, в березні 1971 р., ті самі «комітетники», які перед тим ратували за зменшення числа закритих місцевостей, учинили аналогічно: посилаючись саме на аргументи «режимності», КДБ відхилив пропозицію Ради міністрів УРСР щодо зняття відповідного статусу з Виноградівського комбінату хлібопродуктів на Закарпатті, з Цуманського, Ківерцівського, Ратнівського лісгоспів на Волині³⁵. Така

³³ Домінуюча роль цього відомства в контролі за іноземцями, перебирання ним «чужих» повноважень, імовірно, зумовлювалося тим, що в 1967 р. Комітет державної безпеки СРСР очолив Ю. Андропов, відомий своєю жорсткою позицією щодо «антирадянських проявів» і «зовнішніх загроз».

³⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 977. Арк. 185—186.

³⁵ Там само. Спр. 1011. Арк. 200.

позиція відносно підприємств харчової та лісопереробної галузей автоматично закріплювала статус закритих для місцевостей, де вони розташовувалися.

Того ж 1971 р. в КДБ УРСР проілюстрували збільшення потоку туристів зі США та Канади української національності, які мають родичів у республіці. «Якщо в 1968 р. таких було 1500 осіб, то за 7 міс. 1971 р. — вже 2270 осіб. Вони, окрім родичів, шукають й інших контактів серед громадян, які сповідають націоналістичні погляди; порушують режим і поширюють самвидав націоналістичного характеру», — наголошував у своєму виступі на зональній нараді керівного складу КДБ СРСР, проведений у Києві 5—6 серпня, заступник начальника УКДБ по Київській обл. полковник Ю. Шрамко³⁶.

На початку 1970-х рр. через нарікання представників «прогресивної» частини української діаспори, в республіканському КДБ розглядали можливість збільшення часу на відвідини малої батьківщини. Це питання порушувалося в листі до ЦК КПУ від 18 червня 1971 р. нового голови Комітету держбезпеки В. Федорчука. Серед іншого викладалися деталі історії «діаспорного» туризму: «[...] від листопада 1967 р. в містах Львів, Ужгород, Рівне, Тернопіль і Чернівці могли гостювали 3—5 туристів-індивідуалів із терміном перебування 10—12 днів [...]». У винятковому порядку вони мали право відвідувати сільську місцевість у супроводі представника “Інтуриста” за маршрутом, визначеним УКДБ і лише в період світлового дня»³⁷. Очільник КДБ радянської України рапортував своєму партійному керівництву, що у вересні 1970 р. ця ж категорія туристів отримала дозвіл перебувати в Рівному до 15 днів, а вже наступного 1971 р. канадська фірма «Глобтурс» організувала 10 чартерних поїздок за маршрутом Торонто — Київ для 40 груп канадців українського походження зі строком перебування до 10 днів у міста Львів, Рівне, Тернопіль і Чернівці³⁸. В документі зверталася увага й на те, що найбільше непокоїло органи держбезпеки: «Перебуваючи в УРСР, туристи (йшлося в першу чергу про представників діаспори — Т. В.) ухиляються від заходів, які пропонує їм “Інтурист” і наполягають на поїздках до родичів за місцем їх проживання. В разі відмови погрожують перервати тур [...]». Вони систематично порушують правила пересування іноземців по СРСР, виїжджаючи без дозволу у закриті зони». Наприкінці наводилися приклади «сумлінної роботи» КДБ, співробітникам котрого у травні й червні 1971 р. вдалося зафіксувати 12 випадків порушення встановленого режиму пересування. Серед інших згадувався канадський турист А. Король 1902 р. нар., «який під час окупації працював у м. Буськ Львівської обл. комендантом українсько-німецької поліції». Наголошувалося, що він самовільно їздив у закритий район, через що 6 червня був видворений із СРСР³⁹. З урахуванням викладеного, КДБ УРСР пропонував скоротити з 1972 р. час перебування у Львові, Рівному, Тернополі, Ужгороді та Чернівцях для всіх іно-

³⁶ Там само. Спр. 1021. Арк. 34—35.

³⁷ Там само. Спр. 973. Арк. 305.

³⁸ Там само. Спр. 1018. Арк. 104.

³⁹ Там само. Арк. 105.

земних туристів, зокрема й українського походження, до 3—4 днів⁴⁰. Якою була реакція ЦК КПУ на ці пропозиції встановити не вдалося.

Тим часом головні дебати між КДБ та іншими інституціями знову зосередилися на проблемі відвідування представниками діаспори закритих місцевостей⁴¹. Ілюстрацією стала історія, пов'язана з перебуванням в УРСР громадянина Канади Джона (Івана) Грегоровича 1927 р. нар., який 13 травня 1973 р. без попереднього дозволу виїхав із Чернівців до с. Задубрівка Заставнівського р-ну для зустрічі з родичами по материнській лінії. Ця несанкціонована поїздка та «компромат», зібраний республіканським КДБ, згідно з чинними тоді нормами, давали підстави для видворення його з СРСР. Проте зважаючи на заплановані переговори генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва з президентом США. Р. Ніксоном та інші міркування «оперативного характеру» такий радикальний крок у радянській політичній верхівці визнали «недоцільним» [23, с. 683—684]. Примітно, що Дж. Грегорович був канадцем із народження, адже його батьки емігрували до цієї країни ще в 1899 р. Однак, на відміну від згаданого вище П. Кравчука, ця родина сповідувала антикомуністичні погляди⁴². І все ж «курс на розрядку міжнародної напруженості» став визначальним в ухваленні остаточного рішення. У ширшій перспективі випадок Дж. Грегоровича також показовий: українці, народжені в Канаді чи США, або ті, хто емігрував ще до Другої світової, отримували більш лояльне ставлення порівняно з тими, хто покинув Батьківщину вже під час війни. Останні майже не мали шансів не тільки побачити могили родичів, а й узагалі побувати в радянській Україні.

Попри проголошену назовні «політику розрядки», всередині країни органи держбезпеки посилювали свої позиції у сфері контролю за туристами. 1 листопада 1974 р. ухвалами Ради міністрів й Мінфіну УРСР у товаристві «Україна»⁴³ додатково до штатного розкладу затверджувалися посади помічника голови, заступника завідувача та референта відділу зарубіжних зв'язків. Указані посади фактично запроваджувалися для офіцерів КДБ із метою «проведення роботи з використанням можливостей відомства в інтересах зовнішньої розвідки відповідно до політичних інтересів держави»⁴⁴.

⁴⁰ Там само. Арк. 104—106.

⁴¹ У 1973 р. УРСР із туристичною метою відвідали 3500 осіб українського походження, в основному з Канади та США. Основна частина іноземців прибувала у складі організованих груп, сформованих турфірмами «Ковбасюк», «Шипка», «Скоуп» (США), «Глобтурс», «Сантревел», «Інстует» (Канада). У КДБ республіки наголошували, що порівняно з минулим часом значну долю становили колишні учасники ОУН та УПА, а також члени «зарубіжних націоналістичних організацій» (див.: Там само. Спр. 1077. Арк. 319).

⁴² URL: <https://www.legacy.com/ca/obituaries/thestar/name/john-gregorovich-obituary?id=42297508>

⁴³ Інституцію (перша назва — Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном) створено 1 жовтня 1960 р. в Києві. Формально мала завдання «зміцнювати культурні зв'язки» із зарубіжним українством, а фактично — під контролем КДБ підтримувати контакти з прорадянськими громадськими об'єднаннями в інших країнах.

⁴⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1297. Арк. 229—230.

На виконання постанови союзного уряду від 8 лютого 1974 р. «Про внесення змін та доповнень у порядок пересування окремих категорій іноземців територією СРСР» Комітету державної безпеки доручалося «вивчити можливість перегляду переліку закритих місцевостей». У зв'язку з цим КДБ УРСР у серпні того ж року знову (як і в 1966 р.) ініціював часткове відкриття західних областей республіки⁴⁵. Але питання не було вирішене через зумовлені «режимними» міркуваннями заперечення генштабу радянської армії. У 1976 р. подібні спроби⁴⁶ також зазнали фіаско — через ті самі аргументи, висловлені командуванням Прикарпатського військового округу та Івано-Франківським і Рівненським обкомами партії. Останні до того ж посилялися на «відсутність необхідної матеріально-технічної бази для прийому й обслуговування іноземців»⁴⁷.

Згадане доручення радянського уряду було виконане лише 19 грудня 1977 р.⁴⁸ А 28 березня наступного року всім підрозділам КДБ на місцях розіслано відповідну вказівку за підписом очільника відомства Ю. Андропова, в якій учергове наводилися вже відомі заходи контролю за іноземцями⁴⁹. До оновленого переліку заборонених, як і в попередні, ввійшли Волинська, Рівненська, Львівська, Тернопільська (за винятком міст Зборів, Збараж, Теребовля, Підволочиськ, куди проїзд дозволявся лише автотранспортом «Інтуриста»), Закарпатська, Івано-Франківська області, а також Чигиринський р-н Черкащини. До відкритих для відвідування іноземцями в УРСР Львова, Ужгорода, Рівного, Тернополя додали Луцьк та всю територію Чернівецької обл. У Кримській області залишався закритим район на схід від залізничної лінії Солоне Озеро — Джанкой — Сімферополь і від автомобільної дороги Сімферополь — Алушта (за винятком Джанкою, Сімферополя, Алушти). Статус заборонених для відвідування іноземцями зберігався і для міст Дніпропетровськ, Миколаїв, Севастополь, Балаклава⁵⁰. Перелік залишався чинним до 1988 р.

У союзному МВС слідом за КДБ 28 квітня 1979 р. теж оновили документи, які регламентували контроль за дотриманням правил проживання й пересування іноземців. Окрім низки дозвільних аспектів, реєстрації та іншої суто паперової складової прописувався алгоритм обов'язкового узгодження з органами

⁴⁵ Пропонувалося удоступнити для іноземців усю Чернівецьку обл., міста Тернопільщини Зборів, Збараж, Теребовлю, Бережани, Підволочиськ (за умови проїзду туди транспортом та у супроводі гідів-перекладачів «Інтуриста»), Луцьк, проїзд автотрасою Брест — Гатне — Луцьк — Рівне — Горохів — Львів (також транспортом «Інтуриста») (див.: Там само. Спр. 1096. Арк. 116, 119).

⁴⁶ Після узгоджень із відповідними обкомами партії та іншими інстанціями КДБ УРСР пропонував відкрити для відвідування іноземцями повністю території Івано-Франківської, Рівненської, Волинської, Тернопільської, Чернівецької обл.; Львівську — за винятком прикордонних Турківського, Старосамбірського, Мостиського, Нестерівського, Яворівського, Сокальського р-нів; Закарпатську — окрім також прикордонних Рахівського, Тячівського, Хустського, Великоберезнянського р-нів і населених пунктів прикордонної зони Виноградівського, Берегівського, Ужгородського р-нів (див.: Там само. Спр. 1118. Арк. 85).

⁴⁷ Там само. Арк. 84—86.

⁴⁸ Там само. Ф. 9. Оп. 2. Спр. 344. Арк. 52.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. Арк. 54—57.

держбезпеки дозволів на відвідування туристами (у винятковому порядку) закритих районів держави⁵¹.

24 червня 1981 р., через рік після Московської Олімпіади, було ухвалено закон «Про правове становище іноземних громадян у СРСР». До цього документа не додавався перелік закритих місцевостей, проте у ст. 19 декларувалося, що «іноземні громадяни можуть пересуватися територією СРСР [...] відповідно до порядку, встановленому чинним законодавством Союзу РСР. Обмеження [...] допускаються, коли це необхідно для забезпечення державної безпеки»⁵².

Впродовж 1980-х рр. політична верхівка та органи держбезпеки УРСР із незмінною ворожістю й недовірою ставилися до представників української громади зарубіжжя, котрі відвідували республіку. В насиченому святковими подіями 1982 р. увага до них була особливо прискіпливою. Так, у дні відзначення 1500-річчя Києва іноземців узяли під суворий контроль. Для 68 з них був закритий в'їзд до міста⁵³. Аналогічні заходи вживалися і при підготовці до 65-річчя «Великої Жовтневої соціалістичної революції». У столиці УРСР у цей час мали перебувати 4433 іноземці. Для 131 з них закрили в'їзд до республіки⁵⁴. Про це у ЦК КПУ доповідав новий голова КДБ УРСР С. Муха.

Кількома роками пізніше, у дні XII Всесвітнього фестивалю молоді та студентів, що проходив у Москві 27 липня — 3 серпня 1985 р., очільник республіканського КДБ звітував першому секретареві ЦК КПУ В. Щербицькому, що «завдяки пильній роботі» його підлеглих удалося «виявити підступні наміри й закрити в'їзд до СРСР екстремістськи налаштованим активістам бандерівського “Союзу української молоді”, яких главарі закордонних частин (ЗЧ) ОУН планували направити на фестиваль до столиці СРСР для збирання тенденційної інформації та поширення підривної літератури»⁵⁵.

Проголошена в 1985 р. «перебудова» нічого не змінила в політиці заборон щодо емігрантів-українців повоєнної хвилі. Однак у наступні роки контроль органів держбезпеки за туристами українського походження поволі слабшав. У 1988 р. було знято обмеження на відвідування раніше закритих для іноземців міст і місцевостей УРСР (за винятком тих, де розташовувалися об'єкти оборонного призначення та окремих районів Кримської обл.)⁵⁶.

Наприкінці 1980-х рр. у республіці (у загальному контексті «розширення зв'язків СРСР із зарубіжними країнами») функціонували 72 міжнародні пункти пропуску, в тому числі 25 — призначені для спрощеного переходу⁵⁷. Були запроваджені тури вихідного дня, коли туристи українського походження мали більше часу й вільного простору [14, с. 156]. У коротких доповідних записках

⁵¹ Там само. Спр. 346. Арк. 18—33.

⁵² URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/159499___159499

⁵³ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1201. Арк. 87.

⁵⁴ Там само. Арк. 149.

⁵⁵ Там само. Спр. 1228. Арк. 191—193.

⁵⁶ Там само. Ф. 9. Оп. 2. Спр. 344. Арк. 52; Спр. 1294. Арк. 203.

⁵⁷ Там само. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1274. Арк. 77.

органів держбезпеки на адресу ЦК КПУ лише зрідка згадувалися випадки затримання представників діаспори — порушників правил пересування. Увага зосереджувалася на тих, ким цікавилася контррозвідка.

Останні сплески «режимоманії» й бажання повернутися до практики закриття для іноземців певних місцевостей спостерігалися під завісу існування СРСР та УРСР. Такі пропозиції містилися в листі до Верховної Ради Української РСР від 18 липня 1990 р., підписаному головою республіканського КДБ і командувачем Західного прикордонного округу⁵⁸. 14 вересня того ж року, посилаючись на ухвалення Декларації про державний суверенітет України та закон «Про економічну самостійність Української РСР», очільники КДБ і МВС республіки знову апелювали до вищого законодавчого органу, вимагаючи «оновити застаріле положення про правила пересування та в'їзду іноземців» й ухвалити нові акти, серед інших — «про правовий статус іноземних представництв та іноземних громадян на території УРСР»⁵⁹. Аналогічні пропозиції, з посиланням на те, що «зняття обмежень на відвідування раніше закритих для іноземців міст і районів України [...] використовується співробітниками дипломатичних представництв США, Франції, Великобританії й інших держав НАТО [...] з розвідувальною метою», зробив голова КДБ УРСР М. Голушко. 12 червня 1991 р. він знову, як і попереднього року, пропонував розробити відповідні приписи щодо регламентування порядку запрошення, перебування та пересування іноземців територією республіки, передбачивши обов'язкові для них «норми поведінки на території радянської України та відповідальність за їх порушення»⁶⁰. Але вже наприкінці 1991 р. М. Голушко перебрався до Москви, тож його пропозиції режимного характеру так і залишилися нереалізованими.

У серпні 1991 р. пішла в небуття практика використання товариства «Україна» як легального «даху» для розвідувальної й контррозвідувальної роботи органів держбезпеки. Співробітники КДБ, котрі досі там працювали, були відкликані⁶¹.

Розрив незалежної України з репресивними та дискримінаційними практиками радянських часів увиразнився й у сфері візового режиму. Закон «Про правовий статус закордонних українців», ухвалений 4 березня 2004 р. (зі зміною 2012 р. назвою — «Про закордонних українців» і певними правками), не містить жодних заборон та обмежень для громадян інших держав українського етнічного походження⁶².

⁵⁸ Там само. Спр. 1288. Арк. 153.

⁵⁹ Там само. Арк. 154.

⁶⁰ Там само. Спр. 1294. Арк. 207.

⁶¹ Там само. Спр. 1297. Арк. 229.

⁶² URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1582-15#Text>

* * *

Упродовж усього періоду існування СРСР в умовах політики ізоляціонізму, ворожості до решти світу, антизахідної істерії, шпигуноманії здійснювалося впровадження різного роду заборон та обмежень — як для власних громадян, так і для гостей із-за кордону. Серед останніх найбільш суворий контроль поширювався на представників «капіталістичних держав», зокрема й тих, хто мав українське походження.

У 1960 — першій половині 1970-х рр. в умовах поступового налагодження зв'язків із зовнішнім світом, а отже і збільшення потоку туристів, радянський уряд та органи державної безпеки оновили правила проживання й перебування для іноземців. Проте, як і раніше, зберігалися суворі обмеження та перелік закритих місцевостей, а серед них і у західних областях УРСР — регіоні, який для радянської влади завжди залишався «непевним», де ще донедавна тривала відкрита боротьба, куди з таборів і заслання, подолавши всі заборони, поступово поверталися ті, хто зберігав ідею незалежності України. Тому туристи, яким після відповідних клопотань та проходження спецперевірок, усе ж удавалося відвідати малу батьківщину, перебували під пильним наглядом органів держбезпеки. Всі контакти з місцевим населенням суворо контролювалися.

Наприкінці 1980-х рр. представники української діаспори почали частіше відвідувати УРСР, зокрема й раніше закриті місцевості. Але все ж і надалі вони перебували під «опікою» КДБ, до них зберігалося упереджене ставлення.

Партійна верхівка, місцеві функціонери робили все від них залежне, аби режим закритості та обмежень залишався непорушним. Деякі спроби республіканського КДБ скоротити перелік заборонених для відвідування іноземцями з українським корінням місцевостей наштотувалися на заперечення, мотивовані бажанням зберігати «спокій» на підвідомчих територіях, а також приховати від сторонніх очей реальний стан справ у радянській Україні.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Felshtinskij, Yu. K istorii nashej zakrytosti: Zakonodatelnye osnovy sovetskoj immigratsionnoj i emigratsionnoj politiki. London, 1998 [in Russian].
[Фельштинский Ю. К истории нашей закрытости: Законодательные основы советской иммиграционной и эмиграционной политики. Лондон, 1988. 184 с.].
2. Kolosov, V. & Polyan, P. Ogranichenie territorialnoj mobilnosti i konstruirovanie prostranstva ot stalinskoj epokhi do nashikh dnei. T. Kondrateva & A. Sokolov (Eds.). *Rezhimnye lyudi v SSSR*. Moscow, 2009. 25-48 [in Russian].
[Колосов В., Полян П. Ограничение территориальной мобильности и конструирование пространства от сталинской эпохи до наших дней: Режимные люди в СССР. Отв. ред. Т. Кондратьева, А. Соколов. Москва, 2009. С. 25—48].
3. Siromska, H. "Zakon pro pravove stanovyshe inozemnykh hromadian v SRSR" 1981 roku: osnovni polozhennia ta zastosuvannia. *Sotsialno-pravovi studii*. 2020. 4(10): 57-63 [in Ukrainian].
[Сіромська Г. «Закон про правове становище іноземних громадян в СРСР» 1981 року: основні положення та застосування. *Соціально-правові студії*. Вип. 4(10). Львів, 2020. С. 57—63].

4. Portnova, T. Tema “zakrytoho mista” v istorii radianskoho Dnipropetrovska 1950—80-kh rr. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2351-tetyana-portnovatema-zakritogo-mista-v-istoriji-radyanskogo-dnipropetrovska-1950-80-kh-rokiv> [in Ukrainian].
[Портнова Т. Тема «закрытого міста» в історії радянського Дніпропетровська 1950—80-х рр. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2351-tetyana-portnovatema-zakritogo-mista-v-istoriji-radyanskogo-dnipropetrovska-1950-80-kh-rokiv> (дата звернення: 22.12.2023)].
5. Khripun, V.A. Inostrantsy v SSSR v 1950—1960-e gg.: Tendentsii issledovaniya i problemy istoriografii. *Uchyonye zapiski S.-Peterburgskogo im. V.B. Bobkova filiala Rossijskoj tamozhennoj akademii*. 2010. 1(35): 179-188 [in Russian].
[Хрипун В.А. Иностранцы в СССР в 1950—1960-е гг.: Тенденции исследования и проблемы историографии. *Учёные записки С.-Петербургского им. В.Б. Бобкова филиала Российской таможенной академии*. Вып. 1(35). Санкт-Петербург, 2010. С. 179—188].
6. Vronska, T. & Stiazhkina, O. Minusnyky: pokarani prostorum. Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором. Київ, 2021. 465 с.].
7. Vronska, T. “Inozemtsiam — zaboroneno”: prostorovi обмеzhennia перебування в radianskii Ukraini (1919—1959 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2024. 3: 112-132. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.112> [in Ukrainian].
[Вронська Т. «Иноземцам — запрещено»: просторові обмеження перебування в радянській Україні (1919—1959 рр.). *Український історичний журнал*. 2024. № 3. С. 112—132. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.112>
8. Bagdasaryan, V.E., Orlov, I.B., Mazin, K.A. & Shnaydgen, Y.Y. Sovetskoe zazerkalye: Inostrannyj turizm v SSSR v 1930—1980-e gg. Moscow, 2007 [in Russian].
[Советское зазеркалье: Иностранный туризм в СССР в 1930—1980-е гг. В.Э. Багдасарян, И.Б. Орлов, Й.Й. Шнайден и др. Москва, 2007. 256 с.].
9. Orlov, I.B. & Popov, A.D. Skvoz “zheleznyj zhanaves”: See USSR!: inostrannye turisty i prizrak potemkinskikh dereven. Moscow, 2018 [in Russian].
[Орлов И.Б., Попов А.Д. Сквозь «железный занавес»: See USSR!: Иностранные туристы и призрак потёмкинских деревень. Москва, 2018. 485 с.].
10. Radchenko, O. “Inturist” v Ukraine 1960—1980 gg.: mezhdru krasnoi propagandoy i tverdoy valiutoy. Cherkassy, 2013 [in Russian].
[Радченко О. «Интурист» в Украине 1960—1980 гг.: между красной пропагандой и твёрдой валютой. Черкассы, 2013. 203 с.].
11. Vuitsyk, O.I. Rozvytok nstallhiinoho turyzmu v Ukraini. *Heobrafia. Ekonomika. Ekologiya. Turyzm: rehionalni studii*. 2009. 3: 40-48 [in Ukrainian].
[Вуйцик О.І. Розвиток ностальгійного туризму в Україні. *Географія. Економіка. Екологія. Туризм: регіональні студії*. Вип. 3. Ніжин, 2009. С.40—48].
12. Kuzyk, S.P. Klastyfikatziia turystychnoi diialnosti. *Visnyk Lvivskoho un-tu. Seriia: Heobrafia*. 2010. 38: 167-173 [in Ukrainian].
[Кузик С.П. Класифікація туристичної діяльності. *Вісник Львівського ун-ту. Серія: Географія*. Вип. 38. Львів, 2010. С. 167—173].
13. Chornenka, N. Nostalichnyi turizm yak okremyi napriam u turizmi: poniattia, funktsii, oznaky. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia heobrafichna*. 2013. 43(1): 309-314 [in Ukrainian].
[Чорненька Н. Ностальгійний туризм як окремий напрям у туризмі: поняття, функції, ознаки. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. Вип. 43(1). Львів, 2013. С. 309—314].

14. Belinska, L. Dominuiuchi motyvy sentimentalnoho turizmu abo "rytualy povernennia" amerykanskykh ukrainsiv (1975—1991 rr.). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: Mystetstvoznavstvo*. 2013. 13: 154-160 [in Ukrainian].
[Белінська Л. Домінуючі мотиви сентиментального туризму або «ритуали повернення» американських українців (1975—1991 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія: Мистецтвознавство*. Вип. 13. Львів, 2013. С. 154—160].
15. Zubyk, A. Problemy ta perspektyvy rozvytku diasporneho turizmu v Ukraini. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: heohrafichna*. 2013. 42: 128-135 [in Ukrainian].
[Зубик А. Проблеми та перспективи розвитку діаспорного туризму в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. Вип. 42. Львів, 2013. С. 128—135].
16. Bilinsky, Y. The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II. New Brunswick: Rutgers State University, 1964.
17. Hall, D.R. Tourism and economic development in Eastern Europe and the Soviet Union. London, 1991.
18. Salmon, S. Marketing Socialism: Inturist in the Late 1950s and Early 1960s. Gorsuch A.E. & Koenker D.P. (Eds). *Turizm: The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism*. Ithaca, 2006. 186-204.
19. Ray, N.M. & McCain, G. Personal Identity and Nostalgia for the Distant Land of Past: Legacy Tourism. *Clute Institute in International Business & Economics Research Journal*. 2012. 11(9): 977-989.
20. Pattle, Sh. Forging the Golden Ring: Tourist Development and Heritage Preservation in the Late Soviet Union. *The Slavonic and East European Review*. 2018. Vol. 96. 2: 283-309.
21. Siromskiy, R. Pid pylnym okom KDB: inozemtsi turysty u Lvovi v 1960—1970 rr. URL: <https://photo-lviv.in.ua/pid-pryczilom-kdb-abo-inozemni-turysty-u-lvovi-v-1960-1970-hro-kah/> [in Ukrainian].
[Сіромський Р. Під пильним оком КДБ: іноземці туристи у Львові в 1960—1970 рр. URL: <https://photo-lviv.in.ua/pid-pryczilom-kdb-abo-inozemni-turysty-u-lvovi-v-1960-1970-h-rokah/> (дата звернення: 22.12.2023)].
22. Siromskiy, R. "Bez prava na svobodu peremishchennia": obraz Ukrainkoï RSR u viziiakh kanadskykh turystiv (kinets 1950-kh — 1960-ti rr.). *Naukovi zoshyty istorichnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*. Lviv, 2018—2019. 19-20: 242-256 [in Ukrainian].
[Сіромський Р. «Без права на свободу переміщення»: образ Української РСР у візіях канадських туристів (кінець 1950-х — 1960-ті рр.). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Вип. 19-20. Львів, 2018—2019. С. 242—256].
23. Siromskiy, R. "Vzhyvaiutsia neobkhidni zakhody z vyavleniia i zapobihanniia mozhlyvykh vorozhykh aktii": kanadski turysty v poli zoru KDB (1970-ti rr.). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: istorychna*. Lviv, 2019. Spetsvypusk: Na poshanu prof. Romana Shusta: 675-689 [in Ukrainian].
[Сіромський Р. «Вживаються необхідні заходи з виявлення і запобігання можливих ворожих акцій»: канадські туристи в полі зору КДБ (1970-ті рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2019. Спецвипуск: На пошану проф. Романа Шуста. С. 675—689].
24. Dokumenty vneshnej politiki SSSR. Moscow, 1965. XI [in Russian].
[Документи внешней политики СССР. Т. XI. Москва, 1965. С. 256—257].
25. Tronko, P.T. (Ed.) Na skryzhaliakh istorii: Z istorii vzaiemozviakiv uriadovykh struktur i hromadskykh kil Ukrainy z ukrainsko-kanadskoiu hromadoiu v druhii polovyni 1940—1980-ti rr.: Zb. dok. ta mat. Kn. 1. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[На скрижалях історії: З історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940—1980-ті рр.: Зб. док.

- та мат. Кн. 1. Редкол.: П.Т. Тронько (гол.) та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 862 с.].
26. Danylenko, V. (Comp.) *Vlada URSR i zakordonni ukraintsi (1950—1980-ti rr.): Dok. i mat.* Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Влада УРСР і закордонні українці (1950—1980-ті рр.): Док. і мат. Упор. В. Даниленко. Київ: Смолооскп, 2017].
27. Kolasky, J. *Two Years in Soviet Ukraine: A Canadian's Personal Account of Russian Oppression and the Growing Opposition.* Toronto, 1970.
28. Kuropas, S. *Spohady z Ukrainy i 60 rokiv v Amerytsi.* New York, Paris, Chicago, 1998 [in Ukrainian].
[Куропас С. Спогади з України й 60 років в Америці. Нью-Йорк, Париж, Чикаго, 1998. 575 с.].
29. Kravchuk, P. *Bez nedomovok: Spohady.* Kyiv, 1995 [in Ukrainian].
[Кравчук П. Без недовомовок: Спогади. Київ: Літературна Україна, 1995. 288 с.].
30. Zinkevych, O. *Shchodennyk 1948—1949, 1967—1968, 1971—1976.* Kyiv: Smoloskyp, 2016 [in Ukrainian].
[Зінкевич О. Щоденник 1948—1949, 1967—1968, 1971—1976. Київ: Смолооскп, 2016. 504 с.].
31. Lysiak-Rudnytskyi, I. *Istorychni ese: V 2 t.* Kyiv: Osnovy, 1994; 2-he vyd.: Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
[Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. Упор. Я. Грицак. Київ: Основи, 1994; 2-ге вид.: Київ: Дух і літера, 2019].
32. Matviichuk, N. *Stepan ta Myron Kuropasi v hromadsko-politychnomu ta kulturnomu zhytti ukraïnskoi diaspori (Candidate's thesis).* Ostroh, 2019 [in Ukrainian].
[Матвійчук Н. Степан та Мирон Куропасі в громадсько-політичному та культурному житті української діаспори: Дис. ... канд. іст. наук. Острог, 2019.

Надійшла / Received 21.03.2025

Tamara VRONSKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow,
Department of the War-Historical Studies,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
vronska_tamara@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0009-3898-5662>

REGIME "HOSPITALITY" IN UKRAINIAN SSR FOR REPRESENTATIVES OF UKRAINIAN DIASPORA (1960—1980s)

The aim is to focus on travelers of Ukrainian origin who visited Ukrainian SSR in 1960—1980 and to continue the study of the system of prohibitions and restrictions imposed on foreigners in the Soviet state. **The objectives** of the study are to analyse the institutional and instrumental specifics of control over foreigners, to find out the real reasons for granting and withdrawing the status of closed areas in Ukrainian SSR; to present the circumstances of applying punitive sanctions to tourists for violating the established rules of stay in the USSR; to compare special guidelines prepared by governmental and non-governmental organisations in the United States and Canada for foreigners, including representatives of the Ukrainian diaspora, with warnings about

prohibitions and restrictions during their stay in the USSR. **The methodology** combines the tools of historical and legal analysis, social anthropology, and the concept of social space creation. **The scientific novelty** lies in the problem of conceptualisation and practical implementation of strict control over foreigners of Ukrainian origin who visited Ukrainian SSR. **Conclusions.** It is proven that the prohibitions and restrictions established in the 1920s and 1950s remained virtually unchanged in their main features over the next two decades. In the second half of the 1960s, ethnic Ukrainians who were citizens of other states were allowed to visit their homeland, but their attitude toward them differed depending on their political orientation. Even though certain areas are gradually disappearing from the list of prohibited areas, some settlements artificially retain this status not because of the location of defence facilities or proximity to the border, but because of the arbitrariness of military and local party authorities to hide abandoned territories and the use of slave labour from prying eyes.

Keywords: *foreigners, Ukrainian diaspora, Ukrainians abroad, tourism, bans, regime, restrictions, closed cities / territories, KGB, Intourist.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.081>

УДК 94(477)“17”(092)

Тетяна ЛИТВИНОВА

докторка історичних наук, професорка, професорка кафедри історії України,
Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара (Дніпро, Україна)
litvinova.tf@i.ua

<https://orcid.org/0000-0002-8682-2819>

ГРИГОРІЙ АНДРІЙОВИЧ ПОЛЕТИКА: ДО 300-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

Мета — представлення постаті Григорія Полетики як лідера ідейної боротьби української еліти за реформування державних інститутів Гетьманщини перед загрозою централізаторського наступу імперської влади. **Методологічну основу** становить спектр прийомів і методів інтелектуальної та соціальної історії в поєднанні з підходами біографістики. **Наукова новизна** полягає у залученні нових комплексів джерел для створення інтелектуальної біографії громадського діяча другої половини XVIII ст., уточнення фактів життя й діяльності, інтерпретації його позиції як захисника інтересів і прав не лише еліти, а всіх соціальних груп. **Основні результати.** На широкій джерельній основі суттєво уточнено факти біографії, внесок Г. Полетики у формування інтелектуального ландшафту Гетьманщини, в розробку концепції домодерної національної ідентичності. Він був переконаний, що цілісність та автономія Батьківщини залежать від збереження прав усіх соціальних груп, а тому став визнаним авторитетом у захисті прав міщан, духовенства, козаків, цілого народу. Виступав за управління Гетьманщиною через колективні форми — ради, сеймики, сейми, де справи вирішувалися б із залученням представників усіх груп населення — шляхти, козацтва, міщанства, духовенства, а в найважливіших

Цитування: Литвинова Т. Григорій Андрійович Полетика: до 300-річчя від дня народження. *Український історичний журнал*. 2025. № 3 (582). С. 81—104. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.081>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 3 (582)

випадках і поспільства. Г. Полетика не закликав повернутися в минуле та зберігати «старовину». Активно інструменталізуючи історію, він бачив у традиціях Гетьманщини потужне знаряддя модернізації за прикладом освічених народів. Спадок цього діяча відіграв ключову роль у формуванні ідейних настанов і національної свідомості наступного покоління українських патріотів.

Ключові слова: Григорій Полетика, Лівобережна Україна, Гетьманщина, домодерна національна ідентичність, інтелектуальна історія, соціальна історія, біографістика, «История русов».

В інтелектуальній історії України Григорієві Андрійовичу Полетиці (1725—1784 рр.) належить особливе місце. Його громадянська позиція, старанність та любов до Вітчизни, добропорядність, моральність, прагнення працювати не тільки для особистої користі, а й для загального блага, ерудиція, видатні знання історії та права, багатьох мов ще за життя отримали у сучасників «мандат» офіційності. Для тогочасної еліти Лівобережної України-Гетьманщини Г. Полетика став своєрідним символом одного з активних борців за власні українські державницькі традиції. На рубежі XVIII—XIX ст. серед освіченого суспільства Лівобережжя ім'я недавнього ідейного борця за збереження статусу та суспільно-політичних особливостей своєї Батьківщини набуло майже сакрального характеру.

В історіографічній долі Г. Полетики є два основні вузли — «История русов» та Комісія зі складання нового Уложення 1767—1774 рр. Видання О. Бодянським у 1846 р. згаданого історико-політичного трактату з передмовою, де Г. Полетику разом із Георгієм (Кониським)¹ віднесено до тих «отличных умов», які можуть служити гарантією його достовірності, підвищило увагу як до опублікованого твору, так і до самого Г. Полетики та його рукописної спадщини [2]. Як факт історіографічний, історія української суспільної думки проявила себе через появу в публічному просторі «Истории русов». Волею долі (а, можливо, історіографічного казусу) ім'я Г. Полетики виявилось пов'язаним із видатною пам'яткою кінця XVIII — початку XIX ст. Це, з одного боку, врятувало його від забуття, з іншого ж — жорстко детермінувало його історіографічну долю, коли він надовго залишився лише причетним до одного з ранніх маніфестів української національної ідеї. Як не дивно, навіть попри численні (та ніби переконливі) пропозиції багатьох істориків кінця XIX — початку ХХІ ст. щодо різних варіантів авторства, за Г. Полетикою й до сьогодні все ще зберігається статус можливого автора «Истории русов» [3; 4, с. 139]. Це призвело також і до переносу поглядів творця пам'ятки на Г. Полетику.

О. Бодянський, який після публікації «Истории русов» продовжував шукати оригінал тексту [5, с. 170] та збирався розбирати й оприлюднювати рукописну спадщину Полетик [6, с. 110], у 1858 р. видав «Возражение депутата Григория Полетики на наставления Малороссийской коллегии господину же депутату Дмитрию Натальину» [7]. Цей твір, що, за твердженням О. Бодянського, «ходив по руках», також відіграв значну роль у формуванні образу Г. Полетики.

¹ Започаткована відтоді традиція вважати Г. Полетику учнем Кониського не має, втім, достатніх підстав [1, с. 102]. Радше варто трактувати їх співучнями, оскільки з 1737 по 1743 рр. обидва перебували в академії як студенти.

Оприлюднення невдовзі інших паперів, у тому числі пов'язаних із діяльністю Г. Полетики в Уложеній комісії, не тільки закріпило за ним характеристики як освіченої людини, перекладача, збирача книжок і документів з історії України, автора історичних творів, який стояв біля витоків української історіографії, депутата, патріота своєї Батьківщини, але також як кріпосника, консерватора, чий світогляд обмежений вузькостановими шляхетськими інтересами [8, с. 143]. Водночас на рубежі XIX—XX ст. скалося, сформульоване О. Лазаревським, стійке уявлення, що Г. Полетика є одним із помітних діячів кінця XVIII ст., який заслуговує на збереження пам'яті про нього. Історик чітко визначив і спосіб: «докладна монографія» [9, с. 47]. Однак лише в недавній історіографії ця думка не тільки була повторена [10, с. 416], а й для цього почали складатися певні умови, коли інтерес до дослідження поглядів та різних аспектів багатогранної діяльності цієї персоналії [2; 11—22] збільшився настільки, що бібліографія могла б зайняти не одну сторінку.

Та незважаючи на істотне інформаційне прирощення, у сучасних, у тому числі й поважних, довідкових виданнях [23], як правило, інформація подається без особливих варіацій, зі збереженням тих помилок у біографії і штампів в оцінках Г. Полетики, які закріпилися в історіографії наприкінці XIX — на початку XX ст. Тому варто зупинитися на деяких епізодах його життя та діяльності, окреслюючи основну біографічну рамку, чого вимагає ювілейний характер статті. Водночас не зловживатиму деталями, наголошуючи лише на таких, що й до сьогодні не усталені в історіографії, або ж важливі в даному разі. Не вступатиму також у дискусію щодо маркування поглядів («традиціоналіст», «консерватор», «шляхетський публіцист», «прогресивний консерватор» тощо). На тепер важливо зрозуміти, як саме цей по-європейському освічений багатий поміщик Лівобережжя, добре вписаний ще з 1740-х рр. до імперського інтелектуального середовища, у 1760-х рр. сформулював колективний погляд еліти Гетьманщини на статус свого краю, закладаючи основи складання образу Вітчизни, сприйнятого наступними поколіннями.

В науковій та довідковій літературі немає однастайності щодо конкретної дати появи на світ Г. Полетики. Але в родинному розписі він власноруч поставив число, місяць, рік свого народження — 11 березня 1725 р. в Ромнах Лубенського полку. Щоб округлити хронологію, зазначу, що у цьому ж родоводі рукою сина — Василя Григоровича зазначено дату, місце смерті й поховання батька — 26 листопада 1784 р. у Санкт-Петербурзі, 29 листопада в Олександрівському монастирі².

Родина Полетик займала одне з поважних місць в українському суспільстві XVIII—XIX ст. завдяки майновому стану, військовим чинам і широким родинним зв'язкам із Самойловичами, Полуботками, Мокієвськими, Герциками, Орликами, Ілляшенками, Лашкевичами, Гамаліями та ін. Батько Григорія Андрійовича — Андрій Павлович служив значковим товаришем Полтавського полку, 1727 р. став війтом м. Ромни. Важко припустити, що на уряді такого багатого торговельного міста могла опинитися малоосвічена людина з сумнівними моральни-

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. 1. № 52887.

ми та діловими рисами. Через два роки він знову вступив на службу значковим товаришем Лубенського полку, 1749 р. отримав чин бунчукового товариша й 1757 р. звільнився через вік і стан здоров'я [24, с. 60].

Одружений із Ганною Іванівною Лашкевич, донькою багатого значкового товариша Лубенського полку, Андрій Павлович Полетика отримав частину спадку діда своєї дружини лубенського полковника М. Ілляшенка, продовжував зміцнювати матеріальне становище родини, купуючи ґрунти, «ліски», млини тощо, намагаючись вигравати майнові тяжби. На час смерті в 1773 р. був одним із найбагатших землевласників в окрузі [25, с. 70]. На користь цього свідчить і побудована його коштом церква Св. Миколая у с. Коровинці³.

Матеріали судових справ Полетик дозволяють не тільки простежити шляхи та способи збільшення статків, розв'язання складних питань землеволодіння, а й краще зрозуміти як особу Андрія Павловича, так і його старшого сина. Г. Полетика, навіть на відстані тісно спілкуючись із рідними, вочевидь був добре обізнаний із проблемами життя міст, козацького війська, судової та законодавчої системи. З червня 1748 р. він брав діяльну участь й у чисельних судових процесах за маєтки, за дорученням батька представляючи інтереси сім'ї та всіх зацікавлених осіб у різних судових інституціях⁴.

Хрестоматійним уже стало твердження, що Г. Полетика здобув освіту в Києво-Могилянській академії. Однак його навчання тут через брак документів практично не висвітлювалося істориками. Втім саме цей період уявляється надзвичайно важливим з огляду на формування основ світогляду, які в подальшому визначили підхід до вирішення як особистих, так і громадських проблем. У прошенні, поданому Г. Полетикою 4 липня 1746 р. в канцелярію Петербурзької АН, він зазначив, що був студентом Київської академії з 1737 по 1745 рр., «обучался латинському и немецкому и греческому языкам» та залишив її за власним бажанням «для изыскания себе случая к продолжению высших наук и определения себя в службу». Він також подав свідоцтво, в якому більш промовисто сказано про те, чому та як навчався: «[...] во все свое в академии Киевской пребывание имел безпрерочное житие, и добронравием своим прочим их добродетельному житию примером был [...] з начала назидая учение риторическое и философское искусство також и священных языков еврейского и греческого учения совершил з довольною пользою своею и других превосхождением читал. Что же касается до немецкого языка, [...] в том так преуспел, что и сам совершенно с похвалою своею, и пользою слышащих его оный преподавать может и был первым учеником в академии по немецкому языку» [26, с. 149—150].

Про Київську академію періоду навчання там Г. Полетика в недавній історіографії, зокрема у працях М. Яременка, В. Маслійчука та інших дослідників, написано багато. Тут натомість зверну увагу на те, що важливо для прояснення

³ Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського (далі — ЧОІМ). Ал. 502/49/9. Арк. 18—19.

⁴ Там само. Ал. 502/58/25.

ідейних позицій Г. Полетики. Отримані ним глибокі знання давніх мов, античної філософії, літератури, міфології, символіки залишили глибокий відбиток на його творчості. Антично-ренесансна класика стала важливою складовою світогляду і джерелом творчих імпульсів на все життя. Але його світорозуміння просвітника, перекладача сформувалося не в результаті «тлумачення» професорів академії, а внаслідок читання оригінальних грецьких, латинських, ренесансних текстів. У перекладацькій справі він декларував та послідовно дотримувався «способу», методи «держаться греческого подлинника, а в тёмных и двоякого разумения местах выбирать то мнение, которое более вероятно и с разумом сходно» [27].

Вибір авторів і сюжетів для перекладів дозволяє уявити основи суспільних поглядів Г. Полетики. Так, у своїх творах він посилався на Платона, Цицерона, Софокла, Діогена Лаертського, Арріана, Сімплікія Кілікійського та ін. Для перекладів обирав Арістотеля, Ксенофонта, Кевіта Фівейського, Епіктета, демонструючи обізнаність з європейськими виданнями цих авторів. Першими опублікованими перекладами стали твори Арістотеля [28], в якого Г. Полетика запозичив системний погляд. Показово, що у центрі уваги опинилася друга книга «Політики» та розділи з другої книги «Риторики». Тут йшлося про різні типи республік, форми правління в них, погляди на них древніх — Платона, Фалея Халкідонського, про звичай людей різного віку й соціального становища. Як видно з «Предуведомлення» до другої книги Арістотеля «О гражданском учреждении», Г. Полетика прагнув «очистити» філософа від схоластичних нашарувань і, водночас, «не примешивать ничего лишнего от себя» [27, с. 485]. До стійків він звертався, адже вони були «наилучшим примером великодушия, справедливости, скромности и прочих добродетелей, которые человека великим делают». Маючи на меті просвітницькі завдання, Г. Полетика був переконаний, що переклади стародавніх авторів не тільки сприяють поширенню науки і знань, збагачують та «в красоту приводят языки», а й поліпшують звичай, «выводят грубость и невежество» [27].

Звичайно, Григорій Андрійович був знайомий із французькою просвітницькою думкою, але вона не стала структуротвірним фактором його світогляду. І у цьому відношенні він — представник тієї частини суспільства, яка здобула освіту в духовних академіях, що давали класичну та схоластичну основу. Тому якщо й говорити про Г. Полетику як про типового просвітника XVIII ст., на чому часто наголошується в літературі [4; 29], то не у строго термінологічному сенсі. Своєю діяльністю — письменник, перекладач — він об'єктивно сприяв поширенню освіти. Але він радше гуманіст, який жив в епоху Просвітництва.

На прикладі Г. Полетики можна переконатися, що у його покоління звернення до античності починало відігравати не тільки службову та дидактичну роль, а й виконувати важливе суспільне завдання легітимізації боротьби за національну самобутність у рамках імперських структур. Г. Полетика саме у класичних текстах шукав аргументи на користь власного ідеалу Вітчизни та суспільства, яке має будуватися на республіканських засадах, складатися з незалежних і порядних громадян. Античність багато у чому стала основою для культурних, політичних, громадських практик. За словами Н. Яковенко, все козацьке літописання, яке служило опорою

легітимізації Гетьманщини як державного організму, побудоване на зразок римських історичних текстів, насамперед Тита Лівія [30, с. 51—53]. Йдеться про повну стилістичну та ідейну залежність козацьких літописців від історіографії часів розквіту Римської імперії. Античність становила плоть і кров інтелектуального ландшафту зрілого проекту української домодерної нації, яка потребувала своїх символів [31]. Саме тому для обґрунтування і глорифікації власної нації інтелектуали Лівобережної України активно використали цей культурний ресурс. Про це свідчать і репертуар їхніх книжок та рукописів, до числа яких неодмінно входили переклади античних авторів. Їх використовували в поетичних, наукових, публіцистичних текстах. Характерно, що інтеграція згаданого регіону у систему Російської імперії проходила при збереженні орієнтації на традиційний західний вектор інтелектуальної підготовки. Тому копіювали, запозичували не так у метрополії, як із традиційних джерел, в інших націй. І у цьому контексті дещо сумнівними виглядають твердження, що «українська просвітницька думка формувалася через взаємодію з російським імперським просвітництвом» [4, с. 136]. Радше навпаки.

У серпні 1746 р. Г. Полетика розпочав службу перекладачем латинської й німецької мов у Петербурзькій академії наук. Звільнився у січні 1748 р. Водночас продовжував вивчати французьку та математику в академічній гімназії. Уявлення про його студії в академічному університеті документально не підтверджується. Журнали канцелярії засвідчують, що з червня 1750 по січень 1755 рр. тут навчався двоюрідний брат Григорія Андрійовича — Григорій Іванович Полетика, також син значкового товариша Лубенського полку, згодом відомий дипломат, який і подбав про отримання дворянства Священної Римської імперії для роду Полетик та про присвоєння капітанських чинів віртемберзької армії для синів Григорія Андрійовича — Василя, Івана, Павла⁵.

З лютого 1748 по квітень 1764 рр.⁶ Григорій Андрійович перебував на службі у Синоді як перекладач із латинської, грецької, польської й німецької мов. На цей час припадає підвищення його у чинах. У 1756 р. він став колезьким асесором, а в 1761 р. — надвірним радником⁷. У цей же період Г. Полетика почав збирати документи з історії церкви, освіти, книгодрукування, різноманітні літописи, стародруки. Його бібліотека, яка загинула під час пожежі на Васильєвському острові у Санкт-Петербурзі 1771 р., була одним із найкращих приватних зібрань Російської імперії. На час служби у Синоді припадає й початок наукової діяльності Г. Полетики. Дослідники одноставно пов'язують це з написанням для першого в Росії регулярного просвітницько-літературного журналу «Ежемесячные сочинения

⁵ ІР НБУВ. Ф. 1. № 61424.

⁶ Помилка В. Модзалевського, який уважав, що Г. Полетика перебував на службі у Синоді до 1761 р. [32, с. 322], часто повторюється в літературі. 1764-й рік підтверджується особистими паперами Полетик (див.: ІР НБУВ. Ф. 1. № 52955, 52956). Такої думки дотримувався й О. Лазаревський.

⁷ ІР НБУВ. Ф. 1. № 52892. Арк. 36. Цікаво, що наступний чин колезького радника, попри неодноразові подання синодального керівництва, Г. Полетика отримав тільки при виході у відставку 1773 р.

к пользе и увеселению служащие» статті «О начале, возобновлении и распространении учения и училищ в России и о нынешнем оных состоянии», яка повинна була з'явитися в березневій книжці за 1757 р., але так і не була опублікована. Варто звернути увагу на рівень підготовленості Г. Полетики щодо пошуку та використання історичних джерел, на здатність документально обґрунтовувати свої позиції, на його принциповість щодо їх відстоювання. Зауважу, що йдеться лише про фрагмент твору, який передбачалося вмістити в декількох випусках часопису, започаткованого й керованого Г.Ф. Міллером, котрий відстоював право самому визначати політику видання. Він же представив грандіозність задуму Г. Полетики у суперечці з М. Ломоносовим, який виступив проти публікації статті, адже в ній йшлося тільки про київські школи й не згадувалося про московські.

Г.Ф. Міллер, який ще 1744 р. розробив принципи роботи з історичними джерелами, з приводу підходу Г. Полетики писав: «[...] когда ни в каких летописях, ниже в других известиях, которые г. сочинитель к сему своему сочинению употребил, как я подлинно уверен, не упоминается о школах, в то время бывших, то и того от него, г. сочинителя, требовать не можно». А далі знаний історіограф пояснював Полетиків задум великого твору на 12 арк. (майже монографія), що повинен був складатися з декількох сюжетів, представлених читачам у популярній на той час у західній традиції формі листів до уявного приятеля: «О московских школах обстоятельное дано будет известие во втором письме, в третьем о семинариях, в четвертом о типографиях, и ничего-де достопамятного о сих материях пропущено не будет». Г.Ф. Міллер переконаний, що в «Ежемесячных сочинениях...» ще не було «такой изрядной, полезной и надобной пиесы как сия. Я могу за оную ответствовать до единого слова против какого бы то ни было, ежели рассуждение будет безпристрастное» [33, с. 324—325, 327, 331—333].

Втім «рассуждения» явно не були неупередженими... І тут важливо звернути увагу на позиції двох представників Гетьманщини — Г. Полетики та президента Академії наук К. Розумовського, котрий, як уважається, щиро підтримував земляків. Отримавши донос на Г.Ф. Міллера від управителів академічної канцелярії М. Ломоносова, І. Шумахера, І. Тауберта, у цих суперечках К. Розумовський став на бік останніх. До претензій М. Ломоносова він, забороняючи публікацію, додав ще свої закиди. Що саме й чому не сподобалося академічному очільникові у скандальному творі, встановити вже неможливо. Вірогідно, це були перші розбіжності між Г. Полетикою та гетьманом-президентом. Але точно не останні. Показовою з погляду характеру можна вважати реакцію Г. Полетики на пропозицію щодо можливого доповнення праці з урахуванням зауважень. Вочевидь на той час уже зрілий автор-перекладач, він «на то сказал, что не намерен [...] повергать своё сочинение напрасной г-на Ломоносова критике».

Для кращого розуміння значення зробленого тоді Г. Полетикою наведу оцінку польського історика Л. Яновського, надану після ознайомлення з опублікованим О. Лазаревським у 1896 р. твором про училища. Дослідник висловив жаль, що зберігся лише уривок цієї праці, «який свідчить про неабиякі здібності» автора, а метод, що ним він послуговувався, «спосіб з'ясування справи, цитування

джерел на той час варті здивування». Л. Яновський також зазначав: «Ще більше треба шкодувати про те, що це дослідження, досконало написане, не було тоді опубліковане, тому що могло бути зразком як треба писати про речі, які на той час мало цікавили навіть істориків» [34, с. 282]. Справді, звернення до подібної проблематики не тільки не типове для тодішньої російської, а й повністю «вибивається» з традиційної української історіографії. Загальний задум студії в декількох частинах свідчив про прагнення тотального вивчення історії освіти, книгодрукування, культури, дозволяючи поставитися до Г. Полетики як до піонера проблемної історії. Публікація ж у свій час принаймні відомого фрагмента могла б закласити основи наукового вивчення історії Київської академії вже у середині XVIII ст.

Помилкою було б уважати, що ця невдача зупинила Г. Полетику. Уявлення про те, що згаданий конфлікт вплинув на рішення покинути роботу перекладача [13, с. 160], нічим не обґрунтоване. Якщо власні твори не з'явилися в «Ежемесячных сочинениях...», то вже в липневій і листопадовій книжках за 1757 р. було надруковано його переклад Арістотеля. З бібліографій О. Родоського, М. Губерті, О. Смирдіна, В. Сопікова, П. Черняєва можна дізнатися і про інші переклади Г. Полетики. Відомо також, що він був співробітником журналу «Трудолюбивая пчела». Найімовірніше в ньому публікувалися переклади без зазначення його імені [19, с. 42].

З листопада 1764 по лютий 1773 рр. Г. Полетика служив головним інспектором Морського шляхетського кадетського корпусу, звідки вийшов у відставку з підвищенням чину⁸. При вступі на цю посаду він уклав програму перебудови освіти, котра у загальних рисах залишалася незмінною й на початку XIX ст. Це важливо з огляду на його участь у справах Київської академії, а також на ту роль, яку відігравали вихідці з Гетьманщини у становленні літератури й освіти в Російській імперії. До речі, статут для ще одного закладу, Сухопутного шляхетського корпусу, а також другу і третю частини проекту заснування Московського виховного дому, план «заведення» при ньому ощадної, позикової та вдовиної кас 1767 р. уклав ще один могилянець — Я. Сулима [35].

Г. Полетика також завідував друкарнею Морського корпусу, де за його ініціативи видавалися підручники для різних навчальних закладів і література для широкого загалу. З 1766 р. за дорученням керівництва він повинен був відбирати, розглядати та виправляти книжки, що перекладались і друкувались у корпусі, знаходити перекладачів. Саме Г. Полетика вирішував, що друкуватиметься, і розробив цілу програму, яка передбачала видання книжок повчальних, історичних, господарського спрямування, присвячених устрою суспільства, шлюбу, а також подорожніх нотаток й авантюрних повістей. Важливо підкреслити, що саме на прикладі літературної, перекладацької, редакторської та видавничої діяльності Г. Полетики сучасні російські історики змушені визнавати, що значний вплив вихідців з України на російську культуру не обмежувався першою половиною XVIII ст. й активно тривав у другій його половині [20—21]. Правда, і раніше

⁸ Там само. № 52950. Арк. 206, 208; № 61427; Российский государственный исторический архив. Ф. 468. Оп. 1, 2, 4. Д. 3888. Л. 84.

це вже було добре проілюстровано в літературі [36—37]: як київські клірики створили синодальну церкву, старшина посідала службову імперську ієрархію, а спадкоємці козацьких родів задавали нові стандарти аристократичної культури.

Прийнято вважати, що до Великого зібрання Уложеної комісії Г. Полетика не брав участі в українському громадському житті та прославився лише внаслідок роботи цього форуму [1, с. 104; 14, с. 106—107]. Однак якщо «українську справу» не розуміти вузько, можна побачити, що служба в російській столиці не перешкождала широким контактам із Батьківщиною. Йдеться не тільки про родинні стосунки. Тривале листування з Арсенієм (Могилянським) наочно демонструє включеність Г. Полетика у справи, якими опікувався київський митрополит.

Григорій Андрійович виступав свого роду петербурзьким «провідником» ієрарха, виконуючи доручення, вирішуючи різні питання, допомагаючи орієнтуватися в особливостях столичного життя. Він також вів фінансові справи, розпоряджаючись грошима митрополита, які надходили від Синоду. Значна частина коштів використовувалася для придбання різноманітних видань, у тому числі й таких, що виписувалися через емісарів Г. Полетика з-за кордону. Добре обізнаний із продукцією російських та європейських друкарень, він знайомив архіпастиря з книжково-журнальними новинками, допомагав розібратися в якості видань, у цінах, відправляв до Києва «географічні лексикони», карти, французькі, англійські, німецькі «відомості», посібники, книжки, беручи в такий спосіб участь у формуванні як особистої Арсенія, так і бібліотеки академії, якою опікувався митрополит. Г. Полетика, скоріше за все, долучився й до укладання в 1763 р. ієрархом інструкції щодо реорганізації закладу. До речі, саме того року він видав «Словарь на шести языках», що був творчою переробкою англо-латино-грецького словника Дж. Рея, до якого додав переклад статей російською, французькою, німецькою мовами.

Г. Полетика був «очима» митрополита у Санкт-Петербурзі, переговорником і своєрідним консультантом у «війні» з Києво-Печерською лаврою, яка, щоправда, розпочалася ще за його попередника і тривала за наступника щодо заснування в Києві такої необхідної для академії друкарні з «гражданським» шрифтом [19, с. 46—47]. Лавра натомість категорично виступали проти цього, любіючи свої інтереси у Синоді [38, с. 7—8].

Тісний зв'язок Г. Полетика з альма-матер, обізнаність і переймання її проблемами, навіть на дуже солідній географічній відстані, цілком очевидні. Але, що важливо, цей, за визнанням сучасників, один із найкращих у Росії знавців церковної історії, автор праці про київські училища, який готував до друку ще й дослідження про друкарні, з очевидністю прямо або опосередковано міг долучитись до укладання «Пунктов от Киевской епархии для Комиссии о сочинении нового Уложения, касающихся Киевской академии» [39, с. 419—434]. В усякому разі в історичному обґрунтуванні цієї пам'ятки перераховані всі правові акти, які Г. Полетика використав, проаналізував та широко цитував у своєму неопублікованому творі. Містився тут також і пункт щодо необхідності затвердити «гражданську» друкарню при Київській академії. Важко уявити, що хтось, окрім Г. Полетика, на той час був настільки добре знайомий із цими сюжетами. І. Теліченко, котрий

по суті першим проаналізував підготовлені для Уложеної комісії «накази» всіх станів Гетьманщини, назвав цей документ не просто заявою потреб та бажань духовенства, а «широкою дисертацією», яка, крім іншого, демонструвала глибоке знайомство «зі своєю минулою історією» [40, с. 252].

Обізнаність Г. Полетики підтверджується його потужною археографічною діяльністю. Ще працюючи над своїм першим твором, він активно почав збирати необхідні джерела, звертаючись до різних духовних осіб із проханням розшукати будь-які свідчення минулого, що згодом переросло у пристрась, духовну потребу, на задоволення якої не шкодувалися ані сили, ані гроші⁹. Навряд чи суто утилітарними міркуваннями можна пояснити інтерес Г. Полетики до історії церкви, друкарень, училищ тощо, який не зник і після невдалої спроби опублікувати свою першу працю. Це засвідчує його лист від 19 лютого 1758 р. до архімандрита Зосими (Валькевича), де звучало прохання відшукати «1) привилегию королев польских, данную Петру Могиле на заведение школ в Киево-Печерском монастыре; 2) ... ингибиций и запрещений школам киевским от тех же королев, что учинено было по старательству езуитов; 3) о начале Киево-Печерской типографии». Потрібні були також «куриозные (тобто цікаві, рідкісні — *Т. Л.*) старинные книги», списки київських митрополитів, царгородських патріархів, печерських ігуменів та архимандритів [41].

Уже з цього переліку очевидним стає підхід Г. Полетики до джерельної основи своєї роботи, а також ретельність, скрупульозність у ставленні до предмету власних зацікавлень. Збирання рукописів і стародруків було для нього не стихійним процесом, а усвідомленим колекціонуванням, яке фактично переросло у професійний інтерес. Навіть фрагментарні бібліографічні описи, що збереглися до нашого часу, дають деякі уявлення про зібрання Г. Полетики, в якому були праці з вітчизняної історії, географії. Він був непогано знайомий із польською історіографією. Через Георгія (Кониського) отримав твори Ш. Старовольського, Я. Длугоша, В. Кадлубека, Й. Пасторія, С. Кобежицького, С. Твардовського, В. Коховського та ін. У праці про училища Г. Полетика посилався на Ш. Окольського, К. Несецького, в «Историческом известии на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою...» — на Ш. Старовольського, М. Стрийковського, Й. Пасторія. Йому були добре відомі різні «малоросійські літописці», в тому числі С. Величка, Г. Грабянки.

Та, безперечно, основу конкретно-історичних поглядів Г. Полетики становили актові джерела. В контексті вивчення світогляду, діяльності, його професійних рис як юриста та історика особливий інтерес мають документи, на які не звертали увагу дослідники. Це, зокрема, виписки з Литовського статуту, де він детально розбирав різні статті, відзначаючи суперечності між окремими положеннями, артикулами, намагаючись через етимологію понять глибше зрозуміти зміст і сутність правових норм.

Така скрупульозність не могла не позначитися на грандіозному проєкті Г. Полетики, відомому як «Права, привилегии, преимущества, вольности и свободы

⁹ ІР НБУВ. Ф. III. № 128. Арк. 1 зв.

малороссийского шляхетства». Значення цієї пам'ятки усвідомлювали не тільки сучасники, а й нащадки. Створення її завершилось у травні 1768 р. під час роботи у Великому зібранні Уложеної комісії. Крім іншого, цей збірник дає можливість отримати уявлення про правову свідомість укладача, а також рівень його юридичної підготовки. «Права...» містять привілеї польських монархів, починаючи від Владислава Ягайла 1433 р., присяги, підтвердження установлень, прав, статті конституцій 1567, 1588, 1601, 1633, 1635, 1647 рр., договори королів, виписки з Литовського статуту, договірні статті гетьманів, грамоти російських самодержців до Катерини II включно, укази, листи Б. Хмельницького до царя, «Рішительні пункти» 1728 р. До збірки також було додано «Экстракт прав, преимуществ и вольностей шляхетства Королевства Польского и Великого княжества Литовского»¹⁰.

Зрозуміло, збірник, який складався з понад 300 арк., не міг бути підготовлений у короткий термін. Він став результатом тривалих зусиль і різноманітних контактів укладача. Включені сюди матеріали аж ніяк не були потрібні для вирішення власних прагматичних завдань. Та, здається, цей відомий в історіографії документ, а також виступи Г. Полетики під час обговорення «Проекта правам благородных» закріпили за ним статус борця саме за шляхетські права, прибічника ідеї елітаризму, «оборонця прав і привілеїв поміщицької еліти» [1, с. 104; 8, с. 142]. Однак й опубліковані тексти, і значна кількість рукописних матеріалів дозволяють поставити це під сумнів та скорегувати історіографічний образ.

Першим виходом Г. Полетики на публічну арену боротьби за статус Гетьманщини слід уважати участь у Глухівському з'їзді 1763 р. й виголошення ним промови «О поправлении состояния Малороссии» [42]. Щоправда, один із перших істориків цієї події Д. Міллер присутність Г. Полетики на цьому знаному зібранні заперечував на підставі незазначення у списків учасників, а також узагалі в Україні — через його службу у Санкт-Петербурзі [43, с. 106, 108]. Здається, такі аргументи могли б переконати. Та, нагадаю, що випадковість перебування оратора у зібранні легко прочитується з самого тексту промови, що й відзначив перший її публікатор О. Лазаревський. Що ж до присутності на Батьківщині, то її засвідчує приватне листування Полетик. Григорій Андрійович не тільки мав регулярні заочні контакти, виконував у столиці різноманітні доручення від земляків, а й безпосереднє спілкування під час не таких уже й рідкісних наїздів у Гетьманщину. До речі, знайомий із багатьма представниками тогочасної еліти краю, він і раніше бував на представницьких зібраннях. Наприклад, 17 березня 1754 р. Г. Полетика запросили до Глухова на врочистий обід, даний І. Кулябкою з нагоди іменин графа О. Розумовського, де було багато достойників, котрі добре сприймали свого земляка [44, с. 497].

Узимку 1761—1762 рр. Г. Полетика знову в Україні, де у грудні 1761 р. подав прошення гетьманові К. Розумовському про видачу документів у судових справах. У цей же час, імовірно, він познайомився зі своєю майбутньою дружиною з родини

¹⁰ Там само. Ф. VIII. № 173. 310 арк.; Ф. 30. № 129. Збірка з ф. VIII — копія першої половини XIX ст., а збірник із ф. 30 очевидно належав саме Г. Полетикі, адже тут на цілому ряді аркушів є виправлення й доповнення, зроблені його рукою.

Гамаліїв, що належала до вищих щаблів козацько-старшинської ієрархії. Про сприятливе враження від гостя Іван Андрійович Гамалія писав до батька Г. Полетики¹¹. Влітку 1763 р. Григорій Андрійович знову на Батьківщині, що підтверджують його листи Арсенієві (Могилянському) від 3 червня з Чернігова та від 11 серпня з Ромен¹². Саме 31 серпня 1763 р. (а не 1762 р., як уважали О. Лазаревський і Г. Милорадович) Г. Полетика одружився з Оленою Іванівною Гамалією, про що повідомляв київському митрополитові, просячи благословення. Важко уявити, щоб на цьому весіллі не зібралася чимала кількість еліти Гетьманщини та що головний винуватець події у вересні того ж року не був запрошений на Глухівський з'їзд.

Сумніви в тому, чи міг Г. Полетика виголосити промову на тому зібранні знімає й переконання М. Судієнка, який купив частину його паперів, серед яких називав і виступ «в общем собрании малороссийского шляхетства в Глухове о правах, преимуществах и нуждах Малой России»¹³. Порівняння ж наявних рукописних списків цієї пам'ятки з опублікованим текстом та відомими творами Г. Полетики переконує, що цей зразок ораторського мистецтва належить саме йому. Отже включення до корпусу текстів Г. Полетики промови на зібранні старшини та чинів у Глухові 1763 р. дає підстави говорити не тільки про участь, а й про значний його вплив на верхівку суспільства Гетьманщини того часу. Адже ця промова послужила програмою майбутніх дій зборів [43, с. 109]. Її результатом стало «Прошение малороссийского шляхетства и старшины, вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии», подане Катерині II в 1764 р. [45], та докорінна реформа судових порядків у Гетьманщині.

Міркування Г. Полетики в його промові про причини занепаду Вітчизни, а також заклик відкласти «все пристрастия и партикулярные пользы», потрапили на сприятливий ґрунт і були, на думку Д. Міллера, виразом загальної одностайності зборів [43, с. 106]. Порівняння цього твору і «Прошения...» до імператриці дає підстави стверджувати, що Г. Полетика був безпосереднім учасником укладання петиції, а можливо, й одним з її авторів [17]. Основна частина документа є, по суті, розгорнутою програмою перетворень, сформульованою у глухівській промові Г. Полетики. Висловлені ним пропозиції щодо реформування законодавства, козацького війська, розвитку торгівлі, відновлення сеймів, трибуналу, генеральної ради, земських і міських судів, повернення земель, які відійшли під поселення іноземців, розкольників, слобідські полки, укріплену лінію та інші знайшли відображення у «Прошении...» майже в тому ж вигляді, в якому вони викладені у промові. Цікаво, що в пункті 19 «О учреждении университетов, гимназий, типографий» знаходимо часто згадуваних і в ранніх текстах Г. Полетики П. Конашевича-Сагайдачного, Петра Могилу як діячів, котрі сприяли поширенню освіти. Положення про друкарні, якому не знайшлося місця у промові через прагнення оратора бути лаконічним, у «Прошении...», очевидно, з'явилося саме під впливом Г. Полетики, який спеціально займався історією таких установ.

¹¹ ЧОІМ. Ал. 502/16/17.

¹² Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. Ф. 36. Д. 1. Л. 96, 108.

¹³ ІР НБУВ. Ф. VIII. № 2683.

Переконання Г. Полетики про те, що порушення прав і привілеїв будь-якого стану веде до порушення прав інших та Вітчизни у цілому позначилося на проханні Глухівських зборів підтвердити «права [...] малороссийському гетману, шляхетству, духовному чину, войску, мещанству и всему народу» [45, с. 321]. Відстоюючи, таким чином, інтереси не лише еліти, а й усього суспільства, «Прошение...» ніби нагадувало, що Гетьманщина / Малоросія — це окреме політико-економічне ціле, пов'язане з Росією лише особою монарха. Причому, що важливо, вже в той час Г. Полетика говорив не тільки про необхідність дотримання традиції, а й про можливі зміни в устрої краю за прикладом освічених народів.

Отже в 1760-х рр. еліта Лівобережної України не лише дозріла до розуміння необхідності перебудови всіх сторін життя, але була готова сформулювати власну суспільно-політичну програму. І вочевидь Г. Полетика відіграв у цьому не останню роль. Тому обрання його депутатом до Уложеної комісії не стало несподіванкою, як це подеколи уявлялося в літературі [14, с. 160; 15, с. 106]. Коли Гетьманщина вчергове постала перед можливістю заявити про свої інтереси, питання про особу депутата, на думку А. Флоровського, саме у цьому регіоні мало принциповий характер у сенсі здібностей і готовності захищати його «від об'єднавчих намірів урядової влади» [46, с. 300, 302]. Ставлення Г. Полетики до громадських справ, ідейні позиції, рівень обґрунтування поглядів набули широкої відомості, що, без сумніву, сприяло обранню цього петербурзького мешканця депутатом замість також до того заочно обраного гадяцького полковника А. Крижановського, який відмовився через надто опозиційний наказ лубенців [47, с. 143]. В особі Г. Полетики не тільки шляхетство знайшло послідовного борця за свої права. Він проявив себе і як один із найбільш діяльних депутатів комісії, активний диспутант не лише з питань, що безпосередньо стосувалися його Батьківщини. У травні 1768 р. Г. Полетика представив збірку «Прав...», про яку йшлося вище, найбільшою кількістю голосів був обраний членом комісії «для розгляду способу зборів та способу витрат», кандидатом у члени експедиційної комісії, помічником члена дирекційної комісії депутата Синоду новгородського митрополита Димитрія (Сеченова) [48, с. 24, 28].

Ще до початку роботи Великого зібрання Г. Полетика відразу ж по обранню депутатом розгорнув бурхливу діяльність, спрямовану на правове, документальне забезпечення не тільки своєї представницької роботи. В розпорошених по різних архівосховищах його паперах збереглося чимало свідчень такої активності, частина з яких опублікована ще в XIX — на початку XX ст., у тому числі й зібрані ним «Наказы малороссийским депутатам 1767 года».

До періоду роботи в Уложеній комісії слід віднести і створення Г. Полетикою найбільш відомого в літературі «Исторического известия на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою...» [49]. Незавершеність твору перший публікатор пам'ятки М. Василенко пов'язував з адміністративною реформою 1781 р., за якою, на його думку, з Гетьманщиною було покінчено [50, с. 56]. Є. Онацький стверджував, що в 1781 р. Г. Полетика тільки розпочав писати свою працю, завершити яку завадила його смерть у 1784 р. (втім дослідник уважав, що

це була «История русов») [51, с. 148]. І все ж зовнішній (папір, філіграні, архівний «ескорт»), а також текстовий аналіз варіантів «Исторического известия...», написаних рукою самого Г. Полетики, писарські копії з його правками¹⁴ дають підстави віднести роботу над цим текстом до періоду Уложеної комісії. В такому разі можна говорити не про суто історіографічний, а прагматичний інтерес. Але не власний, а інтерес Батьківщини, який він намагався відстоювати в різні способи.

Не тільки опубліковані, а й численні рукописні матеріали (переважно з фондів Інституту рукопису НБУВ, Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського), в тому числі невідомі раніше й атрибутовані авторкою цієї статті за почерком і за змістом, свідчать про досить велику роботу, яку розгорнув Г. Полетика з виявлення, пошуку по всій Гетьманщині необхідних документів, що підтвердили б традиційні права «малоросійського народу» у цілому, а також шляхти, козацтва, міщанства, духовенства зокрема. Він давав доручення довіреним особам на Батьківщині, адже розумів, що збереження автономії краю можливе лише при збереженні прав, гарантованих монархами кожному стану. Особливо красномовними виявляються різноманітні чернеткові нотатки, наприклад «Записка чего искать», де надавалися вказівки депутатам від козацтва, від міст відшукати і привезти деякі акти, починаючи від привілеїв Сигізмунда I 1507, 1548 рр. «первому гетману козацкому Дашкевичу» до Зборівського й Білоцерківського договорів Б. Хмельницького, грамот російського царя та листів до нього від гетьмана, послань шведських монархів Христини й Карла Густава, турецького султана, кримського хана, угорського князя Ракоци «и прочих великих людей», а також привілеї містам «на тех языках, на которых оныя писаны, или урядовыя из оных выписки»¹⁵. Значна частина з цього та подібних запитів з очевидністю посприяла остаточному оформленню збірки «Прав...», а також була використана не тільки Г. Полетикою під час дебатів у Великому зібранні Уложеної комісії.

Зауважу, що позиції Г. Полетики й інших активних депутатів від різних українських регіонів під час роботи комісії потребують спеціального вивчення. Проте тут найголовніше, що саме Г. Полетика піддав критичному аналізу «наказ» Малоросійської колегії, наданий Д. Натальїну, таким чином сформулювавши своє ставлення до проблем, що мало значний вплив на всю делегацію Гетьманщини [52]. Варто підкреслити, що заперечуючи положення «наказу» як непотрібні, зайві, невідповідні ані традиціям, ані вдачі народу, Г. Полетика по суті став в опозицію до центрального уряду, адже цей документ, створений під безпосереднім впливом малоросійського генерал-губернатора П. Румянцева, — не що інше, як офіційна програма втягування Гетьманщини до системи імперії.

Г. Полетика був прихильником лише таких змін, які могли бути виправдані за збереження національних традицій. Таку позицію, вочевидь привабливу для більшості депутатів Гетьманщини, він послідовно представляв у своїх промовах і записках. На засіданні 21 серпня 1768 р. виступив із запереченнями майже з

¹⁴ Див.: Там само. № 160; № 2682.

¹⁵ Там само. № 1644. Арк. 3—4 зв.

усіх пунктів обговорюваного «Проекта правам благородных» [53]. Із вимогою юридичної точності він розбирав кожну статтю, але особливо цікава його реакція на ст. 43. Не погоджуючись із формулюванням: «Никто кроме российских благородных в России сими правами пользоваться не может», Г. Полетика знову наполягав на збереженні за шляхетством, духовенством, міщанами та козаками Гетьманщини всіх їхніх прав і привілеїв. Із цією думкою погодилися 26 малоросійських депутатів: 8 від шляхетства, 10 від міст, 8 від козаків [54, с. 314—315].

Цікаво, що в обговоренні ст. 43 «Проекта...» поряд зі шляхетськими брали участь і козацькі депутати. Так, посланець від Лубенського полку М. Тимофеев підтримав редагування згаданої статті насамперед на тій підставі, «что все [...] договоры и соглашения во время благоприсоединения М. России к Российской империи делаемы были с общего всех чинов согласия», та що «сим благополучным единством и до ныне М. Россия утверждалась и управляема была» [54, с. 317—318]. Посилаючись на Полетикову збірку «Прав...», депутат В. Золотницький уважав, що «Проект правам благородных» має поширюватися тільки на «великороссийское дворянство», а всі інші дворянські спільноти імперії повинні залишатися на своїх традиційних правах [54, с. 338]. Схожі думки були й у М. Мотоноса, В. Дуніна-Борковського. До речі, це підважує поширені уявлення про те, нібито еліта Гетьманщини прагнула в той час набути прав російського дворянства (це стане актуальним дещо пізніше).

Отже незалежно від того, представниками якого стану депутати були в комісії, вони виявляли загальну солідарність. Активний процес соціальної стратифікації суспільства хоч і ускладнював формулювання єдиної суспільно-політичної програми, все ж не став на заваді консолідації зусиль у відстоюванні автономії краю. Попри суперечності, деякі розбіжності в ідейних позиціях, делегація Гетьманщини зуміла виробити власну програму, яку за дорученням 20 депутатів «полков та городов» вручили імператриці Г. Полетика, М. Мотоніс, В. Дунін-Борковський, В. Золотницький, П. Римша¹⁶.

«Прошение малороссийских депутатов во время составления Уложения» 1768 р. [55] за своїм змістом і тональністю було не менш категоричним у відстоюванні традиційних прав і привілеїв, ніж «Прошение...» 1764 р. До того ж цей своєрідний наказ імператриці, який не справляє враження остраху з боку делегації від Гетьманщини, також був під сильним впливом Г. Полетики, насамперед «Возражения депутата Григория Полетика на наставления Малороссийской коллегии господину же депутату Дмитрию Натальину». Це дозволяє стверджувати, що він знову був одним з авторів, а можливо єдиним виразником спільної думки. Центральним у «Прошених...» стало положення про «сохранение и целость всех прежних прав, привилегий, преимуществ, вольностей, свобод и обыкновений всех обще и каждого особливо чина, а именно: шляхетства, духовенства, мещан, казаков и всего малороссийского народа»; про невтручання столичної влади у внутрішні справи — «наложение податей, поборов, высылка на работы» мають

¹⁶ Там само. № 1745-1746. Арк. 1—1 зв.

проводитися з «общаго согласия шляхетства и всех чиновных людей на радах», а в найважливіших справах за згодою «старшин, войска и всего посполитства». Отже уявлення про унікальність Батьківщини, розуміння її територіальних меж, відмінність від сусідніх, у тому числі етнічно українських регіонів, що виявилось у цей час, дозволяє визначати такий етнічно-адміністративно-територіальний патріотизм як найважливішу рису цього національного організму.

Незважаючи на відсутність прямих результатів роботи Уложеної комісії, вона суттєво вплинула на подальшу законодавчу діяльність імперського центру й на політику щодо інкорпорації Лівобережжя. Стикаючись із консолідованою опозицією, влада була змушена шукати компромісні варіанти. В усякому разі в редакційній статті березневої книжки «Основи» за 1861 р., де після оприлюднення маніфесту Олександра II про ліквідацію кріпосного права публікувалися матеріали щодо процесу закріпачення селян України і ставлення до цього передової української інтелігенції другої половини XVIII ст., висловлювалося припущення, що саме «Возражение...» Г. Полетики було взяте до уваги, що й відтермінувало запровадження кріпацтва [56].

Не тільки під час роботи Уложеної комісії, а й у подальшому Г. Полетика не припиняв свою юридичну та організаційну допомогу, що також дозволяє суттєво підважити образ нібито прихильника елітаризму. Серед архівних матеріалів є чимала кількість звернень і подяк не тільки від претендентів на шляхетство, а й від очільників міст, козацтва, духовенства, які вбачали в ньому небайдужу людину, захисника їхніх прав. Таким прикладом, зокрема, може бути лист В. Губчиця до Г. Полетики 1770 р. з проханням допомогти у вирішенні проблеми статусу м. Почеп, який утратив свої старі права, опинившись у приватній власності.

Фіксуючи придбаний архів Полетик, М. Судієнко в окремому описі назвав і ряд «сочинений» Григорія Андрійовича. Тут і промова 1763 р., і «Историческое известие...», і «Прошение...» 1768 р., записки, пізніше опубліковані М. Василенком, а також тексти, присвячені правам козацтва, духовенства, Київської академії¹⁷. Серед цих пам'яток є «Проект законов о правах войск козачьих», укладений 1770 р. в рамках роботи приватних законодавчих комісій¹⁸. Цей текст не належить Г. Полетиці, але в його матеріалах він опинився не випадково. Більше того, оприлюднений М. Василенком документ «Із паперів Григорія Андрійовича Полетики. Після року 1772» [57] є не просто екскурсом в історію козацтва — це розгорнуті коментарі на цілий ряд пунктів проекту про права козацтва. Зі власної ініціативи, чи то відгукуючись на чиєсь прохання, своєю реакцією на згаданий документ цей недавній лідер української депутації продовжував справу боротьби за права станів, зокрема козацтва.

Як правник, а також історик Г. Полетика постає у цілому комплексі однотипних рукописних фрагментів. Ідеться про численні чернеткові документи, в більшості автографи або писарські варіанти з його правками та доповненнями,

¹⁷ Там само. № 160. Арк. 39.

¹⁸ Там само. № 1748.

призначені довести дворянські права не тільки близьких родичів (наприклад, Гамаліїв), а й цілого ряду переважно дрібних шляхетських фамілій — Шкляревичів, Синиць, Варявок, Малявок (Молявок), Рухлядок, Лобків, Лавриків та ін.¹⁹ Ці укладені ним родоводи були не «сумнівними генеалогічними дослідженнями», як писали деякі історики, а реалізацією на практиці уявлень про роль шляхти / дворянства в державі, своєрідним відстоюванням позицій «нового дворянства», адже для здійснення широкого самоуправління його Батьківщині необхідна чисельна освічена еліта. І чим більше буде таких людей, тим краще.

Нагадаю, що для козацької старшини заняття генеалогією, особливо враховуючи польські впливи, були частиною шляхетського етикету, шляхетської ментальності. Як й історичні праці, вони, набуваючи масовості, крім прямих соціальних функцій (докази давності роду, прав і т. п.), були спрямовані на вирішення соціально-політичних завдань. Невипадково О. Оглоблин боротьбу за права «рядової шляхетської маси» в умовах кінця XVIII — початку XIX ст. розглядав як прояв національно-державницьких ідей, найкращий шлях до утвердження прав української нації, до відродження державності, іменуючи тих, хто був до цього причетним, патріотами [58, с. 195—197].

Г. Полетику можна вважати ініціатором і натхненником цієї боротьби. Генеалогія в нього виступала майже як спеціальна історична дисципліна, оскільки укладені ним родові розписи сприяли створенню цілісної картини давності українського дворянства й законності його претензій. Про те, що цей «генеалогічний проект» виявився вдалим, свідчать численні формулярні списки першої половини XIX ст. Серед них зустрічаємо і знайомих, котрим допомагав Г. Полетика, керуючись переконанням, що у представницькій системі управління Гетьманщиною, де всі справи мають вирішуватися на радах, сеймах, сеймиках, лідерство повинна взяти на себе шляхта — як найбільш освічена та досвідчена частина суспільства.

Незважаючи на неодноразові пропозиції погарського дворянства щодо депутатства²⁰, Г. Полетика не брав безпосередньої участі в роботі комісій «по розборі дворянства». Причини тут можуть бути різні — хвороби, судові процеси, виховання дітей, господарські клопоти. Але все ж, можливо, однією з вирішальних став брак оптимізму, розчарування в результатах активної громадської роботи за нових соціально-політичних умов російської імперської дійсності. Недаремно саме зі смертю Г. Полетики 3. Когут пов'язує початок згасання боротьби за автономію України.

* * *

11 березня 2025 р. виповнилося 300 років від дня народження Григорія Андрійовича Полетики. Його насичене життя, активна й багатогранна діяльність, без сумніву, потребують спеціальної уваги задля відтворення інтелектуальної біографії, абстрагуючись від історіографічного «перевиробництва» та шлейфу «Истории русов». Г. Полетику часто визначають як ідеолога шляхетства, козацької старши-

¹⁹ Там само. Ф. 1. № 52927, 52971, 52986—52994, 53010—53011.

²⁰ ЧОІМ. Ал. 502/35/11.

ни, з чим не можна погодитися. Він мав доволі чітку позицію та виступав за управління Гетьманщиною через колективні форми — ради, сеймики, сейми, де справи вирішувалися б представниками всіх груп населення — шляхтою (як найбільш досвідченою й освіченою частиною суспільства), козацтвом, міщанством, духовенством, а в найважливіших випадках і поспільством. Г. Полетика прагнув не просто зберегти статус-кво, а привести ситуацію на Батьківщині у відповідність до вимог часу за прикладом освічених народів. Із минулого він вибирав те, що найбільше цьому відповідало, активно інструменталізуючи історію задля вирішення актуальних завдань відстоювання особливого статусу Гетьманщини, створення специфічного національного соціокультурного простору. Вироблені ним ідеї, що спиралися на правові й історичні аргументи, заклали основи ставлення до автономії, які будуть органічно сприйняті наступним поколінням. Патріоти початку ХІХ ст., котрі писали історико-правові твори на захист прав нащадків дрібної козацької старшини, відчували на собі не вплив «Истории русов», а текстів Г. Полетики. Причому цей вплив був безпосереднім, адже ретранслятором ідей і позицій виступав його син, який майже буквально сприйняв батьківську концепцію. Спілкуючись із широким колом дворянської інтелектуальної еліти, обмінюючись історичними пам'ятками, в тому числі й батьківськими текстами, Василь Полетика закріплював у цьому середовищі саме полетиківський напрям, разом зі своїми однодумцями ніби передаючи естафету наступним поколінням володарів суспільних думок. Інтелектуальна спадщина Г. Полетики, в якій завершилося оформлення концепції домодерної української (малоросійської) нації, створила міцний ґрунт для ідейних пошуків поколінь «дітей та онуків». Одним із результатів цього стало визрівання впродовж першої половини ХІХ ст. модерної етнічно-національної ідентичності. Ця перша постгетьманська генерація сприйняла від Г. Полетики й усвідомлення свого історичного первородства, що забезпечило відсутність в еліті Лівобережної України комплексу провінційної неповноцінності як мінімум до середини ХІХ ст.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Plokhii, S. Kozatskyi mif. Istoriia ta natsiotvorennia v epokhu imperii. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Плохій С. Козацький міф. Історія та націотворення в епоху імперій. Київ, 2013. 440 с.].
2. Lytvynova, T.F. Papery rodyny Poletyk v arkhivoskhovyshchakh Ukrainy ta Rosii. *Arkhivny Ukrainy*. 2006. 1-6: 47-70 [in Ukrainian].
[Литвинова Т.Ф. Папери родини Полетик в архівосховищах України та Росії. *Архіви України*. 2006. № 1-6. С. 47—70].
3. Dzyra, Ya.I. Polityka (Poletyka) Hryhorii Andriiovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: U 10 t.* Kyiv, 2011. 8: 324 [in Ukrainian].
[Дзира Я.І. Політика (Полетика) Григорій Андрійович. *Енциклопедія історії України: У 10 т.* Т. 8: Па—Прик. Київ, 2011. С. 324].
4. Khodakivskyi, O. Benevolence “Regardless of Sex, Rank, or Nature”: Society and State in the Travelogues of Ivan Galagan. *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*. 2024. 11: 131-159.
5. Ohloblyn, O. Spysky «Istorii Rusiv». *Naukovyi zbirnyk Ukrainського vilnoho universytetu*. München, 1956. 4: 167-180 [in Ukrainian].

- [Оглоблин О. Списки «Исторії Русів». *Науковий збірник Українського вільного університету*. Вип. 4. Мюнхен, 1956. С. 167—180].
6. Lazarevskiy, A. Otryvki iz semeynogo arkhiva Poletik. *Kievskaya starina*. 1891. April: 97-116 [in Russian].
[Лазаревский А. Отрывки из семейного архива Полетик. *Киевская старина*. 1891. Апрель. С. 97—116].
7. Vozrazhenie deputata Grigoriya Poletiki na nastavleniya Malorossiyskoy kollegii gospodinu zhe deputatu Dmitriyu Natalyinu. *Chteniya Obshchestva istorii i drevnostey rossiysskikh*. 1858. 3. Smes: 23-54 [in Russian].
[Возражение депутата Григория Полетики на наставления Малороссийской коллегии господину же депутату Дмитрию Натальину. *Чтения Общества истории и древностей российских*. 1858. Кн. 3. Смес. С. 23—54].
8. Melnyk, L.H. Hetmanshchyna v istoryko-publitsystychnykh tvorakh Hryhoriia Poletyky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2003. 6: 132-143 [in Ukrainian].
[Мельник Л.Г. Гетьманщина в историко-публицистичних творах Григорія Полетики. *Український історичний журнал*. 2003. № 6. С. 132—143].
9. Lazarevskiy, A. Zapiska G.A. Poletiki o nachale Kievskoy akademii. *Chteniya Istoricheskogo obshchestva Nestora-Letopistsa*. 1896. II, III: 46-59 [in Russian].
[Лазаревский А. Записка Г.А. Полетики о начале Киевской академии. *Чтения Исторического общества Нестора-Летописца*. 1896. Кн. II. Отд. III. С. 46—59].
10. Bilokon, S. Promova Hryhoriia Polityky v zahalnykh zborakh ukrainskoho shliakhetstva u Hlukhovi pro prava, perevahy i potreby Ukrainy (1763 r.). *Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi shchorichnyk*. 2010. 15: 414-433 [in Ukrainian].
[Білоконь С. Промова Григорія Політики в загальних зборах українського шляхетства у Глухові про права, переваги й потреби України (1763 р.). *Український археографічний щорічник*. 2010. Т. 15. С. 414—433].
11. Dzyga, Ya. Shliakhetsko-kozatskyi rid Polytyk (Poletyka, Poltyka, Polityka, Polytkovskiy). *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*. 2005. 12: 237-248 [in Ukrainian].
[Дзира Я. Шляхетсько-козацький рід Політик (Полетика, Польтика, Політика, Політковський). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2005. Вип. 12. С. 237—248].
12. Zhurba, O.I. Stanovlennia ukrainskoi arkhеоhrafii: liudy, idei, instytutysii. Dnipropetrovsk, 2003 [in Ukrainian].
[Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. Дніпропетровськ, 2003. 316 с.].
13. Lazarev, Ya.A. Idejnoe pole “natsionalnogo” intellektuala imperskogo perioda: vzglyady G.A. Poletiki (1725—1784) na “ukrainskuyu gosudarstvennost”. *Slověne*. Moscow, 2016. 1: 184-202 [in Russian].
[Лазарев Я.А. Идейное поле «национального» интеллектуала имперского периода: взгляды Г.А. Полетики (1725—1784) на «украинскую государственность». *Slověne = Словѣне*. Вып. 1. Москва, 2016. С. 184—202].
14. Kohut, Z. Rosiiskiy tsentralizm i ukrainska avtonomiia. Likvidatsiia Hetmanshchyny 1760—1830. Kyiv, 1996 [in Ukrainian].
[Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760—1830. Київ, 1996. 317 с.].
15. Kohut, Z. Shliakhetska demokratiia v chasy samoderzhavstva: politychni pohliady Hryhoriia Poletyky (1723/25—1784). *Kohut Z. Korinnia identychnosti: Studii z rannomodernoї ta modernoi istorii Ukrainy*. Kyiv, 2004. 102-116 [in Ukrainian].

- [Когут З. Шляхетська демократія в часи самодержавства: політичні погляди Григорія Полетики (1723/25—1784). *Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України*. Київ, 2004. С. 102—116].
16. Melnik A., Taïrova-Yakovleva, T. Hryhorii Poletyka's Introduction of Kyiv-Mohyla Academy Educational Methods in the Russian Empire. *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*. 2019. 6: 115-126.
 17. Lytvynova, T.F. "Prohresyynnyi konservatyzm" — vypadkove slovospoluchennia, chy fakt ukrainskoi suspilnoi dumky druhoi polovyny XVIII st. *Dnipropetrovskyi istoryko-arheobrafichnyi zbirnyk*. 1997. 1: 372-385 [in Ukrainian].
[Литвинова Т.Ф. «Прогресивний консерватизм» — випадкове словосполучення, чи факт української суспільної думки другої половини XVIII ст. *Дніпропетровський історико-археографічний збірник*. Вип. 1. Дніпропетровськ, 1997. С. 372—385].
 18. Lytvynova, T.F. H.A. Poletyka: sotsialni oriientyru ukrainskoho intelektuala druhoi polovyny XVIII v. *Na perekhrestyakh istorii: studii na poshanu S.I. Bilokonnia z nabydy 70-richchia*. Kyiv, 2023. 464-476 [in Ukrainian].
[Литвинова Т.Ф. Г.А. Полетика: соціальні орієнтири українського інтелектуала другої половини XVIII в. *На перехрестях історії: студії на пошану С.І. Білоконя з нагоди 70-річчя*. Київ, 2023. С. 464—476].
 19. Litvinova, T.F. Maloross v rossijskom kulturno-istoriograficheskom prostranstve vtoroi polovyny XVIII v. *Dnipropetrovskyi istoryko-arheobrafichnyi zbirnyk*. 2001. 2: 28-64 [in Russian].
[Литвинова Т.Ф. Малоросс в российском культурно-историографическом пространстве второй половины XVIII в. *Дніпропетровський історико-археографічний збірник*. Вип. 2. Дніпропетровськ, 2001. С. 28—64].
 20. Rudnev, D.V. Grigorij Andreevich Poletika i knizhnaya kultura XVIII v. *Literaturnaya kultura Rossii XVIII v.* Saint Petersburg, 2008. 2: 53-64 [in Russian].
[Руднев Д.В. Григорий Андреевич Полетика и книжная культура XVIII в. *Литературная культура России XVIII в.* Вип. 2. Санкт-Петербург, 2008. С. 53—64].
 21. Rudnev, D.V. Perevodcheskaya i knigoizdatelskaya deyatel'nost' G.A. Poletiki. *Naukovi zapysky: Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. Kyiv, 2009. 19, 1: 341-350 [in Russian].
[Руднев Д.В. Переводческая и книгоиздательская деятельность Г.А. Полетики. *Науккові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Кн. 1. Т. 19. Київ, 2009. С. 341—350].
 22. Tomazov, V. Praktychno-ulyitarna doba henealohii kozatsko-starshynskykh rodiv (druha polovyna XVII — persha polovyna XIX st.). *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*. Kyiv, 2006. 13, 1: 128-143 [in Ukrainian].
[Томазов В. Практично-утилітарна доба генеалогії козацько-старшинських родів (друга половина XVII — перша половина XIX ст.). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Число 13. Ч. 1. Київ, 2006. С. 128—143].
 23. Horobets, V.M. & Khyzhniak, Z.I. Polytyka (Poletyka, Polityka) Hryhorii Andriiovych. *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh XVII—XVIII st.: Entsiklopedychne vyd.* Kyiv, 2001. 431-433 [in Ukrainian].
[Горобець В.М., Хижняк З.І. Политика (Полетика, Політика) Григорій Андрійович. *Києво-Могилянська академія в іменах XVII—XVIII ст.: Енциклопедичне вид.* Київ, 2001. С. 431—433].
 24. Omelchenko, V. Rid Poletyk. *Ukrainskyi istoryk*. 1967. 1-2: 59-63 [in Ukrainian].
[Омельченко В. Рід Полетик. *Український історик*. 1967. № 1-2. С. 59—63].

25. Onatskyi, Ye. Sprava za s. Aksiutyntsi. *Ukraina*. 1918. 1-2: 69-79 [in Ukrainian]. [Онацький Є. Справа за с. Аксютинці. *Україна*. 1918. Кн. 1-2. С. 69—79].
26. Materialy dlya istorii Imperatorskoy akademii nauk. 1895. 8 [in Russian]. [Материалы для истории Императорской академии наук. 1895. Т. 8. 794 с.].
27. Preduverdomlenie k chitatelyu. *Epiktita stoicheskogo filosofa Enkhiridion i Apoffegmy i Kevita Fivetskogo Kartina ili Izobrazhenie zhitiya chelovecheskogo. Perevedeny s grecheskogo yazyka kollezhskim assessorom Grigoryem Poletikoyu*. Saint Petersburg, 1759. 1-24 [in Russian]. [Предуведомление к читателю. *Епиктита стоического философа Энхиридион и Апоффегмы и Кевита Фивейского Картина или Изображение жития человеческого. Переведены с греческого языка коллежским ассессором Григорьем Полетикой*. Санкт-Петербург, 1759. С. 1—24].
28. Aristotelya o grazhdanskom uchrezhdenii Kniga II. Perevedennaya s grecheskogo G.A. Poletikoy. *Ezhemesyachnye sochineniya k polze i uveseleniyu sluzhashchie*. 1757. Iyun. 483-557 [in Russian]. [Аристотеля о гражданском учреждении Книга II. Переведённая с греческого Г.А. Полетикой. *Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащие*. 1757. Июнь. С. 483—557].
29. Demydenko, N.M. Hryhorii Andriiovych Polityka (1723—1784) — hromadskiy diach, istoryk, perekladach, pravnyk. *Sumska starovyna*. 2013. XL: 101-108 [in Ukrainian]. [Демиденко Н.М. Григорій Андрійович Політика (1723—1784) — громадський діяч, історик, перекладач, правник. *Сумська старовина*. Вип. XL. Суми, 2013. С. 101—108].
30. Yakovenko, N. Vstup do istorii. Kyiv, 2007 [in Ukrainian]. [Яковенко Н. Вступ до історії. Київ, 2007. 375 с.].
31. Zhurba, O. & Lytvynova, T. Antiquity as an ideal and a factor in the formation of the intellectual landscape of Ukraine in the second half of the XVIII — early XIX centuries. *Studies in history and philosophy of science and technology*. Dnipro, 2023. 2: 27-34.
32. Modzalevskiy, V. Poletika G.A. *Russkiy biograficheskiy slovar*. Saint Petersburg, 1905. 14: 321-324 [in Russian]. [Модзалевский В. Полетика Г.А. *Русский биографический словарь*. Т. 14. Санкт-Петербург, 1905. С. 321—324].
33. Bilyarskiy, P.S. Materialy dlya biografii Lomonosova. Saint Petersburg, 1865 [in Russian]. [Биллярский П.С. Материалы для биографии Ломоносова. Санкт-Петербург, 1865. 928 с.].
34. Janowski, L. O tak zwanej «Historii Rusów». *Pamiętkowa księga ku uczczeniu 45-letniej pracy Prof. Dr. Józefa Tretiaka*. Kraków, 1913 [in Polish].
35. Hal, B. Postat imperskoho derzhavnogo diacha: Sproba rekonstruktsii zhyttievoho shliakhu Ya.S. Sulymy. *Naddniproianskyi istoriko-kraieznachnyi zbirnyk*. Dnipropetrovsk, 1998. 1: 191-195 [in Ukrainian]. [Галь Б. Постать імперського державного діяча: Спроба реконструкції життєвого шляху Я.С. Сулими. *Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник*. Вип. 1. Дніпропетровськ, 1998. С. 191—195].
36. Kharlampovich, K. Malorossiyskoe vliyanie na velikorusskuyu tserkovnuyu zhizn. Kazan, 1914. 1 [in Russian]. [Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. 1. Казань, 1914].
37. Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750—1850. Edmonton, 1985. 415 p.
38. Knyhy hrazhdanskoho druku, vydani na Ukraini: XVIII — persha polovyna XIX st.: Katalog. Kharkiv, 1971 [in Ukrainian]. [Книги гражданского друку, выданы на Україні: XVIII — первая половина XIX ст.: Каталог. Харьков, 1971. 297 с.].

39. Punkty ot Kievskoy eparkhii dlya Komissii o sochinenii novogo Ulozheniya, kasayushchiesya Kievskoy akademii. *Akty i dokumenty, odnosyashchiesya k istorii Kievskoy akademii*. Kiev, 1908. Otd. 2. T. 3: 419-434 [in Russian].
[Пункты от Киевской епархии для Комиссии о сочинении нового Уложения, касающиеся Киевской академии. *Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии*. Киев, 1908. Отд. 2. Т. 3. С. 419—434].
40. Telichenko, I. Soslovnye nuzhdy i zhelaniya malorossiyan v epokhu Yekaterininskoy komissii. *Kievskaya starina*. 1890. Noyabr: 251-272 [in Russian].
[Теличенко И. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии. *Киевская старина*. 1890. Ноябрь. С. 251—272].
41. Pismo G.A. Poletiki k pecherskomu arhimandritu Zosime Valkevichu. 19 fevralya 1758 g. *Lazarevskiy A. Zapiska G.A. Poletiki o nachale Kievskoy akademii. Chteniya v Istoricheskom obshchestve Nestora-letopistsa*. 1896. IX. Otd. III: 47-48 [in Russian].
[Письмо Г.А. Полетики к печерскому архимандриту Зосиме Валькевичу. 19 февраля 1758 г. *Лазаревский А. Записка Г.А. Полетики о начале Киевской академии. Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. 1896. Кн. XI. Отд. III. С. 47—48].
42. Rech "O popravlenii sostoyaniya Malorossii". Publ. A. Lazarevskiy. *Kievskaya starina*. 1882. Oktayabr: 119-125 [in Russian].
[Речь «О поправлении состояния Малороссии». Публ. А. Лазаревский. *Киевская старина*. 1882. Октябрь. С. 119—125].
43. Miller, D. Ocherki iz istorii i yuridicheskogo byta staroy Malorossii. Sudy zemskie, grodskie i podkomorskie v XVIII v. *Sbornik Kharkovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva*. 1896. 8: 6-233 [in Russian].
[Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Т. 8. Харьков, 1896. С. 6—233].
44. Chastnaya perepiska Grigoriya Andreevicha Poletiki. *Kievskaya starina*. 1893. Mart: 493-527 [in Russian].
[Частная переписка Григория Андреевича Полетики. *Киевская старина*. 1893. Март. С. 493—527].
45. Proshenie malorossiyskogo shlyakhetsva i starshiny, vmeste s getmanom, o vozstanovlenii raznykh starinnykh prav Malorossii, podannoe Ekaterine II v 1764 g. *Kievskaya starina*. 1883. Iyun: 317-345 [in Russian].
[Прошение малороссийского шляхетства и старшины, вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 г. *Киевская старина*. 1883. Июнь. С. 317—345].
46. Florovskiy, A. Sostav Zakonodatelnoy komissii 1767—1774 gg. Odessa, 1915 [in Russian].
[Флоровский А. Состав Законодательной комиссии 1767—1774 гг. Одесса, 1915. 609 с.].
47. Maksimovich, G.A. Vybery i nakazy v Malorossii v Zakonodatelnuyu komissiyu 1767 g. Nezhin, 1917 [in Russian].
[Максимович Г.А. Выборы и наказания в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. Нежин, 1917. Ч. 1. IX, 223 с.].
48. Istoricheskie svedeniya o Yekaterininskoy Zakonodatelnoy komissii dlya sochineniya projekta novogo Ulozheniya. *Sbornik RIO*. Saint Petersburg, 1881. 32 [in Russian].
[Исторические сведения о Екатерининской Законодательной комиссии для сочинения проекта нового Уложения. *Сборник RIO*. Т. 32. Санкт-Петербург, 1881].
49. Poletika, G.A. Istoricheskoe izvestie na kakom osnovanii Malaya Rossiya byla pod respublikoyu Polskoyu i na kakikh dogovorakh otdalas rossiyskim gosudaryam, i patrioticheskoe

- rassuzhdenie, kakim obrazom možhno by onuyu nyne uchredit, chtoby ona polezna mogla byt rossiyskomu gosudarstvu bez narusheniya prav i volnostey. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi zbirnyk*. Kyiv, 1926. 1: 147-161 [in Russian].
- [Полетика Г.А. Историческое известие на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою и на каких договорах отдалась российским государям, и патриотическое рассуждение, каким образом можно бы оную ныне учредить, чтобы она полезна могла быть российскому государству без нарушения прав и вольностей. *Український археографічний збірник*. Т. 1. Київ, 1926. С. 147—161].
50. Vasylenko, M. Zbirka materialiv do istorii Livoberezhnoi Ukrainy ta ukrainskoho prava XVII—XVIII vv. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi zbirnyk*. Kyiv, 1926. 1: 50-164 [in Ukrainian].
- [Василенко М. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв. *Український археографічний збірник*. Т. 1. Київ, 1926. С. 50—164].
51. Onatskyi, Ye. Shche pro avtora "Ystorii Rusov". *Nashe mynule*. 1918. 1. Lypen — Serpen: 146-148 [in Ukrainian].
- [Онацький Є. Ще про автора «Історії Русов». *Наше минуле*. 1918. № 1: Липень — Серпень. С. 146—148].
52. Zhurba, O. & Lytvynova, T. The Elite of Left-Bank Ukraine in the Second Half of the 18th to Mid-19th Centuries: Between Imperial and National Identities. *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. 2023. 3: 81-103.
53. Poletika, G.A. Mnenie o nachitanom proekte pravam blagorodnykh. *Sbornik RIO*. Saint Petersburg, 1882. 36: 346-356 [in Russian].
- [Полетика Г.А. Мнение о начитанном проекте правам благородных. *Сборник РИО*. Т. 36. Санкт-Петербург, 1882. С. 346—356].
54. Istoricheskie svedeniya o Yekaterininskoey Zakonodatelnoy komissii, dlya sochineniya projekta novogo Ulozheniya. *Sbornik RIO*. Saint Petersburg, 1882. 36 [in Russian].
- [Исторические сведения о Екатерининской Законодательной комиссии, для сочинения проекта нового Уложения. *Сборник РИО*. Т. 36. Санкт-Петербург, 1882].
55. Proshenie malorossijskikh deputatov vo vremya sostavleniya Ulozheniya. *Nakazy malorossijskikh deputatov 1767 goda i akty o vyborakh deputatov v Komissiyu sochineniya Ulozheniya*. Kiev, 1890. 177-184 [in Russian].
- [Прошение малороссийских депутатов во время составления Уложения. *Наказы малороссийских депутатов 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения*. Киев, 1890. С. 177—184].
56. Osnova. 1861. Mart: VI-IX [in Russian].
- [Основа. 1861. Март. С. VI—IX].
57. Iz paperiv Hryhoriia Andriiovycha Poletyky. Pislia roku 1772. Vasylenko M. Zbirka materialiv do istorii Livoberezhnoi Ukrainy ta ukrainskoho prava XVII—XVIII vv. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi zbirnyk*. Kyiv, 1926. 143-146 [in Ukrainian].
- [Из паперів Григорія Андрійовича Полетики. Після року 1772. Василенко М. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв. *Український археографічний збірник*. Київ, 1926. С. 143—146].
58. Ohloblyn, O. Liudy staroi Ukrainy. München, 1959 [in Ukrainian].
- [Оглоблин О. Люди старої України. Мюнхен, 1959. 328 с.].

Надійшла / Received 27.03.2025

Tetiana LYTVYNOVA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of History of Ukraine,
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)
litvinova.tf@i.ua
<https://orcid.org/0000-0002-8682-2819>

HRYHORII ANDRIIOVYCH POLETYKA:
TO THE 300TH ANNIVERSARY OF HIS BIRTH

The aim was to present the figure of Hryhorii Poletyka as the leader of the ideological struggle of the Ukrainian elite for the reform of state institutions of the Hetmanshchyna in the face of the threat of centralizing pressure from the imperial government. **The methodological basis** is a wide range of techniques and methods of intellectual and social history combined with biographical approaches. **The scientific novelty** lies in the involvement of new sets of sources to create an intellectual biography of an outstanding public figure of the second half of the 18th century, clarification of the facts of life and activity, interpretation of his position as a defender of the interests and rights of not only the elite, but all social groups of the nation. **Main results.** On a wide source basis, the facts of the biography, the contribution of Hryhorii Poletyka to the formation of the intellectual landscape of the Hetmanshchyna, and the development of the concept of pre-modern national identity have been significantly clarified. He was convinced that the integrity and autonomy of the Fatherland depended on preserving the rights of all social groups, and therefore became a recognized authority in protecting the rights of the burghers, clergy, Cossacks, and the people as a whole. He advocated governing the Hetmanshchyna through collective forms — councils, where matters would be resolved with the involvement of representatives of all groups of the population — the gentry, Cossacks, burghers, clergy, and, in the most important cases, the common people. H. Poletyka did not call for returning to the past and preserving the “antiquity”. Actively instrumentalizing history, he saw in the traditions of the Hetmanshchyna a powerful tool for modernization following the example of enlightened peoples. H. Poletyka’s legacy played a key role in shaping the ideological guidelines and national consciousness of the next generation of Ukrainian patriots.

Keywords: *Hryhorii Poletyka, Left-Bank Ukraine, Hetmanshchyna, premodern national identity, intellectual history, social history, biographical studies, “Istoriia Rusov” (“History of the Rus’ People”).*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.105>
УДК 025.22:1:[027.1:271.2-722.5](477) "175/182"

Людмила ПОСОХОВА

докторка історичних наук, професорка, професорка кафедри історії України,
Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна (Харків, Україна),
lpsokhova@karazin.ua
<https://orcid.org/0000-0003-3338-1949>

ТВОРИ МИСЛИТЕЛІВ ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА У ПРИВАТНИХ БІБЛІОТЕКАХ ДУХОВЕНСТВА ГЕТЬМАНЩИНИ ТА СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII — ПОЧАТКУ XIX ст.

Мета — виокремити та охарактеризувати сукупність творів мислителів доби Просвітництва у приватних бібліотеках духовенства Гетьманщини та Слобожанщини у другій половині XVIII — на початку XIX ст. Особливу увагу звернено на ті з них, що презентували саме просвітницький дискурс. Об'єктом дослідження виступили реєстри 15 книжкових зібрань представників духовенства. Використано **методологічні принципи** інтелектуальної й культурної історії. Визначальним критерієм відбору бібліотек стали біографії їх власників, котрі мали чимало спільного. Характерні риси «колективного портрета» цих осіб — навчання в Києво-Могилянській академії або в одному з православних колегіумів, учителювання в них. Більшість власників — єпископи, ігумени, архімандрити, переважна частина життя яких була пов'язана з монастирями та храмами Гетьманщини або Слобожанщини. Всіх цих осіб можна назвати інтелектуальною елітою духовенства. Оскільки звички, особливості читання в кількісному та якісному відношенні відрізнялися в різних регіонах Європи та у соціальних середовищах, у статті робиться акцент на виявленні повторюваності філософських праць у приватних бібліотеках духовенства зазначених регіонів. **Висновки.** Вивчення складу книго-

Цитування: Посохова Л. Твори мислителів доби Просвітництва у приватних бібліотеках духовенства Гетьманщини та Слобідської України другої половини XVIII — початку XIX ст. *Український історичний журнал*. 2025. № 3 (582). С. 105—121. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.105>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 3 (582)

збірень дозволяє стверджувати, що у другій половині XVIII — на початку XIX ст. на українських теренах відбувався динамічний культурний процес, результатом якого став активний трансфер інтелектуального продукту доби Просвітництва. Вміст бібліотек представників духовенства свідчить про залученість власників у загальноєвропейський процес пошуків відповідей на виклики доби. Факти наявності тих чи інших знакових видань, їх повторюваність виступають важливими індикаторами інтелектуально-культурних уподобань зазначеної соціальної групи. Висока частотність певних філософських творів дозволяє стверджувати, що на українських теренах із найбільшою легкістю розповсюджувались ідеї європейських мислителів про панування гармонії у природі й людських відносинах, про здатність людини до вдосконалення. Особливим попитом користувалася література, яку можна було використувати в навчальному процесі, а також педагогічні та інші праці. Результати дослідження книжкових зібрань духовенства дозволять у подальшому порівняти їх зі змінами в культурі читання інших соціальних груп на українських землях та в регіонах Європи.

Ключові слова: історія читання, доба Просвітництва, історія бібліотек, духовенство, Києво-Могилянська академія, Чернігівський колегіум, Харківський колегіум, Переяславський колегіум, Гетьманщина, Слобідська Україна.

25 травня 1771 р. белгородський єпископ Самуїл (Миславський) у листі до очільника Слобідсько-Української губернії Є. Щербиніна писав, що порадив ректорові Харківського колегіуму архимандритові Лаврентію (Кордету) та викладачеві французької мови на заняттях зі студентами читати й перекладати деякі статті з «Енциклопедії», а також листи Ж.-Ж. Руссо, Вольтера, «славетних [...] авторів [...] красномовних, майстерних і дотепних» [1, с. 635—636]. Водночас у Переяславі викладач місцевого православного колегіуму священник Захарій Піючевський робив виписки з різних книжок, у тому числі авторства Ж.-Ж. Руссо [2, с. 24]. Очевидно, що цих двох прикладів недостатньо для релевантної відповіді на питання про масштаби розповсюдження творів видатних мислителів доби Просвітництва та ступеня їх затребуваності у середовищі українських інтелектуалів. Утім згадані факти свідчать не лише про те, що праці чільних репрезентантів нової філософсько-ідейної течії знаходили свого читача на українських теренах, а й що серед тих, хто звернув увагу на ці ідеї, були представники духовенства.

Дослідники відзначають неоднорідність Просвітництва в різних куточках Європи та Америки, різноманітність його варіацій і необхідність з'ясовувати співвідношення універсального змісту широкої ідейної течії та її локальних версій [3—4]. Вивчення трансформації системи європейського книговидавання, практик читання, різних аспектів «буржуазного стилю життя» тощо призвело до висновків про те, що феномен Просвітництва мав радше культурну, ніж соціально-економічну або ідеологічну природу [5]. Подібні твердження пролунали в багатьох дослідженнях, котрі знаменували появу культурної історії доби [6]. Р. Шартє писав, що виявлення творів філософів тієї епохи та встановлення їх частотності у приватних бібліотеках різних категорій читачів надзвичайно важливе з перспективи вивчення «вагомості обігу авторів, які популяризували ідеї Просвітництва, котрих часто читали набагато охочіше, ніж тих, кого історія літератури чи історія ідей включають до сконструйованого ними канону Просвітництва» [7, с. 69].

Вміст приватних бібліотек представників різних соціальних станів виступає одним із важливих маркерів, за допомогою якого можна зафіксувати зміни в культурно-інтелектуальному житті, що відбулися в Гетьманщині та на Слобожанщині у XVIII ст. Номенклатура творів мислителів епохи Просвітництва у книгозбірнях слугує маркером чутливості до інтелектуальних викликів часу, дозволяє вийти на вирішення більш загальних проблем доби [8—9]. Виняткове значення аналізу складу книжкових зібрань обумовлене й тим, що в той період тільки формувалися форми та канали наукової комунікації (періодика, університетські актові промови й т. ін.). Реконструкція вподобань українського читача важлива також і для співвіднесення їх із книжковою культурою в інших куточках Європи, з'ясування регіональних відмінностей.

Сучасні фахівці визнають, що історія читання як культурна історія книги в ранньомодерній Україні потребує повноцінного міждисциплінарного опрацювання [10, с. 15]. Сьогодні маємо вже чимало розвідок¹ про склад книгозбірень ченців, ігуменів та архимандритів, викладачів і випускників Києво-Могилянської академії, козацьких старшин, монастирів [11—15]. У деяких працях згадано про наявність творів епохи Просвітництва, втім без спеціального аналізу цього сегмента видань. Відзначимо дослідження, спрямоване на виявлення подібних друків у василянських монастирях Львівської єпархії другої половини XVIII ст. [16]. Аналіз складу приватних бібліотек виступає найбільш поширеним підходом до вивчення читача й історії читання, адже дозволяє зафіксувати та оцінити залежність між тематичним наповненням зібрань і соціальним, професійним середовищем власників, тобто пов'язує «що?» з «хто?» у читанні [17, с. 193]. Такі розвідки провідні для французької історіографії культурних явищ, що передбачає «застосування статистичних методів та серійного аналізу («analyse sérielle») у вивченні продукування і споживання культурних цінностей» [7, с. 66]. Цей макроаналіз спрямований на кількісні підрахунки й нагромадження даних із каталогів, реєстрів. За допомогою такого підходу можна сформувати уявлення про бібліотеки, окреслити профілі їхніх власників. У тому числі йдеться і про представників духовенства Гетьманщини та Слобожанщини зазначеного часу, яких зазвичай не розглядали «споживачами» ідей Просвітництва. Актуальність цього завдання посилюється тим, що в новітніх дослідженнях, де аналізуються процеси історії читання на сході Європи, українські терени не згадуються [18].

У цій статті ставиться мета виокремити та охарактеризувати сукупність творів мислителів доби Просвітництва у приватних бібліотеках представників духовенства Гетьманщини і Слобожанщини другої половини XVIII — початку XIX ст. Особливу увагу звернено на видання, що презентували «просвітницький дискурс». Зауважимо, що саме у XVIII ст. з філософії як синтетичної дисципліни, що об'єднувала, крім, власне, філософії ще й логіку, фізику та ін., виокремлюються, отримуючи свій особний статус, «науки». Водночас чимало літературних творів писалися саме як філософські.

¹ Огляд сучасної історіографії див.: [10, с. 45—54].

У фокусі дослідження реєстри 15 зібрань. Поділяючи погляд на читання як «практику, котра завжди реалізується у специфічних актах, місцях і манерах» (Г. Кавалло, Р. Шартъє), та є спільною для певних «інтерпретуючих спільнот» (С. Фіш) [19—20], вважаємо, що аналіз складу книгозбірень дозволить пролити світло на специфіку читацьких смаків духовенства Гетьманщини і Слобожанщини, виявити нові риси, які позначились у читанні у другій половині XVIII ст. Оскільки види та способи читання набагато складніші, ніж сам факт володіння книжкою, у статті не ставиться завдання висвітлити всі аспекти культури читання представників церкви тієї доби.

Приватні бібліотеки духовних осіб: критерії відбору

Основними джерелами дослідження стали реєстри приватних книжкових зібрань духовних осіб Гетьманщини та Слобожанщини другої половини XVIII — початку XIX ст.: архімандрита Амвросія (Гиновського)², єпископа Амфілохія (Леонтовича)³, архієпископа Варлаама (Шишацького)⁴, архімандрита Гedeона (Сломінського)⁵, протоієрея Іоанна Леванди [21, с. 300—16]⁶, архімандрита Йоакима (Логановського) [21, с. 28—31]⁷, ігумена Іакова (Воронковського) [22, с. 123—175]⁸, єпископа Кирила (Лящевецького) [23, стб. 611—620]⁹, архімандрита Лаврентія (Кордета)¹⁰, ігумена Мельхиседека (Орловського) [24, с. 194—195]¹¹, архімандрита Паїсія (Яновського)¹², ігуменів Петра (Артовського) [24, с. 211—214]¹³, Сифа (Гамалії) [24, с. 205—206]¹⁴, Софронія [24, с. 253]¹⁵, ченця Іоїля (Самойловича) [25, с. 5—46]¹⁶. Всі підрахунки зроблено на підставі реєстрів збірок саме цих представників церкви.

² Российский государственный исторический архив (далі — РГИА). Ф. 796. Оп. 81. Д. 292. Л. 15—36 (зафіксовано 267 томів).

³ Там же. Оп. 80. Д. 557. Л. 53 об. — 57 (зафіксовано 86 томів).

⁴ Там же. Ф. 834. Оп. 3. Д. 3327. Л. 265—460 (зафіксовано 3811 томів).

⁵ Там же. Ф. 796. Оп. 56. Д. 511. Л. 4—7 (зафіксовано 145 томів).

⁶ Зафіксовано 570 томів.

⁷ Зафіксовано 106 томів.

⁸ Зафіксовано 372 томи.

⁹ Зафіксовано 380 томів.

¹⁰ Існують два реєстри бібліотеки Лаврентія (Кордета): відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури Національної академії наук України. Ф. 20. Спр. 13. Арк. 230—298 зв.; РГИА. Ф. 796. Оп. 67. Д. 572. Л. 1—14 об. (зафіксовано 243 томи).

¹¹ Зафіксовано 34 томи.

¹² РГИА. Ф. 796. Оп. 62. Д. 368. Л. 13—36 (зафіксовано 477 томів).

¹³ Зафіксовано 116 томів.

¹⁴ Зафіксовано 23 томи.

¹⁵ Зафіксовано 10 томів.

¹⁶ Зафіксовано 1147 томів. Більшу частину свідомого життя Іоїль (Самойлович) був професором Києво-Могилянської академії, а чернечий постриг прийняв незадовго до смерті.

Визначальним критерієм відбору бібліотек стали біографії власників, які мають чимало спільних рис. Характеризуючи «колективний портрет» цих осіб, відзначимо, що всі вони навчалися в Києво-Могилянській академії або в одному з православних колегіумів (у Чернігові, Харкові чи Переяславі). У цих закладах восьмеро з них здобули перший учительський досвід. Для декількох викладання тривало багато років. Переважна частина життя цих людей пов'язана з монастирями та храмами Гетьманщини або Слобожанщини (лише дехто з них нетривалий час перебував у власне російських єпархіях). Більшість із них — єпископи, ігумени та архимандрити, котрі окрім високих інтелектуальних запитів мали й відповідні фінансові можливості для формування своїх зібрань. Таким чином, безсумнівно, зазначених осіб можна назвати інтелектуальною елітою своєї соціальної групи. Приватні бібліотеки, які перебувають у нашому полі зору, представляють різні частини Гетьманщини і Слобожанщини та охоплюють указаний хронологічний період. Підкреслимо, що за рамки аналізу виведено книжкові колекції деяких знаних вихованців і викладачів Києво-Могилянської академії, котрі залишили українські терени в молодому віці, тож подальше їхнє життя проходило за інших соціокультурних умов.

Більшість реєстрів аналізованих бібліотек по смерті їх власників уклали службовці духовних консисторій для вирішення подальшої долі майна. Мета створення цих документів не передбачала ретельного опису книжок, тож назви часто подано з пропусками слів, нерідко без зазначення автора, місця й року публікації. При цьому укладач виявляв видання, що належали іншим особам чи установам задля повернення їм. Надзвичайна інформаційна цінність реєстрів полягає в тому, що вони дозволяють окреслити коло читання, вибір якого був зумовлений передовсім волею та вподобаннями власників зібрань. Звісно, книгозбірні могли поповнюватися й випадковими або подарованими примірниками, однак чимало дослідників стверджують, що відсоток подібних видань незначний [12, с. 249]. Характер і час формування приватних бібліотек суттєво відрізняє їх від збірок шкіл, монастирів, від родових колекцій, що склалися впродовж десятиліть чи століть.

До дослідження залучено відомості про придбання та володіння книжками зі щоденників, спогадів, листування, приватних бібліотек ще кількох осіб, зокрема єпископа Іринія (Фальковського), на відбір яких поширювалися зазначені вище критерії.

«Канон Просвітництва» та регіональні читацькі вподобання

Оскільки звички, особливості читання в кількісному та якісному відношенні у різних регіонах Європи та соціальних групах відрізнялися, у цій статті робиться акцент на виявленні повторюваності праць видатних мислителів у приватних бібліотеках¹⁷ представників духовенства Гетьманщини та Слобожанщини. Саме так від

¹⁷ Про дефініції «приватна бібліотека», «особиста бібліотека», «книжкова колекція», «книжкове зібрання» див.: [26].

аналізу книжок в одному зібранні можливо перейти до характеристики масиву, котрий належав певному колу читачів, в якому відображено їхній «канон» читання.

У ході дослідження було виявлено, що всі 15 книгозбірень містили видання латиною, церковнослов'янською, російською, польською, німецькою, французькою, давньогрецькою, давньоєврейською та деякими іншими мовами¹⁸. Твори мислителів доби Просвітництва були також різномовними.

Характерною ознакою бібліотек виявилася відносно невелика частка релігійно-духовних творів (30 % і нижче). Якщо порівнювати із зібраннями першої половини XVIII ст., це набагато менше. У двох третинах значний відсоток займають навчальні посібники з різних дисциплін та сучасні власникам праці з математики, фізики, хімії, біології, ботаніки, мінералогії, астрономії, загальноприродничі видання. Стрімке зменшення релігійної літератури в той час простежується у приватних бібліотеках багатьох європейських країн [17, с. 192].

Серед творів філософів доби Просвітництва, які повторюються в більшості збірок, першість належала представникам ляйбніце-вольфівського напрямку. Дві третини книжкових колекцій, зокрема, містять праці Х. фон Вольфа, Й.Г. Вінклера, посібники з філософії Ф.Х. Баумайстера латинською й російською мовами (різних років видання та друкарень)¹⁹. Якщо казати тільки про видання останнього, бачимо їх у 9 з 15 бібліотек. Дехто, як-от Лаврентій (Кордет), зібрав майже всю «номенклатуру» наявних на той час Баумайстерових праць латиною й російською. Чимало творів згаданих авторів мав єпископ Іриней (Фальковський) [27, с. 461, 463, 466, 469, 478—479, 482—484]. Цими книжками користувалися також інші люди, які входили до близького оточення. Наприклад, один із томів Х. фон Вольфа позичив священник Іоанн [27, с. 544]. Маємо чимало свідчень, що такі видання потрапляли до зібрань майбутніх ієреїв і ченців у часи навчання. Так, студент Харківського колегіуму Г. Булгаков мав власний латиномовний посібник Ф.Х. Баумайстера з філософії²⁰. Г. Квітка-Основ'яненко в романі «Пан Халявський» подав епізод із повсякденного життя Слобожанщини: панич-бешкетник розмалював книжки вихованця колегіуму, котрий перебував «на кондиціях» у родині Халявських — серед «постраждалих» опинився й Баумайстерів посібник [28, с. 65].

Висока частотність названих видань зумовлена тим, що у середині XVIII ст. в Києво-Могилянській академії та у Харківському, Чернігівському, Переяславському колегіумах перейшли до викладання ляйбніце-вольфівської філософії [29, с. 139—140; 30]. В інструкції ректорові харківського закладу в 1769 р. єпископ Самуїл (Миславський) називав основними навчальними посібниками праці Х. фон Вольфа, Й.Г. Вінклера, Ф.Х. Баумайстера з філософії та фізики [29, с. 140—141]. Ці зміни дослідники порівнюють із «революцією», котра відбулася з ініціа-

¹⁸ Про декотрі з бібліотек докл. див.: [15].

¹⁹ Оскільки обсяг статті не дозволяє подавати повні бібліографічні описи видань, надалі обмежимся авторами та назвами.

²⁰ Відділ книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Ф. Рукописи. Спр. 177/с 136. Арк. 329.

тиви київських професорів [30, с. 62; 31, с. 364—365; 32]. На формування й утвердження ідей Просвітництва вольфіанство вплинуло надзвичайно потужно. Праці цього мислителя лягли в основу філософської освіти в багатьох країнах, у німецьких університетах більшість кафедр очолили учні та послідовники Х. фон Вольфа.

У приватних бібліотеках представників духовенства спостерігаємо також і твори українських прихильників ляйбніце-вольфівської філософії. Найчастіше фігурує праця вихованця Києво-Могилянської академії Я. Козельського «Философические предложения» (1768 р.). Бачимо її в Паїсія (Яновського), Варлаама (Шишацького), І. Леванди та ін. Примітно, що у згадуваній інструкції Самуїл (Миславський) до основних посібників із філософії додав ще десять книжок, радячи студентам їх придбати [29, с. 141—143]. Серед них був і твір Я. Козельського, а також перший у Російській імперії систематичний виклад теорії суспільного договору, написаний послідовником школи природного права С. фон Пуфендорфа В. Золотницьким «Сокращение естественного права» (1764 р.). Цей трактат, включно з працею самого німецького юриста й історика («Введение в историю», 1767 р.), знаходимо у третині аналізованих книгозбірень.

У бібліотеках, котрі формувалися на початку ХІХ ст. — Варлаама (Шишацького), Іринія (Фальковського) та інших — бачимо посібник Ф.Х. Баумайстера, який переклав із латини викладач Харківського колегіуму Я. Толмачов («Логика с латинского вновь переведённая и исправленная», 1807 р.). До речі, він був запрошений до Головного педагогічного інституту у Санкт-Петербурзі, де зустрівся з покликаним туди професором Львівського університету П. Лодієм, який переклав Ф.Х. Баумайстера церковнослов'янською мовою [31, с. 367—368]. Я. Толмачов згадував, що ідея перекладу належала професорові І. Ризькому, першому ректорові щойно заснованого Харківського університету. Показово, що обговорення цієї книги відбулося під час дружньої зустрічі в будинку харківського єпископа Христофора (Сулими) [33, с. 708]. Тоді ж Я. Толмачов переклав із німецької працю представника єврейського просвітницького руху (Гаскала), популяризатора школи Г.В. Ляйбніца та Х. фон Вольфа — М. Мендельсона («Моисея Мендельсона разсуждение о духовном свойстве души человеческой», 1806 р.). Це був перший переклад російською мовою його творів. Цікаво, що свою відому статтю «Відповідь на питання: що таке Просвітництво?» І. Кант написав у рамках дискусії між згаданим філософом і берлінським пастором Й.Ф. Цельнером. Оскільки Я. Толмачов власний переклад присвятив Христофорові (Сулимі), ймовірно, його було зроблено саме за порадою останнього. Схвальною оцінкою на працю відгукнувся М. Бантиш-Каменський, утім зауваживши, що вона не кожному під силу [33, с. 708].

Ці приклади демонструють, що українські інтелектуали не стояли осторонь пошуків відповідей на сформульоване І. Кантом питання. Факти обговорення філософських творів, відбору тих, котрі варто читати, перекладати й використовувати в навчанні, слугують важливими маркерами процесу поширення та адаптації ідей Просвітництва. Принагідно зазначимо, що у книгозбірнях духовних осіб було чимало перекладів наукових праць (із німецької, французької), підготовле-

них у друкарнях Сухопутного шляхетного кадетського корпусу й Московського університету, до чого доклали зусиль вихідці з України. Тож можемо скоригувати наявне в історіографії твердження про те, що нібито у другій половині XVIII ст. в описах приватних бібліотек не знаходимо літератури, яка має відношення до німецького Просвітництва, а становлення нового типу культури відбувалося за активного засвоєння ідей французького Просвітництва [13, с. 318].

Дослідники неодноразово вказували на необхідність визначення спектра тогочасних філософських творів, з якими були знайомі українські інтелектуали. Так, М. Ткачук звернула увагу на інструкцію 1764 р. митрополита Арсенія (Могилянського) для Київської академії, в якій зазначено, що, пояснюючи деякі проблеми, слід звертатися до «новітніх європейських авторів» [30, с. 64—65]. І. Мірчук указав на пасаж зі звіту викладача філософії Самуїла (Миславського), що на заняттях деякі теми розглядалися з оперттям на твори «визначних учених нового часу» [31, с. 366]. Підтвердженням того, що в академії й колегіумах знали актуальні праці європейських мислителів, слугує список обов'язкової та додаткової лектури, яку Самуїл (Миславський) рекомендував для вивчення у філософському класі Харківського колегіуму [29, с. 141—143]. У переліку, зокрема, праці Ж. д'Аламбера («Подробное рассмотрение существа законов», 1769 р.) та Л. Ойлера (Ейлера; «Письма о разных физических и философических материях», 1768 р.). Ці книжки були в академічній і колегіумських бібліотеках, їх спеціально закуповували для занять, до того ж студенти й викладачі намагалися придбати їх і для себе. Свої настанови Самуїл (Миславський) неодноразово деталізував у приватному листуванні, закликаючи купувати та читати видання, які відповідали «новому й нинішньому смаку» [34, с. 56]. Він називав праці Ф.Х. Баумайстера та ін. [34, с. 56, 72, 91—93]. У відомих нам листах, утім, відсутні розгорнуті обговорення філософських ідей. Відзначимо, що мету своєї діяльності кореспонденти формулювали як «підкування про поширення наук» [34, с. 56].

Аналіз складу книгозбірень дозволяє вказати на яскраво виражений енциклопедизм більшості з них, передусім бібліотек Варлаама (Шишацького), Кирила (Лящевецького), Лаврентія (Кордета), Паїсія (Яновського) та ін. Репертуар видань свідчив про прагнення власників до обізнаності в різних галузях наукового знання. Біографії декого з них переконують, що наявність спеціальних праць була зумовлена активною дослідницькою діяльністю. Наприклад, єпископа Іринія (Фальковського) сьогодні називають енциклопедистом й одним з яскравих представників українського просвітництва [27, с. 459; 35, с. 149—150]. Він цікавився астрономією, математикою, фізикою, писав твори на історичну тематику, вірші. Всі ці заняття віддзеркалює його бібліотека. На цьому прикладі підкреслимо, що збирання книжок відбувалося не тільки в період викладання, а й у подальшому. Аналіз збірок свідчить про чималу долю сучасних власникам видань, придбанням яких вони займалися до кінця свого життя, в багатьох їх було більше половини: у Лаврентія (Кордета) — 82 %, у Варлаама (Шишацького) — майже 70 % тощо.

Енциклопедизм — важливий маркер епохи Просвітництва, а практика екстенсивного читання енциклопедичного характеру стрімко змінювала суспільство.

Невипадково П. Азар відносив популяризатора науки Б. де Фонтенеля з його «Бесідами про множинність світів» до кола головних учасників тієї трансформації, у ході якої постала «Європа Просвітництва» [36]. Примітно, що «Бесіди...» знаходимо в бібліотеках Мельхиседека (Орловського), Петра (Артовського), Амвросія (Гиновського), Паїсія (Яновського), Іакова (Воронковського), Софронія²¹. Ця праця була також у збірках багатьох духовних осіб, зокрема в архімандрита Києво-Межигірського монастиря Герасима²². Вихованець Київської академії історик М. Берлінський занотував, що митрополит Євгеній (Болховітінов) практикував колективні читання різних творів, у тому числі й авторства Б. де Фонтенеля [37, с. 100]. Це свідчить і про факти реального знання про актуальні праці, і про спосіб спільного ознайомлення з ними та наступного обговорення.

Докладно схарактеризувати конкретні видання з різних галузей наук²³, які зберігалися в бібліотеках духовних осіб, у рамках статті неможливо, тож наведемо лише один, утім вельми промовистий приклад. У зібранні Варлаама (Шишацького) серед тогочасних праць і посібників бачимо 47 із фізики (12 латиною, 13 російською, 11 польською, 5 французькою, 6 німецькою). Серед них — П. ван Мюшенбрука, М. Ломоносова, Й.К. Рігера, П. Гіларовського. Не дивно, що колишній учень Варлаама (Шишацького), а згодом професор Харківського університету І. Тимківський характеризував його як людину «великої вченості» [38, с. 19].

Історико-географічні твори у приватних бібліотеках іноді становили третину всього зібрання (як у Лаврентія (Кордета) або Варлаама (Шишацького)) [39, с. 226; 40, с. 115—119]. Палітра була широкою, включно з працями з історії та географії різних країн і періодів. Наявність подібного читива зумовлювалася неабияким інтересом до згаданих наук в епоху Просвітництва, а також навчальним курсом історії та географії в академії й колегіумах. Це було пов'язано також і з власними історичними розвідками, до яких Амвросій (Гиновський), Іаков (Воронковський), Лаврентій (Кордет) та інші зверталися впродовж свого життя. Але перші історичні твори з'являлись у власних зібраннях ще у часи навчання. Наприклад, 1770 р. студент-богослов І. Прокопович поскаржився на однокласника, що той не повертає його книжки, серед яких три томи Вольтерової «історії» французькою мовою²⁴.

Досліджуючи наявність творів мислителів доби Просвітництва у приватних бібліотеках духовенства важливо фіксувати не тільки приклади високої частотності певних видань. Консолідація фактів володіння ними дозволяє трактувати це не як окремі випадки, а як певне культурне явище. Наприклад, у зібраннях Амвросія (Гиновського) та Паїсія (Яновського) бачимо працю французького просвітника П.-Л. де Мопертюї «Опыт нравоучительной философии» (1777 р.). Варлаам (Шишацький) мав політичний трактат Ж.-Ж. Руссо «Рассуждения о

²¹ У нього вона була в польському та російському перекладах.

²² РГИА. Ф. 796. Оп. 26. Д. 428. Л. 9 об.

²³ Загальновідомо, що в той час багато філософських праць містили розділи з фізики, астрономії, математики тощо.

²⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 1973. Оп. 1. Спр. 1909. Арк. 1.

начале и основании неравенства между людьми» (1782 р.). У збірці І. Леванди був твір англійського публіциста, драматурга, естетика й поета Дж. Еддісона «Забавной философ» (1766 р.), а книги німецьких просвітників А.Г. Баумгартена та Г.Е. Лессінга — в Іоїля (Самойловича). Кілька томів французької «Енциклопедії» мав Паїсій (Яновський), натомість Йоакимф (Логановський) володів однією з важливих праць І. Канта «Основание для метафизики нравов» (1803 р.). У бібліотеках Паїсія (Яновського), І. Леванди, Іоїля (Самойловича) зберігався «Анти-Махиавель» авторства короля Пруссії Фрідріха II (1779 р.).

Яскравою характеристикою аналізованих зібрань слугує висока частотність періодики, де серед іншого публікувалися і праці знаних мислителів. Так, Паїсій (Яновський), Іоїль (Самойлович), Лаврентій (Кордет) мали добірку першого в Російській імперії регулярного науково-популярного й літературного журналу «Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащие». В Іоїля (Самойловича) були також перші в Росії філософські часописи «Утренний свет» та «Московское ежемесячное издание», в Паїсія (Яновського), Лаврентія (Кордета), Кирила (Лящевецького) — томи «Трудов Вольного экономического общества». До речі, дослідники, котрі вивчали коло читачів цього видання й відзначали певні проблеми з його розповсюдженням, не вказували на представників духовенства як на власників [41]. Чимало комплектів періодиків, на чиїх шпальтах регулярно публікувалися наукові статті («Политический журнал», «Вечерняя заря», «Беседующий гражданин», «Зритель»), зібрав Варлаам (Шишацький).

Вивчення приватних бібліотек духовних осіб дозволяє виокремити досить потужний сегмент нової богословсько-філософської літератури. Так, нерідко трапляються проповіді московського митрополита Платона (Левшина). Е. Віртшафтер довела, що ці повчання спонукали до осмислення актуальних європейських концепцій, допомагали наділяти їх «православним змістом», шукати і знаходити поєднання ідей Просвітництва та східнохристиянської релігійності [42]. Вочевидь українське духовенство не стояло осторонь процесів вибудовування «просвіченої релігії» в Російській імперії [43].

Враховуючи викладацьку діяльність власників бібліотек, природно, що більшість із них мали найважливіші праці з виховання, написані в душі свого часу. Найчастіше зустрічається книжка представника англійського Просвітництва Дж. Лока «О воспитании детей» (1760 р.), котра містила цілісну педагогічну концепцію й суттєво вплинула на філософську думку. Вона, зокрема, була у збірках Кирила (Лящевецького), Варлаама (Шишацького), І. Леванди. Відзначимо й кілька праць засновника філантропізму Й.Б. Базедова, що їх мав Іоїль (Самойлович). Не можна оминати «Еміля» Ж.-Ж. Руссо — у Варлаама (Шишацького). Цікаво, що в Амвросія (Гиновського) були випуски першого в Російській імперії дитячого журналу «Детское чтение для сердца и разума».

Цінності епохи Просвітництва та «легковажна література»

Друге, після наукових праць і посібників, місце серед світських видань у приватних бібліотеках духовних осіб посідала белетристика — розмаїття пригодницьких, жіночих романів та ін. Вочевидь, певну частину українського духовенства не оминуло надзвичайне захоплення письменством подібного штибу, що спостерігалось тоді в Європі [17, с. 187—189, 192—193]. Чи доречно звертати увагу на таку літературу в межах завдань нашої статті? На користь цього говорять висновки дослідників про те, що певні романи та поеми ввібрали всю систему цінностей епохи Просвітництва й ці «легковажні» твори прорвали «лінію оборони» традиціоналістів [3, с. 53, 316—320]. Аналізуючи частотність зразків красного письменства, відзначимо романи, присутні в половині аналізованих бібліотек: «Кандід» Вольтера, «Робінзон Крузо» Д. Дефо, «Велісарій» Ж.-Ф. Мармонтеля, «Пригоди Телемака» Ф. Фенелона, «Повість про Тома Джонса» та «Амелія» Г. Філдінга²⁵. «Досвід про людину» А. Поупа був у І. Леванди й Іриня (Фальковського). Варлаам (Шипацький) зібрав чимало літературних творів Вольтера та Ж.-Ж. Руссо, які вийшли друком у 1770—1780-х рр. Показово, що «Пригоди Телемака» в нього були французькою та російською мовами (в перекладі колишнього студента Харківського колегіуму Ф. Лубяновського, опублікованому 1797 р.).

Чимало важливих книг зафіксовані лише в одній або двох бібліотеках. Приміром, філософські казки Ж.-Ф. де Сен-Ламбера були в Амвросія (Гиновського). В нього ж і Лаврентія (Кордета) відзначено твори англійського поета Е. Янга.

Маємо чимало свідчень про те, що регулярне знайомство з белетристикою починалося ще під час навчання з ініціативи наставників. І. Тимківський згадував, як ієромонах Віктор (Антонський-Прокопович) організовував по неділях у Києво-Могилянській академії «маленькі зібрання» для кількох вихованців, учасники яких читали й обговорювали газети та книжки (Ф. Фенелона, Ж.-Ф. Мармонтеля) [44, с. 28]. Іриней (Фальковський) започаткував в академії Вільне піітичне товариство — для читання разом зі студентами «найкращих книг» [45, с. 454—455]. М. Ковалинський надіслав свій переклад одного з творів Ж. д'Аламбера «Записки Христини королеви шведської» (1774 р.) із теплим листом своєму колишньому вчителю Лаврентієві (Кордету) [46, с. 365]. Принагідно зазначимо, що європейська культура XVIII ст. багато у чому будувалася навколо перекладу й інтерпретації вже відомих текстів. Як зазначає Дж. Солл, критичний дух Просвітництва виявлявся не у прагненні «створювати великі книги та ідеї, а радше в тому, щоб перекладати, вивчати, компілювати, перевидавати і критикувати наявне» [47, с. 4].

Останні приклади вказують на те, що вивчення приватних бібліотек пов'язане з широким колом інших питань з історії читання, зокрема шляхи їх поповнення; утворення мереж комунікацій між книголюбамі та видавцями і книготорговця-

²⁵ У збірці І. Леванди один із творів Г. Філдінга був польською мовою («*Bombiza Lutski w Urzędzie Wikarego*», 1790 р.).

ми (агентами); процеси формування кіл однодумців, які виникали завдяки тому, що саме вони читали, що купували й що пересилали один одному тощо. Деякі з проблем, приміром щодо спрямованості діяльності друкарень і книговидавців, уже привернули увагу дослідників [48—49].

* * *

Склад приватних бібліотек представників духовенства Гетьманщини і Слобожанщини у другій половині XVIII — на початку XIX ст. дозволяє стверджувати, що на українських землях відбувався динамічний культурний процес, результатом якого став активний трансфер інтелектуального продукту — яскрава ознака доби Просвітництва. Наявність тих чи інших видань виступає важливим індикатором інтелектуально-культурних уподобань згаданої соціальної групи. Книжкові зібрання духовних осіб свідчать про залученість власників у загальноєвропейський процес пошуків відповідей на виклики часу. Висока частотність знакових творів відомих мислителів дозволяє стверджувати, що на українських теренах із найбільшою легкістю поширювалися ідеї про панування гармонії у природі та в людських відносинах, про здатність людини до вдосконалення та ін. Особливим попитом користувалася спеціальна література й наукові твори, які можна було використувати в навчальному процесі. Результати дослідження книжкових зібрань духовенства дозволять у подальшому порівняти їх зі змінами в культурі читання інших соціальних груп на українських теренах і в регіонах Європи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Stellets'kij, N. Kharkovskij kollegium do preobrazovaniya ego v 1817 g. *Vera i razum*. 1895. T. 1. Ch. 2: 632-658 [in Russian].
[Стеллецкий Н. Харьковский коллегіум до преобразования его в 1817 г. *Вера и разум*. 1895. Т. 1. Ч. 2. С. 632—658].
2. Peretts, V.N. Otchet ob ekskursii seminariya russkoj filologii v Poltavu i Ekaterinoslav. Kiev, 1910 [in Russian].
[Перетц В.Н. Отчёт об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав. Киев, 1910. 99 с.].
3. Ferrone, V, Roche, D. (Eds.). *Le monde des lumières*. Paris: Fayard, 1999 [in French].
4. Conrad, S. Enlightenment in Global History: A Historiographical Critique. *The American Historical Review*. Vol. 117. No. 4 (Oct. 2012): 999-1027. DOI: <https://doi.org/10.1093/ahr/117.4.999>
5. Eckhart, H. (Ed.). *The Transformation of Political Culture of England and Germany in the Late Eighteenth Century*. London, 1990.
6. Darnton, R. *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*. New York, 1988.
7. Shartie, R. Vid istorii knyzhky do istorii chytannia. *Rodak, P. Pysmo. Knyzhka. Lektura. Rozmovy. Le Hoff, Shartie, Ebrar, Fabr, Lezhen*. Warsaw, 2016. 53-104 [in Ukrainian].
[Шартъє Р. Від історії книжки до історії читання. *Родак П. Письмо. Книжка. Лектура. Розмови. Ле Гофф, Шартъє, Еббар, Фабр, Лежен*. Варшава, 2016. С. 53—104].
8. Sklokin, V. Chy isnuvalo ukrainske Prosvitnytstvo? Kilka mirkuvan iz pryvodu nezaver-shenoї istoriohrafichnoї dyskusii. *Kyivska akademiia*. 2015. 12: 146-159 [in Ukrainian].

- [Склокін В. Чи існувало українське Просвітництво? Кілька міркувань із приводу незавершеної історіографічної дискусії. *Київська академія*. Вип. 12. Київ, 2015. С. 146—159].
9. Los, V. Prosvitnytstvo v Rechi Pospolytii i yoho vplyvy na Uniinu tserkvu naprykintsi XVIII st.: do formulivannia pytannia. *Ukrainskyi istorychnyi ohliad*. 2022. 1: 163-177. DOI: <https://doi.org/10.47632/2786-717X-2022-1-163-177> [in Ukrainian].
[Лось В. Просвітництво в Речі Посполитій і його впливи на Унійну церкву наприкінці XVIII ст.: до формулювання питання. *Український історичний огляд*. Вип. 1. Київ, 2022. С. 163—177].
10. Almes, I. Vid molytvy do osvity: istoriia chytannia chentsiv Lvivskoi yeparkhii XVII—XVIII st. Lviv, 2021 [in Ukrainian].
[Альмес І. Від молитви до освіти: історія читання ченців Львівської єпархії XVII—XVIII ст. Львів, 2021. 584 с.].
11. Yaremenko, M. Kyivske chernetstvo XVIII st. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. Київ, 2007. 304 с.].
12. Ulyanovskij, V.I. “Bibliotechnoe zerkalo” kievskikh monastyrej XVII—XVIII vv.: knigi “zhivye” i “mertvye”, dominanty latinskie i kirillicheskie. *Khristianskoe chtenie*. 2020. 6: 244-278 [in Russian].
[Ульяновский В.И. «Библиотечное зеркало» киевских монастырей XVII—XVIII вв.: книги «живые» и «мёртвые», доминанты латинские и кириллические. *Христианское чтение*. 2020. № 6. С. 244—278].
13. Dziuba, O. Nimetska knyha v bibliotekakh Ukrainy (XVIII st.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. 2004. 4: 307-319 [in Ukrainian].
[Дзюба О. Німецька книга в бібліотеках України (XVIII ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 4. Київ, 2004. С. 307—319].
14. Tsiבורovska-Rymarovich, I. Biblioteka profesora Ivana Samoilovycha (bl. 1737—1783): istorychna dolia, knyhoznavcha kharakterystyka. *Kyivska akademiia*. 2021. 18: 11-31. DOI: <https://doi.org/10.18523/1995-025X.2021.18.11-31> [in Ukrainian].
[Ціборовська-Римарович І. Бібліотека професора Івана Самойловича (бл. 1737—1783): історична доля, книгознавча характеристика. *Київська академія*. Вип. 18. Київ, 2021. С. 11—31].
15. Posokhova, L. “Revoliutsiia chytannia” na terenakh Hetmanshchyny ta Slobozhanshchyny v druhii polovyni XVIII — na pochatku XIX st. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. 2021. T. CCLXXIV: Pratsi istorychno-filosofskoi sektiis: 333-349 [in Ukrainian].
[Посохова Л. «Революція читання» на теренах Гетьманщини та Слобожанщини в другій половині XVIII — на початку XIX ст. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. CCLXXIV: Праці історично-філософської секції. Львів, 2021. С. 333—349].
16. Almes, I. Istoriiia chytannia ta idei Prosvitnytstva u vasyliianskykh monastyriakh Lvivskoi yeparkhii druhoi polovyny XVIII st. *Ukrainskyi istorychnyi ohliad*. 2022. 1: 149-161. DOI: <https://doi.org/10.47632/2786-717X-2022-1-149-161> [in Ukrainian].
[Альмес І. Історія читання та ідеї Просвітництва у василіянських монастирях Львівської єпархії другої половини XVIII ст. *Український історичний огляд*. Вип. 1. Львів, 2022. С. 149—161].
17. Darnton, R. Istoriiia chytannia. Berk P. (Ed.) *Novi pidkhody do istoriopysannia*. Kyiv, 2010. 187-220 [in Ukrainian].
[Дарнтон Р. Історія читання. *Нові підходи до історіописання*. Ред. П. Берк. Київ, 2010. С. 187—220].
18. Revecchini, D. & Vassena, R. (Eds.) Reading Russia: A History of Reading in Modern Russia. Vol. 1—3. Milan, 2020.
19. Cavallo, G. & Chartier, R. (Eds.) A History of Reading in the West. University of Massachusetts Press, 20023.

20. Fish, S. Is there a Text in this Class? The Authority of Interpretive Communities. London, 1999.
21. Akty i dokumenty, odnosyashchiesya k istorii Kievskoj akademii. Otd. III (1796—1869). T. 4: 1813—1819. Kiev, 1908 [in Russian].
[Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. III (1796—1869). Т. 4: 1813—1819. Киев, 1908].
22. Ulianovskyj, V. (Ed.) Iakov Voronkovskyj (1726—1774). *Istoriia Sofijskoi kafedry, monastyriv, Kyivskoi akademii ta biohrafii kyivskykh mytropolytiv*. Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Іаков Воронковський (1726—1774). *Історія Софійської кафедри, монастирів, Київської академії та біографії київських митрополитів*. Упоряд. В.І. Ульяновський. Київ, 2021].
23. Opisanie dokumentov i del, khranyashchikhsya v arkhive Svyatejshego Pravitelstvuyushchego Sinoda. T. 34 (1754 г.). St Petersburg, 1912 [in Russian].
[Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. Т. 34 (1754 г.). Санкт-Петербург, 1912].
24. Kyievo-Mohylianska akademiia kin. XVII — poch. XIX st.: Povsiakdenna istoriia: Zbirnyk dokumentiv. Kyiv: VD «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2005 [in Ukrainian].
[Києво-Могилянська академія кін. XVII — поч. XIX ст.: Повсякденна історія: Збірник документів. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2005].
25. Akty i dokumenty, odnosyashchiesya k istorii Kievskoj akademii. Otd. II (1721—1795). T. 5: Tsarstvovanie Ekateriny II (1762—1795 gg.). Kievskij mitropolit Samuil Mislavskij (1783—1795). Kiev, 1908 [in Russian].
[Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II (1721—1795). Т. 5: Царствование Екатерины II (1762—1795 гг.). Киевский митрополит Самуил Миславский (1783—1795). Киев, 1908].
26. Lisova, I. Pryvatna biblioteka: istoryko-terminolohichnyj analiz. *Visnyk Knyzhkovoi palaty*. 2019. 1: 26-29 [in Ukrainian].
[Лісова І. Приватна бібліотека: історико-термінологічний аналіз. *Вісник Книжкової палати*. Вип. 1. Київ, 2019. С. 26—29].
27. Matviishyn, Ya. Rekonstruktsiia biblioteky Iryneia Falkivskoho ta astronomichni vydan- nia u nii. *Petruk O. (Ed.) Ukrainske nebo 2: Studii nad istoriieiu astronomii v Ukraini*. Lviv, 2016. 459—544 [in Ukrainian].
[Матвіїшин Я. Реконструкція бібліотеки Іриней Фальківського та астрономічні ви- дання у ній. *Українське небо 2: Студії над історією астрономії в Україні*. Ред. О. Петрук. Львів, 2016. С. 459—544].
28. Kvitka-Osnovianenko, H.F. Zibrannia tvoriv. U 7 t. T. 4: Prozovi tvory. Kyiv, 1979 [in Ukrainian].
[Квітка-Оснoв'яненко Г.Ф. Зібрання творів. У 7 т. Т. 4: Прозові твори. Київ, 1979].
29. Posokhova, L.Yu. Na perekhresti kultur, tradytsii, epokh: pravoslavni kolehiumy Ukrainy naprykintsi XVII — na pochatku XIX st. Kharkiv, 2011 [in Ukrainian].
[Посохова Л.Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII — на початку XIX ст. Харків, 2011. 400 с.].
30. Tkachuk, M. Filosofski kursy Kyievo-Mohylianskoi akademii v konteksti yevropeiskoho skholastychnoho dyskursu. *Horskyi V. (Ed.) Relihiino-filosofska dumka v Kyievo-Mohyli-anskii akademii: yevropeyskiy kontekst*. Kyiv, 2002. 39-66 [in Ukrainian].
[Ткачук М. Філософські курси Києво-Могилянської академії в контексті європей- ського схоластичного дискурсу. *Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст*. Ред. В. Горський. Київ, 2002. С. 39—66].
31. Mirchuk, I. Filosofski studii. München, 2006 [in Ukrainian].
[Мірчук І. Філософські студії. Мюнхен, 2006].

32. Kozlovskiy, V. Retseptsia yevropeiskoho dosvidu vykladannia filosofskykh dystsyplin u Kyievo-Mohylianskii akademii druhoi polovyny XVIII st. *Sbliakh u chotyry stolittia: Mat. Mizhnar. nauk. konf. "Ad fontes — Do dzherel" do 400-i richnytsi zasnuvannia Kyievo-Mohylianskoi akademii* (Kyiv, 12—14 zhovtnia 2015 r.). Kyiv, 2016. 102–116 [in Ukrainian]. [Козловський В. Рецепція європейського досвіду викладання філософських дисциплін у Києво-Могилянській академії другої половини XVIII ст. *Шлях у чотири століття: Мат. Міжнар. наук. конф. «Ad fontes — До джерел» до 400-ї річниці заснування Києво-Могилянської академії* (Київ, 12—14 жовтня 2015 р.). Київ, 2016. С. 102—116].
33. Tolmachev, Ya.V. Avtobiograficheskaya zapiska. *Russkaya starina*. 1892. 75: 699–724 [in Russian]. [Толмачев Я.В. Автобиографическая записка. *Русская старина*. 1892. Т. 75. С. 699—724].
34. Preosvyashchennyi Samuil, episkop belogradskij. Ego pisma k arhimandritu Lavrentiyu (1770—1774). *Kurskie eparkhialnye vedomosti: Ch. neofitsialnaya*. 1888. 3–5: 52–100 [in Russian]. [Преосвященный Самуил, епископ белогородский. Его письма к архимандриту Лаврентию (1770—1774). *Курские епархиальные ведомости: Часть неофициальная*. 1888. № 3–5. С. 52—100].
35. Sokolov, V.Yu. Vydannia ta rukopysy z astronomii v knyzhkovykh zibranniakh v Ukraini u XVIII st. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*. 2016. 20: 140–174 [in Ukrainian]. [Соколов В.Ю. Видання та рукописи з астрономії в книжкових зібраннях в Україні у XVIII ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Вип. 20. Київ, 2016. С. 140—174].
36. Hazard, P. *The European Mind: 1680—1715*. Yale University Press, 1952.
37. Rukavitsyna-Hordziiivska, Ye. Kyivskiy mytropolyt Yevhenii (Ye.O. Bolkhovitinov): Bibliohrafiia. Biblioteka. Arkhiv. Kyiv, 2010 [in Ukrainian]. [Рукавіцина-Гордізівська Є. Київський митрополит Євгеній (Є.О. Болховітинов): Бібліографія. Бібліотека. Архів. Київ, 2010. 856 с.].
38. Timkovskij, I.F. Moe opredelenie v sluzhbu. *Moskvityanin*. 1852. 17: 1–26 [in Russian]. [Тимковский И.Ф. Моё определение в службу. *Москвитянин*. 1852. № 17. С. 1—26].
39. Posokhova, L. & Kowalik-Bylicka, J. The Library of Varlaam Shyshatsky in the Context of a 'Reading Revolution' in the Ukrainian Lands (Second Half of the 18th — Early 19th Centuries). *Historia i Świat*. 2022. 11. С. 219–236. DOI: <https://doi.org/10.34739/his.2022.11.13>
40. Posokhova, L.Yu. Rechi ta chas rektora Kharkivskoho kolehiumu Lavrentiia Kordeta. *Kyivska akademiia*. 2013. 11: 109–136 [in Ukrainian]. [Посохова Л.Ю. Речі та час ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета. *Київська академія*. Вип. 11. Київ, 2013. С. 109—136].
41. Shandra, V. Seredovyshche tvortsiv ta spozhyvachiv hospodarskykh znan Vilnoho ekonomichnoho tovarystva na ukrainskykh terenakh (ostannia tretyna XVIII — pochatok XIX st.). *Kyivska akademiia*. 2020. 17: 142–163. DOI: <https://doi.org/10.18523/1995-025X.2020.17.142-163> [in Ukrainian]. [Шандра В. Середовище творців та споживачів господарських знань Вільного економічного товариства на українських теренах (остання третина XVIII — початок XIX ст.). *Київська академія*. Вип. 17. Київ, 2020. С. 142—163].
42. Wirtschafter, E.K. *Religion and Enlightenment in Catherinian Russia*. DeKalb (Ill.), 2013.
43. Ivanov, A. *A Spiritual Revolution: The Impact of Reformation and Enlightenment in Orthodox Russia, 1700—1825*. Madison, 2020.
44. Timkovskij, I.F. Moe opredelenie v sluzhbu. *Moskvityanin*. 1852. 18: 27–48 [in Russian]. [Тимковский И.Ф. Моё определение в службу. *Москвитянин*. 1852. № 18. С. 27—48].

45. Bulashev, G.O. Preosvyashchennyj Irinej Falkovskij, episkop chigirinskij. *Trudy Kievskoj dukhovnoj akademii*. 1883. 7: 444–514 [in Russian].
[Булашев Г.О. Преосвященный Ириней Фальковский, епископ чигиринский. *Труды Киевской духовной академии*. 1883. № 7. С. 444—514].
46. Materialy dlya istorii Kurskoj eparkhii. *Kurskie eparkhialnye vedomosti: Chast neofitsialnaya*. 1891. 20: 362–368 [in Russian].
[Материалы для истории Курской епархии. *Курские епархиальные ведомости: Часть неофициальная*. 1891. № 20. С. 362—368].
47. Soll, J. Publishing the Prince: History, Reading, & the Birth of Political Criticism. University of Michigan Press, 2005.
48. Marker, G. Publishing, Printing, and the Origins of Intellectual Life in Russia, 1700—1800. Princeton, 1985.
49. Isaievych, Ya. Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy. Lviv, 2002 [in Ukrainian].
[Исаевич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. 520 с.].

Надійшла / Received 23.03.2025

Liudmyla POSOKHOVA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Professor at the Department of the History of Ukraine,

V.N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine)

lposokhova@karazin.ua

<https://orcid.org/0000-0003-3338-1949>

WORKS OF THINKERS OF THE AGE OF ENLIGHTENMENT IN THE PRIVATE LIBRARIES OF THE CLERGY OF THE HETMANSHCHYNA AND SLOBODA UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 18TH — EARLY 19TH CENTURIES

The goal is to identify and characterize the collection of works by thinkers of the Age of Enlightenment, which were in the private libraries of the clergy of the Hetmanshchyna and Sloboda Ukraine in the second half of the 18th — early 19th centuries. The author paid special attention to those of them that presented the Enlightenment discourse. The object of the study is the registers of 15 private libraries of the clergy. The work uses **methodological principles** of intellectual and cultural history. Reading is seen as a practice that is realized in specific acts and places, and is similar for certain social groups. The defining criteria for selecting libraries were the biographies of their owners, who had a lot in common. Characteristic features of the “collective portrait” of these individuals were their education at the Kyiv-Mohyla Academy or one of the Orthodox colleges, and their teaching there. Most of the library owners were bishops, abbots, and archimandrites, whose lives were mostly connected with the monasteries and churches of Hetmanshchyna or Sloboda Ukraine. All of these individuals can be called the intellectual elite of the clergy. Since reading habits and features differed quantitatively and qualitatively in different regions of Europe and social environments, in this article, the author focuses on identifying the repetition of philosophical works in the private libraries of the clergy of Hetmanshchyna and Sloboda Ukraine. This is how the transition from analyzing books in one library is made to characterizing an array that belonged to a certain circle of readers, which reflected their “canon” of reading. **Conclusions.** The study of the contents of the analyzed 15 private libraries of the

clergy of Hetmanshchyna and Sloboda Ukraine allows us to assert that in the second half of the 18th — early 19th centuries a dynamic cultural process took place in Ukrainian lands, the result of which was the active transfer of the intellectual product, which was a bright sign of the Age of Enlightenment. The contents of the clergy's libraries testify to the involvement of their owners in the pan-European process of searching for answers to the challenges of the Enlightenment. The facts of presence of certain "iconic" books of the Age of Enlightenment, their recurrence in the private book collections of the clergy, serve as an important indicators of the intellectual and cultural preferences of this social group. In particular, the high frequency of certain works by philosophers in book collections allows us to assert that ideas about the dominance of harmony in nature and human relations (Leibniz, Wolff) and the human ability to improve (Locke) were most easily spread in the Ukrainian lands. Educational literature and scientific works that could be used in the educational process, as well as pedagogical works, were in particular demand. The results of the study of clergy book collections will allow us to **further** compare them with changes in the reading culture of other social groups in Ukrainian lands and other regions of Europe.

Keywords: *history of reading, Age of Enlightenment, history of libraries, clergy, Kyiv-Mohyla Academy, Chernihiv Collegium, Kharkiv Collegium, Pereiaslav Collegium, Hetmanshchyna, Sloboda Ukraine.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.122>
УДК 94(477.75)“18”:341.223]:[343.34:903]

Анна ГЕДЬО

докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри історії України,
Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка (Київ, Україна)
a.hedo@kubg.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-4151-0747>

Олег ІВАНЮК

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України,
Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка (Київ, Україна)
o.ivaniuk@kubg.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-6750-5423>

КУЛЬТУРОЦИД У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ КРИМУ: СВІДЧЕННЯ МАНДРІВНИКІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Мета полягає в реконструкції за інтерпретацією авторів подорожніх записок політики Російської імперії, спрямованої на руйнування пам'яток античної й мусульманської культур як засобу легітимізації власної присутності на захопленій території. **Методологія.** Імперська політика щодо колонізованих земель аналізується крізь призму теорій М. Гехтера та Р. Суні. Особлива увага приділяється явищу культурного геноциду, яке розглядається в контексті концепції Р. Лемкіна. Аналіз подорожніх записок дозволяє встановити систематичний характер руйнування культурної спадщини народів Криму з боку Російської імперії, що розглядається як частина широкої стратегії підпорядкування й російщення півострова. **Наукова новизна.** З'ясовуються масштаби та методи колонізації Криму на прикладі плундрування кримськотатарської спадщини. **Висновки.** На основі аналізу вра-

Цитування: Гедьо А., Іванюк О. Культуроцид у контексті російської колонізації Криму: свідчення мандрівників першої половини ХІХ ст. *Український історичний журнал*. 2025. № 3 (582). С. 122—136. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.122>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

жень авторів першої половини XIX ст. встановлено, що росіяни здійснювали комплекс насильницьких заходів, спрямованих на утвердження власного панування в регіоні через руйнування релігійних споруд, могил, водогонів, пограбування античних пам'яток та ін. Цілеспрямовані дії проти культурної спадщини мали на меті стирання історичної пам'яті народів півострова. З огляду на масштаби й характер, їх можливо кваліфікувати як такі, що мають ознаки геноцидального наміру або ж розгортання геноциду, адже російський царат намагався «вписати» захоплені терени у власний простір, спотворюючи історію та заповнюючи утворений імперією вакуум новими міфами й ідеологічними концептами.

Ключові слова: *подорожні записки, Кримський півострів, мандрівники, Російська імперія, старожитності, руйнація історичної спадщини.*

Недоторканність культурної спадщини під час війни — фундаментальний принцип гуманітарного права. Історичні приклади (від Стародавньої Греції, імперії Александра Македонського) свідчать про шанобливе ставлення до таких цінностей. Юристи XVII—XVIII ст., відомі як основоположники сучасного міжнародного права, Г. Гроцій та Е. де Ваттель зробили значний внесок у розвиток концепції захисту культурної спадщини у період воєнних конфліктів [1—2]. Міжнародні договори XVIII—XIX ст. відображали прагнення людства обмежити руйнівні наслідки збройних протистоянь, були спрямовані на захист пам'яток. Утім Російська імперія, впродовж своєї історії неодноразово вдаючись до анексій та окупацій, систематично порушувала усталені норми.

У цій статті акцентується, що знищення культурної спадщини може бути свідомим і розглядатися як складова частина стратегії дегуманізації ворога, позбавлення його історичної та релігійної ідентичності. В основу покладено концепцію М. Гехтера [3, с. 60—64], який проаналізував різниці між національним будівництвом певної країни та становленням імперії в рамках процесів «внутрішнього колоніалізму». Дослідник звертав увагу на питання легітимності центральної влади. Він стверджував: якщо мав місце супротив колонізованого населення, це свідчить про наявність імперіалізму, оскільки опір підданих виступає показником відсутності добровільної згоди та легітимності влади в їхніх очах. Тож цілком закономірним видається твердження, що спроби привласнення Росією захопленого простору шляхом запровадження власних норм, практик, загалом зміни повсякденності (все те, про що йтиметься нижче) можуть розглядатися як прояв колоніальної імперської політики. Для її аналізу використано також концепцію Р. Суні [4], згідно з якою в імперіях, де кордони між поняттями «нації» та «імперії» розмиваються, правлячі еліти метрополії (тобто центральної, домінуючої нації імперії) намагалися побудувати «гібридні імперії-нації». Це означає створення такої політичної системи, де центральна влада прагне поєднати імперський контроль над різними територіями з елементами національної ідентичності метрополії, але при цьому легітимність її панування може значно відрізнятися в різних регіонах імперії. Тобто в одних її частинах влада сприймається як законна, а в інших (особливо колонізованих) — її легітимність оскаржується або нав'язується силою. Концепція Р. Суні допомагає пояснити диференційований підхід імперії до колонізованих територій.

Так, у випадку з кримськими татарами офіційна політика, з одного боку, була вкрай жорсткою, а з іншого — не передбачала повного включення колонізованого народу в російське суспільство, водночас залишаючи дещо (елементи архітектурної спадщини, певні повсякденні практики) як своєрідний етнографічний «атракціон». Цей процес можна пояснити прагненням імперії до пошуку власного ідентифікаційного ядра, представленого православ'ям і російською мовою [5, с. 9].

Явище культурного геноциду розглядається в контексті концепції Р. Лемкіна, котрий виокремлював дві його фази: знищення національного зразка пригнобленої групи та нав'язування національного зразка гнобителя [6]. Дослідник запропонував класифікувати дії, спрямовані на знищення національних груп, актами варварства й вандалізму. Р. Лемкін виокремив інструментальні складники геноциду: культурний, моральний, релігійний (сьогодні розглядаються як культурний геноцид). Під такі дії підпадає вилучення та руйнування пам'яток культури, заборона на використання мови пригнобленої національної групи, знищення освіченої верстви, духовенства, обмеження доступу до освіти, регламентація культурної і творчої діяльності, пропаганда шкідливих звичок. Усе це спрямовано на ліквідацію культурної ідентичності й національної самосвідомості, підри्व психологічного здоров'я, зниження рівня опору пригнобленої групи.

Обставини захоплення Російською імперією Криму й дії з упокорення місцевих народів неодноразово ставали предметом інтересу дослідників. Праці імперської доби переважно мали ідеологічно зумовлений характер. Так, автори кінця XIX ст., зокрема В. Андрієвський і В. Шарков, поряд із викладом історичних подій обґрунтовували «право» царського режиму на володіння новими територіями [7—8]. Заангажованим був погляд на експансію Російської імперії й радянської історіографії. Проте, оскільки ідеологічним складником праць тих років стала критика політики царату, автори широко використовували у своїх побудовах дії російських військ та адміністрації. Так, П. Нікольський акцентував на залякуванні й репресіях проти корінного кримськотатарського населення [9]. С. Бахрушин зазначав, що результатом «приєднання» Криму стало не лише знищення татарської державності, а й занепад самобутньої культури («розорення царизмом тієї красивої та яскравої тубільної цивілізації, яка виросла на кримському ґрунті в результаті різноманітних культурних впливів, що перехрещуються тут, у цьому споконвічному морському порту поблизу південноросійських степів») [10]. Схожа критична позиція була властива й С. Лапицькій, котра також украл негативно ставилася до загарбання Кримського ханства царським режимом [11]. Її дослідження, як і праці інших радянських істориків цього періоду, були позначені ідеологічною настановою щодо викриття «експлуаторської та загарбницької сутності російського самодержавства». Цей підхід дозволяв акцентувати увагу на руйнівних наслідках імперської політики для кримськотатарського народу, хоч і крізь призму радянської марксистської інтерпретації історії, що засуджувала імперіалізм як такий.

Спроби неупередженого аналізу джерел і висвітлення російської експансії на південь розпочалися після розвалу СРСР. Так, суспільно-політичній ситуації на півострові в 1770-х рр. приділив увагу В. Возгрін, який стверджував, що після

Кючук-Кайнарджійського миру безладдя у краї провокували переважно російські війська, а також політика хана Шагіна Гірея, котрий перебував під сильним впливом Санкт-Петербурга [12, с. 266, 283—286]. Водночас автор побіжно висвітлював і методологію встановлення контролю над народами, які проживали в межах колишнього Кримського ханства.

У цей період також зросла зацікавленість до дослідження спадщини мандрівників, особливо подорожніх нотаток іноземців, які відвідували півострів. Так, заслуговує на увагу розвідка П. Брицького й П. Бочана, присвячена аналізу описів українських земель німецькими, французькими, англійськими подорожниками [13]. Аналіз змісту автобіографій, листування, вражень польських вояжерів кінця XVIII — початку XX ст. здійснив С. Громенко, запропонувавши періодизацію відвідин півострова й типологізацію джерел [14].

Факти знищення культурних надбань, руйнування архітектурних пам'яток зафіксували чимало іноземців, котрі побували на Кримському півострові відразу після його захоплення Росією в 1783 р. або впродовж кількох десятиліть після того. Вибір подорожніх записок для аналізу здійснювався за кількома критеріями:

- культурна належність — авторами були як європейці, так і росіяни, що дозволяє порівнювати описи, створювані носіями різних світоглядних концепцій;
- популярність та охоплення читацької аудиторії — ще за життя авторів їхні твори перекладалися на інші мови, здебільшого німецьку, англійську, російську, та були доступними як російському, так і європейському читачеві;
- упередженість / неупередженість — до уваги взято твори європейців, в яких транслюються різні погляди на російську присутність у Криму та її вплив на життя місцевого населення, в тому числі проімперські / проросійські й виразно антиросійські.

Дії російських військ на теренах півострова яскраво описали європейські мандрівники, зокрема Ф. Дюбуа де Монпере, Е.Д. Кларк, Г.Д. Сеймур та ін. Так, останній зазначав: «Дві тисячі будинків і величний палац ханів спалені, а багата бібліотека, яку зібрав Селім Гірей та єзуїти, знищена вогнем. Така ж доля спіткала Ак-Мечеть¹, де знаходилися палаци калги-султана і принца» [15, с. 28]. Він також повідомляв, що в 1781 р. «орел царя замайорів на башті Судака, відтак для пам'яток генуезької колонії почалося те знищення, яке повсюди характеризує російські завоювання» [15, с. 226].

Англійський мандрівник Е.Д. Кларк відзначав пристрась росіян до руйнування: «Щоб описати, що таке Бахчисарай, було б необхідно передати ідеї, принаймні адекватні теперішньому вигляду його руїн — а це дуже важко». І продовжував: «Місто було поділене на кілька департаментів, з яких лише грецька колонія займала цілу велику долину. Її вони повністю знищили, не залишивши каменя на камені. Палац хана у центрі зберігся; але в нього була ще одна улюблена будівля, розташована у чудовій місцині під горою, на похилому боці долини.

¹ Саме такою назвою послуговувалися англійські автори. Автентична татарська — Акмес-джит, офіційна російська з 1784 р. — Симферополь.

Вони її геть зруйнували, та так, що тепер без провідника не можна навіть дізнатися, де вона стояла. Від міста зараз залишилося не більше третини» [16, с. 270].

Переконливим свідченням російських дій на Кримському півострові стали щоденники та подорожні записки європейців, котрі відвідали край наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст., зокрема Дж. Вебстера, Ф. Дюбуа де Монпере, Е.Д. Кларка, Р. Лаелла, Г.Д. Сеймура, Ч.Г. Скотта. Мандрівники, які не перебували на російській службі й не зазнавали впливу імперських ідеологем, чітко визначали причинно-наслідкові зв'язки між діями цивільних чиновників та армійських командирів і реаліями.

Е.Д. Кларк, ознайомлений із різноманітними подорожніми записками, зокрема своїх співвітчизників, був переконаний щодо необхідності говорити правду, щоб її знали принаймні у Британії [16, с. V]. Це була його реакція на спотворення історії регіону та зусилля Російської імперії щодо «лакування» власних непривабливих дій на території Кримського півострова.

Суб'єктивність спостережень подорожан значною мірою визначалася панівними в той час імперськими ідеологемами. Британські, французькі та інші європейські мандрівники зазвичай сприймали світ крізь призму колоніальних уявлень, що могло впливати на ставлення їх до російської політики у Криму. Однак, попри це, їхні записи залишаються цінним джерелом для дослідження практик колонізації, зокрема методів російщення, а також соціально-економічних трансформацій, які зазнавало кримськотатарське населення під новою владою.

Одним із ключових елементів узаконення російського панування на півострові стало створення образу «цивілізаторської місії». Імперія позиціонувала себе як «носійка прогресу», що дає просвіту, культуру, розвиток «відсталім» народам. Відповідно офіційне історієписання послуговувалося вибірковими джерелами (про нібито «дикість» і «нерозвиненість» кримських татар), щоб виправдати загарбання нових територій та подальшу їх асиміляцію.

Російська влада загалом не заперечувала проти подорожей у Крим, особливо іноземців. Значна кількість подорожан, відвідаючи край у першій половині XIX ст., у своїх працях ідеалізували реальність, не помічаючи руйнацій, підкреслювали позитивні зміни, такі, як розвиток економіки та відкриття античних пам'яток. Мандрівники-росіяни трансливали задоволення діями царату щодо «приєднання» Криму, а також милувалися природою півострова, старожитностями, висловлюючи, втім, украй негативне ставлення до місцевих татар. Так, колишній військовик, а згодом видавець і літератор М. Всеволожський писав: «Я в'їжджаю до Тавриди, або Криму, цього гнізда, з якого стільки століть хижі татари немов сарана влітали в межі Росії, палили села, міста наші, грабували, вбивали мирних жителів прикордонних губерній, вели дружин і дітей у полон. Мир був неможливий із ними [...] сусідство неприборканих розбійників не могла терпіти могутня держава, без сумніву, одне з найвеличніших діянь Катерини — завоювання і приєднання Кримського півострова до Росії» [17, с. 23—24].

Навіть автори ґрунтовних досліджень намагалися уникати оповідей про місцеві мусульманські пам'ятки через їх часткову чи повну руйнацію «завдяки»

діям російських урядовців і війська. Вдаючись до розлогих історичних описів й аналізу етимології татарських назв, вони вели мову про зруйновані християнські церкви, просуваючи ідею, що Крим нібито «споконвічно» був «православним». Формували у читача враження, що причинами занепаду античних пам'яток стали час та історія, насичена війнами й зіткненнями різних народів. Зазвичай указувалося на провину Османської імперії і Кримського ханства, які «нищили православний світ» [18].

Насилля на теренах Кримського півострова Російська імперія практикувала й надалі, коли вже зникла нагальна необхідність в упокоренні корінних народів, однак була потреба у «цементуванні» влади над ними. Кінцеву мету, яку визначив царат, сформулював, висловлюючи власні почуття, історик, письменник, археолог М. Сементовський: «В уяві моїй постало вірадне майбутнє, коли крик мулли повсюдно замінить звук християнських дзвонів, які, можливо, скоро повісять нові християни на вежах старовинних мечетей, і на місяці, який нині ще увінчує храми Аллаха, засяє блиск хреста» [19, с. 12—13].

Вочевидь, для створення уніфікованого не лише політичного, але й психологічного простору в першу чергу царату необхідно було знищити пам'ятки і старожитності як мусульманської, так й античної культур півострова. Фактично, це мало цілком окреслену, усвідомлену мету, а не було просто одиничним актом варварського руйнування. Після оволодіння росіянами Кримським півостровом у 1783 р. ці «місця пам'яті» продовжували відігравати значну роль для збереження ідентичності кримських татар. Тож для нової влади було важливим стерти їх, оскільки Крим мав стати асимільованою складовою частиною імперії, а не територією проживання самобутніх народів, котрі зберігають власну, відмінну від імперської, колективну пам'ять.

Про боротьбу російської адміністрації з античним минулим писав Е.Д. Кларк: «[...] залишки міста Херсонеса були настільки значними, що всі його брами стояли. Невдовзі їх знищили. І, продовжуючи своє улюблене заняття спустошувати, вони (росіяни — *Авт.*) зруйнували, зламали, закопали все, що могли знайти, що могло б служити для ілюстрації його колишньої історії» [16, с. 284]. Англійський мандрівник висловлював припущення, що така ж доля спіткала б і надбання будь-якої, навіть найвідомішої у світі цивілізації, якби тільки її підкорили росіяни: «Якщо Архіпелаг² підпаде під владу Росії, чудових залишків Стародавньої Греції не стане, Афіни будуть зруйновані, жоден камінь на нагадуватиме про місце, де стояло це місто» [16, с. 285].

Не найкраща доля в умовах російського панування на Кримському півострові спіткала мистецьку спадщину давніх греків. Все те, що зберігалось впродовж століть, а саме «барельєфи, написи чи архітектурні стовпи, було зламане і продане як будівельні матеріали для їхніх жалюгідних казарм. Через короткий час у Кафі не залишиться нічого, крім слідів запустіння від російських завойовників» [20, с. 260].

² Острови Грецького архіпелагу. У ході кількох російсько-турецьких воєн російські ескадри вели в тому районі успішні дії проти османського флоту.

Загальну ситуацію описував Дж. Вебстер: «Ми вечеряли у Султана³, який показав нам грубо виконаний рельєф скіфського кінного воїна [...] Його він знайшов за милю від Сімферополя. [...] Там є багато руїн великої давнини й інтересу, але їх росіяни не поважають, використовуючи рельєфи та каміння з написами для ремонту доріг. Султан, щоб переконати нас у цьому, показав частину дороги, сказавши: "От вони лежать". Чи можна помислити щось більш варварське?» [21, с. 94].

Зазнали втрат і пам'ятки генуезького походження. Ч.Г. Скотт зазначав, що на 1783 р., на момент, коли у Феодосії та Керчі з'явилися росіяни, «найкращі будівлі» тут ще збереглися в досить доброму стані, в «оточенні численних мечетей» багатолюдного міста. І саме Г. Потьомкін зі «своїми непереможними солдатами розпочав люте руйнування» [22, с. 211].

Перебуваючи у Феодосії, Ф. Дюбуа де Монпере писав: «Я не маю сил оповісти, що відчув, побачивши цю чудову споруду генуезців у такому спустошенні. Російський губернатор Феодосії Фаншав⁴ наказав зняти облицювання укріплень і ровів, щоб збудувати з нього ті жахливі казарми» [23, с. 81].

Схожі враження від російського «господарювання» мав і Г.Д. Сеймур: «Московські вандали збудували величезні казарми, які були абсолютно марними [...]. У цей день Солдая⁵, цілком викреслена зі списку міст і фортець, не має навіть охоронця, щоб стежити за мурами та чудовими баштами з гордими написами. Кожен рік відбуваються нові каліцтва й незабаром не залишиться жодної з мармурових табличок з елегантними арабесками, які прикрашають кожную башту та ворота, розповідаючи про їх походження й історію». Автор робив висновок, що від повного знищення генуезької старожитності врятує лише відсутність російської влади [15, с. 226].

У небуття пішов і палац калги-султана, розташований на берегах річки Салгир в околицях Сімферополя. За словами того ж Г.Д. Сеймура, споруда мала «незліченну кількість залів і коридорів, щедро орнаментованих деревиною. Чимало було й фонтанів. А сади славилися своєю красою. Тепер від колишньої слави не залишилося сліду» [15, с. 35].

Аналогічна доля спіткала значну кількість релігійних споруд, які складали спадок мусульманської культури. Їх руйнували поступово, проте наполегливо та невідворотно. Переселенці з внутрішніх регіонів Російської імперії розбирали їх і використовували як будівельний матеріал для спорудження власних жител [23, с. 85]. «Що я бачив в Ескі-Крими? Мій провідник показав мені п'ять старих мечетей у руїнах», — обурювався Ф. Дюбуа де Монпере [23, с. 90].

³ Так автор називає нащадка кримських ханів і російського дворянина Кати Гірея («Sultan Krim Gherri Katti»; в Росії знаний як Олександр Іванович Султан-Крим-Гірей; 1788—1846 рр.). Свого часу він служив у російській армії, прийняв християнство. Навчався у Британії, в Единбурзькому університеті. За підтримки імператора Олександра I займався місіонерством у Криму. Серед іншого глибоко цікавився археологією. Вважається першовідкривачем Неаполя Скіфського.

⁴ Генерал Андрій Семенович Фенш (Феньш, Феншоу; 1757—1828 рр.) був військовим губернатором Феодосії в 1803—1808 рр.

⁵ Генуезька назва м. Судак.

Е.Д. Кларк став свідком руйнування російськими військами ісламських культових споруд у Феодосії. Він описував, як «солдатам було дозволено повалити прекрасні мечеті та знести мінарети. Заради невеликої кількості свинцю, який вони таким чином змогли отримати. Така справжня природа російського захисту; такого роду альянс, який росіяни прагнуть утворити з кожною слабкою нацією [...]. Поки тривало плундрування, офіцери розважалися, спостерігаючи за цим лиходійством» [16, с. 258].

Знищення мечетей російська влада розглядала як один із методів підкорення місцевого населення та стирання слідів ісламської присутності в регіоні. Це підтверджує Е.Д. Кларк: «Високі та величні мінарети, чий верхівки додавали місту такої витонченості й гідності, щодня зрівнювали із землею. Боролися не з релігією як такою — метою була цілісність ідеологічного простору Російської імперії та ще, безперечно, свинцеві кулі для вояків. Я був у турецькій кав'ярні в Кафі, коли головний мінарет, одна зі стародавніх і характерних пам'яток краю, біля якого росіяни кілька днів працювали, монтуючи блоки та закріплюючи мотузки, завалився. Струс від його падіння відчувся в кожному будинку. Турки, що сиділи на дивані й курили, [...] при цьому кричущому акті безчестя зірвалися з місця, вивергаючи гіркі прокляття на ворогів свого пророка. Навіть присутні греки засвідчили свій гнів подібною клятбою. Один із них, обернувшись до мене і знизавши плечима, обурено мовив із виразом презирства на обличчі: "Скіфи!". Згодом виявилось, що це загальноприйнятий вираз, бо хоч греки сповідують ту ж релігію, що й росіяни, вони ненавидять останніх так само щиро, як турків чи татар» [16, с. 259].

Згодом англійський автор відзначав, що навіть «лагідний і привітний Паллас⁶, незважаючи на страх, в якому його тримав російський уряд, не міг мовчати про руйнування цих прекрасних будівель. Цікаво відзначити обережність, з якою він висловлював своє обурення, повідомляючи таким чином цей факт. "Коли я створив, — каже він, — перспективу, щоб це місто (Кафа) було намальоване з боку затоки, там було два мінарети, шістнадцять сажнів заввишки, зі змієподібними сходами, що вели на вершину, хоча обидві споруди відтоді зруйновані"» [16, с. 259].

Наруга над релігійними пам'ятками супроводжувалося репресіями проти мусульман. Е.Д. Кларк писав: «У мене є свідчення одного з їхніх командирів, якого я не смію назвати, котрий стверджував, що коли мулли, або татарські священники, піднімалися на мінарети опівдні [...], згідно зі своїм звичаєм, російські солдати розважалися, стріляючи в них із мушкетів. В одному з цих випадків священник був убитий» [16, с. 271].

Проте найбільш невинуватим, на думку іноземних авторів, стало руйнування водогонів і громадських фонтанів (деякі з них, за твердженнями Е.Д. Кларка, були пам'ятками «сивої давнини», прикрашеними барельєфами й написами). Аргументуючи свої дії військовими потребами, росіяни демонтували свинцеві труби. Водночас вони збивали мармур і великі кам'яні брили, які використовували для будівництва казарм, підривали водогони й канали. Усе це зумовлювалося не тільки

⁶ Російський учений-натураліст німецького походження.

й не стільки потребами в будівельних матеріалах, скільки руйнуванням традицій. Адже в ісламських країнах уважалося благочестям доглядати, оздоблювати громадські водоводи, які слугували не лише для побутових потреб, але й для релігійних обрядів (омивання правовірних перед заходом до мечеті). Е.Д. Кларк писав: «Шанування, з яким татари ставляться до своїх фонтанів, спонукає їх не шкодувати грошей, щоб збагатити їх найчистішою водою. Ці фонтани майже настільки ж необхідні для церемоній мечеті, як і для міста, оскільки кожен правовірний мусульманин мие голову, бороду, руки й ноги перед тим, як приступити до молитви» [16, с. 269].

Адміністративні чи релігійні пам'ятки, які не руйнували та не розкрадали, зазвичай ставали місцем для розваг і прогулянок, житлом для військовиків, господарськими спорудами. Російський мандрівник М. Бернов зазначав, що внутрішній двір ханського палацу в Бахчисарай «слугує зараз міською прогулянкою» [24, с. 95]. Зрештою цю пам'ятку перетворили на своєрідний «готель», де зупинялися як російські чиновники, так й іноземні подорожани. Часом в окремих приміщеннях квартирували військові підрозділи. Ч. Елліот був переконаний, що росіяни поступово, проте неухильно позбавлятимуть палац його орієнтального характеру [25, с. 297].

Чиновник і літератор П. Сумароков, описуючи одну з найвеличніших мечетей Феодосії (колишньої Кафи), яка за розмірами перевищувала Успенський собор у Москві, згадував: «Тепер у цій мечеті зберігаються полкові речі, дрова з пальмового дерева; на вході лежать старі мішки і птахи на мармурових цих колонах в'ють свої гнізда». Іншу мечеть було перетворено на «магазин» (склад) [26, с. 62—63].

Ще одним прикладом демонстративної перемоги, про який писали європейські та російські мандрівники, був грабунок, захоплення «трофеїв». На тлі нівелювання місцевої культури це дозволяло імперії згодом позиціонувати її досягнення як власні. Ч.Г. Скотт фіксував: «Античні старожитності Пантікапея тепер систематично шукають для поповнення музею Ермітажу в Петербурзі» [22, с. 204]. Навіть російський мандрівник М. Бернов визнавав факти такого грабунку. Оглядаючи ханський палац у Бахчисарай він нотував: «Чимало з колишньої розкоші, як кажуть, за часів Кримської війни було вкрадено своїми ж росіянами, дещо взято до Ермітажу, дещо перевезено до Алупки, словом доводиться багато чого відтворювати в уяві» [24, с. 96].

Грабунком супроводжувалося і плюндрування могил. Е.Д. Кларк зазначав: «Карасубазар не постраждав так сильно, як інші міста Криму з моменту його завоювання росіянами, але він демонструє багато руїн і пам'яток їхнього панування. З татарських кладовищ позбивали надгробки. Їх розбили або обтесали, щоб вони стали матеріалом для будівництва. Хоча у краї є прекрасний вапняк, який можна добути з каменоломень майже з такими ж невеликими зусиллями, як і руйнування надгробків» [16, с. 264].

Англійський мандрівник описував випадки вандалізму з боку росіян щодо пам'яток Херсонеса Таврійського. Так, одним із предметів, які вони вивезли з міста, «був прекрасний біломармуровий барельєф, що демонстрував скульптуру, рівну за досконалістю деяким із найбільш шанованих творів мистецтва». Згодом автор з'ясував, що той барельєф «закривав вхід до гробниці філософа на ім'я Теаген».

Пізніше Е.Д. Кларк потрапив усередину: «Мене провели до гробниці, з отвору якої вони вийняли цей мармур. Це був родовий склеп, висічений у скелі на зовнішній стороні мурів стародавнього міста Херсонес. Внутрі були заглиблення для тіл померлих. Коли склеп відкрили, солдати взяли кістки та порозкидали їх серед руїн» [16, с. 285].

Г.Д. Сеймур також звертав увагу на масштабні руйнування поховань в околицях Херсонеса: «Пряма дорога з Херсона до Інкермана проходить долиною повз це село. Більша частина античних пам'яток зникла ще до інженерів, котрі підірвали скелі зі склепами в них, щоб отримати м'який красивий будівельний камінь» [15, с. 139]. Мандрівник нотував: «У долині Інкермана склепів було не злічити, але зараз їх кількість швидко зменшується. В деяких місцях із природних причин скеля поступилася і знесла цілі поверхи склепів, із переходами та сходами. І лейтенант Круз, який мав контракт на камінь для громадських будівель у Севастополі, підірвав величезну їх кількість» [15, с. 141].

Ч.Г. Скотт свідчив: «Ми звернули на рівнину на східній околиці, де колись стояв Пантікапей: він виглядав як великий амфітеатр, укритий безліччю курганів. У долині й на довколишніх пагорбах однаково стояли сміливо ті кургани, пристанища смерті. Але тисячі гробниць, портали яких були закриті двадцять століть тому, тепер зяють перед нами ніби засурмила остання сурма й мертві встали. Тому що великий нищитель, який руйнує храми, трощить палаци та міста, злітає на тиху могилу й оскверняє нечистими руками навіть прах великих, учених і праведників. Кожен курган будь-якого розміру на цьому величезному кладовищі був відкритий, золото, дорогоцінності пограбовані, а прах героїв і законників розвіяно за вітром» [22, с. 203].

Станом на 1830-ті рр. висновки іноземців щодо результативності brutальних спроб Російської імперії легітимізувати свою присутність у регіоні збігалися. Шотландець Дж. Вебстер зазначав, що «татар підкорено, але спогади про їхній давній зв'язок із Портою та про релігійну ідентичність усе ще залишаються». Він висловлював побоювання щодо подальшої долі кримськотатарського народу, прогножуючи його асиміляцію. Такий песимістичний прогноз відображав поширену на той час думку про неминучість домінування російської культури, мови, а також ідеологем і форм суспільного життя [21, с. 89].

Одним із методів російщення Криму стало переоблаштування ісламських культових споруд під православні храми. Ф. Дюбуа де Монпере описував, як головна соборна мечеть у Феодосії Біюк-Джамі зазнала руйнувань під виглядом реконструкції (особливо після того, як зменшилася кількість мусульманського населення). Цей процес супроводжувався розкраданням цінностей і матеріалів («спочатку зняли свинцеве покриття даху, яке продали з вигодою невідомо для кого»). З часом виділені на роботи кошти скінчилися й кілька років вже не мечеть, але ще й не церква нагадувала руїну [23, с. 83]. Подібні випадки були характерні для багатьох міст Криму. Така політика спрямовувалася не лише на зміну релігійної картини регіону, але й на підриг культурної ідентичності кримських татар. Перетворення мечетей на церкви стало символічним актом доміну-

вання російської культури та підпорядкування місцевого населення. Цей процес можна розглядати як форму культурного геноциду.

Е.Д. Кларк у своїх подорожах по краю відзначав, що спроби російської адміністрації перейменувати Ак-Мечеть (власне Акмесджит) на Сімферополь не мали успіху. Місцеве населення продовжувало використовувати традиційну татарську назву. Мандрівник писав: «Із Карасубазара ми приїхали в місто Ак-Мечеть, резиденцію генерал-губернатора Криму. З тих пір, як півострів потрапив до їхніх рук, росіяни намагалися назвати його Сімферополем, але я ніколи не чув, щоб його тут називали якось по-іншому, ніж отриманим від татар ім'ям» [16, с. 265]. Подібні спостереження висловлював і Р. Лаєл, який уважав, що «Сімферополь дістав свою назву від греків, татари ж називали, і називають його Ак-Мечеть. Після завоювання Криму грецьку назву було відновлено, щоб стерти будь-які асоціації між Ак-Мечеттю й тубільцями. Спроба, яка досі не вдалася, та, можливо, ніколи не матиме успіху. Хоч і були знищені всі записи татар, вони з уст у вуста передають минулу історію, традиції своїм нащадкам» [27, с. 240]. Ці свідчення демонструють, що політика російщення наражалася на спротив місцевого населення, яке прагнуло зберегти власну культурну ідентичність. Незважаючи на офіційні перейменування та спроби нав'язати російську культуру, татари продовжували послуговуватися своїми назвами, практикувати звичаї і традиції.

Результати дій Російської імперії на кінець 1840-х рр. образно визначив Ч.Г. Скотт: «Сімферополь та його старша сестра Ак-Мечеть (Біла Мечеть) стоять разом, але не обнявшись; з усмішками на обличчі, але зі злобою у серці. Вони не є нащадками одного батька. Донька татарина скромна, непоказна, усамітнена. Молодша та зухвала російська дівка вкрита фарбою й мішурою, носить крадені прикраси. Її самооцінка завжди завищена, з безглуздим марнослаством демонструє вона ті зовнішні, вульгарні чари, які погано приховують гниль усередині» [22, с. 220]. Це порівняння відображало процес колонізації Криму, а образ «крадених прикрас» символізував культурну апропріацію, тобто агресивне запозичення та перетворення елементів чужої культури для власних потреб.

Татарськими за духом і значною мірою за архітектурою залишалися лише міста Карасубазар і Бахчисарай, де попри все ще зберігалися пам'ятки, які нагадували про колишню могутність кримських володарів [23, с. 116]. Дж. Вебстер зі здивуванням писав про Бахчисарайський палац: «Серед усіх варварств, які позначили завоювання Криму росіянами, дивно, що вони дозволили татарам збереження цієї єдиної пам'ятки їхньої давньої династії, адже поведінка росіян у Польщі була геть іншою й не вирізнялася повагою ані до почуттів, ані до полеглих ворогів» [21, с. 95]. Більшість іноземних авторів, фіксуючи на папері свої спостереження, намагались аналізувати, пояснювати дії царату. Зокрема Г.Д. Сеймур зазначав: «Бахчисарай був столицею татар під час [російської] окупації Криму та, як і Карасубазар, зберігає більшу частину свого східного характеру завдяки досі чинному указу Катерини II, за яким татарам дозволено залишити виняткові володіння цих двох міст» [15, с. 36].

* * *

Спираючись на аналіз наведених вище свідчень як європейських, так і російських мандрівників, можна дійти висновку, що впродовж першої половини XIX ст. росіяни провели серію насильницьких заходів, спрямованих на утвердження власного панування в регіоні. До них належали руйнація громадських будівель і релігійних споруд, знищення водогонів та фонтанів, плюндрування могил, пограбування античних пам'яток та ін. Імперія також намагалася ліквідувати й нематеріальну культурну спадщину народів Кримського півострова: мову, традиції, звичаї, обряди, народні художні промисли, ремесла.

Зазначені дії можна інтерпретувати не лише як засіб залякування місцевого населення, але як спробу підмінити культурну ідентичність підкорених народів власною. Очевидно, що порушення усталених традицій щодо законів і звичаїв ведення війни було не лише інструментом створення атмосфери страху та впокорення, а й також відображенням певної слабкості імперії, адже її власна історична спадщина часто поступалася надбанню підкорених народів. У такому контексті руйнування чужого культурного простору виглядало більш ефективним і швидким способом утвердження домінування. На відміну від імперій, які толерували культурно-релігійну інакшість «провінцій», для Російської наруга над спадщиною поневолених етносів стала невід'ємним інструментом ствердження власної присутності. Метою таких дій було стирання історичної пам'яті народів Криму, знищення надбань їхньої високої і традиційної культур.

Водночас російський царат усіляко намагався вписати регіон у власний простір, спотворюючи його історію та заповнюючи утворений вакуум імперськими міфами. Свідчення усвідомлених дій чиновників і військовиків містять подорожні записки як європейських (найперше британських), так і (частково) російських мандрівників.

Поряд із фізичним знищенням культурних цінностей Російська імперія активно впроваджувала механізми спотворення історичного наративу. Офіційні ініціативи з продукування вигідних владі подорожніх нотаток і «наукових» праць формували викривлену реальність, яка виправдовувала брутальність та вандалізм. Це стало інструментом утвердження російської культурної гегемонії, спробами переконати не лише європейців, а й власне населення в нібито законності, ба навіть закономірності захоплення нових територій. А свідоме, системне нищення культурної спадщини на цих територіях виступало складовою ширшої стратегії геноциду.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Best, G. *Humanity in Warfare*. New York. 1980.
2. Kastenberg, J.E. The Legal Regime for Protecting Cultural Property During Armed Conflict. *Air Force Law Review*. 1997. 42.
3. Hechter, M. *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536—1966*. Berkeley, 1975. 60-64.
4. Suny, R. *The Empire Strikes Out. A State of Nations. Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*. Ed. R.G. Suny and T. Martin. Oxford. 2001.

5. Neumann, I.B. *Uses of the Other: The East. European Identity Formation*. Minneapolis, 1999.
6. Lemkin, R. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation. Analysis of Government — Proposals for Redress*. Washington, D.C., 1944. 79-95.
7. Andriyevskiy, A.A. *Krym i krymskiye tatarы: Po povodu stoletiya so dnya prisoyedineniya Kryma*. Kiev, 1883 [in Russian].
[Андриевский А.А. Крым и крымские татары: По поводу столетия со дня присоединения Крыма. Киев, 1883].
8. Sharkov, V.V. *Po povodu stoletnego yubileyа prisoyedineniya Kryma. Istoriya Kryma do prisoyedineniya ego i sovremennoye sostoyaniye Kryma*. Simferopol, 1883 [in Russian].
[Шарков В.В. По поводу столетнего юбилея присоединения Крыма. История Крыма до присоединения его и современное состояние Крыма. Симферополь, 1883].
9. Nikolskiy, P.A. *Krym. Ot Krymskogo khanstva do nashikh dneу*. Simferopol, 1929 [in Russian].
[Никольский П.А. Крым. От Крымского ханства до наших дней. Симферополь, 1929].
10. Bakhrushin, S.V. *Osnovnyye momenty istorii Krymskogo khanstva. Istoriya v shkole*. 1936. 3: 29-61 [in Russian].
[Бахрушин С.В. Основные моменты истории Крымского ханства. *История в школе*. 1936. № 3. С. 29—61].
11. Lapitskaya, S. *Zavoyevaniye i kolonizatsiya Kryma tsarizmom. Istoricheskiy zhurnal*. 1937. 7: 41-53 [in Russian].
[Лапицкая С. Завоевание и колонизация Крыма царизмом. *Исторический журнал*. 1937. № 7. С. 41—53].
12. Vozgrin, V.Ye. *Istoricheskiye sudby krymskikh tatar*. Moscow, 1992 [in Russian].
[Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. Москва, 1992].
13. Brytskyi, P.P. & Bochan, P.O. *Nimtsi, frantsuzy i anhliitsi pro Ukrainu ta ukrainskyi narod u XVII—XIX st. Chernivtsi*, 2011 [in Ukrainian].
[Брицький П.П., Бочан П.О. Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII—XIX ст. Чернівці. 2011].
14. Gromenko, S.V. *Stepy, morze i góry: Polskie puteshestvenniki kontsa XVIII — nachala XX v. o Kryme*. Simferopol, 2011 [in Russian].
[Громенко С.В. Степу, море і гóry: Польские путешественники конца XVIII — начала XX в. о Крыме. Симферополь, 2011].
15. Seymour, H.D. *Russia on the Black Sea and Sea of Azof: Being a Narrative of Travels in the Crimea and Bordering Provinces; with notices of the naval, military, and commercial resources of those countries*. London, 1855.
16. Clarke, E.D. *Travels in Russia, Tartary, and Turkey*. Aberdeen, 1898.
17. Vsevolozhskiy, N.S. *Puteshestviye chrez Yuzhnuyu Rossiю, Krym i Odessu, v Konstantinopol, Maluyu Aziю, Severnuyu Afriku, Maltu, Sitsiliю, Italiю, Yuzhnuyu Frantsiю i Parizh, v 1836 i 1837 gg*. Moscow 1839. 1 [in Russian].
[Всеволожский Н.С. Путешествие чрез Южную Россию, Крым и Одессу, в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж, в 1836 и 1837 гг. Т. 1. Москва, 1839].
18. Keppen, P. *O drevnostyakh Yuzhnogo berega Kryma i gor Tavricheskikh*. Saint Petersburg, 1837 [in Russian].
[Кеппен П. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. Санкт-Петербург, 1837].
19. Sementovskiy, N.M. *Puteshestvennik (Yuzhnyy bereg Kryma)*. Saint Petersburg, 1847 [in Russian].
[Сементовский Н.М. Путешественник (Южный берег Крыма). Санкт-Петербург, 1847].

20. Puteshestviye v Krym i Konstantinopol v 1786 godu miladi Kraven. Moscow, 1795 [in Russian].
[Путешествие в Крым и Константинополь в 1786 году милади Кравен. Пер. с фр. Москва, 1795].
21. Webster, J. Travels through the Crimea, Turkey, and Egypt: Performed during the Years 1825—1828. Vol. 1. London, 1830.
22. Scott, Ch.H. The Baltic, the Black Sea, and the Crimea: Comprising Travels in Russia, a Voyage Down the Volga to Astrachan, and a Tour Through Crim Tartary. London, 1854.
23. Dyubua de Monpere, F. Puteshestvie po Kavkazu, k cherkesam i abkhazam, v Gruziyu, Armeniyu i v Krym. Vol. 5-6. Paris, 1843. Simferopol, 2009 [in Russian].
[Дюбуа де Монпере Ф. Путешествие по Кавказу, к черкесам и абхазам, в Грузию, Армению и в Крым. Т. 5-6. Париж, 1843. Пер. с фр., предисл. и прим. Т.М. Фадеевой. Симферополь, 2009].
24. Bernov, M.A. Iz Odessy peshkom po Krymu: Pisma russkogo peshekhoda. Saint Petersburg, 1896 [in Russian].
[Бернов М.А. Из Одессы пешком по Крыму: Письма русского пешехода. Санкт-Петербург, 1896].
25. Elliott, C.B. Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia, and Turkey. Vol. 1. London, 1838.
26. Sumarokov, P.I. Puteshestvie po vsemu Krymu i Bessarabii v 1799 g. s istoricheskim i topograficheskim opisaniem vsekh tekhn mest. Moscow, 1800 [in Russian].
[Сумароков П.И. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 г. с историческим и топографическим описанием всех тех мест. Москва, 1800].
27. Lyall, R. Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus and Georgia. Vol. 1. London, 1825.

Надійшла / Received 27.03.2025

Anna HEDO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of History of Ukraine,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)
a.hedo@kubg.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-4151-0747>

Oleh IVANIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at the Department of History of Ukraine,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)
o.ivaniuk@kubg.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-6750-5423>

CULTUROCID IN THE CONTEXT OF RUSSIAN COLONIZATION OF CRIMEA: TESTIMONIES OF TRAVELERS IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

The aim is to reconstruct the actions of the Russian Empire aimed at the destruction of ancient and Muslim cultural monuments as a means of legitimizing its presence in annexed Crimea, based on the interpretation of travelogue authors. **Methodology.** The research analyzes the Russian imperial policy towards colonized territories, particularly the Crimean Tatars, through the lens of the conceptual frameworks of M. Hechter and R. Suny. Special attention is given to

the phenomenon of cultural genocide, examined within the framework of R. Lemkin's concept. The analysis of European travellers' accounts reveals the systematic nature of the destruction of Crimea's cultural heritage by the Russian Empire. The destruction of mosques, aqueducts, and other historical sites is considered part of a broader strategy of subjugation and Russification of the region. **Scientific novelty.** This study contributes to the understanding of the scale and methods of cultural colonization in Crimea, using the destruction of Crimean Tatar cultural heritage as a case study. **Findings.** Based on an analysis of travelogues by travellers of the first half of the 19th century it has been established that Russian authorities implemented a series of violent measures aimed at asserting their dominance in the region. These measures included the destruction of public buildings and religious structures, the demolition of aqueducts and fountains, the desecration of graves, and the looting of ancient monuments. The deliberate destruction of cultural heritage sought to erase the historical memory of Crimea's peoples and disrupt their cultural continuity. Given the scale and nature of these actions, the authors argue that they can be classified as exhibiting genocidal intent or even constituting genocide itself. The Tsarist regime sought to integrate the region into its construct of the Russian space, distorting history and filling the imperial void with its own myths and ideological constructs.

Keywords: *travel notes, Crimean Peninsula, travellers, Russian Empire, antiquities, destruction of historical heritage.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.137>
УДК 93(477)+929

Віталій ЯРЕМЧУК

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії ім. проф. М.П. Ковальського,
Національний університет «Острозька академія» (Острог, Україна)
vitaliiaremchuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2493-7271>

ПОЛЬЩА / ПОЛЯКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ: ОБРАЗИ УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО ІСТОРІЄПИСАННЯ*

Мета — показати зміст та сутність образів Польщі / поляків в українській минувшині, які були концептуалізовані в українському радянському історієписанні. **Методологія** базується на методах інтелектуальної історії, історіографічного аналізу, історіографічного синтезу. **Наукова новизна.** Вперше системно висвітлено питання про співвідношення політичних, ідеологічних й інтелектуальних чинників у трактуваннях українськими радянськими істориками ролі польського фактора в історії України. **Основні результати.** Інтерпретація історичної ролі Польщі / поляків у минулому українського народу визначалась незмінним із 1930-х рр. спрямуванням кремлівської національної політики на звеличчування Росії / росіян як рятівників та захисників українців від зловорожих сусідів. Польща й поляки виглядали ідеальним ворогом — зручним і зрозумілим. Саме політична кон'юнктура змушувала або збільшувати антипольську риторику (зокрема для виправдання радянських анексій 1939—1945 рр.), або ж притримувати її (як-от після створення ПНР). Трактування польського чинника в історії України в українському радянському історієписанні змінювалося: від образу «слабкого ворога» (1920-ті — початок 1930-х рр.) до образу «запеклого ворога» (середина 1930-х — початок 1940-х рр.), а згодом — «запеклого друга» (середина 1940-х — 1980-ті рр.). Роль інтелектуальних й ідеологічних впливів у цьому процесі — наукового осмислення реальної історії українсько-польських відносин, спадщини української національної та радянської «марксистської» історіографії 1920 — початку 1930-х рр. — уявляється менш вагомим.

* Публікацію підготовлено в рамках стипендіальної програми Центру діалогу ім. Юліуша Мєрошевського.

Цитування: Яремчук В. Польща / поляки в українській історії: образи українського радянського історієписання. *Український історичний журнал*. 2025. № 3 (582). С. 137—161. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.137>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 3 (582)

Ключові слова: історіографічний образ, українська історія, Польща / поляки, українсько-польські взаємини, українське радянське історієписання, українські радянські історики.

Історичні образи народів, їхніх держав, які постають зі сторінок шкільної та навіть академічної історії, формуються під впливом не лише наукового вивчення, а й політичної кон'юнктури, ідейної спрямованості авторів. Образи польського народу та його держав в українському сприйнятті (як й українського — в польському) рясно забарвлені негативними уявленнями, міфами, стереотипами, якими сповнена соціальна пам'ять обох сусідніх народів. Вони виявлялись і продовжують виявлятися в науковій літературі, історичній белетристиці, кіномистецтві тощо. Безсумнівно, що побутування негативного ставлення до історичного сусіда в українському та польському сприйнятті було й залишається передусім наслідком реальних історичних подій, наприклад практик соціальних і колоніальних утисків українців із боку польських держав та суспільно-політичних рухів минулого. Проте не менш важливий вплив чинників конструктивістського порядку: однією з головних причин перманентної українсько-польської «історичної» конфронтації слушно вважається стан історієписання у трикутнику Росія — Польща — Україна, яке, за окремими винятками, лише розпалювало вогонь непорозумінь і ненависті. Приміром, тенденційний образ поляків в імперії Романових значною мірою підживлювався полонофобською російськоімперською суспільною думкою й історіографією як її фактичним складником. Водночас на засадах непримиренної та не завжди обґрунтованої критики «історичної Польщі» писали свої дослідницькі тексти і класики української історіографії XIX — першої третини XX ст., зокрема М. Максимович, М. Костомаров, М. Грушевський. Не безсторонніми (або навіть неприховано упередженими) у зображенні історії українського народу були й чимало представників польської національної історіографії минулого. Зазначеним проблемам присвячено низку досліджень, але фактично неосмисленим залишається специфічне трактування українським історієписанням радянської доби (в академічному та дидактичному сегментах) місця й ролі Польщі / поляків в історії України. На сьогодні маємо лише кілька принагідних спостережень на цю тему Н. Яковенко [1, с. 347—359], а також дослідження в дотичних площинах (радянська політика пам'яті, українське радянське історичне письменство, історичне кіно). В нашій статті прагнемо заповнити цю прогалину.

Отже метою буде висвітлення змісту й сутності концептуалізованих в українському радянському історієписанні образів Польщі / поляків в українській минувшині. Така дослідницька стратегія вимагає пояснень щодо методів і прийомів її досягнення. Базовою методологічною рамкою статті слугує інтелектуальна історія. В нашому розумінні має йтися про екстерналістську модель цього напрямку сучасної світової історіографії. Історичну думку й історичну науку розглядаємо як важливі складники інтелектуальної історії, котрі варто вивчати під кутом зору її дослідницького інструментарію. Головними ж компонентами дослідження текстів українських радянських істориків убачаємо засоби конкретного історіографічного аналізу й методи історіографічного синтезу [2, с. 31—35].

Під українським радянським історієписанням розуміємо процес творення знань з історії у вигляді різножанрової літератури (наукові, навчально-наукові, науково-популярні тексти), що здійснювався українськими радянськими істориками впродовж 1920—1980-х рр.¹ Українськими радянськими істориками вважаємо тих представників фаху, які сповідували радянську офіційну історичну позицію, безвідносно до того, наскільки самостійно й добровільно вони це робили. Йдеться про період, на початковій фазі котрого зроблено перші кроки на шляху підпорядкування історичної науки та освіти більшовицькій владі (1920-ті рр.), натомість на наступних (починаючи з 1930-х рр. і закінчуючи 1987—1988 рр.) режим тотально контролював простір української історичної науки й освіти, і лише влада, а не історики, визначала концептуальні межі академічних текстів та шкільної історії в УРСР. Певна річ, що переважну більшість реномованих українських істориків періоду «червоного ренесансу» 1920-х рр. вважати українськими радянськими немає підстав (попри те, що чимало з них, як закидав Д. Багалієві його опонент провідний представник тогочасної офіційної історіографії в Україні М. Яворський, «хотіли стати марксистами, але так і не стали»). Зрозуміло також, що історики наступних етапів та поколінь, попри жорстку залежність від політичного замовлення й вимушену самоцензуру, сталінські «чистки», хвилі післясталінських утисків, не були однаковими, різнилися дослідницькою культурою та ідеологічними профілями. Проте незаперечним для автора є й те, що за наявності певних, подекуди досить промовистих, відхилень від «генеральної лінії» в періоди послаблень політичного тиску, у цілому, починаючи з середини 1930-х рр., українські радянські історики продукували виразно монолітну в концептуальному сенсі історіографію, яка базувалася на прозорих указівках і спущених «згори» директивах (хоча, з іншого боку, відомо, що вищі партійні функціонери, насамперед «історик № 1» Й. Сталін, часто не зовсім чітко й системно формулювали свої «цінні ідеї»). Під пильним контролем влади наприкінці 1930 — на початку 1950-х рр. група провідних російських і меншою мірою українських істориків розробила основні концепти щодо українського минулого, відбулась їх академічна та політична легітимізація. Надалі стандартна «радянська схема української історії» / «республіканська» версія «історії СРСР» проіснувала без серйозних змін / відхилень до кінця 1980-х рр., попри те, що в 1950—1980-х рр. було опубліковано тисячі академічних і сотні дидактичних

¹ Принагідно зауважимо, що розглядаємо поняття «українська радянська історіографія» як близьке, але не тотожне з «українським радянським історієписанням». По-перше, воно позначає радше стан історичної науки радянської України, а не процес продукування її професійними істориками історичних знань, тобто статичу, а не динаміку. По-друге, окреслює той найбільш тривалий етап історії історичної науки в радянській Україні, якому була притаманна всеосяжна й беззастережна залежність усіх її сегментів (історики, інституції, видання, наукова комунікація тощо) від комуністичного режиму (тому, на нашу думку, нижньою межею її існування варто вважати не 1920-ті, а 1930-ті рр.). По-третє, містить суто академічний складник і не поширюється на шкільне історієписання та історичну освіту загалом.

текстів з історії України. Щойно окреслені ідеї загалом добре відомі, та, як видається, переконливо обґрунтовані [3; 4, с. 135—197; 5; 6, с. 462—477].

Зазначене зумовлює й підхід до вибору текстів, які будуть проаналізовані під кутом зору відображення в них проблематики польського чинника в українській історії. У цій студії не ставимо й не можемо (хоча б з огляду на її статейний формат) ставити завдання проаналізувати та узагальнити зміст усіх досліджень, що вийшли з-під пера українських радянських істориків із зазначеної проблеми. На нашу думку, важливо зосередитися на репрезентативних текстах. Для періоду 1920 — початку 1950-х рр. такими вважаємо праці офіційних радянських істориків, які належали до такого умовного розряду через свій порівняно вагомий вплив на історієписання, який здобули завдяки високим адміністративним посадам і / або науковому реноме (звісно, у специфічних категоріях радянської гуманітаристики). Саме вони в той час були ексклюзивними виразниками офіційної історичної позиції з будь-яких питань, у тому числі й щодо історії українсько-польських взаємин. І для того, щоб простежити процес формулювання цієї позиції, необхідно звернутися саме до їхніх студій, після оприлюднення яких офіційні концепти транслювались істориками та освітянами «нижчих рангів».

Якщо правильною є стверджена вище теза про завершення концептуального усталення радянської схеми української історії до початку 1950-х рр. та її подальше «пролонгування», природно припустити, що така ж концептуальна незмінність була притаманною інтерпретації польського фактора в українському минулому. Так воно насправді й було. Як продемонстровано далі на прикладі конкретних праць, усі тексти 1950—1980-х рр., незалежно від жанру та авторства, концептуально одноманітні. Всі вони повторювали й тиражували концепти, сформульовані в попередній період, приблизно однаково / тотожно зображували обрану для нашого дослідження проблему, а різнилися лише тематикою та фактологією. Зазначене зумовлює відповідний (і не науковий, як на перший погляд) підхід до вибору академічних та навчальних видань для аналізу того, про що писали в розрізі українсько-польських взаємин українські радянські історики періоду 1950—1980-х рр. Він полягає у принциповій довільності такого вибору. Отже будь-які тексти української радянської історіографії зазначеного часу (щонайменше, під указаним кутом зору) можна розглядати водночас і як «репрезентативні».

Варто також підкреслити, що у статті майже не фігурує українська радянська історична полоністика, адже цей тематичний напрям (?) української історичної науки був сфокусований на історії польського етносу та його держав, а основна його увага прикута до історії «народної Польщі»². Властиво «українські»

² Показово, що в найбільш вичерпній (із погляду бібліографії) й фактично підсумковій (опублікована за кілька місяців до проголошення незалежності України) історіографічній публікації про висвітлення в «українській радянській історіографії» проблеми українсько-польських історичних зв'язків «доби феодалізму» (тобто, за радянською періодизацією — від Київської Русі до середини XIX ст.) потреба аналізу української радянської історичної полоністики в контексті таких історичних взаємин не зауважується [7].

сюжети у працях «чистих» чи умовних полоністів були принагідними, а коли ж вони розглядалися, то повторювали ті самі усталені концепти.

Необхідно навести кілька пояснень щодо предметного спрямування статті. В ній ітиметься про найбільш значущі ідеї та концепції, які продукували історики радянської України, тобто такі репрезентації українсько-польських історичних взаємин, що повторювались із тексту в текст, а також переносилися з однієї історичної епохи (в історії українсько-польських відносин) на інші. Саме для маркування цих базових концептів застосовуватимемо поняття «історіографічний образ». Оскільки для українських (і для неукраїнських) радянських істориків це було насамперед про показ негативної ролі польських держав та «польських» еліт в історії українського народу, то й у фокусі їхньої дослідницької оптики перебували українсько-польські антагонізми періодів середньовіччя, Польсько-Литовської держави нового часу та міжвоєнної Польщі. В українському радянському історієписанні висвітлювались й інші етапи, коли польський чинник, на розсуд тогочасних учених, або ж діяв не настільки негативно, був менш помітним, або ж навпаки — вписувався у протилежний за сутністю концепт «дружби / співробітництва поміж трудящими / прогресивними діячами» обох народів. Проте вони не були пріоритетними. У цьому сенсі йшлося передусім про переплетену польсько-українську історію імперського періоду³. Звісно, що не могло бути й мови про якесь інше, ніж компліментарне, зображення польсько-українських взаємин періоду після 1945 р.

Архітектоніка статті підпорядкована задуму автора показати нелінійну динаміку процесу складання історіографічних образів Польщі / поляків як дієвців української історії, розглянути діахронний і синхронний його (процесу) виміри. Така побудова дослідницького матеріалу, на нашу думку, дозволить представити перебіг формування українського радянського наративу про польський чинник в українській історії, а також повноцінно відтворити політичний, ідеологічний, інтелектуальний його контексти. Ключове положення, яке хочемо довести, полягає в тому, що свого роду генеральним історіографічним образом українського радянського історієписання стосовно ролі Польщі й поляків в історії України був лейтмотив «зловмисної» країни, яка провадила агресивну та асиміляційну політику щодо свого східного сусіда, й не менш «лихої» її соціальної верхівки (а подекуди всього польського етносу), яка чинила шкоду і приносила страждання українському народові. Водночас гострота та пафос цієї «академічної» ворожості на різних етапах українського радянського історієписання були різними. Для того, щоб продемонструвати й посилити цю наскрізну тезу, автор уважав за слушне застосовувати метафоричні конструкції — звичні для ремесла істориків риторичні прийоми, покликані спонукати читача як до кращого розуміння логіки та висновків їх текстів, так і до емоційного, а не тільки раціонального їх сприйняття.

³ Проблеми, які сучасний історик уважав би вкрай актуальними — польська меншина в Україні й українсько-польські відносини періоду Української революції 1917—1921 рр., Волинська трагедія 1943—1944 рр. — не розглядалися зовсім, натомість використовувалася типова для радянської історіографії «фігура замовчування».

«Слабкий ворог»

Як уже зазначалось, українська історіографія в УСРР 1920-х рр. ще не була цілком радянською, тобто всуціль одержавленою та уніфікованою. В умовах відносно слабого контролю більшовицького режиму над істориками лише їх переважно інтелектуально вторинна частина орієнтувалася на офіційні вимоги до історієписання. М. Грушевський, найавторитетніший навіть для своїх «марксистських» критиків український гуманітарій того часу, на сторінках численних праць описував політику Польського королівства та Речі Посполитої щодо України та робив украй невтішні висновки, фактично розглядаючи Польшу / поляків як головного історичного ворога українців [8; 9, с. 272—274].

Серед візаві М. Грушевського з боку українських радянських істориків не було близького до його рівня, як не було серед них і тих, хто наважився б заперечити його негативне бачення польського чинника в українському минулому у суто дослідницьких текстах. Проте тогочасна українська провладна історіографія вже в 1920-х рр. фактично монополізувала в УСРР інший сектор історієписання — шкільну історію. Для історичної дидактики (у загальноосвітній і вищій школах) у 1920 — на початку 1930-х рр. була властивою відсутність системної історичної освіти (історичні знання фрагментарно подавались у курсах суспільствознавчого циклу). Освітньому процесу в радянській Україні того часу були притаманні й певні елементи свободи, що виявлялась у відсутності стабільної директивної бази підручників. Найчастіше для потреб історичної освіти в різних її тогочасних формах (загальноосвітня та вища школа, курси українознавства, партійна освіта) в УСРР використовувалися видані в РСФРР або перекладені українською мовою підручники тодішнього «диктатора радянської історіографії» (вислів Б. Крупницького) М. Покровського й «українського Покровського» — М. Яворського [10, с. 52, 56, 80].

М. Покровський та М. Яворський обстоювали «академічний» марксизм — на відміну від пізнішої радянської «традиції» називати «марксизмом» актуальну партійну інтерпретацію минулого. Як у працях російського фахівця, так і в текстах його українського пропонента об'єктом нищівної критики була кріпацька система, самодержавний лад, а особливо — загарбницька політика Російської імперії. Проте М. Покровський фактично не зауважував окремої української історії. Через цей рудимент російського великодержавництва його наважився критикувати М. Яворський — і відтоді почався занепад його карколомної кар'єри. Український історик дотримувався тези про національну історію України, хоча й акцентував її тісну інтегрованість у минувшину сусідніх держав і народів, та вважав боротьбу за національне визволення одним з її лейтмотивів.

У розтиражованому в УСРР 1920-х рр. підручнику М. Покровського бачимо дуже мало інформації про Польське королівство й Річ Посполиту. Зазначено лише про утвердження в ті часи торговельного капіталу (перебільшення ролі якого в історії Росії, як відомо, властиве історичним поглядам М. Покровського), що був, мовляв, зацікавленим у посиленні селянської експлуатації, визиску україн-

ських міщан та козацтва в інтересах багатого купецтва, яке вивозило зерно в Європу. Запровадження церковної унії 1596 р. також подавалось як спроба «польського уряду» зламати церковну організацію українців, яка протидіяла інтересам того ж таки торговельного капіталу. Це призвело до об'єднання різних груп українського суспільства (яке автор уважав тоді більш розвиненим, ніж московське) у протидію «польському уряду» (історик його трактував як більш ефективний, ніж відсталий московський) і повстання на чолі «з одним із представників вищої заможної верстви козацтва Богданом Хмільницьким». «Козацьке повстання [...] блискуче перемогло польсько-литовське урядове військо», а Московська держава «надзвичайно спритно використала» ослаблення повстанців і взяла їх «під свою опіку» [11, с. 61—62]. Розповідь російського історика про утиски українців у Речі Посполитій та про виступ Б. Хмельницького виглядає лаконічною й позбавленою будь-яких «національних» інвектив. Водночас значно більше інформації подано, наприклад, про обидва польські повстання XIX ст., яка демонструє явне захоплення автором діями повстанців і співчутливе ставлення до становища їх в імперії. На думку М. Покровського, «в Польщі обурення гнітом самодержавства підживлялось усією силою національної зненависти пригніченого народу до чужоземного гнобительського уряду. Польща, як каторжник, мимоволі поділяла всю долю Росії аж до імперіалістичної війни 1914 року, коли вона перетерпіла більше за всіх» [11, с. 121, 123—124].

У підручниках М. Яворський дотримувався аналогічної до текстів М. Покровського схеми соціально-економічного розвитку з відзначенням ролі торговельного капіталу, але на українському матеріалі [12, с. 42—57; 13, с. 37—58]. Тут зауважимо більш розлогу й конкретну характеристику «шляхетських порядків» / «шляхетської сваволі» часів Польського королівства та Речі Посполитої. Властивим М. Яворському було наголошування класової природи мотивації різних суспільних прошарків у тих чи інших політичних процесах, і відсутність акцентування на насильницькому й іноземному походженні «шляхетського ладу» (хоча декілька разів він і називає його «польським»). Зокрема він уважав, що «українська шляхта заводила (тобто робила це добровільно — В. Я.) нові порядки на Україні, польщилася, приймала польську культуру, латинську віру» [12, с. 44]. Цілком із класових позицій пояснено укладання Берестейської церковної унії: «Знатні попи готові були себе й чорту запродати [...], щоб тільки [...] безпечно панувати на своїх великих маєтках» [12, с. 46; 13, с. 47]. Характерним було й підкреслення більшої суворості московської «неволі», ніж суспільного ладу Речі Посполитої [12, с. 57; 13, с. 58]. Головну причину «великої козацької революції 1648—1654 років» М. Яворський бачив у тому, що «грошове господарство (агентами якого вважав більшість соціальних груп тогочасної України, насамперед верхівку козацтва — В. Я.) не могло надовго погодитися зі шляхетськими порядками» [12, с. 54; 13, с. 54—55].

Увага М. Яворського сконцентрована й на «гайдамаччині» [12, с. 65—68; 13, с. 82—102], під якою він розумів тривалий суспільний спротив «відновленню на Правобережжі дореволюційного шляхетського господарювання й старих

класових відносин», наголошуючи при тому, що «класові відносини надто загострювала тепер і релігійна ненависть між католицькою шляхтою і православним селянством» [13, с. 86]. До «гайдамаччини» зараховував «Паліївщину», діяльність опришків, левенців, та зрештою — власне гайдамаків, і бачив її широко — як «повстанську невгамовану стихію народніх мас, що руйнувала тепер молоді основи нового закономірного шляхетчини» [13, с. 94]. Історик симпатизував польській «велетенській повстанській завірюсі» 1830—1831 рр. та «польській революції» 1863—1864 рр. Водночас жалкував про непідтримку українськими силами польського повстанського руху, вбачаючи у цьому як вину повстанців (зокрема прихильність консервативного табору до «ідеї великодержавної Польщі», нічим, як він уважав, не кращої від «великодержавних міркувань московських націоналістів»), так і «політичні маневри самодержавства», спрямовані на розкол польського й українського національних рухів [13, с. 126, 162—163].

З антиросійських / антиімперських і класових позицій написано навчальний посібник з «основ українознавства» за редакцією А. Річицького (псевдонім партійного діяча й публіциста А. Пісоцького). Як зазначено в передмові до книжки, вона призначалася найширшій аудиторії та була «першою спробою універсального підручника з революційного українознавства», подаючи відомості також і з української історії [14, с. 4]. Польсько-литовська доба тут витлумачена цілком відповідно до поглядів М. Яворського, а його праці рекомендовані у списках літератури до окремих параграфів [14, с. 25—42]. Наголошена колоніальна природа політики російського царату щодо України, насамперед в економічній сфері [14, с. 25—26]. Проте, на відміну від інших навчальних текстів, виклад в яких зазвичай обмежувався подіями 1917—1920 рр., у цій праці чимало місця присвячено аналізу перебування Західної України у складі «фашистської Польщі». Гостро, зокрема, критиковано її політику щодо українського населення, якій протиставлено «правильну» національну політику більшовиків [14, с. 322—325].

На засадах ідей М. Покровського та М. Яворського побудовано й виклад у підручнику Д. Похилевича для «шкіл соцвиху» (цей термін до початку 1930-х рр. в УСРР застосовувався до всіх типів загальноосвітньої школи як узагальнений). Автор твердив, що завдяки забезпеченню зв'язків із Західною Європою «об'єднання (України — В. Я.) з Литвою і Польщею (у XIV ст. — В. Я.) дуже сприяло дальшому торговельному і ремісничому розвитку» [15, с. 43]. Водночас зауважував, що «цей великий торг з чужими землями [...] особливо тяжко [...] вплинув на долю селян» і призвів до усталення фільваркового господарства та посилення політичних позицій шляхти [15, с. 43—49]. Після Люблінської унії «на поміч українському шляхтичеві прийшов польський зі своїм досвідом і звичками», а «українські шляхтичі [...] переймали (від польських — В. Я.), як від культурніших і сильніших, мову, віру й особливо порядки. Стежкою української шляхти пішло й вище православне духівництво, яке фактично теж було феодалами, тільки в рясі [...]. З цих міркувань духівництво визнало зверхність католицької церкви» [15, с. 47—48]. Характеризуючи гайдамацький рух, автор стверджував, що «причини гайдамаччини — не національні та не релігійні, а суто класові» [15, с. 78].

Як виглядає з аналізу репрезентативних навчальних текстів з історії 1920 — початку 1930-х рр., вони написані в річищі «марксистського» наративу у версіях його провідного «радянського» речника М. Покровського й «українського радянського» — М. Яворського. Тобто в тогочасній шкільній історії в УСРР важко побачити якусь антипольську тенденцію, навіть справжні українсько-польські суперечності протонаціонального / національного характеру приглушені на користь класового моменту. Це варто тлумачити як вияв офіційного антиімперського дискурсу, який відображав лицемірну національну політику тодішнього керівництва ВКП(б) та переважно щирі — національно орієнтованих високопосадовців й інтелектуалів радянської України.

Гостре засудження тогочасної Польщі як «фашистської» держави не суперечило зазначеній ідеологічній тенденції, адже не мало ретроспективного складника. Воно поширювалося лише на «польську буржуазію й поміщиків» та їхній «фашистський уряд». Сусідня держава розглядалася тоді більшовиками як суто злободенна, а не історична проблема. Йшлося про те, що вона таки перемогла їх у 1919—1920 рр. й вирвала із кремлівської орбіти західноукраїнські й західнобілоруські землі. Вона ж твердо стояла на заваді тодішнім намірам «експорту революції» [16, с. 502, 507]. Таврування «буржуазно-поміщицької» Польщі було пов'язане також із реалізацією «принципу П'ємонт» [17, с. 25—26] як одного з рушіїв офіційної українізації. Останній породжував бажання «продати» західним українцям украй негативний образ «буржуазно-поміщицької» Польщі з тим, щоб підготувати ґрунт для майбутнього «возз'єднання». Тож дискредитація тогочасної польської держави була по суті питанням реалізації патріотичних / соборницьких устремлінь українських націонал-комуністів та імперських / експансіоністських — Кремля.

«Запеклий ворог»

Уже з початку 1930-х рр. у ставленні керманців СРСР до історії як минулого, наукової та навчальної дисципліни відбулися фундаментальні зміни. Через «відкриття» Кремлем інструментальних можливостей історичних знань, які раніше не усвідомлювались, історію повернуто у загальноосвітню школу (з 1931 р.), відновлено історичні факультети вишів (із 1934 р.), до 1941 р. підготовлено цикл базових підручників, сформовано чітку систему навчальних предметів історичного спрямування, започатковано активну політику пам'яті. Але ще більш значущим (і для багатьох сучасників смертельним) був тодішній ідеологічний зворот: над історією як науковою та навчальною дисципліною нависла зловісна тінь Й. Сталіна, історикам було наказано бути «бійцями ідеологічного фронту», а більшість активних дослідників попереднього часу, навіть тих, кого вважали оплотом пореволюційної «марксистської» історіографії, потрапили під репресії. З середини 1930-х рр. радянська історіографія стрімко занурювалась у вир «радянського патріотизму» — ретельно закамуфльованої форми російського великодержавного шовінізму. Яскравим виявом «великого відступу» в радян-

ському історієписанні стала сфабрикована безпосередньо за вказівками Й. Сталіна нова науково-навчальна дисципліна під назвою «Історія СРСР». На неї покладалося завдання довести «тисячолітні» тісні зв'язки поміж народами, які врешті об'єдналися в Радянському Союзі (як виправдання національної асиміляції у СРСР), і продемонструвати виняткову роль Росії та росіян в історії неросійських етносів країни (як обґрунтування їх російщення). До початку 1950-х рр. було повністю переписано історичні наративи неросійських народів СРСР — в усіх без винятку ідея національної історії замінена на ідею їх історичного й поточного існування під крилом «великого російського народу».

Зазначені процеси докорінно видозмінили й українське історієписання. Воно стало українською радянською історіографією — історики в УСРР—УРСР змушені були замовкнути більше, ніж на півстоліття. Український історичний наратив (який був виразно національним, зокрема і в «марксистському» виконанні) директивно замінено на «республіканську» версію «історії СРСР».

Окреслені зміни спонукали до переінтерпретації й минулого українсько-польських взаємин. Історія уярмлення народів майбутнього СРСР його антиподом — царською Росією — перетворилася на історію їх злуки з могутньою Російською державою (котра тепер розглядалась як недосконала модель, з якої завдяки більшовикам «відлито» досконалий Радянський Союз), що рятувала їх від «іноземного поневолення». У зв'язку з цим потрібно було продемонструвати, як українські землі були захоплені / завойовані / загарбані / окуповані агресивними сусідами, як важко вони «страждали» під «чужоземним гнітом» («польським шляхетсько-магнатським»), допоки не потрапили під російський патронат.

Роздмухування національної ненависті саме до поляків і їхньої держави диктувалося й логікою тодішніх міжнародних відносин. Від 1936 р. СРСР і Польща вступили у фазу «холодної війни», дуже ймовірною стала перспектива війни «гарячої» [18, с. 363]. До полонофобії заохочувала й виплекана більшовиками політична культура «обложеної фортеці», яка виховувала ворожість до зовнішнього світу і спрямовувала її передусім на «недругів» «країни Рад».

Важливо відзначити, що негативне зображення Польщі / поляків конструювалося й поширювалося нібито лише на польські держави минулого та сучасності, які проголошувалися виразниками волі польських експлуататорських верств — «шляхти», «панів», «поміщиків», «буржуазії», та на безпосередньо самі ці верстви. Фактично ж жодних позитивних представників польського етносу, хоча б і з селян, робітників чи інтелектуалів, на сторінках тодішніх наукових праць та підручників у контексті українсько-польських взаємин не бачимо. Попри те, що з 1944—1945 рр. «хороші поляки» таки з'явилися, це істотно не підважало антипольського історичного наративу. І хоч радянські, зокрема й українські радянські, історики ніколи прямо не висловлювали ворожості, зневаги чи упередженості до поляків як до етносу, проте фактично позбавлена позитивного «польського контенту» історіографія не могла їх не збуджувати.

«Зміна віх» щодо польського чинника стала помітною вже 1936 р. Незабаром після оголошення сталінським керівництвом у березні того року конкурс

на найкращий підручник з історії СРСР для 3—4-х класів середньої школи [19, с. 269] в обмежений обіг надійшла низка макетів підручників авторства провідних союзних істориків (їх видали однаковим накладом по 200 прим.). Зазначимо, що із 46 представлених урядовій комісії проєктів жоден не влаштував Й. Сталіна, а до друку було допущено працю, яка отримала другу премію (ред. А. Шестаков). Так, у підручнику С. Дубровського зазначено, що після Люблінської унії «польські пани й духовенство захопили значну частину України та Білорусії. [...] Завойовники всіляко збиткувалися над [...] українським і білоруським народом. Ясновельможні пани вважали його худобою-бидлом» [20, с. 75]. Такі ж мотиви бачимо в іншому підручнику, де стверджувалося, що після 1569 р. «Україна й Білорусія опинилися під гнітом Польщі [...]». Польські пани господарювали в чужій країні як у себе вдома. На землях стародавньої Київської Русі встановилася ворожа влада насильників і загарбників» [21, с. 92].

22 серпня 1937 р. урядова комісія опублікувала в газеті «Правда» постанову свого журі, яка, крім оголошення результатів «конкурсу», сформулювала декілька «керівних» тез щодо самого історичного минулого. Серед них було й положення, яке стосувалося ролі Росії й Польщі в контексті Переяславської угоди 1654 р., а фактично — української історії загалом. Отже без наведення будь-яких аргументів було «встановлено», що «перехід» України до складу Росії — це «менше лихо» порівняно з перспективою бути «поглинутою» Польщею або Османською імперією [22, с. 35]. Ця теза заклала підвалини нестримної апологізації ролі Росії в історії України (фактично йшлося про абсолютне благо, яке приніс українцям акт 1654 р., хоч до рубежу 1940—1950-х рр. застосовувалася формула «меншого лиха») та санкціонувала засудження «історичної» Польщі як «одвічного ворога» українського народу.

У тому ж 1937 р. було опубліковано згадуваний підручник з історії СРСР за редакцією А. Шестакова [23]. Він перевидавався дванадцять разів, за ним радянські школярі навчалися до 1956 р. [19, с. 358; 24]. Загальний тираж лише його російськомовної версії склав 15,5 млн екз. [19, с. 384]. Він також видавався мовами інших народів СРСР, зокрема й українською (1-ше вид. у 1937 р. [25])⁴.

Показово, що в довоєнних перевиданнях підручника [26—27] збережено деякі ще антиімперські / антиросійські висловлювання першого видання. Зазначене ще раз підтверджує неодноразово наведену у спеціальній літературі думку про певну нелінійність просування Й. Сталіна до необхідного йому історичного наративу. Образ історії, якого він тоді потребував, часто поєднував непоєднуване, наприклад класовий і російськоцентричний підходи. Тому самі історики, перебуваючи у драматичній ситуації смертельної для них невизначеності, не знали, чого насправді хоче «вождь». Приміром, у цьому підручнику бачимо критичні оцінки політики російських імперських завоювань: «Хабаров [...] на своєму шляху [...] спалював усі поселення, які чинили йому опір» [23, с. 55]; «росій-

⁴ У 2-му (1938 р.) і наступних виданнях змінено назву підручника — з «Короткий курс історії СРСР» на «Історія СРСР: Короткий курс» [26].

ські купці [...] споювали народи Сибіру горілкою і в п'яних відбирали за безцінь найкращі хутра» [23, с. 56]; після 1783 р. «російські поміщики [...] відбирали у кримських селян найкращі землі. Маса татар-селян утікала в Туреччину. Землі втікачів російські дворяни привласнювали» [23, с. 72]. Промовистими були й назви параграфів: «Гноблення народів Сибіру» [23, с. 55]; «Росія XVIII ст. — імперія поміщиків та купців» [23, с. 60]; «Царська Росія — жандарм Європи» [23, с. 75]. Усі ці антиімперські висловлювання зникли в перевиданнях підручника воєнних і повоєнних часів.

Заразом це ж навчальне видання задекларувало негативне ставлення до середньовічних і новочасних польських держав як носіїв винятково агресивної політики щодо східнослов'янських народів. Зокрема стверджувалося, що «Україна з XIII—XIV ст. знаходилася під ігом польсько-литовських панів» [23, с. 50]. Відтоді вважалося беззаперечним, що «важко жилося українцям, білорусам і росіянам під владою своїх князів і бояр. Але ще важчим стало їхнє життя під владою польських і литовських загарбників» [23, с. 30].

В УРСР утвердження нового, російськоцентричного наративу мало ще більш виразне антипольське спрямування. Ймовірно, це відбувалося через прагнення українських істориків, які пережили сталінські репресії, дослухатися до Кремля й запопадливо виконувати його вказівки, а отже ще більш категорично, ніж цього вимагав центр, протиставляти російського «брата» польському «ворогові». Йшлося також і про можливість підкреслити свою героїчну минувшину на противагу «ганебній» польській.

Інтерпретаційний розворот у тлумаченні історичної ролі Польщі / поляків в українському минулому помітний уже в т. 1 «Нарисів з історії України» (1937 р.). Це узагальнення претендувало на роль першого синтезу з радянською концепцією української історії (впродовж 1937—1944 рр. вийшли сім із запланованих двадцяти томів видання). Зокрема про київські походи Болеслава I Хороброго (1018 р.) і Болеслава II Сміливого (1069 р.) тут ішлося у квазінаукових категоріях «окупації польськими загарбниками» й «народних повстань проти грабіжників-окупантів» [28, с. 78—79, 90—91].

У томах 2 і 3 цієї серії (1939, 1941 рр.) їх автор К. Гуслистый сформулював набір найважливіших положень про перебування українських земель у складі Польського королівства та Речі Посполитої, котрі, як покажемо далі, з незначними змінами проіснували в радянській історичній літературі до 1991 р. Уже в передмові до т. 2 автор наголосив, що «в першій половині XVI ст. польські пани почали особливо активно домагатись захоплення українських земель і об'єднання Литви з Польщею в одну державу», а в 1569 р. «їм удалось, нарешті, здійснити свої давні загарбницькі плани щодо України» [29, с. 5]. Достатньо детально (як для синтезу) описано сам перебіг сейму в Любліні. Кількома реченнями й досить адекватно схарактеризовано політико-правовий зміст угоди 1569 р. (утворення федеративної держави, перехід більшості українських земель до складу «польської» її частини). Водночас її наслідки змальовано у зворушливо-драматичній риторичній, яка з різними видозмінами стане «класичною»: «З Люблінською унією

починається новий період в історії України — період панування польських панів над більшою частиною України. Польські пани зі зброєю в руках почали просуватись вглиб України. Вони захоплювали великі земельні володіння з селами й містами, будували численні замки й укріплення — опорні пункти грабежу й експлуатації українських народних мас, доводили до жахливих розмірівгноблення селян, намагались обернути в кріпаків широкі шари козацтва, утискали міста, насаджували свою культуру, католицизм, хижацьки нищили природні багатства України» [29, с. 164—169]. У т. 3 серії, присвяченому українському вісімдесятиліттю між Любліним та повстанням Б. Хмельницького, усю сукупність складних і неоднозначних подій підпорядковано доведенню пригнобленого становища українців у політичній, соціальній, національно-релігійній та культурній сферах і до «відповіді на виклик» у вигляді «визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI й у першій половині XVII ст.», яка сягнула вершини в «народно-визвольній війні проти гніту шляхетської Польщі під проводом Богдана Хмельницького» [30].

Тексти кінця 1939—1940 рр. з'явилися за нових політичних обставин, які спонукали радянських істориків ще більше зосередитися на «викритті» «віроломного» польського сусіда. У вересні 1939 р. СРСР захопив західноукраїнські й західнобілоруські землі. Цей крок потрібно було виправдовувати, зокрема й історичними аргументами. Тож його було подано не тільки як порятунок «єдинокровних братів» від «збанкрутілої» чужої держави, але як «акт історичної справедливості», яким покладено край «багатостолітній роз'єднаності» українців і білорусів та їх «віковичному уярмленню» з боку «панської Польщі». Логіка історичної легітимізації анексії вимагала робити з «польських панів» не просто звичних, так би мовити, природних, чужоземних поневолювачів, а пекельних нелюдів, котрі століттями визискували український і білоруський народи. Вкрай потрібну владі роботу успішно виконали українські культурні діячі, зокрема й історики, додавши до звичного антипольського наративу апокаліптичних інтонацій. Уже восени 1939 р. в Москві у серії «Бібліотека червоноармійця» видано нарис «Воєнне минуле українського народу» авторства М. Петровського, де сімнадцять розділів (із загальом двадцяти двох) присвячувалися «боротьбі українського народу з польськими загарбниками» [31]. Особливо «плідними» на публікацію праць із відповідними трактуваннями стали наступні два роки. Автори (співробітники Інституту історії України АН УРСР) колективної брошури про «боротьбу українського народу проти панської Польщі», приміром, таврували «польських грабіжників», які у XIII ст. «не раз пробували захопити Волинь і Галичину» [32, с. 6]. Вони ж авторитетно твердили, що «21 квітня 1920 р. Петлюра підписав договір з Пiлсудським про спiльну боротьбу проти українського народу» [32, с. 34]. Видатний представник покоління «золотої доби» 1920-х рр. О. Оглоблин також змушений був побачити те, чого не було й не могло бути, наприклад: «В тяжкі часи польської шляхетської неволі (йшлося про період XIV—XVIII ст. — В. Я.) українське населення Західної України звертає свої очі на схід, до братів-наддніпрянців і до великого російського народу» [33, с. 14].

Утім рівень тогочасної керованої полонофобії зашкалював і в риторичі істориків центру. Хоч брошура провідного радянського білорусиста В. Пічети відзначалася певною наукоподібністю, проте й він мусив фантазувати. Стверджував, наприклад, що «білоруському та українському народам доводилося напружити всі свої сили, щоб зберегти свою мову, культуру, народність і захистити себе від зазіхань із боку польсько-католицької агресії» [34, с. 30]. На його думку, ця «агресія» виявлялася у «віковому» жаданні «польської шляхти» «денаціоналізувати» українське й білоруське селянство (який у цьому був сенс та як шляхта могла це зробити, історик, звісно, не пояснив) [34, с. 113]. Реагуючи у січні 1940 р. на публікацію першого радянського вишівського підручника з «історії СРСР» під час його обговорення в одній із наукових установ Ленінграда, академік АН СРСР М. Державін завзято підтримав його авторів в їхніх антипольських випадах. Він, зокрема, підкреслив, що їм удалося відобразити «ту мерзенну роль, яку шляхетська Польща, починаючи з Х ст. і аж до її ліквідації за третім поділом у 1795 р., а потім за роки свого короткочасного, проте ганебного існування в роки після Жовтневої революції, відігравала в історії Росії й Радянського Союзу, ту ганебну роль настирливого паразита-хижака, який упродовж усієї історії російського народу аж до кінця XVIII ст. не давав йому спокою і заважав його мирній праці» [35, с. 275]. Автори першого радянського шкільного підручника з «історії СРСР» для 8-го класу за редакцією А. Панкратової (витримав до 1956 р. п'ятнадцять перевидань [36]) визнавали за доведений факт, що «поляки переслідували українську й білоруську народну культуру» [37, с. 181—182] (школярам залишалося лише здогадуватися, хто, коли та навіщо здійснював такі лихі плани).

Отже на початок 1940-х рр. радянські історики «сформулювали» концепцію середньовічної й новочасної Польщі як історичного ворога східних слов'ян. Одночасно відбулась її офіційна легітимізація: вона ввійшла в перші радянські підручники з «історії СРСР» для загальноосвітньої [37, с. 138, 180—182, 184—189] та вищої [38, с. 485, 487, 490, 493; 39, с. 189—196] шкіл, видані в 1939—1941 рр. Вони неодноразово перевидавалися до середини 1950-х рр. (коли були замінені новими, а насправді — «новими-старими», оскільки концептуальних змін, зокрема у зображенні польського чинника, не відбулося). Цікаво, що в одному з вишівських підручників підкреслено значення праць М. Грушевського у цьому сенсі: «Найбільш повне і ретельне вивчення (національної боротьби проти польського гноблення — В. Я.) в українській історіографії було подане М.С. Грушевським в його “Історії України-Руси”. Але буржуазно-націоналістичні позиції автора не дозволили йому належно розкрити внутрішню природу цієї боротьби» [38, с. 493]. Зрештою впродовж 1940—1943 рр. зазначену концепцію було включено й до перших в українській радянській історіографії академічних синтезів з історії України [40, с. 56, 59, 70—75, 78—80; 41, с. 51, 57—58, 61, 67; 42, с. 52, 131—132, 137—138, 143, 177—180].

Варто підкреслити, що зворот у трактуванні українсько-польських історичних взаємин мав системний характер. Про це свідчить факт його присутності не тільки в історієписанні, а й в українському радянському історичному письменстві,

історичній тематиці в театрі та кіномистецтві, тобто у просторі історичної пам'яті й історичної політики [43, с. 47—52; 44]. Наприклад, за спостереженнями Я. Яковенка, перша версія «Коліївщини» режисера І. Кавалерідзе (фільм знято в 1931 р., після цензурних правок вийшов у прокат у 1933 р.) спрямовує основний удар проти «класових зрадників» повстанців — представників верхівки (ними у стрічці є М. Залізняка та І. Гонта), проти Російської імперії й релігії загалом, а польська шляхта постає як «слабкий ворог» [44]. Натомість не менш знаменита стрічка «Богдан Хмельницький» (на думку С. Єскельчика, вона «глибоко вплинула на тогочасну колективну пам'ять», адже «мільйони українців безліч разів переглянули цей довоєнний радянський блокбастер» [43, с. 52]) режисера І. Савченка, яка вийшла на екрани у квітні 1941 р. — вже яскраво проросійська й антипольська. Як зауважує Я. Яковенко, «поляків у цьому фільмі представлено виключно як зайд, представників експлуататорських класів. У фільмі немає жодного, навіть суто формально позитивного чи прогресивного персонажа-поляка, селянина, міщанина або представника якихось інших соціальних груп» [44].

«Запеклий друг»

На завершальній фазі Другої світової війни, у 1944—1945 рр., Кремль готувався до створення блоку залежних держав, серед яких важливе місце мала посісти «народна Польща». У світлі пошуку прийняттого формату майбутнього польської державності перед радянськими істориками виникали нові завдання. Постановля країни-сателіта вимагало приборкання антипольського риторичного запалу. Водночас зберігалася потреба у «правильній» історичній легітимізації анексованих у Польщі територій. Однак усе ж вирішальне значення мало те, що в перші повоєнні роки було остаточно «узаконено» (академічно й політично) російськоцентричну схему історії східнослов'янських народів. Як уже зазначалося, вона вимагала від радянських істориків писати національні історії в контексті «нездоланного прагнення» до єднання та «безкорисливого братерства» з Росією, завзятої борні з «ворожим оточенням», серед якого центральне місце посідала Польща. Крім того, у ході розгортання післявоєнних ідеологічних кампаній, спрямованих проти «низькопоклонства перед гнилим Заходом» і «плазування перед іноземщиною», отримали нове дихання започатковані ще в передвоєнний час тенденції антизахідної ксенофобії та культурного ізоляціонізму. Отже ще потужнішу ідеологічну ін'єкцію отримав й антипольський синдром — адже «шляхетсько-католицька» / «фашистська» Польща уявлялась інтегральною частиною «імперіалістичного Заходу» як «історичного ворога» «радянського народу».

Виглядає так, що «потепління» у ставленні до історичної спадщини Польщі / поляків паралельно модерувалось істориками центру й УРСР. Із міркувань актуального порядку денного в 1945 р. в Москві було опубліковано брошуру В. Пічети [45]. Простежуючи «возз'єднання польських земель у польській державі», історик загалом дотримувався усталеного критичного погляду на польську історію, проте не вдавався до властивої попередній радянській історіографії агресивної

антипольської риторики та явних фальсифікацій. Приміром, тут досить виражено зображено перебіг і наслідки київських походів польських монархів XI ст. [45, с. 7—8].

Жваво реагували на «свіже» політичне замовлення і в радянській Україні. Головний тоді в ієрархії офіційних українських істориків директор Інституту історії України АН УРСР М. Петровський опублікував на початку 1944 р. найперше в московському та республіканському офіційних партійних часописах, а потім у вигляді окремих брошур українською й російською мовами новий короткий огляд української історії [43, с. 80—81; 46]. Одна з центральних тем цієї праці — доведення (у звичний конфронтаційний спосіб) історичної належності західно-українських земель до одвічно українських. Проте зустрічаємо й спроби застосування суто марксистських формул, притлумлених у попереднє десятиліття, зокрема ідеї «інтернаціональної солідарності трудящих проти гнобителів». Вочевидь, це не було випадково та відображало перехід до більш збалансованого розгляду українсько-польських взаємин. Наприклад, М. Петровський твердив, що в гайдамацькому русі «було чимало польської бідноти й наймитів» [46, с. 18], відзначав зв'язки Т. Шевченка з «передовими польськими діячами того часу» [46, с. 20].

Звісно, що впровадження ідеї про «українсько-польську дружбу» не мало ставити під сумнів «віковічну ворожість» польських «панівних класів» та їхніх держав до українського народу. Але все ж головною вимогою, якої повинні були триматися радянські історики у своїх розмірковуваннях про «непереможну силу інтернаціоналізму» — зважати на ієрархію «дружніх» народів. Російська першість мала бути беззаперечною. Як висловився 1950 р. у ході обговорення фільму режисера І. Савченка «Тарас Шевченко» секретар ЦК КП(б)У І. Назаренко, «щоб не вийшло, що українсько-польська лінія рельєфніша за українсько-російську» [43, с. 234].

Зворот до відновлення рівноваги був відчутним і в політиці пам'яті загалом. Наприклад, «українська історична п'єса номер один» (С. Єсельчик) «Богдан Хмельницький» авторства О. Корнійчука (написана в 1938 р.), яка мала відверто антипольське спрямування, до весни 1944 р. активно демонструвалася театральними трупамі в республіці та за її межами. Однак як тільки до Москви у травні 1944 р. приїхала делегація союзного уряду Польщі, а в головних українських містах було проведено мітинги на честь українсько-польської дружби, п'єса миттєво втратила офіційне схвалення й подекуди навіть була знята з показу [43, с. 84].

Надалі українське радянське історієписання, попри хвилі політичної кон'юнктури, зберегло той набір ідей щодо українсько-польських взаємин, який був вироблений у середині 1930 — на початку 1940-х рр. і відкоригований у середині 1940-х рр. Напівіронічно його можна визначити як концепцію «запеклої дружби».

З одного боку, в академічних дослідженнях періоду 1950—1980-х рр., авторами яких були й тогочасні першорядні українські історики, повторювалися трактування, що акцентували вкрай непривабливу роль польського чинника в українській історії. Їх бачимо як у розрахованих на масового читача узагальненнях [47, с. 108—109, 185, 320—321, 362—364; 48, с. 151—153, 222, 336; 49, с. 22—23, 96—97, 198—202; 50, с. 83—85, 88—91, 297—299; 51, с. 85—86,

135—137, 240—245], так і в наукових монографічних виданнях [52, с. 5—6, 16, 51—53; 53, с. 38—39, 43, 53—55; 54, с. 35—37; 55, с. 6—7, 17—18, 49, 109, 112; 56, с. 38—39, 127—128]. Вельми показово така специфічна ідейна спадкоємність виявлялась у незмінності тлумачень передумов, змісту та наслідків Люблінської унії. Вище зазначалося, що вперше в радянській історіографії акт 1569 р. «концептуалізував» 1939 р. К. Гуслистый. Як виявилось згодом, цей історик висвітлив проблему найбільш докладно з-поміж усього, що виходило тоді й пізніше з-під пера українських радянських дослідників, ба навіть і представників неукраїнської радянської історіографії. Надалі в усіх радянських виданнях характеристика унії, подана К. Гуслистым, не зазнавала концептуальних змін, а за обсягом фактичної інформації була ще лапідарнішою [57].

Ще більше такий же інтелектуальний глухий кут демонструвала й шкільна історія. В переглянутих автором майже двадцяти шкільних підручниках з «історії СРСР» та з «історії Української РСР»⁵, за якими навчались українські школярі в 1950—1980-х рр., немає жодних відмінностей у тому, як їхні автори розповідали про «загарбницьку» роль польських держав чи знущення «польських експлуататорів» над «простим народом» [58, с. 31—35; 59, с. 157—160; 60, с. 15—19, 22, 36—39; 61, с. 31—32, 34—36, 47, 71—72; 62, с. 118—120]. Навіть на рубежі 1980—1990-х рр., на початку переосмислення радянських підходів до минулого, українські школярі отримували стандартну версію ролі польського чинника в історії України. Наприклад, в одному із запроваджених тоді у шкільну історичну дидактику посібників, що оперативно видавались як доповнення до застарілих підручників, школярам пропонувалося зануритися в історію українсько-польського «вікового конфлікту», вивчаючи питання про «придушення польськими магнатами виступів народних мас» у першій половині XVII ст. [63, с. 39]. Або через читання текстів ніби й нерадянського походження, які, проте, добре надавались для підтримки усталеного радянського погляду на українсько-польські відносини — характерних уривків із Шевченкової поезії «Полякам» [63, с. 26] та з «Літопису Самовидця» [63, с. 39].

З іншого боку, трактуючи перебіг українсько-польських взаємин, радянські, зокрема українські радянські історики шукали й позитивні їх аспекти. Проте вони віднаходилися не в реальній історії, а в офіційних ідеологічних конструкціях. Такими були «братерські історичні зв'язки» та «революційне співробітництво» поміж «прогресивними» соціальними силами й діями обох народів. «Улюбленими» сюжетами, які мали підтримувати ці постулати, стали повстання О.Л. Костки-Наперського (червень 1651 р.), яке вважалося польським відгомом виступу на чолі з Б. Хмельницьким, та українсько-польські культурні й політичні контакти XIX ст. Зазвичай такі «дружні» взаємини трактувались у викривлений спосіб і з виразним телеологічним підтекстом (були мовби етапами в

⁵ Історію України (названа «Історією Української РСР») вперше з 1920-х рр. почали вивчати в межах «елементарного курсу» «Історії СРСР» загальноосвітньої школи радянської України з 1962 р. [6, с. 67—68].

неминучому процесі «визволення» українського та польського народів від соціального й національного гноблення). Тож повірити у справжність такої специфічної українсько-польської «історичної дружби» (яка помітно поступалася «дружбі» з росіянами та іншими народами СРСР) було складно. Тема «дружби» природним чином перенеслася й у контекст українсько-польської історії періоду ГНР. Провідним «українським» сюжетом у працях українських істориків-полоністів, які досліджували історію «соціалістичної Польщі», стали «братерські» зв'язки народів — тепер уже без «визвольних» інтонацій (адже обидва «скинули ярмо» своїх «гнобителів») та зі «співробітництвом» у культурній, громадсько-політичній, економічній царинах (студії П. Калениченка, В. Колесника та ін.).

У деяких текстах перебільшення сягали настільки гротескного рівня, що це цілком підважувало їх здатність бути переконливими. Наприклад, у студії О. Компан про «вплив Визвольної війни українського народу на розвиток антифеодального руху в Польщі» (1954 р.) натрапляємо на твердження, що «мільйони польських селян співчували боротьбі українського народу, покладали великі надії на його допомогу і самі допомагали йому» [64, с. 7]. У цій самій праці знаходимо ще менш «реалістичну» тезу про те, що «ім'я Хмельницького [...] серед народних мас Польщі було дуже популярним. Воно вимовлялось з глибокою любов'ю і надією на визволення з-під панського ярма» [64, с. 22]. Бачимо в О. Компан і зворотний, але такий же міфічний «реверанс»: «Український народ ніколи не ототожнював польський народ з ненависною йому шляхтою. Він завжди відчував глибоку симпатію до польських трудящих і співчував їх антифеодальній боротьбі» [64, с. 17]. В іншому тексті про «ідейну єдність російських, українських і польських революціонерів-демократів» (1985 р.) стверджувалося, що зв'язки між М. Чернишевським, Т. Шевченком та З. Сераковським були не персональною історією взаємин між опозиційними до царату діячами, а виявом «російсько-українсько-польського революційного співробітництва», яке, своєю чергою, виступало складником «інтернаціональних зв'язків», котрі «століттями поєднували» найкращих представників «трьох братерських» народів [65, с. 11, 102—105].

На пом'якшення інтонацій у ставленні до «історичної» Польщі можна було сподіватись у контексті відмови Кремля після 1953 р. від жорсткого протистояння із Заходом. Це спонукало радянських суспільствознавців та гуманітаріїв зректись суворого культурного ізоляціонізму й демонізації західної цивілізації. Зокрема в 1960-х рр. в українській радянській гуманітаристиці з'явилися тексти, в яких обстоювалася думка про подібність шляхів історичного розвитку України та європейського цивілізаційного простору, простежувалися вияви культурної взаємодії і спорідненості [1, с. 354—360; 6, с. 258—265]. Радянська, зокрема й українська радянська історіографія мала би скоригувати свої антипольські випадки, адже запозичення та контакти України з Європою відбувалися саме за посередництва середньовічної й ранньомодерної Польщі / Речі Посполитої. Проте нічого подібного не відбулось. Українські радянські науковці й у 1960—1980-х рр. продовжували писати в тому ж стилі, що і їхні попередники в 1930—1950-х рр., проголошуючи «філіппіки» на тему «насильства польських правлячих кіл» над

українською культурою та мовою. За словами Н. Яковенко, «зі сторінок їхніх праць постає вельми курйозний образ роздвоєного “Заходу”, де, з одного боку, існує “прогресивна Європа”, звідки в Україну напливають нові культурні віяння, а з іншого — “феодально-реакційна Польща”, яка докладає всіх можливих зусиль, аби цього не сталося» [1, с. 358].

* * *

Образи Польщі / поляків в українській минувшині, що склалися в українському радянському історієписанні, визначалися насамперед політичним порядком денним. По-перше, незмінним із 1930-х рр. спрямуванням кремлівської національної політики на звеличчування Росії й росіян, зокрема як рятівників українського народу від усіляких лих, які їм завдавали зловорожі сусіди, серед котрих Польща та поляки виглядали ідеальним ворогом — зручним і зрозумілим. По-друге, мінливою політичною кон'юнктурою, яка змушувала або ще більше роздмухувати антипольську риторику (зокрема для виправдання радянських анексій 1939—1945 рр.), або ж її притишувати (тут найважливішим чинником стало створення ПНР). Саме політика, а не історичне минуле, диктувала історикам радянської України зміст «наукових пошуків» у царині переплетеної українсько-польської історії. Це було нормою для радянського історієписання — по-іншому воно функціонувати не вміло. Певним феноменом вважаємо лише те, що загострено-негативне бачення Польщі та поляків було для українських істориків радянської доби не тільки примусово прищепленою, а в певному сенсі й добровільною історичною позицією (за окремими винятками). На нашу думку, українські історики 1930—1940-х рр., періоду визначення концептуальних засад української радянської історіографії, продовжували перебувати під інтелектуальним впливом своїх визначних попередників, насамперед М. Грушевського [66]. Тому з високою ймовірністю можна припустити, що «критично» переосмислюючи спадщину «ідейного ворога», неофіти радянської історіографії насправді отримували доступ до високопрофесійної аргументації для ствердження у своєму середовищі антипольського синдрому. Таке «іншування» було чужим тим українським історикам 1920 — початку 1930-х рр., які стояли на позиціях кондового марксизму. Проте через «несвоечасність» ідейного пуризму, нездатність, а то й небажання (як у випадку з М. Яворським) підтримати новий кремлівський імперіалізм їхній час невблаганно збігав. Для більшості з них він завершився в репресивних 1930-х рр. і в буквальному, фізичному сенсі. Разом із тим, приреченими на забуття були і їхні переважно нейтральні, хоч далеко не беззаперечні, оцінки ролі польського чинника в історії України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Yakovenko, N. *Paralelnyi svit: Doslidzhennia z istorii uiavlen ta idei v Ukraini XVI—XVII st.* Kyiv, 2002 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. Київ, 2002. 415 с.]

2. Kolesnyk, I.I. *Ukrainska istoriografia (XVIII — pochatok XX st.)*. Kyiv, 2000 [in Ukrainian]. [Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII — початок XX ст.). Київ, 2000. 256 с.].
3. Ohloblyn, O. *Dumky pro suchasnu ukrainsku sovietsku istoriografiu*. New York, 1963 [in Ukrainian]. [Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. Нью-Йорк, 1963. 87 с.].
4. Velychenko, S. *Shaping identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish accounts of Ukrainian history, 1914—1991*. New York, 1993. 267 p.
5. Yusova, N. *Vid rozrobky kontseptsii "davnoruskoi narodnosti" do lehitymizatsii termina "voz'iednannia" Ukrainy z Rosiieiu: druha pol. 40-kh — poch. 50-kh rr. XX st. Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini*. 2004. 14: 413-440 [in Ukrainian]. [Юсова Н. Від розробки концепції «давніоруської народності» до легітимізації терміна «воз'єднання» України з Росією: друга пол. 40-х — поч. 50-х рр. XX ст. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 14. Київ, 2004. С. 413—440].
6. Yaremchuk, V. *Mynule Ukrainy v istorychnii nautsi URSR pisliastalinskoï doby*. Ostroh, 2009 [in Ukrainian]. [Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острого, 2009. 526 с.].
7. Smolii, V.A., Holovko, O.B. *Problema ukrainsko-polskykh zviazkiv doby feodalizmu v ukrainskii radianskii istoriografii. Ukraina i Polshcha v period feodalizmu*. Kyiv, 1991. 3-10 [in Ukrainian]. [Смолій В.А., Головка О.Б. Проблема українсько-польських зв'язків доби феодалізму в українській радянській історіографії. *Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. пр.* Київ, 1991. С. 3—10].
8. Yakovenko, N. *Koho ta yak inshuie Mykhailo Hrushevskiyi v "Istorii Ukrainy-Rusy". Obraz Inshoho v susidnikh istoriiakh: mify, stereotypy, naukovi interpretatsii: Mat. Mizhnar. nauk. konf., Kyiv, 15—16 hrudnia 2005 r.*. Kyiv, 2008. 89-103 [in Ukrainian]. [Яковенко Н. Кого та як іншує Михайло Грушевський в «Історії України-Руси». *Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації: Мат. Міжнар. наук. конф., Київ, 15—16 грудня 2005 р.* Київ, 2008. С. 89—103].
9. *Istorychni obrazy "susidiv" na ukrainsko-polsko-biloruskomu prykordonni: mify — studii — pamiat*. Cherkasy, 2018 [in Ukrainian]. [Історичні образи «сусідів» на українсько-польсько-білоруському прикордонні: міфи — студії — пам'ять. Черкаси, 2018. 396 с.].
10. Pometun, E.I. *Shkolnoe istoricheskoe obrazovanie v Ukraine: puti razvitiya i problemy*. Luhansk, 1995 [in Russian]. [Пометун Е.И. Школьное историческое образование в Украине: пути развития и проблемы. Луганск, 1995. 200 с.].
11. Pokrovskiy, M. *Ruska istoriia v korotkomu vykladi. Ch. I ta II: Vid naidavnishykh chasiv do kintsia XIX v.* Kharkiv, 1930 [in Ukrainian]. [Покровський М. Руська історія в короткому викладі. Ч. I та II: Від найдавніших часів до кінця XIX в. Харків, 1930. 230 с.].
12. Yavorskiy, M. *Korotka istoriia Ukrainy*. Kharkiv, 1929 [in Ukrainian]. [Яворський М. Коротка історія України. Харків, 1929. 158 с.].
13. Yavorskiy, M. *Istoriia Ukrainy v styslomu narysi*. Kharkiv, 1929 [in Ukrainian]. [Яворський М. Історія України в стислому нарисі. Харків, 1929. 345 с.].
14. *Osnovy ukrainovedeniya: Posobie dlya partkruzhkov, komvuzov i samoobrazovaniya*. Kharkov, 1929 [in Russian].

- [Основы украиноведения: Пособие для парткружков, комвузов и самообразования. Харьков, 1929. 349 с.].
15. Pokhilevych, D. *Pidruchnyk suspilstvoznavstva. Istorii. Piatyi rik navchannia*. Kharkiv; Odesa, 1931 [in Ukrainian].
[Похілевич Д. Підручник суспільствознавства. Історія. П'ятий рік навчання. Харків; Одеса, 1931. 93 с.].
16. Taras, E.A. *Anatomiya nenvisti (Russko-polskie konflikty v XVIII—XX v.)*. Minsk, 2008 [in Russian].
[Тарас Е.А. Анатомия ненависти (Русско-польские конфликты в XVIII—XX в.). Минск, 2008. 832 с.].
17. Martin, T. *Imperiya natsionalnoho vyryvniuvannia: Natsii ta natsionalizm u Radianskomu Soiuzi (1923—1939 rr.)*. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Мартін Т. Імперія національного вирівнювання: Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923—1939 рр.). Київ, 2013. 638 с.].
18. Kornat, M. *Polsha mezhdz Germaniej i Sovetskim Soyuzom (1938—1939): Politicheskie kontseptsii ministra Yu. Beka i mezhdunarodnaya obstanovka. Mezhdunarodnyj krizis 1939 goda v traktovkax rossijskikh i polskikh istorikov*. Moscow, 2009. 349–404 [in Russian].
[Корнат М. Польша между Германией и Советским Союзом (1938—1939): Политические концепции министра Ю. Бека и международная обстановка. *Международный кризис 1939 года в трактовках российских и польских историков*. Москва, 2009. С. 349—404].
19. Bushchik, L.P. *Ocherk razvitiya shkolnogo istoricheskogo obrazovaniya v SSSR*. Moscow, 1961 [in Russian].
[Бушик Л.П. Очерк развития школьного исторического образования в СССР. Москва, 1961. 540 с.].
20. Dubrovskij, S. *Elementarnyj kurs istorii SSSR s kratkimi svedeniyami po vseobshchej istorii dlya 3 i 4 klassov*. Moscow, 1936 [in Russian].
[Дубровский С. Элементарный курс истории СССР с краткими сведениями по всеобщей истории для 3 и 4 классов. Москва, 1936. 360 с.].
21. Bernadskij, V.N. & Karpova, G.E. *Elementarnyj kurs istorii SSSR s nekotorymi svedeniyami vseobshchej istorii dlya nachalnykh shkol*. Moscow, 1936 [in Russian].
[Бернадский В.Н., Карпова Г.Е. Элементарный курс истории СССР с некоторыми сведениями всеобщей истории для начальных школ. Москва, 1936. 262 с.].
22. *Do vyvchennia istorii: Zbirnyk*. Kyiv, 1939 [in Ukrainian].
[До вивчення історії: Збірник. Київ, 1939. 36 с.].
23. *Kratkij kurs istorii SSSR: Uchebnik dlya 3-go i 4-go klassov*. Moscow, 1937 [in Russian].
[Краткий курс истории СССР: Учебник для 3-го и 4-го классов. Москва, 1937. 235 с.].
24. *Istoriya SSSR: kratkij kurs: Uchebnik dlya 4-go klassa*. Moscow, 1955 [in Russian].
[История СССР: краткий курс: Учебник для 4-го класса. Москва, 1955. 288 с.].
25. *Korotkyi kurs istorii SRSR: Pidruchnyk dlia 3-ho i 4-ho klasiv*. Kyiv; Kharkiv, 1937 [in Ukrainian].
[Короткий курс історії СРСР: Підручник для 3-го і 4-го класів. Київ; Харків, 1937. 216 с.].
26. *Istoriia SRSR: Korotkyi kurs: Pidruchnyk dlia 3 i 4 klasiv*. Kyiv; Kharkiv, 1938 [in Ukrainian].
[Історія СРСР: Короткий курс: Підручник для 3 і 4 класів. Київ; Харків, 1938. 216 с.].
27. *Istoriya SSSR: kratkij kurs: Uchebnik dlya 3-go i 4-go klassov*. Moscow, 1941 [in Russian].
[История СССР: краткий курс. Учебник для 3-го и 4-го классов. Москва, 1941. 224 с.].
28. *Narysy z istorii Ukrainy. Vyp. 1: Kyivska Rus i feodalni kniazivstva XII—XIII st.* Kyiv, 1937 [in Ukrainian].
[Нариси з історії України. Вип. 1: Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст. Київ, 1937. 209 с.].

29. Narysy z istorii Ukrainy. Vyp. 2: Huslysty K. Ukraina pid lytovskym panuvanniam i zachopleniam yii Polshcheiu (z XIV po 1569 r.). Kyiv, 1939 [in Ukrainian].
[Нариси з історії України. Вип. 2: Гуслистий К. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV по 1569 р.). Київ, 1939. 195 с.].
30. Narysy z istorii Ukrainy. Vyp. 3: Huslysty K. Vyzvolna borotba ukrainskoho narodu proty shliakhetskoi Polshchi v druhii polovyni XVI i v pershii polovyni XVII st. (60-ti rr. XVI — 30-ti rr. XVII st.). Kyiv, 1941 [in Ukrainian].
[Нариси з історії України. Вип. 3: Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (60-ті рр. XVI — 30-ті рр. XVII ст.). Київ, 1941. 188 с.].
31. Petrovskij, N. Voennoe proshloe ukrainskogo naroda. Moscow, 1939 [in Russian].
[Петровский Н. Военное прошлое украинского народа. Москва, 1939. 80 с.].
32. Borotba ukrainskoho narodu proty panskoi Polshchi. Kyiv, 1940 [in Ukrainian].
[Боротьба українського народу проти панської Польщі. Київ, 1940. 44 с.].
33. Zakhidna Ukraina: Zbirnyk. Kyiv, 1940 [in Ukrainian].
[Західна Україна: Збірник. Київ, 1940. 138 с.].
34. Picheta, V. Osnovnye momenty istoricheskogo razvitiya Zapadnoj Ukrainy i Zapadnoj Belorussii. Moscow, 1940 [in Russian].
[Пичета В. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. Москва, 1940. 136 с.].
35. Kovpak, D.A. Pervyj sovetskij uchebnyk po istorii SSSR dlya vuzov v otsenkakh leningradskikh istorikov. *Stranitsy istorii: Sbornik nauchnykh statej, posvyashchennyj 65-letiyu so dnya rozhdeniya professora Grigoriya Alekseevicha Tishkina*. Saint Petersburg, 2008. 267–288 [in Russian].
[Ковпак Д.А. Первый советский учебник по истории СССР для вузов в оценках ленинградских историков. *Страницы истории: Сборник научных статей, посвящённый 65-летию со дня рождения профессора Григория Алексеевича Тишкина*. Санкт-Петербург, 2008. С. 267—288].
36. Istorija SSSR: Uchebnyk dlya srednej shkoly. Ch. I. Moscow, 1956 [in Russian].
[История СССР: Учебник для средней школы. Ч. I. Москва, 1956. 240 с.].
37. Istorija SSSR: Uchebnyk dlya VIII klassa srednej shkoly. Moscow, 1940 [in Russian].
[История СССР: Учебник для VIII класса средней школы. Москва, 1940. 224 с.].
38. Istorii SRSR. T. 1: Z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st. Kyiv, 1940 [in Ukrainian].
[Історія СРСР. Т. 1: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1940. 714 с.].
39. Istorija SSSR: Uchebnyk dlya neistoricheskikh fakultetov. T. 1. Moscow, 1941 [in Russian].
[История СССР: Учебник для неисторических факультетов. Т. 1. Москва, 1941. 440 с.].
40. Istorii Ukrainy: Korotkyi kurs. Kyiv, 1940 [in Ukrainian].
[Історія України: Короткий курс. Київ, 1940. 412 с.].
41. Narys istorii Ukrainy. Ufa, 1942 [in Ukrainian].
[Нарис історії України. Уфа, 1942. 212 с.].
42. Istorii Ukrainy. Ufa, 1943. T. 1 [in Ukrainian].
[Історія України. Уфа, 1943. Т. 1. 330 с.].
43. Yekelchuk, S. Imperiia pamiaty: Rosiisko-ukrainski stosunky v radianskii istorychnii uiavi. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Єкельчук С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ, 2008. 303 с.].
44. Yakovenko, Ya. Viina i natsionalizm u radianskomu kinematohrafi (1927—1941). *Spilne*. 27.03.2017. URL: <https://commons.com.ua/uk/vijna-j-nacionalizm-u-radyanskomu-kinematografi/> [in Ukrainian].

- [Яковенко Я. Війна й націоналізм у радянському кінематографі (1927—1941). *Спільне*. 27.03.2017. URL: <https://commons.com.ua/uk/vijna-j-nacionalizm-u-radyanskomu-kinematografi/> (дата звернення: 06.10.2024)].
45. Picheta, V. Vossoedinenie polskikh zemel v polskom gosudarstve. Moscow, 1945 [in Russian]. [Пичета В. Воссоединение польских земель в польском государстве. Москва, 1945. 25 с.].
46. Petrovskiy, M. Vozziednannia ukrainskoho narodu v yedynii Ukrainskii radianskii derzhavi. Kyiv; Kharkiv, 1944 [in Ukrainian]. [Петровський М. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі. Київ; Харків, 1944. 87 с.].
47. Istoriiia Ukrainskoi RSR. Kyiv, 1953. T. 1 [in Ukrainian]. [Історія Української РСР. Київ, 1953. Т. 1. 784 с.].
48. Istoriiia Ukrainskoi RSR. Kyiv, 1967. T. 1 [in Ukrainian]. [Історія Української РСР. Київ, 1967. Т. 1. 808 с.].
49. Istoriiia Ukrainskoi RSR: U 8 t., 10 kn. T. 1. Kn. 2. Kyiv, 1979 [in Ukrainian]. [Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 1. Кн. 2. Київ, 1979. 343 с.].
50. Rybalka, I.K. Istoriiia Ukrainskoi RSR: Doradianskyi period [Pidruch. dlia stud. ist. fak. vuziv]. Kyiv, 1978 [in Ukrainian]. [Рибалка І.К. Історія Української РСР. Дорадянський період [Підруч. для студ. іст. фак. вузів]. Київ, 1978. 591 с.].
51. Rybalka, I.K. Istoriiia Ukrainy: Doradianskyi period [Pidruch. dlia stud. ist. fak. vuziv]. Kyiv, 1991 [in Ukrainian]. [Рибалка І.К. Історія України: Дорадянський період [Підруч. для студ. іст. фак. вузів]. Київ, 1991. 607 с.].
52. Krypiakievych, I.P. Bohdan Khmelnytskyi. Kyiv, 1954 [in Ukrainian]. [Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Київ, 1954. 536 с.].
53. Alekberli, M.A. Borba ukrainskogo naroda protiv turetsko-tatarskoj agresii vo vtoroj polovine XVI — pervoj polovine XVII vv. Saratov, 1961 [in Russian]. [Алекберли М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII вв. Саратов, 1961. 272 с.].
54. Lola, O.P. Haidamatskyi rukh na Ukraini: 20—60-ti rr. XVIII st. Kyiv, 1965 [in Ukrainian]. [Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20—60-ті рр. XVIII ст. Київ, 1965. 132 с.].
55. Baranovich, A.I. Ukraina nakanune Osvoboditelnoj vojny serediny XVII v. (sotsialno-ekonomicheskie predposylki vojny). Moscow, 1959 [in Russian]. [Баранович А.И. Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). Москва, 1959. 209 с.].
56. Smolii, V.A. Vozziednannia Pravoberezhnoi Ukrainy z Rosiieiu. Kyiv, 1978 [in Ukrainian]. [Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. Київ, 1978. 192 с.].
57. Yaremchuk, V. Liublinska uniiia v ukrainskii radianskii istoriohrafii. *Spilna spadshchyna: Rich Pospolyta obokh narodiv v polskii i ukrainskii istorychnii dumtsi XIX i XX st.* Kherson, 2019. 299-306 [in Ukrainian]. [Яремчук В. Люблінська унія в українській радянській історіографії. *Спільна спадщина: Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці XIX і XX ст.* Херсон, 2019. С. 299—306].
58. Aliksieiev, S.P. & Kartsov, V.H. Istoriiia SRSR: Navchalna knyha dlia 4-ho klasu. Kyiv, 1957 [in Ukrainian]. [Алексеев С.П., Карцов В.Г. Історія СРСР: Навчальна книга для 4-го класу. Київ, 1957. 148 с.].
59. Nechkina, M.V. & Leibenhrub, P.S. Istoriiia SRSR: Navchalnyi posibnyk dlia 7 klasu. Kyiv, 1969 [in Ukrainian].

- [Нечкіна М.В., Лейбенгуб П.С. Історія СРСР: Навчальний посібник для 7 класу. Київ, 1969. 264 с.].
60. Diadychenko, V., Los, F. & Spytyskyi, V. Istoriiia Ukrainskoi RSR: Pidruchnyk dlia 7—8 klasiv vosmyrichnoi shkoly. Kyiv, 1962 [in Ukrainian].
[Дядиченко В., Лось Ф., Спицький В. Історія Української РСР: Підручник для 7—8 класів восьмирічної школи. Київ, 1962. 183 с.].
 61. Diadychenko, V. & Los, F. Istoriiia Ukrainskoi RSR: Pidruchnyk dlia 7—8 klasiv. Kyiv, 1970 [in Ukrainian].
[Дядиченко В., Лось Ф. Історія Української РСР: Підручник для 7—8 класів. Київ, 1970. 153 с.].
 62. Los, F. & Spytyskyi, V. Istoriiia Ukrainskoi RSR: Posibnyk dlia 9—10 klasiv. Kyiv, 1974 [in Ukrainian].
[Лось Ф., Спицький В. Історія Української РСР: Посібник для 9—10 класів. Київ, 1974. 192 с.].
 63. Zaruba, V.M. Dydaktychnyi material z istorii Ukrainskoi RSR (8—9 kl.): Posibnyk dlia vchytelia. Kyiv, 1990 [in Ukrainian].
[Заруба В.М. Дидактичний матеріал з історії Української РСР (8—9 кл.): Посібник для вчителя. Київ, 1990. 80 с.].
 64. Kompan, O. Vplyv Vyzvolnoi viiny ukraïnskoho narodu na rozvytok antyfeodalnoho rukhu v Polshchi. Kyiv, 1954 [in Ukrainian].
[Компан О. Вплив Визвольної війни українського народу на розвиток антифеодального руху в Польщі. Київ, 1954. 47 с.].
 65. Usenko, P.G. Idejnoe edinstvo russkikh, ukraïnskikh i polskikh revolyutsionerov-demokratov (50—60-e gg. XIX v.). Kiev, 1985 [in Russian].
[Усенко П.Г. Идейное единство русских, украинских и польских революционеров-демократов (50—60-е гг. XIX в.). Киев, 1985. 123 с.].
 66. Yaremchuk, V. Chy bula "hrushevskiana" v ukraïnskii radianskii istoriohrafii? *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2020. 2: 152-168 [in Ukrainian].
[Яремчук В. Чи була «грушевськіана» в українській радянській історіографії? *Український історичний журнал*. 2020. № 2. С. 152—168].

Надійшла / Received 22.03.2025

Vitalii YAREMCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Prof. M.P. Kovalskyi History Department,
National University of Ostroh Academy (Ostroh, Ukraine)
vitaliiyaremchuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2493-7271>

POLAND / POLES IN UKRAINIAN HISTORY:
IMAGES OF UKRAINIAN SOVIET HISTORICAL WRITING

The purpose is to show the content and essence of the images of Poland / Poles in the Ukrainian past, which were conceptualized in Ukrainian Soviet historical writing. **The research methodology** is based on the methods of intellectual history, means of specific historiographic analysis, and methods of historiographic synthesis. **Scientific novelty.** For the first time, the question of the correlation of political, ideological, and intellectual factors in the interpretations by Ukrainian Soviet historians of the role of the Polish factor in the history of Ukraine has been

systematically highlighted. **Main results of the study.** The interpretation of the historical role of Poland / Poles in the past of the Ukrainian people was determined primarily by the direction of the Kremlin's national policy, unchanged since the 1930s, towards glorifying Russia and Russians as saviors of Ukrainians from all sorts of disasters inflicted on them by their malevolent neighbors. Among them, Poland and the Poles looked like an ideal enemy — convenient and understandable. On the other hand, the changing political situation also played a significant role, which forced either to inflame anti-Polish rhetoric even more (in particular, to justify the Soviet annexations of 1939—1945), or to silence it (the most important factor here was the creation of the Polish People's Republic). Thus, the interpretation of the Polish factor in the history of Ukraine in Ukrainian Soviet historiography changed: from what can be described as the image of a “weak enemy” (1920s — early 1930s) to the image of a “fierce enemy” (mid-1930s — early 1940s), and soon to the image of a “fierce friend” (mid-1940s — 1980s). The role of intellectual and ideological influences in this process (scientific understanding of the real history of Ukrainian-Polish relations, the legacy of Ukrainian national historiography, and Soviet “Marxist” historiography of the 1920s and early 1930s) appears to be less significant.

Keywords: *historiographical image, Ukrainian history, Poland / Poles, Ukrainian-Polish relations, Ukrainian Soviet historical writing, Ukrainian Soviet historians.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.162>

УДК 94(477)

Ярослав АНТОНЮК

доктор історичних наук, науковий співробітник,
Галузевий державний архів Служби безпеки України (Київ, Україна)
history.volyn@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9419-5990>

Володимир ТРОФИМОВИЧ

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії ім. проф. М.П. Ковальського,
Національний університет «Острозька академія» (Острог, Україна)
trofymovych@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0083-0437>

СЛУЖБА БЕЗПЕКИ ОУН(б) КРІЗЬ ПРИЗМУ ТРАНСФОРМАЦІЙ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Мета — проаналізувати формування в українському суспільстві історичної пам'яті про діяльність служби безпеки Організації українських націоналістів (бандерівців), виокремити періоди, ключові чинники та особливості вираження в культурі й політиці. **Об'єктом** дослідження стала діяльність СБ — підрозділу ОУН(б), який викликав найбільш неоднозначні оцінки загалом. **Методологія** базується на принципах історизму, всебічності, неупередженості, системності. Пізнанню внутрішньої логіки розвитку історичних подій, виявленню причинно-наслідкових (казуальних) зв'язків, формулювання висновків у дослідженні сприяло використання логічного методу. Синхронно-діахронічний метод дав можливість обрати оптимальний варіант темпоральної композиції дослідження. **Наукова новизна.** Вперше комплексно простежено хронологію змін історичної пам'яті на прикладі

Цитування: Антонюк Я., Трофимович В. Служба безпеки ОУН(б) крізь призму трансформацій історичної пам'яті. *Український історичний журнал*. 2025. № 3 (582). С. 162—175.
<https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.162>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

окремого підрозділу ОУН(б). Розкрито потужний вплив на її формування цілеспрямованої роботи радянської влади, а також трансформацію цієї пропагандистської спадщини в Україні. **Висновки.** Процес формування історичної пам'яті про СБ ОУН(б) пройшов складний і довгий шлях трансформацій. Розпочався він у другій половині 1940-х рр. із пропагандистського й репресивного тиску органів радянської влади на населення та заборони на вшанування загиблих есбістів. Наприкінці 1950-х рр. спостерігалось цілеспрямоване очорнення діяльності СБ ОУН(б) як винятково «бандитської» та «колабораційністської». Для цього радянська влада використовувала широкий інструментарій — від художніх фільмів до показових смертних вироків. Під впливом політичних процесів наприкінці 1980 — на початку 1990-х рр., у тому числі поширення свободи слова, ситуація почала змінюватися, але лише 2022 р. вперше вдалося досягнути суспільного консенсусу у визнанні визвольної боротьби ОУН та її спецслужби.

Ключові слова: історична пам'ять, СБ ОУН(б), ушанування полеглих, війна пам'ятників, відкриті судові процеси, тематичні вечори, кінофільми, регіональні відмінності, меморіалізація.

У рамках однієї статті неможливо охопити понад десятирічний (1940 — початок 1950-х рр.) період насиченої подіями історії служби безпеки Організації українських націоналістів (бандерівців) (СБ ОУН(б)), тож зосередимо увагу на ключових аспектах, які характеризують її діяльність, а також розкривають причини дискредитації цієї структури визвольного руху з боку радянської влади.

Спираючись на масив наукових праць з окресленої проблеми (5 дисертацій, 10 монографій, 90 статей), можна стверджувати, що СБ ОУН(б) вела всі напрями підпільної роботи [1, с. 9], в тому числі бойовий, господарський, пропагандистський, кур'єрський та інші, однак головними завжди залишалися розвідувальний, диверсійно-терористичний і контррозвідувальний. Останній був пріоритетним. Опору контррозвідувальної роботи становили інформатори, які діяли серед місцевого населення та у власному середовищі. Частина інформації надходила завдяки перевіркам учасників підпілля, особливо перебіжчиків, немісцевих, звільнених із в'язниць, тих, хто зміг урятуватися, виходячи з оточень тощо. Головним напрямом контррозвідувальної діяльності була радянська агентура, хоч періодично центром уваги ставали й німецькі, румунські, польські шпигуни [2, с. 448]. Зазначений напрям роботи СБ ОУН(б) доповнювала слідча практика, яка ґрунтувалася на вивченні психологічних особливостей допитуваного та застосуванні методологічних прийомів. Психологічний й фізичний тиск на підозрюваного допускався лише в надзвичайних випадках, якщо слідчі, наприклад, мали незаперечні докази, а допитуваний їх категорично заперечував. Численні інструкції СБ ОУН(б) застерігали від застосування тортур, які призводять до неправдивих «зізнань», наклепів, страт невинних. Однак нестача часу та досвідчених кадрів змушувала слідчих нерідко вдаватися до згадуваних методів допиту [1, с. 38].

Розвідка СБ ОУН(б) спиралася на розгалужену мережу інформаторів, які діяли переважно у сільській місцевості. Об'єктами її зацікавлень були збройні підрозділи супротивника, настрої місцевого населення, діяльність окупаційної адміністрації. Певна частина зібраних есбістами даних, особливо в повоєнний період, передавалася західним розвідкам [3, с. 429].

Неоднозначні оцінки істориків отримала диверсійно-терористична діяльність СБ ОУН(б), особливо ліквідація радянської агентури, що вирізнялася масовими стратами запідозрених у співпраці з ворогом. Відсутність належної перевірки призводила до численних помилок у роботі есбістів, а внутрішній терор деморалізував багатьох учасників і симпатиків ОУН. Особливо сумною сторінкою каральної роботи служби безпеки були непоодинокі випадки застосування колективної відповідальності. З іншого боку, планомірне винищення агентури супротивника підвищувало боєздатність підпілля та засвідчувало його спроможність до ефективних дій.

Специфіка діяльності СБ ОУН(б) вимагала посиленої конспірації, автономного ухвалення рішень, маневреності, мінімалізму в кадрах та документації. Найістотношою особливістю була тривалість підпільної роботи без опори на власну державу та без суттєвої зовнішньої допомоги [2, с. 450—452].

Цілеспрямована дискредитація СБ ОУН(б) розпочалася від початку її створення. Певним чином до цього долучилися польські кола (націоналістичного й комуністичного спрямувань), меншою мірою — прихильники А. Мельника. Однак найбільше до демонізації есбістів доклалася радянська влада — ця робота стала елементом ідеологічної боротьби з українським націоналізмом. Планомірно формувався образ СБ як «кровожерливого» та «підступного» «карального органу» «бандитських груп», який «здійснював масові вбивства» цивільного населення, а самі співробітники СБ ОУН(б) поставали «прислужниками фашистів» (згодом «іноземних розвідок») [4—8]. Радянська агітація у цьому напрямі вирізнялася різноманіттям засобів впливу на населення, зміною ідеологічних акцентів, періодами активізації й затихання тощо.

Першими проявами пам'яті про есбістів можна вважати вшанування загиблих побратимів. Для цього влаштовували врочисті похорони з промовами та салютаційною стрільбою, споруджували могили-кургани з тризубами на хрестах, зобов'язували місцевих інформаторів їх доглядати, суворо карали тих, хто руйнував повстанські меморіали, окремим загиблим присвячували вірші, гравюри, листівки¹. Наприклад, на теренах Тернопільщини було записано чотири пісні, складені в повоєнний період на пошану загиблих есбістів: «Між лісами на поляні» (присвячена референтові СБ Скала-Подільського р-ну ОУН Павлові Рогачуку («Арсену»)); «Під зеленим віттям ліщини» (референтові СБ Борщівського р-ну Михайлові Лукію («Нечаю»)); «Ще в п'ятдесят другому році» (референтові СБ Чортківського надрайону Михайлові Ярчуку («Климу»)); «Як сонце за лісом ховалось» (референтові СБ Чортківського повіту ОУН Стахові Петрасу («Жуку»)) [9, с. 19—20, 29—30, 42—45]. На початку 1946 р. референтура СБ Луцької округи ОУН отримала ім'я «сл. (славної — *Авт.*) пам'яті Володимира-Герасима» (загиблий 7 червня 1945 р. референт СБ Волинського обласного проводу ОУН Анатолій Козяр)². Значними заходами вшановували

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 462. Арк. 2; Спр. 1230. Арк. 235.

² Там само. Спр. 406. Арк. 12.

пам'ять шефа СБ Миколи Арсенича («Михайла»). Зокрема кілька підпільних друкарень видали листівки-повідомлення³, на його честь було названо підпільну друкарню Тернопільського окружного проводу ОУН⁴.

Радянська влада намагалася протидіяти вшануванню загиблих членів СБ ОУН(б) та загалом підпільників, що у західних областях УРСР набуло вигляду «війни пам'ятників». Так, у с. Четвертня Ківерцівського р-ну Волинської обл. есбісти встановили хрест із написом: «В пам'ять борців за самостійну Україну! Другу "Климу", який загинув 12 липня 1946 р. від більшовицьких загарбників». За кілька днів співробітники райвідділу внутрішніх справ спилили хрест та поставили стовп зі словами «Смерть українсько-німецьким націоналістам, зрадникам українського народу»⁵.

Після знищення збройного підпілля ОУН радянська влада зосередилася на ідеологічній боротьбі з націоналістами. Найбільш зручним об'єктом у цій роботі стала СБ ОУН(б). Серед головних напрямів пропагандистської діяльності можна виокремити відкриті судові процеси, врочисті поховання жертв, спорудження монументів, проведення тематичних заходів, видання збірників документів, брошур, книжок, документальних і художніх фільмів — зазвичай вони поєднувалися та взаємодоповнювались, а увага фокусувалася на фактах жорстокості, вбивствах, залякуваннях, пограбуваннях тощо.

Наймасовішими пропагандистськими заходами були «тематичні вечори» й «читальні конференції» на тему «реакційної сутності українського буржуазного націоналізму й терористичної діяльності банд ОУН-УПА». Організацією займалися співробітники органів держбезпеки спільно з місцевими парткерівниками. Так, упродовж 1967—1969 рр. у західних областях УРСР їх провели до 900, залучивши майже 450 колишніх членів підпілля. Крім демонстрації спеціальних кінофільмів, співробітники КДБ опрацьовували фотостенди щодо «терористичної діяльності» оунівців у конкретному населеному пункті. Все це висвітлювала районна й обласна преса⁶. В 1978 р. публічно виступили із засудженням свого минулого 487 осіб: 113 — у газетах, 335 — на «тематичних вечорах», 39 — на радіо й телебаченні⁷. У 1979 р. було проведено 612 заходів, до яких залучено 376 колишніх підпільників та аудиторію у 123 300 слухачів⁸. У 1981 р. на «вечорах» виступили 154, а у ЗМІ — 42 особи⁹. Пропагандистські акції доповнювала потужна видавнича робота: з ініціативи КДБ УРСР у 1980 р. було підготовлено 5 назв книжок, 220 статей, 117 радіо- й телепередач, які «викривали» діяльність ОУН, а також її спецслужби¹⁰.

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 47. Арк. 79—80.

⁴ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 327. Арк. 3.

⁵ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 302. Арк. 44—45.

⁶ Там само. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 981. Арк. 10—12.

⁷ Там само. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 11.

⁸ Там само. Спр. 287. Арк. 29.

⁹ Там само. Спр. 295. Арк. 8.

¹⁰ Там само. Спр. 291. Арк. 28.

Головну роль у пропагандистській роботі відігравали відкриті судові процеси. Впродовж квітня — вересня 1957 р. у с. Дермань Мізоцького р-ну Рівненської обл. відбулася серія судів над колишніми есбістами [3, с. 352]. Ідеологічна кампанія супроводжувалась ексгумаціями жертв, урочистими перепохованнями, траурними мітингами, публікацією численних статей у районних, обласних, республіканських газетах [10, с. 164—167]. 24 липня 1967 р. у м. Любешів Волинської обл. відбувся відкритий судовий процес над учасником місцевої боївки СБ Миколою Мокічем («Твердим»). На ньому зачитали звернення кількох сілрад з одностайною вимогою смертної кари¹¹.

Одним із найгучніших став публічний процес над п'ятьма учасниками боївки Львівського крайового проводу ОУН під орудою Дмитра Куп'яка («Кляс»). Проходив він 27 жовтня — 2 грудня 1969 р. в Будинку культури цукрового заводу с. Красне Буського р-ну Львівської обл. за участі понад 300 глядачів¹². Було запрошено представників преси: газети «Вісті з України», львівських обласних «Вільна Україна», «Львовская правда», районної «Прапор Жовтня», часопису з Польської Народної Республіки, працювало Центральне телебачення. Співробітники КДБ допомагали їм у підборі інформації для відповідних тематичних публікацій. Перебіг судового процесу записувався на магнітну плівку та фільмувався¹³.

Виїзна сесія Львівського обласного суду допитала 47 потерпілих і 100 свідків. Було встановлено 52 епізоди вбивств (близько 200 загиблих), скоєних учасниками боївки СБ ОУН(б). Виступи потерпілих мали яскравий пропагандистський контекст¹⁴. До акції залучили також православних священників. За клопотанням обкому партії та КДБ 28 липня 1970 р. у Свято-Миколаївській церкві м. Буськ відбулося богослужіння «за мир», яке проводив секретар канцелярії архієпископа митрофорний протоієрей Король. Він закликав вірян молитися за недопущення братовбивства. Священник Преображенської церкви Процюк різко засудив діяльність українських націоналістів і прокляв Д. Куп'яка. У 6-му випуску «Православного вісника» (видання екзарха всієї України митрополита київського та галицького) було вміщено розлогу статтю про богослужіння в Буську¹⁵. За матеріалами того процесу підготували телефільм «Надбужанська трагедія», який демонструвало львівське обласне телебачення. Крім того, Комітет із радіомовлення й телебачення УРСР використав його для створення короткометражної хронікально-документальної стрічки під тією ж назвою. За рекомендацією КДБ «Надбужанська трагедія» йшла в кінотеатрах УРСР¹⁶.

Останній гучний відкритий судовий процес відбувся 18 листопада 1982 р. в Будинку культури м. Острог, де Рівненський обласний суд розглядав справу заступника підрайонного коменданта СБ ОУН(б) Степана Олейника («Корба»).

¹¹ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. 4. Спр. 21366. Т. 8. Арк. 457.

¹² ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 72743. Т. 1. Арк. 1—267; Ф. 16. Оп. 1. Спр. 977. Арк. 210.

¹³ Там само. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 984. Арк. 113—114.

¹⁴ Там само. Спр. 979. Арк. 45—48.

¹⁵ Там само. Спр. 984. Арк. 114.

¹⁶ Там само. Спр. 986. Арк. 116—117.

Колишнього оунівця приговорили до розстрілу (вирок виконано 13 жовтня 1983 р. в Києві)¹⁷.

Десятиріччя масштабної радянської пропаганди щодо українських націоналістів позначилися на історичній пам'яті народу. Навіть у західних областях УРСР значна частина жителів негативно оцінювала діяльність ОУН. Ще категоричніше громадськість не сприймала СБ ОУН(б). Попри це, певна частина людей, особливо учасники дисидентського руху, дотримувалась альтернативних поглядів [11, с. 399—407]. Про діяльність служби безпеки розказували у вузькому родинному колі або перевіреним співрозмовникам. За даними КДБ, 30 липня 1961 р. житель Рівного колишній оунівець Ігор Рафаловський («Непереможний») співав друзям пісню «Маршуй, маршуй, есбісте, крокуй сміливо в муки, не забуваймо Крути...»¹⁸. Взимку 1964 р., у день св. Миколая, бригадир рудоремонтного заводу з м. Нововолинськ Микола Дробот таким чином висловився про роботу СБ: «Якби не було зрадників українського народу, які видавали оунівців, то вони б завоювали самостійну Україну»¹⁹. За даними КДБ від 1982 р., чимало жителів с. Поточище Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. у приватних розмовах героїзували боротьбу СБ ОУН(б)²⁰.

Ситуація з очорнення владною пропагандою есбістів почала змінюватися із започаткуванням у другій половині 1980-х рр. офіційної політики «гласності» [13, с. 227—238; 14, с. 3; 15, с. 4], а розгорнувся цей процес уже в 1990-х рр. із проголошенням незалежності України. Переважно він охоплював Галичину та Волинь.

Особливістю державного будівництва перших років стали амбівалентні тенденції: з одного боку — публічна відмова від спадщини радянських політичних інститутів, а з іншого — фактичне їх успадкування [16, с. 361]. Прикладом слугує врочисте (із залученням місцевих посадовців, священників, журналістів, військовослужбовців, жителів) перепоховання 24 серпня 1991 р. в с. Дядьковичі Рівненського р-ну Рівненської обл. «жертв терору СБ»²¹.

Важливу роль у визнанні внеску ОУН та УПА в боротьбу за незалежність України, а також СБ ОУН(б), відіграв Народний рух України, діяльність якого можна розподілити на три головні напрями: освітній, суспільно-політичний, парламентський [17, с. 44; 18, с. 19; 19, с. 263—268]. Роботі рухівців протистояли місцеві про-радянські сили, які зберігали потужний вплив на керівництво регіонів, мали значні матеріальні ресурси — вони продовжували дискредитувати діяльність ОУН та УПА, намагалися посіяти сумніви серед населення, підірвати розвиток національної свідомості. Значна роль відводилася каральній практиці СБ ОУН(б) [20, с. 86].

Першими заходами українських національно-патріотичних організацій було перепоховання загиблих підпільників, відкриття пам'ятників. Так, у 1995 р. на хуторі Кізі біля с. Негівці Калуського р-ну Івано-Франківської обл. на могилі

¹⁷ Архів УСБУ в Рівненській обл. Ф. 4. Спр. 19103. Т. 5. Арк. 309.

¹⁸ ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1627. Арк. 166.

¹⁹ Державний архів Волинської обл. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 1868. Арк. 63.

²⁰ ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 299. Арк. 6.

²¹ Там само. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1297. Арк. 145.

референта СБ надрайону Ярослава Німого («Щорса») встановлено металевий хрест [21]. Періодично члени місцевої станиці Братства ОУН і УПА та міської організації Конгресу українських націоналістів збираються на вул. Сколівській у м. Стрий, де 3 квітня 1950 р. загинули референт СБ Дрогобицької округи ОУН Василь Шеванюк («Залізний») та районний провідник ОУН Петро Друль («Бор»). Урочистостями вони вшановують їх пам'ять [22].

Процес меморіалізації пам'яті про есбістів активізувався після «Помаранчевої революції» [23, с. 387—392]. До вже звичного відновлення могил додалося встановлення меморіальних дощок — важливого елементу проектування моделей минулого та символічного кодування міського простору [24, с. 159]. Так, 24 серпня 2012 р. у с. Ступки Тернопільського р-ну було встановлено пам'ятний хрест на вшанування загиблих братів Вовків — Мирослава, котрий очолював СБ Подільського краю ОУН, а також Юрія — референта СБ Дрогобицького повіту ОУН [25, с. 279]. Наступного року жителі с. Мислова Волочиського р-ну Хмельницької обл. відкрили пам'ятник командирові місцевої бойвки СБ ОУН(б) Ярославові Бойчуку [26, с. 130].

Ще активніше меморіалізація пам'яті про есбістів розгорнулася після «Революції гідності». Так, 17 серпня 2014 р. на цвинтарі Височанка в Калуші відбулось урочисте освячення відновлених намогильних плит 17 повстанців, серед яких заступник референта СБ Карпатського крайового проводу ОУН Богдан Яцків («Денис») [27]. На будівлі автостанції в м. Здолбунів на місці страти надрайонного референта СБ ОУН(б) Володимира Ступака («Гандзі») 12 червня 2017 р. було встановлено меморіальну дошку [28]. 21 листопада того ж року в с. Зелена Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. відбулось урочисте відкриття пам'ятника на могилі районного референта СБ Михайла Зеленчука («Довбуша») [29, с. 4].

20 січня 2018 р. в урочищі Вільшина на Долинщині встановлено пам'ятний хрест на місці загибелі бойвки Юрія Матіїва [30, с. 22—23]. 15 жовтня того ж року в лісовому урочищі Підмістя біля с. Морочне Зарічненського р-ну Рівненської обл., де поліг референт СБ Любешівського р-ну ОУН Степан Трусевич («Орел»), відкрито аналогічний пам'ятник [31].

Найбільш меморіалізована серед есбістів — постать Миколи Арсенича. 2 березня 1997 р. на школі у с. Нижній Березів Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. розміщено його барельєф, а 17 листопада 2013 р. поряд відкрито пам'ятник. У Коломиї на честь М. Арсенича назвали вулицю, на місці його загибелі у с. Жуків Бережанського р-ну Тернопільської обл. встановили освячений пам'ятний хрест, а знайдені останки загиблих есбістів перепоховали у братській могилі вояків УПА в Бережанах. У ході декомунізації одну з вулиць м. Звягель Житомирської обл. було названо на честь керівника СБ ОУН(б) [32].

Заходи з меморіалізації не обійшлися без протидії — як в Україні, так і за кордоном. Переважно «війна пам'ятників» стосувалась українсько-польського минулого [33, с. 201]. У 1994 р. в с. Грушовичі Ярославського повіту Підкарпатського воєводства (Польща) без погодження з органами влади місцеві українці спорудили монумент загиблим воякам УПА. Серед 18 похованих повстанців був районний референт СБ ОУН(б) Дмитро Козак («Марко») та бойовик «Гонта».

Очільник місцевої громади відмовлявся погоджувати пам'ятник і вимагав його демонтувати. Зрештою 2017 р. це було здійснено. Суперечки завершилися 2018 р. виробленням компромісу та відновленням співпраці [34].

У період президентства В. Ющенка загострилося протистояння моделей історичної пам'яті між сходом і заходом України [33, с. 201]. Було зафіксовано випадки вандалізму. Так, щонайменше п'ять разів зазнавав пошкоджень пам'ятник есбістові Романові Різняку («Макомацькому») в м. Трускавець [32].

Значний вплив на сприйняття СБ ОУН(б) мали регіональні відмінності: так, понад 70 % жителів Донбасу, а також 50 % — Східної та Південної України не підтримували вшанування пам'яті, дотримуючись радянської меморіальної традиції [35]. Так, 14 вересня 2007 р. у Сімферополі лідер Компартії України П. Симоненко відкрив пам'ятник «Постріл у спину», що присвячувався «жертвам радянського народу, які загинули від рук вояків ОУН-УПА». Подібні пам'ятники та пам'ятні знаки впродовж 2008—2010 рр. з'явилися у Харкові, Одесі, Сватовому, смт Шалигіне, Луганську [36, с. 85]. Жителі с. Минківка Богодухівського р-ну Харківської обл. восени 2019 р. відмовилися демонтувати пам'ятник В. Чапаєву та встановити меморіальну дошку своєму односельцеві — співробітникові СБ Карпатського крайового проводу ОУН Андрієві Матвієнку («Зіру») [37, с. 3].

Перша документальна стрічка, присвячена безпосередньо темі діяльності СБ ОУН(б), вийшла 2012 р. Режисером і сценаристом фільму під назвою «Служба безпеки: Зачинені двері» став донецчанин В. Загоруйко [38]. У програмі «Історична правда з Вахтангом Кіпіані» на телеканалі «ЗІК» 17 січня 2016 р. демонструвався документальний фільм, присвячений М. Арсеничу [39]. У травні 2017 р. телеканал «UATV» у рамках передачі «Pro et Contra» випустив двосерійний документальний фільм режисера В. Куртяка «Служба безпеки ОУН-УПА» [40]. 27 липня 2020 р. на львівському телеканалі «НТА» в рамках проєкту «Ген українців» вийшла передача, присвячена М. Арсеничу. В ній І. Фаріон розповіла про ключові віхи життєвого шляху шефа СБ ОУН(б), а також розкритикувала керівника Служби безпеки України І. Баканова [41]. 16 лютого 2024 р. «Українське радіо» транслювало програму О. Бадюк, в якій висвітлювалися методи роботи подвійних агентів в оунівській службі безпеки. Експертами виступили доктори історичних наук Д. Веденєєв та Я. Антонюк [42].

Тематика діяльності СБ ОУН(б) знайшла відображення в ігровому кіно. Так, у фільмі «Вишневі ночі» режисера А. Микульського (1992 р.) показано високий рівень конспірації оунівців, розгалужену інформаційну мережу та контррозвідувальну майстерність [43]. Терористичну діяльність радянських агентурно-бойових груп і боротьбу з ними підпілля відображено у стрічках «Останній бункер» (1991 р.), «Нескорений» (2000 р.) [44].

Значний вплив на сприйняття визвольної боротьби ОУН та УПА справила агресія РФ, особливо відкрите вторгнення. За результатами опитування, проведеного 27 квітня 2022 р. соціологічною групою «Рейтинг», респонденти (81 %) підтримували визнання цих формувань учасниками боротьби за незалежність — у порівнянні з 2010 р. показник зріс учетверо [45], що свідчило про більш позитивне сприйняття українцями діяльності СБ ОУН(б).

* * *

Отже історична пам'ять про діяльність спеціального підрозділу Організації українських націоналістів пройшла довгий і складний шлях трансформацій. Першими її проявами можна вважати вшанування самими співробітниками СБ ОУН(б) своїх загиблих побратимів, що викликало протидію з боку радянської влади, яка наприкінці 1950-х рр. зосередилася на пропагандистській боротьбі з націоналістичним підпіллям. Найбільш зручним об'єктом для такої боротьби стала діяльність СБ. Проводилися відкриті судові процеси, врочисті перепоховання жертв, тематичні вечори, споруджувалися монументи, виходили збірники документів, брошури, книжки, документальні й художні фільми. Масштабні пропагандистські заходи у багатьох жителів західних областей УРСР сформували негативний образ «есбіста».

Із започаткуванням у другій половині 1980-х рр. у СРСР політики «гласності» ситуація поступово змінювалася. Після проголошення незалежності у західній частині України поновилося вшанування загиблих членів СБ ОУН(б). Важливу роль у цьому відігравав Народний рух України, а також інші національні громадсько-політичні сили. Знаковими для відновлення історичної пам'яті про СБ стали «Помаранчева революція» та «Революція гідності», які дозволили розширити рамки меморіалізації й інформаційно-культурного впливу. Після 22 лютого 2022 р. в Україні вперше сформувався суспільний консенсус у визнанні визвольної боротьби націоналістичного підпілля та його спеціального підрозділу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Antoniuk, Ya. *Diialnist spetsialnykh pidrozdiliv ukraiinskykh natsionalistychnykh orhанизatsii (1921—1991)*. (Extended abstract of Doctoral thesis). Ostroh, 2021 [in Ukrainian]. [Антонюк Я. Діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій (1921—1991): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Острог, 2021. 40 с.].
2. Antoniuk, Ya. *Spetsialni sluzhby Ukrainy vid naidavnishykh chasiv i do siohodennia: u 5 t. T. 4: Diialnist Sluzhby bezpeky OUN(b) ta spetsialnykh pidrozdiliv UPA (1940—1955)*. Kyiv, 2022 [in Ukrainian]. [Антонюк Я. Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення: у 5 т. Т. 4: Діяльність Служби безпеки ОУН(б) та спеціальних підрозділів УПА (1940—1955). Київ, 2022. 536 с.].
3. Viedenieiev, D. & Bystrukhin, H. *Dvobii bez kompromisiv: Protymborstvo spetspidrozdiliv OUN ta radianskykh syl spetsoperatsii: 1945—1980-ti rr.* Kyiv, 2007 [in Ukrainian]. [Веденієєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів: Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій: 1945—1980-ті рр. Київ, 2007. 568 с.].
4. Voitko, V. *Naimantsi i prysluzhnyky imperializmu*. Kyiv, 1955 [in Ukrainian]. [Войтко В. Найманці і прислужники імперіалізму. Київ: Молодь, 1955. 76 с.].
5. Horielov, M. *Ekstremisty: Ukraiinskyi burzhuaznyi natsionalizm na posluhakh v imperialistychnii reaktsii*. Lviv, 1987 [in Ukrainian]. [Горелов М. Екстремісти: Український буржуазний націоналізм на послугах в імперіалістичній реакції. Львів: Каменярь, 1987. 136 с.].
6. Poltoratskyi, O. *Ukraiynski burzhuazni natsionalisty — nailiutishi vorohy ukraiinskoho narodu*. Kyiv, 1953 [in Ukrainian].

- [Полторацький О. Українські буржуазні націоналісти — найлютіші вороги українського народу. Київ: Держполітвидав, 1953. 68 с.].
7. *Ukrainiinski burzhnazni natsionalisty — zapekli vorohy sotsialistycznych peretvoren v zachidnykh oblastiakh Ukrainy*. Lviv, 1972 [in Ukrainian].
[Українські буржуазні націоналісти — запеклі вороги соціалістичних перетворень в західних областях України. Львів: Знання, 1972. 24 с.].
 8. Cherednychenko, V. *Ukrainiinskyi burzhnaznyi natsionalizm na sluzhbi hitlerivskoho fashyzmu*. Kyiv, 1979 [in Ukrainian].
[Чередниченко В. Український буржуазний націоналізм на службі гітлерівського фашизму. Київ: Знання, 1979. 21 с.].
 9. Myzak, N. "Povstanska muza". Chernivtsi; Toronto, 2011 [in Ukrainian].
[Мизак Н. «Повстанська муза». Чернівці; Торонто, 2011. 283 с.].
 10. Zhyviuk, A. *Tekhnolohiia i naslidky ideolohichnykh kampanii nomenklatury KPU i KDB proty "ukrainskoho burzhnaznoho natsionalizmu" (na prykladi sela Derman Rivnenskoï oblasti)*. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*. 2011. 46: 164-167 [in Ukrainian].
[Жив'юк А. Технологія і наслідки ідеологічних кампаній номенклатури КПУ і КДБ проти «українського буржуазного націоналізму» (на прикладі села Дермань Рівненської області). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 46. Львів, 2011. С. 164—167].
 11. Bazhan, O. *Tradytzii OUN-UPA v dysydentskomu rusi v Ukraini u druhii polovyni 1950-kh — na pochatku 1980-kh rr. Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*. 2007. 11: 399-407 [in Ukrainian].
[Бажан О. Традиції ОУН-УПА в дисидентському русі в Україні у другій половині 1950-х — на початку 1980-х рр. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 11. Київ, 2007. С. 399—407].
 12. Andrukhiv, I. *Ne bude voli bez zghody i pravdy: Do istorii OUN-UPA. Prykarpatska pravda* (Ivano-Frankivsk). 1990. 17 serpnia [in Ukrainian].
[Андрухів І. Не буде волі без згоди і правди. До історії ОУН-УПА. *Прикарпатська правда* (Івано-Франківськ). 1990. 17 серпня].
 13. Babka, V. *Istorychna pamiat doby Perebudovy v Ukraini: vektory transformatsii. Literatura ta kultura Polissia. Serii: Istorychni nauky*. 2014. 76: 227-238 [in Ukrainian].
[Бабка В. Історична пам'ять доби Перебудови в Україні: вектори трансформацій. *Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки*. Вип. 76. Ніжин, 2014. С. 227—238].
 14. Kichak, I. *50-richchia Aktu 30 chervnia 1941 r. Na perelomi* (Ivano-Frankivsk). 1991. 17 serpnia. 3 [in Ukrainian].
[Кічак І. 50-річчя Акту 30 червня 1941 р. *На переломі* (Івано-Франківськ). 1991. 17 серпня. С. 3].
 15. Chapuha, S. *Pohlumlana derzhavnist: Pro istoriiu proholoshennia "Ukrainskoi derzhavy" 30 chervnia 1941 r. Prykarpatska pravda* (Ivano-Frankivsk). 1990. 30 chervnia. 4 [in Ukrainian].
[Чапуга С. Поглумлена державність: Про історію проголошення «Української держави» 30 червня 1941 р. *Прикарпатська правда* (Івано-Франківськ). 1990. 30 червня. С. 4].
 16. Babka, V. *Polityka pamiat v pershi roky nezalezhnosti Ukrainy. Hileia*. 2016. 110 (7): 360-365 [in Ukrainian].
[Бабка В. Політика пам'яті в перші роки незалежності України. *Гілея*. Вип. 110 (7). Київ, 2016. С. 360—365].
 17. Bazhan, O. *Vplyv Narodnoho Rukhu na natsionalnu svdomist naselennia URSR u 1989—1991 rr. Magisterium. Istorychni studii*. 2010. 41: 43-45 [in Ukrainian].

- [Бажан О. Вплив Народного Руху на національну свідомість населення УРСР у 1989—1991 роках. *Магістеріум. Історичні студії*. Вип. 41. Київ, 2010. С. 43—45].
18. Kucheruk, M. Borotba Narodnoho Rukhu Ukrainy za vyznannia biitsiv OUN-UPA uchashnykamy natsionalno-vyzvolnykh zmahhan. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnogo universytetu im. P. Mohyly. Serii: Istorii*. 2012. 186: 18-21 [in Ukrainian].
[Кучерук М. Боротьба Народного Руху України за визнання бійців ОУН-УПА учасниками національно-визвольних змагань. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили. Серія: Історія*. Вип. 186. Миколаїв, 2012. С. 18—21].
 19. Shushkevych, Yu. Vidnovlennia istorychnoi pamiaty pro UPA v diialnosti Narodnoho Rukhu Ukrainy na Rivnenshchyni v kintsi 80-kh — na pochatku 90-kh rr. XX st. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia": Istorychni nauky*. 2010. 16: 283-290 [in Ukrainian].
[Шушкевич, Ю. Відновлення історичної пам'яті про УПА в діяльності Народного Руху України на Рівненщині в кінці 80-х — на початку 90-х рр. XX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Вип. 16. Острог, 2010. С. 283—290].
 20. Shushkevych, Yu. Narodnyi Rukh Ukrainy na Rivnenshchyni v 1989—1998 rr.: Candidate diss. of the historical sci. Ostroh, 2017. URL: <https://theses.oa.edu.ua/DATA/84/shuhevuch.pdf> [in Ukrainian].
[Шушкевич Ю. Народний Рух України на Рівненщині в 1989—1998 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. Острог, 2017. 181 с. URL: <https://theses.oa.edu.ua/DATA/84/shuhevuch.pdf>].
 21. Reiestr obektiv i mists, poviazanykh z podiiamy natsionalnoi voiennoi istorii. *Ivano-Frankivska oblasna orhanizatsiia Natsionalnoi spilky kraieznavtsiv Ukrainy*. URL: http://ifoonsku.ucoz.ua/Nacionalna_vijskova_istorija.pdf [in Ukrainian].
[Реєстр об'єктів і місць, пов'язаних з подіями національної воєнної історії. *Івано-Франківська обласна організація Національної спілки краєзнавців України*. URL: http://ifoonsku.ucoz.ua/Nacionalna_vijskova_istorija.pdf (дата звернення: 13.03.2025)].
 22. Antoniuk, Ya. & Trofymovych, V. Holovnyi analityk SB OUN iz Donetska: Vasyl Shevaniuk ("Zaliznyi", "Saturn", "202-H", "263", "667") (1916—1950). *Viiskovo-naukovy visnyk*. 2023. 39: 11 [in Ukrainian].
[Антонюк Я., Трофимович В. Головний аналітик СБ ОУН із Донецька: Василь Шеванюк («Залізний», «Сатурн», «202-Г», «263», «667») (1916—1950). *Військово-науковий вісник*. Вип. 39. Львів, 2023. С. 11].
 23. Bondar, V. Derzhavna polityka istorychnoi pamiaty v Ukraini 1990—2000-kh rr.: osnovni tendentsii. *Istoriobrafichni doslidzhennia v Ukraini*. 2013. 23: 387-392 [in Ukrainian].
[Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990—2000-х рр.: основні тенденції. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 23. Київ, 2013. С. 387—392].
 24. Yefimova, A. Memorialni doshky ta formuvannia miskoi identychnosti v zakhidnoukrainskomu rehioni naprykintsi XX — pochatku XX st. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Serii "Kulturolohiia"*. 2015. 16: 158-166 [in Ukrainian].
[Єфімова А. Меморіальні дошки та формування міської ідентичності в західноукраїнському регіоні наприкінці XX — початку XXI ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія»*. Вип. 16. Острог, 2015. С. 158—166].
 25. Strotsen, L. Fotovystavka pamiatok povstanskoi zvytiay "My, povstantsi — syny Ukrainy" yak zasib vykhovannia patriotyzmu. *Ukraina — Yevropa — Svit: Zbirnyk naukovykh prats Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. Volodymyra Hnatiuka*. 2016. 5: 276-280 [in Ukrainian].
[Строцен Л. Фотовиставка пам'яток повстанської звитяги «Ми, повстанці — сини України» як засіб виховання патріотизму. *Україна — Європа — Світ: Збірник наукових*

- праць Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Вип. 5. Тернопіль, 2016. С. 276—280].
26. Dembitskyi, D. Myslova. Ternopilshchyna. *Istoriia mist i sil*: u 3 t. T. 3. Ternopil, 2014 [in Ukrainian].
[Дембіцький Д. Мислова. Тернопільщина. *Історія міст і сіл*: у 3 т. Т. 3. Тернопіль, 2014. С. 129—130].
27. Na staromu tsyvyntari Kalusha znaishly nevidomoho heroia. *Vikna*. 21.08.2014. URL: <https://vikna.if.ua/news/category/articles/2014/08/21/21094/view> [in Ukrainian].
[На старому цвинтарі Калуша знайшли невідомого героя. *Вікна*. 21.08.2014. URL: <https://vikna.if.ua/news/category/articles/2014/08/21/21094/view> (дата звернення: 12.11.2024)].
28. Memorialnu doshku na mistsi straty providnyka OUN vstanovyly u Zdolbunovi. *Istorychna pravda*. 12.06.2017. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/593eaa4ba5102/> [in Ukrainian].
[Меморіальну дошку на місці страти провідника ОУН встановили у Здолбунові. *Історична правда*. 12.06.2017. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/593eaa4ba5102/> (дата звернення: 22.10.2023)].
29. Ivasiuk, V. Sviato Mykhaila uvinchane vshanuvanniam povstantsiv — Lytsariv OUN i UPA. *Narodna volia* (Nadvirna). 2017. 24 lystopada. 4 [in Ukrainian].
[Івасюк В. Свято Михайла увінчане вшануванням повстанців — Лицарів ОУН і УПА. *Народна воля* (Надвірна). 2017. 24 листопада. С. 4].
30. Dolynshchyna turystychna: Istorychnyi putivnyk “Mistsiamy boiovoi slavy Boikivshchyny”. Lviv, 2019 [in Ukrainian].
[Долинщина туристична: Історичний путівник «Місцями бойової слави Бойківщини». Львів, 2019. 48 с.].
31. Na mistsi zahybeli lehendarnoho sotnyka UPA vstanovyly khresta. *Raion. Liubeshiv*. 16.10.2018. URL: <https://lyubeshiv.rayon.in.ua/news/99139-> [in Ukrainian].
[На місці загибелі легендарного сотника УПА встановили хреста. *Район. Любешів*. 16.10.2018. URL: <https://lyubeshiv.rayon.in.ua/news/99139-> (дата звернення: 10.11.2023)].
32. Mykola Arsenych: Vin stvoryv Sluzhbu bezpeky OUN. *Istorychna pravda*. 18.02.2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/digest/2011/02/18/25513/> [in Ukrainian].
[Микола Арсенич: Він створив Службу безпеки ОУН. *Історична правда*. 18.02.2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/digest/2011/02/18/25513/> (дата звернення: 18.03.2024)].
33. Babka, V. Polityka pamiaty v Ukraini (2005 — pochatok 2010 rr.): kliuchovi tendentsii. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. Kurasa NAN Ukrainy*. 2015. 4 (78): 201-215 [in Ukrainian].
[Бабка В. Політика пам'яті в Україні (2005 — початок 2010 рр.): ключові тенденції. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України*. Вип. 4 (78). Київ, 2015. С. 201—215].
34. Solonyna, Ye. Pamiatnyk UPA u Hrushovychakh: nadhrobnyi kamin spotykannia. *Radio Svoboda*. 31.05.2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29262098.html> [in Ukrainian].
[Солонина Є. Пам'ятник УПА у Грушовичах: надгробний камінь спотикання. *Радіо Свобода*. 31.05.2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29262098.html> (дата звернення: 01.06.2018)].
35. 57 % ukrainsiv ne khochut vvazhaty OUN-UPA bortsiamy za nezalezhnist. *Istorychna pravda*. 13.03.2018. URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2012/03/13/76675/> [in Ukrainian].
[57 % українців не хочуть вважати ОУН-УПА борцями за незалежність. *Історична правда*. 13.03.2018. URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2012/03/13/76675/> (дата звернення: 13.03.2012)].

36. Popovych, O. OUN i UPA v politytsi pamiaty ta svidomosti naselennia Ukrainy (2005—2014): Candidate diss. of the historical sci. Lviv, 2018 [in Ukrainian].
[Попович О. ОУН і УПА в політиці пам'яті та свідомості населення України (2005—2014): Дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2018. 266 с.].
37. Salimonovych, L. "Podvyh" chapaievtsiv: Na Kharkivshchyni zavazhaiut vstanovyty memorialnu doshku zemliakovi, yakyyi buv providnykom SB OUN, i vidmovliaiutsia demontuvaty pohruddia, "skhozhe na Chapaieva". *Ukraina moloda*. 2020. 15 sichnia. 31 [in Ukrainian].
[Салімонович Л. «Подвиг» чапаєвців: На Харківщині заважають встановити меморіальну дошку землякові, який був провідником СБ ОУН, і відмовляються демонтувати погруддя, «схоже на Чапаєва». *Україна молода*. 2020. 15 січня. С. 3].
38. Sluzhba bezpeky OUN: Zachyneni dveri. *Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu*. 13.02.2012. URL: https://www.youtube.com/watch?v=kpHE7AYz5iw&ab_channel [in Ukrainian].
[Служба безпеки ОУН: Зачинені двері. *Центр досліджень визвольного руху*. 13.02.2012. URL: https://www.youtube.com/watch?v=kpHE7AYz5iw&ab_channel (дата звернення: 21.01.2022)].
39. Shef sluzhby bezpeky OUN M. Arsenych. Istorychna pravda z Vakhtanhom Kipiani. ZIK. 17.01.2016. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_XMy5zMhUK8 [in Ukrainian].
[Шеф служби безпеки ОУН М. Арсенич. Історична правда з Вахтангом Кіпіані. ZIK. 17.01.2016. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_XMy5zMhUK8 (дата звернення: 22.01.2023)].
40. Pro et Contra. SBU: sluzhba bezpeky OUN-UPA. *Chesne slovo*. 03.05.2017. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LwKs3mHg9oc&t=251s> [in Ukrainian].
[Pro et Contra. СБУ: служба безпеки ОУН-УПА. *Чесне слово*. 03.05.2017. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LwKs3mHg9oc&t=251s> (дата звернення: 24.05.2017)].
41. Mykola Arsenych: heneral bezpeky UPA, yakyyi stvoryv kontrozvidku OUN ("Hen ukraintsiv". 31 studiia). 17.10.2021. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Q7zzpjSnC-c&ab_channel= [in Ukrainian].
[Микола Арсенич: генерал безпеки УПА, який створив контррозвідку ОУН («Ген українців» 31-ша студія) 17.10.2021. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Q7zzpjSnC-c&ab_channel= (дата звернення: 07.12.2022)].
42. Badiuk, O. "Operatyvna hra": yak pratsiuvaly podviini ahenty v Sluzhbi bezpeky OUN. *Ukrainske radio*. 16.02.2024. URL: <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=103473> [in Ukrainian].
[Бадюк О. «Оперативна гра»: як працювали подвійні агенти в Службі безпеки ОУН. *Українське радіо*. 16.02.2024. URL: <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=103473> (дата звернення: 11.07.2024)].
43. Vyshnevi nochi. Filmy pro OUN i UPA. 1992. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=0k6qODfwhso&t=2819s> [in Ukrainian].
[Вишневі ночі. Фільми про ОУН і УПА. 1992. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=0k6qODfwhso&t=2819s>].
44. Film "Neskorenyi". 2000 r. URL: https://www.youtube.com/watch?v=QYZS9M5GGSQ&ab_channel=testvideoinform [in Ukrainian].
[Фільм «Нескорений». 2000 р. URL: https://www.youtube.com/watch?v=QYZS9M5GGSQ&ab_channel=testvideoinform (дата звернення: 23.11.2024)].
45. Katasonova, Ya. Ukraintsy pidtrymuiut povnu deradianizatsiiu ta derosiianizatsiiu Ukrainy — opytuvannia. *Liha. Novyny*. 08.05.2022. URL: <https://news.liga.net/ua/politics/news/ukraintsy-podderjivayut-polnuyu-desovetizatsiyu-i-derossiyanizatsiyu-ukrainy-opros> [in Ukrainian].

[Катасонова Я. Українці підтримують повну дерадянізацію та деросіянізацію України — опитування. *Ліга. Новини*. 08.05.2022. URL: <https://news.liga.net/ua/politics/news/ukraintsy-podderjivayut-polnuyu-desovetizatsiyu-i-derossiyanizatsiyu-ukrainy-opros> (дата звернення: 19.09.2024)].

Надійшла / Received 17.02.2025

Yaroslav ANTONIUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Research Fellow,
Sectoral State Archive of Security Service of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
history.volyn@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9419-5990>

Volodymyr TROFYMOVYCH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Prof. M.P. Kovalskyi History Department,
National University of Ostroh Academy (Ostroh, Ukraine)

trofymovych@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0083-0437>

SS OUN(B) THROUGH THE PRISM OF TRANSFORMATIONS OF HISTORICAL MEMORY

The aim is to analyze the formation of the Ukrainian people's historical memory of the activities of the Security Service of the Organization of Ukrainian Nationalists (Banderite). To identify the main periods of this process, the key factors of influence, as well as the directions of expression in culture and politics. It is no coincidence that the **object** of study was chosen to be the activities of the Security Service, as this branch of the OUN(B) has caused the most ambiguous assessments in society. **The methodology** is based on the principles of historicism, comprehensiveness, integrity, and consistency. The use of the logical principle contributed to the understanding of the internal logic of the development of historical events, the identification of causal relationships, and the formulation of conclusions in the study. The synchronic-diachronic approach made it possible to choose the most optimal variant of the temporal composition of the study. **Scientific novelty**. Using the example of a separate branch of the OUN(B), this study, for the first time, comprehensively traces the chronology of changes in historical memory. The powerful influence of the Soviet authorities on its formation, as well as the transformation of this propaganda heritage in independent Ukraine, are revealed. **Conclusions**. The process of shaping the historical memory of SS OUN(B) has gone through a complex and long path of transformation. It began in the second half of the 1940s with propaganda and repressive pressure from the Soviet authorities on attempts by the population to honor the fallen SS officers. In the late 1950s, this work finally focused on the deliberate denigration of the SS OUN(B) as exclusively criminal and collaborationist. For this purpose, the Soviet authorities used all possible tools, which ranged from feature films to demonstrative death sentences. Under the influence of turbulent political processes and the spread of freedom of speech in the late 1980s and early 1990s, the situation began to change. This allowed, in 2022, for the first time, to reach a public consensus in recognizing the liberation struggle of the OUN and its Security Service.

Keywords: *historical memory, Security Service of the Organization of Ukrainian Nationalists (Banderite) (SS OUN(B) / SB OUN(B)), commemoration of the dead, war of monuments, open trials, themed evenings, films, regional differences, memorialization.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.176>

УДК 94(477)“XVI—XVIII”

Віктор БРЕХУНЕНКО

доктор історичних наук, професор, завідувач відділу актової археографії,
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
(Київ, Україна)

wbrekhunenko@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7646-7211>

«ВИНЯТКОВА УСПІШНІСТЬ» ЧИ ЗАВ’ЯЗЬ МАЙБУТНІХ ПОТЯСІНЬ? УКОТРЕ ПРО БАЛАНС ЗДОБУТКІВ І ВТРАТ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ НА ЛЮБЛІНСЬКОМУ СЕЙМІ 1569 р.

Мета полягає в аналізі ключових елементів концепту «виняткової успішності» в Любліні 1569 р. українських князів і шляхти. В основу дослідження покладено принцип історизму, методи контекстуального аналізу, компаративістики, систематизації. **Основні результати.** З’ясовано, що українські князі та шляхта у часи укладення Люблінської унії цілком усвідомлювали значення політичної суб’єктності й мали всі підстави для просування ідеї Русі як третього члена Речі Посполитої. Доведено, що вони розуміли шкідливість фіксації у привілеях ідеї Русі як генетичної частини Корони й розбалансували їх у цій ділянці. Однак, як швидко виявилось, використані в Любліні стратегії були недалекоглядними й ущербними. Платою за досягнуту українською елітою співучасть у функціонуванні Речі Посполитої стали прямі територіальні втрати безпосередньо в Любліні, неunikне подальше розмивання зафіксованих у Київському та Волинському привілеях ознак окремішності, загроза цілісності структури українського світу. Спростовано концепти «укладення своєрідного

Цитування: Брехуненко В. «Виняткова успішність» чи зав’язь майбутніх потрясінь? Укотре про баланс здобутків і втрат української еліти на Люблінському сеймі 1569 р. *Український історичний журнал*. 2025. № 3 (582). С. 176—190. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.176>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

державного зв'язку між Короною й повернутими землями» Речі Посполитої як «своїєї держави» для українського світу. Доведено, що «непорушний» Київський привілей було порушено безпосередньо на Люблінському сеймі. **Практичне значення досягнутих результатів.** З'ясовані елементи моделі поведінки української еліти в Любліні суттєво впливають на науковий образ річпосполитського періоду історії України (до 1648 р.) та на зміст усього українського історичного наративу.

Ключові слова: *ранньомодерна доба, українська еліта, Річ Посполита, Люблінська унія, Волинський і Київський привілей, стратегії.*

У контексті посилення уваги до історії української шляхти зростає й інтерес до стратегій еліти на доленосному Люблінському сеймі 1569 р. І це цілком закономірно, адже вплив наслідків тієї події не вигас для Європи до сьогодні. Одним із помітних підходів стали спроби подати здобутки української шляхти як максимально можливі й наскрізь позитивні. Під супровід реального поглиблення досліджень [1—12] планку вже піднято на ту висоту, що в люблінських привілеях помічено ознаки «укладення своєрідного державного зв'язку між Короною та повернутими землями» [8, с. 429]. Т. Кемпа доходить висновку, що Київський і Волинський привілеї «вели мову про поєднання двох рівноправних організмів, а не про включення землі Волинської та Брацлавської, а також окремо Київської до складу Корони» [3, с. 200].

Все це логічно поєднується із запропонованою А. Сулимою-Камінським концепцією «Речі Посполитої багатьох народів», тобто не форми польської держави, а начебто унікального зразка добровільної поліетнічної федерації [13]. Важко, однак, не помітити, що таке пояснення, попри задум автора, спрямовує апеляцію до минулого у сьогодення, навіюючи ідею оптимальності для українців, білорусів, литовців і поляків співіснування під одним дахом на умовах польського домінування. Хоча свого часу Д. Колодзейчик слушно зауважував, що цій концепції «легко можна закинути перебільшений ідеалізм» [14, с. 68], вона широко представлена в польському наративі. В Україні її відлунням стала ідея Речі Посполитої як начебто «своїєї держави» для українського світу, позаяк його еліта була прямо причетна до її функціонування [12, с. 18—19].

Оскільки в межах однієї статті неможливо предметно обговорити всі деталі концепту «виняткової успішності» української еліти в Любліні 1569 р., головну увагу буде зосереджено на ключових елементах, які задають рамки для образу перебування України у складі Речі Посполитої до 1648 р. та посутньо впливають на зміст усього українського історичного наративу.

Вістря згаданого концепту спрямоване на утвердження в інтелектуальному обігу (та ще більше історичній пам'яті) трьох взаємопов'язаних ідей:

- нормальність відмови тогочасної української еліти від політичної суб'єктності;
- для повнокровного існування українського світу було цілком достатньо того, що князі та шляхта домоглися підтвердження своїх станових прав і привілеїв, збереження чинності Литовського статуту, а також статусу руської мови в деяких сферах, оскільки все це давало трьом воєводствам певний рівень окремішності;

• Річ Посполиту слід розглядати як «свою державу» для українського світу (крайня позиція — «нашими королями» [15] є всі польські монархи, починаючи з руйнівника Руського королівства Казимира й до останніх).

Для обґрунтування цих положень конструюється глибоко позитивний образ перебування українських земель у складі «своєї держави» Речі Посполитої до 1648 р., затьмарити який нездатні жодні незручні питання. Численні порушення релігійних і мовних норм привілеїв не ігноруються, однак подаються з відсвітом нормальності, градус та значення конфесійної напруги занижуються, а практики нехтування статусу руської мови, підставової ознаки певної автономії, зводяться до рівня проблеми з писарями [12, с. 60—67]. Стверджується, що «домінування польської мови в королівській канцелярії чи на сеймі не означало, що вона є “мовою при владі”, себто мовою, скерованою на уніфікацію регіонів і посилення центральної влади» [12, с. 129]. Тобто звуження функціоналу руської мови порівняно з польською не вважається чинником, який прискорював спольщення.

Полонізація шляхти як така прямо не заперчується, але проблему фактично вилучено з концептуалізації й віднесено до значущих явищ лише другої половини XVII—XVIII ст. [12, с. 16—17]. Хоча навіть у польській історіографії йдеться про «полонізацію мало не всього руського можновладства і значної частини шляхти» [16, с. 62]. Т. Кемпа підкреслював, що «дійшло до широкого впливу від православ'я руської шляхти, а особливо можних. Особи, які покинули православ'я на користь латинського обряду, поступово переставали належати до “руського світу”, найпізніше це відбувалось із поколінням їхніх дітей» [3, с. 171—172]. Проте водночас Г. Літвін і З. Вуйцик наголошують на нібито добровільності спольщення та відсутності цілеспрямованих стратегій влади [7, с. 61; 16, с. 62].

На передній план виставляється «унікальний для тогочасної Європи проєкт релігійної толерантності» [12, с. 16], хоча католицькі єпископи промовисто відмовилися підписати акт Варшавської конфедерації 1573 р. За дивною логікою можливість апелювати на сеймі з релігійного питання та часткові результати на користь православних і протестантів слугують за ознаку фактичної релігійної толерантності. Натомість реалії дискримінації православних та протестантів намагаються пом'якшити, зводячи до конкуренції за душі вірних [12, с. 85—93]. Попри наростання напруги між дрібною шляхтою й іншими прошарками еліти, які штовхнули значну частину першої до підтримки Б. Хмельницького, роки 1638—1647-й оголошуються «десятиліттям оптимізму» [17, с. 373].

В такому обрамленні війна в Україні у середині XVII ст. за відновлення власної державності неунікно постає як невмотивована жодними фундаментальними чинниками, суто прояв станових потреб козацтва. Гетьманщина фактично стає «чужою», адже «нашими» й далі залишаються королі Речі Посполитої, котрі з нею так затято боролися. Відповідно вимощується дорога до реанімації в Україні безнадійно застарілого концепту «домової війни», вже давно відкинутого навіть у Польщі (там за своєрідний лейтмотив слугує слушна теза Г. Літвіна, що «вибух стався тому, що іскра корпоративного козацького руху потрапила на порох народного повстання, а релігійні гасла перетворили цей рух на національ-

ну війну» [8, с. 74]). Козаки, до всього, прямо оголошуються винуватцями розчинення більшої частини української шляхти в «польському морі» згідно з наступною схемою: поява Української держави дискредитувала в очах Варшави нібито оптимальний для України рівень самодостатності у складі Речі Посполитої. Апеляції шляхти до своєї руськості й «поштивості» та оборона нею інтересів православної церкви в Україні втратили сенс [12, с. 16], тому глибоко ображена шляхта вирішила відповісти просто зреченням від свого кореня.

З іншого боку, наголошення на нормальності для легітимної еліти ідеї відмови від політичної суб'єктності неминуче заохочує (якщо, звісно, відкинути подвійні підходи) ставитися з розумінням до відмови вже козацької старшини від змагань за збереження Гетьманщини в останній третині XVIII ст.

* * *

Розпочати варто з того, що теза про нормальність, як на ранньомодерні часи, відмови суспільної еліти від ідеї політичної суб'єктності, м'яко кажучи, кульгає на обидві ноги. Насправді на тлі інших еліт позиція української шляхти виглядає нетиповою. Неможливо відшукати ознаки того, що вони розглядали таку відмову як головну стратегію, а не як вимушений крок під тиском непереборних обставин. Еліти прагнули досягнути омріяну вершину самодостатності — мати власного, нікому не підлеглого правителя. Литовська, курляндська, прусська, кримська, молдавська, валаська, трансильванська та інші близькі й віддалені еліти твердо стояли на цьому ґрунті. Про тих, хто спромігся увінчати піраміду соціальної структури не підлеглим нікому правителем, уже й не мова. Без одержавлення в різних його формах (і в ранньомодерному розумінні!) самодостатність еліти та репрезентованого нею суспільства була неповною, відкритою для поглинальних вітрів. Тож люблінські стратегії української шляхти за всього бажання не можна назвати оптимальними.

Та й сама вона таки добре розуміла своє головне призначення, що знали й сусіди. Недарма безпосередньо в Любліні (!) представники Литви передбачали, що Русь може стати окремим суб'єктом унії [9, с. 20]. Аналогічні очікування циркулювали під час безкоролів'я 1572—1576 рр. і в Короні. С. Ожельський на сеймі 1575 р. говорив: «Наслідки елекції легко передбачити. Русини після обрання королем цісаря покинуть Польщу, а турбуючись про своє віціління, відійдуть під крило потужнішого ворога». Пролунала й заява, що русини, «якщо королем оберуть герцога Максиміліана, будуть самі змушені для віціління свого просити у султана хоругву» [18, с. 251, 328]. Активно ширилися чутки, буцім русини «від'їдуть з Варшави і в оперті на зтягнене військо оберуть у своєму краї короля зі своєї волі» [18, с. 256]. Р. Гайденштайн використав схожі барви — у критичний момент подільський воєвода Миколай Мелецький оголосив: «[...] якщо обивателі інших земель самі про себе подумати не хочуть, то русини принаймні дадуть раду» [19, с. 225].

Як бачимо, князі та шляхта розуміли, який набір інструментів перебуває в їхніх руках. І був він таким, як і у сусідніх еліт — аж до переходу під зверхність іншого володаря. Представники тепер уже шести українських воєводств уважа-

ли себе наділеними легітимним правом обирати бажаного для себе володаря, навіть з-поза меж політичної системи Речі Посполитої. Проте втілювати у життя своє бачення князі та шляхта були морально й організаційно неспроможні. Це вичерпно продемонстрував Люблінський сейм 1569 р., де вони погодилися на значно нижчий рівень окремішності трьох воєводств, нездатний, як згодом виявиться, ефективно відбивати хвилі уніфікації.

На доказ тези про «оптимальність здобутків» української еліти в Любліні становище, в якому опинилася там українська верхівка, кваліфікується як безнадійне [11, с. 15]. Щобільше, начебто «не було в української шляхти жодних шансів витягнути ситуацію на той рівень, який вони таки досягли наприкінці травня 1569 року» [12, с. 32]. Але цей аргумент вразливий принаймні з двох причин. По-перше, виставляти максимальні вимоги на перспективу, незалежно від шансів досягнення в конкретний момент — типові практики ранньомодерних еліт. Коли й де еліти в ті часи обмежувалися декларуванням лише тих цілей, які можна було досягти негайно? Невже в Любліні українська верхівка не висувала нереалістичних вимог у суміжних ділянках, починаючи, скажімо, від домагань присяги короля у відповідь на аналогічні дії князів? А пізніше на сеймах? По-друге, вже самі щойно розглянуті очікування від української шляхти як у Любліні, так і в 1572—1576 рр. сигналізують, що насправді ідея третього члена вважалася цілком можливою. Мав рацію А. Сулима-Камінський, стверджуючи: «Якби на Люблінському сеймі українські воєводства оголосили про утворення Київського або Руського князівства, спротив Корони чи Литви навряд чи щось змінив би» [13, с. 65].

Зрештою, акцент на глибокій провінційності статусу української еліти у Великому князівстві Литовському й Руському [12, с. 32], на тлі чого здобутки в Любліні мають виглядати разючішими, насправді створює ефект, протилежний від очікуваного. До такого непривабливого стану на тлі сусідніх політичних народів драматично довела себе сама шляхта, скотившись із позиції еліти Руського королівства. Скотилась і в підлитовській Русі, і в Русі Корони. Під таким кутом відмова порушувати в Любліні питання про суб'єктність Русі виглядає черговим проявом неухильного вигасання спроможності відповідати у практичній площині (а не на рівні ідей!) за самодостатність репрезентованого суспільства.

Водночас позбавлена підстав і теза, що українська верхівка не могла порушувати питання Русі як третього члена, оскільки, на відміну від литовської шляхти, не мала за собою державного організму чи бодай якоїсь «формальної зачіпки» [12, с. 34]. Але вже сам факт очікувань у Любліні спроб суб'єктивації Русі виразно демонструє, що таке «запліччя» не вважалося критично необхідним. Статус українських князів і шляхти як законної еліти ніхто не піддавав сумніву — ані до, ані після. І саме це легітимізувало будь-які вимоги. Принагідно варто зауважити, що навіть відсутність легітимності в козацтва не завадить йому відновити державність та досягти з часом її міжнародного визнання, лише суттєво обтяжить процес. Та ж таки ідея третього члена лягла в основу Гадяцької унії 1658 р., попри попереднє невизнання Річчю Посполитою ані «козацького народу», ані Гетьманщини.

Перебіг же Люблінського сейму несподівано дав у руки української верхівки ледь не «золоту акцію», відколи литовська депутація покинула місто. Вміла гра на інтересах Корони та Литви давала змогу плідно відстоювати ідею третього члена. Так, була б гостра реакція з боку короля й коронної шляхти, шантаж щодо конфіскації маєтків і позбавлення урядів. Але у випадку консолідованої позиції князів навряд чи Сигізмунд Август ризикнув би помножити опозицію до унії з боку литовської магнатурії на обструкцію ще й представників Русі. Радше почалися б торги щодо рівня суб'єктності останньої з наміром «коронярів» якнайбільше її розмити. Пішла ж Корона на поступки, кількаразово переносючи дату повернення волинців до Любліна, а головне — на допуск їх і киян до написання привілеїв. Значить, глибинно була налаштована на компроміс, а його рівень багато у чому залежав від позиції української сторони.

Проте навіть у найгіршому випадку, коли б не вдалося реалізувати ідею третього члена, вже самі розмови на сеймі в такому ключі принесли б українській еліті величезні ідеологічні дивіденди на майбутнє. І відповідна концепція, з'явившись на початку XVII ст., не виглядала б на тлі букви люблінських актів «білою вороною».

Натомість українські князі та шляхта ані слова не зронили про суб'єктність Русі, дозволивши «коронярам» зітхнути з полегшенням. Але в такий спосіб під саму будову Речі Посполитої була закладена, як влучно висловився В. Горобець, «найнебезпечніша міна уповільненої дії» [2, с. 196]. Осердя тактики української верхівки полягало, як добре відомо, в пасивному вичікуванні, затягуванні повернення до Любліна під приводом масового «захворювання». І лише поява відчуття неминучості унії змусила князів та шляхту діяти. Не вийшло лідера з «некоронованого короля Русі» Василя Костянтина Острозького. Київського воєводу так деморалізувала конфіскація королем маєтків і позбавлення урядів кількох литовських противників унії, що він злякався перспективи провести решту життя в маєтностях дружини на території імперії Габсбургів [3, с. 182].

* * *

Безперечно на нижчому щаблі — становому — українські князі та шляхта досягли добре відомих результатів. Прийшовши справді з правами, відстояли їх, а також зафіксували ознаки окремішності в Короні на рівні судочинства, мови, рівноправності православних і католиків у доступі до посад. Як на ранньомодерні часи, ці ознаки прирівнювалися до певної автономії. Слід цілком погодитися з тим, що люблінські досягнення прислужились українській еліті як джерело для підтримки паритету з «вольностями» польської та литовської шляхти [11, с. 39], а також для опрацювання ідеологічних концепцій, закроених на ідеї історичності й самодостатності Русі. Але чи можна говорити про «укладення своєрідного державного зв'язку між Короною та повернутими землями», або про «поєднання двох рівноправних організмів, а не про включення землі Волинської та Брацлавської, а також окремо Київської до складу Корони»?

Насамперед виникає питання, чи є в акті унії або в Київському й Волинському привілеях (не кажучи вже про Підляський) положення, що бодай навіують гадку про суб'єктність Русі, адже лише за такої умови можна говорити про «дер-

жавний зв'язок» і рівноправність двох організмів — Русі та Корони (не плутати з рівноправністю руської й польської шляхти)? В акті Русь не прописана взагалі, а руський народ згадано лише у фразі про підтвердження «литовському, руському, жемантійському народам» тих прав і привілеїв, якими вони користувались у Великому князівстві Литовському [20, с. 141]. Як добре відомо, акт безальтернативно стверджував, що «зрослися і сплелися разом дві держави й два народи в один народ» [20, с. 137]. Українські воєводства були на цьому «святі» не третім членом, а лише частиною одного з двох — Корони.

У Київському та Волинському привілеях Русь знову ж таки не фігурувала як суб'єкт «повернення», тобто як суб'єкт угоди з Короною. Маємо лише «повернення Волині», «повернення Київського князівства». Невизначено ж підтягувати статус обох «повернень» до унії на підставі пізнішої риторики української еліти про нібито укладення в Любліні такого зв'язку між трьома воєводствами та Короною [11, с. 17], не випадає. Інакше доведеться сприймати за чисту монету будь-яку тогочасну риторику. Українську ж шляхту пізніше, типово як на еліті ранньомодерних часів, менш за все хвилювала справжня буква документів. Важливо було навіть потрібні їй ідеологічні стереотипи. Впис же до Коронної метрики Київського привілею як «*privilegium unionis terrae et ditionis Kijoviensis cum Regno Poloniae*» [11, с. 17] не може заступити собою реальний зміст останнього. А дух і літера київського та волинського «привілеїв повернення» не мають нічого спільного з тією ідеєю унії, яка реалізована між Короною й Литвою на засадах «зрослися і сплелися разом дві держави й два народи в один народ».

Привілеї тлумачать повернення воєводств без будь-якої згадки про рівноправність між Короною, з одного боку, та воєводств чи Русі — з іншого. Жодних відмінностей в організації влади у цих воєводствах і в решті не простежується. Той-таки автор концепції про «державний зв'язок» Г. Літвін в іншому місці справедливо підкреслював, що «у 1569—1648 рр. майже всі русько-українські землі перебували у складі Речі Посполитої, і в їхніх межах не було жодного незалежного осередку державної чи квазідержавної влади» [8, с. 61], або ще: «“Інкорпораційні” привілеї не спричинили виникнення окремих руських центральних органів» [8, с. 63]. До того, вістря привілеїв спрямоване на те, щоб закарбувати тезу про повернення «як рівних до рівних, вільних до вільних людей і як власну природну частину, власному первинному тілу та голові» [20, с. 113, 124]. Що ж тут від «державного зв'язку» чи поєднання «двох рівноправних організмів», якщо є лише один — Корона — та його природна частина, яка просто повертається до власного тіла!

Утім, не вийшло у привілеях і повної рівності на рівні еліт. Однаковий доступ православних та католиків до урядів поєднувався з тим, що у сенаті мали засідати двоє католицьких архієпископів й одинадцять єпископів, тоді як київський православний митрополит та єпископи залишилися поза ним [20, с. 145]. Це заздалегідь ставило конфесії в нерівні умови, формуючи одну з підвалин дискримінації православ'я. Корона затято триматиметься оформленого в Любліні статус-кво. У 1649 р. після Зборова король погодиться навіть на територіальний вимір влади козацького гетьмана, але у зазначеному питанні залишиться непохитним.

* * *

Водночас, до честі української еліти, в Київському привілеї є свідчення того, що вона все-таки намагалась уникнути безальтернативного потрактування руських (українських) земель як генетичної частини Корони. Під цим кутом привілей виглядає розбалансованим, на що досі не зверталась увага.

В обґрунтовальній частині документа вміщена така теза: «Київ був і є головою та головним містом Руської землі, а вся Руська земля віддавна, від часів наших предків, польських королів, разом з іншими її найкращими членами є прилучена до польської Корони, частково внаслідок війни, частково завдяки добровільному входженню та спадщині по деяких ленних князях, які її роздерли між собою на різні частини» [20, с. 123].

Наведений фрагмент однозначно свідчить про спробу Корони ідеологічно закріпити у привілеї повернення вже цілої Русі. Але при цьому наголошується на різних шляхах потрапляння її частин під владу польських королів. Тобто «вся Руська земля» опинилась у Короні як прилучена в інструментальний спосіб, а не була її частиною, як-то кажуть, «від народження». За таких умов втрачають сенс будь-які заклинання про Русь як «природну частину» Польщі.

Щобільше, згідно з Київським привілеєм, до «первинного тіла» належить не «вся Руська земля», а лише Київська: «Повертаємо цю Київську землю і князівство, з усіма та всілякими її правом, панами, власністю — згаданий Короні або Польському королівству як її первинному справжньому власному тілу та голові» [20, с. 124]. Звичайно, вся Русь не могла тут фігурувати як територія повернення. Але ж у привілеї немає й суто ідеологічного твердження про власне Русь як пагін Польщі. А отже, згадавши «всю Руську землю», яка віддавна належала Короні, але не приписавши до «первинного тіла», привілей фактично виводив Русь як таку за його межі, підвішуючи щойно наведену тезу про природу Київської землі.

Подібні смислові неузгодженості створювали прогалини, які не давали набутти монолітності концепту Русі як генетичної частини Корони, робили його крихким та вразливим для майбутніх альтернативних ідеологічних маніпуляцій. Без сумніву, до появи у привілеях зсувів доклали рук представники української верхівки. Найімовірніше ідея про генетичну злитість Русі та Корони викликала в них спротив, а результатом компромісу стало звуження «первісного тіла».

* * *

На баланс українських здобутків і втрат на Люблінському сеймі 1569 р. відчутно вплинули стратегії еліти з територіального питання. Волинці відверто висловили бажання добитися входження до Корони всієї історичної Волині, а не лише тогочасного Волинського воєводства. З'ясувалося, що вони відштовхуються від кордонів Руського королівства. Волинське воєводство мало б поповнитися коштом історичного Підляшшя, Турово-Пінщини (щонайменше по р. Ясельда), а в ідеалі й Понімання [21, с. 72—74]. Останнє від XII ст. хоч і перебувало в орбіті волинських князів, але безпосередньо до їхніх володінь входило лише тимчасово у другій половині XIII ст. На відміну від Підляшшя й Турово-Пінщини воно не належало до

компактного українського етнічного масиву. І виглядає, що на включенні Понімання волинці особливо не наполягали, не вважаючи справу перспективною.

Наріжне значення мають паралельні вимоги інкорпорувати до Корони ще й Київщину. Важливо, що переконання волинців стосовно Підляшшя перегуквалися з настроями, поширеними у середовищі шляхти Берестейсько-Литовського воєводства [21, с. 73—74]. Прагнення залишитися з волинцями та забужанськими підляшшцями в одному «кошику» свідчить про те, що й у свідомості берестейців також існувало відчуття належності до вужчої спільноти в межах підлитовської Русі.

У сухому залишку дискурс на Люблінському сеймі 1569 р. оголює уявлення князів і шляхти про існування в підлитовській Русі свого окремого українського масиву. Є всі підстави суттєво заглибити визначену Н. Яковенко для початку XVII ст. появу уявлень князів і шляхти про простір Русі як такий, що «збігається з територією південних (“українських”) князівств киево-руської доби, абсолютно й безальтернативно виносячи за дужки не лише російські, а й білоруські терени» [22, с. 250]. Простежені дослідницею особливості стали лише черговим утіленням ідей, оприлюднених у 1569 р. А невдовзі безкоролів'я 1572—1576 рр. надало князям і шляхті нагоду публічно підтвердити невинноватість своїх люблінських заяв, додатково просигналізувавши, що до «своїх» Русі належать ще й «старі» руські землі Корони.

Утім волинцям не вдалося проштовхнути запропоновану ними територіальну програму. Та вони її хоча б висунули й обстоювали як могли. Відродять публічні претензії вже козаки у часи Гетьманщини [20, с. 177—182, 198—201], демонструючи спадкоємність просторових переконань. Ця питома риса українських еліт виразно простежувалася й у територіальних вимогах доби Української революції 1917—1921 рр.

Водночас реакція князів і шляхти в Любліні з приводу території Київського воєводства та відповідна сеймова ухвала оголюють сумну перспективу виборених там ознак окремішності трьох воєводств. Від Київського воєводства було відрізано Мозирський повіт і долучено до воєводства Мінського, що скидається на банальне задобрення литовців. Князі й шляхта не зуміли запобігти цьому, хоча мали бездоганні правові підстави, адже формально переділ було оформлено з грубим порушенням Київського привілею.

Акт унії, який фіксував належність Мозирського повіту до Берестейського воєводства, датований 1 липня 1569 р. Сеймова конституція № 86, відносячи Мозирський повіт уже до Мінського воєводства, з'явилась 11 серпня. Але привілей, який проголошував долучення Київського воєводства до Корони, король видав раніше, як доказово з'ясував Г. Літвін, між 24 червня та 1 липня [8, с. 426]! Тобто на момент ухвалення акта унії його правові норми вже набули чинності. Для випадку з Мозирським повітом основоположне значення мають дві з них. Перша твердить, що Київське воєводство входить до Корони зі «всіма її громадами, замками, містами, містечками, селами, землями, повітами» [20, с. 125]. Ще одне положення привілею проголошувало: «В майбутньому від цього належно-

го, справжнього, відповідного тіла і від голови Польської Корони вона ані цілком, ані будь-якою своєю частиною ніколи, ніяким способом і ні в якому вигляді не може бути ні відірвана, ні відлучена на віки вічні» [19, с. 124]. Виходить, як не крути, але «віки вічні» протрималися лічені дні. Навіть якщо припустити, що усних домовленостей було досягнуто ще до появи привілею, з формального боку акт від 1 липня та сеймова конституція № 86 не відповідали його букві.

Це було перше грубе нехтування засадами приєднання Волині, Київщини, Брацлавщини та Підляшшя до Корони. І відбулося воно безпосередньо на Люблінському сеймі, що набувало символічного значення. Річ Посполита утверджувалася під супровід кричущих правових порушень Київського привілею. Це неминуче віщувало нові зазіхання на ознаки автономії трьох воєводств, і кризи України у складі Речі Посполитої, і потрясіння, які знищать цю державу на радість Московії.

Фатальним став той факт, що українські князі та шляхта стерпіли наругу, здавши Мозир без бою. Показовою тут була байдужість київського воєводи князя Василя Костянтина Острозького. Навіть за своїм формальним статусом він мав рішуче противитись коронним планам, але не зробив для оборони територіальної цілісності свого воєводства нічого публічно резонансного чи залаштунково ефективного. Така нехоть того, хто мав би стати стіною на шляху некорисного територіального поділу, очевидно, стала подзвоном по повіту.

Природу відстороненості знову ж таки слід шукати у вигасанні у світогляді верхівки тієї найголовнішої ідеї, яка вирізняє справді самодостатню еліту серед інших станів та виправдовує її винятковий статус — ідеї політичної суб'єктності. Це потягнуло за собою зниження «больового порогу» в питанні цілісності території. В уявленнях князів і шляхти проблема з ціннісного щабля опустилася на рівень того впливу, який струмував від попереднього досвіду роздвоєння руського світу між Короною й Литвою. Під таким зміщеним кутом перепідпорядкування Мозирського повіту не виглядало фатальним. Ставлення до цього питання було б принципово інакшим, якби продемонстровані в Любліні уявлення про самодостатність та історичність українського світу вивершувалися концепцією Русі як третього члена Речі Посполитої. Зазіхання на Мозир розцінювалося б як неприпустимий прецедент замаху на своє неподільне тіло, а не як звичайна територіальна поступка на користь адміністративної одиниці з тепер уже сусіднього політичного організму.

* * *

Грубе порушення Київського привілею безпосередньо на Люблінському сеймі відразу ж відкрило скриньку Пандори. Вже влітку 1569 р. затріщав інший фундаментальний пункт — мовний. А в 1570 р., реагуючи на протести волинської шляхти, Сигізмунд III, замість того, щоб дотримуватися привілеїв, які зберігали б статус і престиж руської мови, фактично заохочує їх порушувати, вимовляючись, що «канцелярія [...] споряджає листи й оформляє відповіді згідно з потребою й бажанням кожного, хто хоче по-руському, тоді руські, а хто — по-польському, тоді теж польські» [23, с. 76]. Це чітко сигналізувало, як, зрештою, і мозирська справа, що дотримання букви й духу привілеїв слід буде постійно

вигризати, а магістральна стратегія Корони полягає в толеруванні уніфікації настільки швидкої, наскільки вможливить реакція руської шляхти.

Напрочуд яскраво, приміром, курс Варшави віддзеркалювали кроки, які не були прямим порушенням Київського та Волинського привілеїв, але працювали на спольщення, відбиваючи ставлення до руської мови як вторинної стосовно польської. Йдеться про привілеї на маґдебургію містам відвойованій в Московії Чернігово-Сіверщини. Документи містили вимогу ведення міських книг лише польською мовою (Чернігів, Ніжин), або, напозір, спершу польською з наступним переходом на латину (Стародуб, Мглин) [24, с. 58, 61]¹. При цьому привілей Стародубу промовисто застерігав, що «не інакшою, бо право маґдебурзьке того потребує, мають бути писані під [загрозою] втрати цього права» [24, с. 58].

Скарги та інші зусилля шляхти щодо мови були лише випусканням пари, не змінивши тенденції спольщення сеймикових інструкцій, судових книг, Руської метрики. Наріжні підходи Варшави добре відбивала позиція королевича Владислава на елекційному сеймі 1632 р. Навіть гострота передвиборчого моменту не завадила претендентові не просто відхилити помірковані мовні вимоги, а й ніби наперекір уперше призначити керівником Руської канцелярії не українського шляхтича, а шотландця Я. Бедермана [23, с. 82]. А як розцінити лист короля Сигізмунда III до князя Януша Острозького від 15 березня 1611 р. з наказом «надруковані у віленських церквах руські книги таємно збирати й спалювати» [25, с. 144]? Мабуть, найкраще про все це сказав сучасник Я. Щасний-Гербурт у «Думці про народ руський» (1613 р.): «Бо коли хочуть, щоб на Русі не було Русі, — то це річ неподобна, і це все одно, якщо порівняти, якби їм захотілося, аби море було поблизу Самбора, а Бершадь неподалік Гданська... А що, коли дехто захоче, щоб поляків не було в Польщі?» [26, с. 180, 183].

На розмивання відчуття руськості були спрямовані також стратегії щодо православної церкви, котрі (як і ставлення до протестантів) зводили нанівець акт Варшавської конфедерації 1573 р. Православна віра, або як її ще промовисто називали «руська», позаяк була одним із ключових маркерів ідентичності [27, с. 152—169], опинилася під тривалим тиском. Не розв'язавши на сеймах проблему відновлення православної ієрархії, верхівка духовництва мусила звернутися до козацтва. А потім ще понад десятиліття висвячена ієрархія залишалася поза законом. Знадобився козацький шантаж щодо відмови йти на Смоленську війну, аби зусилля шляхти під час безкоролів'я 1632 р. принесли свої плоди.

* * *

Усе це невблаганно свідчить про те, що рівень окремішності, який українська еліта виторгувала в Любліні, виявився несамодостатнім і вразливим. Є всі підстави вважати, що українські князі та шляхта на момент сейму 1569 р. нічим не поступалися іншим елітам на рівні усвідомлення як свого призначення, так і ролі одержавлення (в ранньомодерному розумінні, звісно). Розуміли й шкідливість фіксації у приві-

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych. Metryka Koronna. Sygn. 170. K. 233.

ляях ідеї Русі як генетичної частини Корони, тому розбалансували Київський привілей. Але питання про третього члена рубка поставлено не було. Українські князі та шляхта погодилися на концепти «первинного тіла», «природної частини» (нехай і в урізаному вигляді), які руйнували ідею самодостатності й історичності Русі. Крім того, поступилися Мозирським повітом, який уже не вдасться повернути. Здобуті ж ознаки окремішності не спиралися на суб'єктність Русі. За цих умов співіснування під одним дахом з іншими етнічними групами неминуче провокувало асиміляційні хвилі на користь політичного народу-лідера. До всього в таких випадках навіть суб'єктність нічого не гарантувала, що добре видно з незavidної долі литовської еліти. Литва за умовами унії хоч і зберегла свою суб'єктність, але втратила правителя, найважливіший у ранньомодерні часи елемент самодостатності. Це й запустило руйнівні для литовської ідентичності процеси, наслідком яких стало мало не цілковите спольщення литовської шляхти у XVIII ст.

Концепція Литви як «нової Польщі», що ходила в Короні в 1560-х рр. [9, с. 20], добре передає сутність ідеальних бажань польської сторони щодо Великого князівства Литовського. Тож і Волинь, Київщину, Брацлавщину й Підляшшя інтегрували настільки глибоко, наскільки дозволили їй у тих умовах українські князі та шляхта. І глибина ця виявилася такою небезпечною, що платою за співучасть української еліти у функціонуванні Речі Посполитої стали прямі територіальні втрати, невблаганне розмивання ознак окремішності Русі, загроза повноті структури українського світу через неухильне спольщення верхівки. Як далеко справа зайшла вже на початку XVII ст., якщо король уважав цілком прийнятним наказувати українському князеві (!) Янушеві Острозькому палити книги, надруковані «руською мовою» (!). Зрештою, наростання напруги в різних суспільних нішах поставило проблему відновлення реальної політичної суб'єктності Русі, свого часу недалекоглядно проігноровану в Любліні. Але неадекватна реакція більшості української шляхти призвела до зміни розстановки сил у Східній Європі на користь Московії. Усвідомлювала вразливість люблінської моделі й сама шляхта, про що свідчать спроби подати Київський та Волинський привілеї як унію між Короною і трьома воєводствами, а також створити враження про утвердження там Русі як третього члена Речі Посполитої.

На такому тлі формулювання питання про Річ Посполиту як нібито «свою державу» для українського світу виглядає невмотивованою. Навіть у колі прибічників цієї концепції визнається, що загнали князів і шляхту до неї «загрозою втратити все» [12, с. 33]. Зрештою, козацька старшина, значна частина якої вийшла з середовища шляхти, дала вичерпну відповідь на питання, коли відновила властиво українську державність у вигляді Гетьманщини. Та й сама шляхта — і литовська, і руська — не залишилася в боргу. Перша розірвала Люблінську унію в 1655 р., уклавши Кейданівську унію зі Швецією, друга покинула «свою» державу, присягнувши шведському королю в обмін на обіцянку винагородити новими володіннями за маєтки, втрачені на теренах Гетьманщини.

В долі ж України продемонстрований елітою в Любліні підхід, який передбачав примат соціальних «прав і вольностей» та гарантій непорушності маєтків

над ідеєю власної суб'єктності, не раз зіграє фатальну роль. За доби Гетьманщини ця ж помилку повторила вже нова ранньомодерна українська еліта, закріплена на козацькому стані. Це призведе спершу до руйнівної громадянської війни, далі до загибелі Правобережної Гетьманщини, поступового розмивання Москвою суверенітету Лівобережної Гетьманщини, зрештою до втрати державності. Вже в новітні часи заклики поставити на перше місце соціальні перетворення перед національним і державним потягнуть за собою поразку Української революції 1917—1921 рр. з усіма наслідками.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Bilous, N. Liublinska unii 1569 r.: istoriografichni pohliady ta interpretatsii (do 440-richchia Liublinskoï unii). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2010. 1: 65-83 [in Ukrainian]. [Білоус Н. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії). *Український історичний журнал*. 2010. № 1. С. 65—83].
2. Horobets, V. Ukraina: Lublinska unia ta narodzhennya novoi vitchyzny. Kyiv, 2009 [in Ukrainian]. [Горобець В. Україна: Люблінська унія та народження нової вітчизни. Київ, 2009. 204 с.].
3. Kempa, T. Konstanty Wasył Ostrogski (1526—1608), przywódca społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej. Toruń, 2023. 984 s. [in Polish].
4. Kempa, T. Magnateria ruska wobec unii lubelskiej (1569). *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. Białystok, 2001. 16: 5-25 [in Polish].
5. Kempa, T. Możliwość i szlachta ukraińska wobec unii lubelskiej (1569). *Liublińska unia: idea i jej kontynuacja*. Vilnius, 2011. 172-187 [in Polish].
6. Kempa, T. The Attitude of Ruthenian Magnates and Nobles Toward the Union of Lublin (1569) as the Problem of Autonomy of the Ukrainian Lands within the Polish-Lithuanian Commonwealth. *Zapiski Historyczne*. 2019. LXXXIV: 41-72.
7. Litwin, H. Zjednoczenie narodów cnych: polskiego, litewskiego, ruskiego: Wołyń i Kijowszczyzna w unii lubelskiej. Warszawa, 2019. 272 s. [in Polish].
8. Litwin, H. Z narodu ruskoho: Shlakhta Kyivshchyny, Volyni ta Bratslavshchyny (1569—1648). Kyiv, 2016 [in Ukrainian]. [Літвін Г. З народу руського: Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569—1648). Київ: Дух і літера, 2016. 616 с.].
9. Lulewicz, H. Gniewów o unię ciąg dalszy: Stosunki polsko-litewskie w latach 1569—1588. Warszawa, 2002. 458 s. [in Polish].
10. Mazur, K. Szlachta wołyńska wobec unii jagiellońskiej w dobie sejmu 1569 r. *Przegląd Historyczny*. 2004. XCV (1): 37-52 [in Polish].
11. Starchenko, N. Liublinska unii yak resurs formuvannia kontseptu politychnoho "narodu ruskoho" (1569—1648 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2019. 2: 4-45 [in Ukrainian]. [Старченко Н. Люблінська унія як ресурс формування концепту політичного «народу руського» (1569—1648 рр.). *Український історичний журнал*. 2019. № 2. С. 4—45].
12. Starchenko, N. Ukrainski svity Rechi Pospolytoi: Istoriï pro istoriï. Kyiv, 2021 [in Ukrainian]. [Старченко Н. Українські світи Речі Посполитої: Історія про історію. Київ: Laurus, 2021. 616 с.].
13. Sulyma-Kaminskyi A. Istoriia Rechi Pospolytoi yak istoriia bahatokh narodiv: 1505—1795: Hromadiany, yikhnia derzhava, suspilstvo, kultura. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].

- [Сулима-Камінський А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів: 1505—1795: Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. Київ: Наш час, 2011. 264 с.].
14. Kolodziejczyk, D. *Tertium non datur? Turetska alternatyva v zovnishnii politytsi Kozatskoi derzhavy. Hadiatska unia 1658 r.* Kyiv, 2008. 67-80 [in Ukrainian].
[Колодзейчик Д. *Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави. Гадяцька унія 1658 р.* Київ, 2008. С. 67—80].
 15. Mykhaylovskiy, V. *Reges nostri: Our Kings. Monarchs and dynasties in the history of Ukraine (1340—1795).* Kraków, 2024. 250 p.
 16. Wójcik, Z. *Ukraina w ramach Rzeczypospolitej do połowy XVII w. (Prawo, programy, praktyka polityczna).* *Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia.* LXVI. Wrocław, 1988. 59-74 [in Polish].
 17. Yakovenko, N. *Dzerkala identychnosti: Doslidzhennia z istorii uiavlen ta idei v Ukraini XVI — pochatku XVIII st.* Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. *Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII ст.* Київ: Laurus, 2012. 472 с.].
 18. Orzelski, S. *Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do roku 1576, tłumaczenie W. Spasowicza.* Petersburg; Mohilew, 1856. T. II. 336 s. [in Polish].
 19. Rejnolda Hejdensztejna sekretarza królewskiego *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Ksiąg XII.* Tłum. M. Gliszczynski, oprac. Wł. Spasowicz. Petersburg, 1857. T. 1. 484 s. [in Polish].
 20. *Unia lubelska 1569 roku: Akty prawne. Wstęp i opracowanie H. Litwin.* Kijów, 2019. 180 s. [in Polish].
 21. Brekhunenko, V., Boiko, P. & Zaiats A. *Prostorovi mezhi ukrainskoho svitu: kompleks uiavlen ta yikhnia realizatsiia v rannomodernii Ukraini (XVI—XVIII st.).* Lviv; Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Брехуненко В., Бойко П., Заяць А. *Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI—XVIII ст.).* Львів; Київ, 2023. 480 с.].
 22. Yakovenko, N. *Paralelnyi svit: Doslidzhennia z istorii uiavlen ta idei v Ukraini XVI—XVIII st.* Kyiv, 2002 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. *Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVIII ст.* Київ, 2002. 416 с.].
 23. Kulakovskiy, P. *Kantseliariia Ruskoi (Volynskoi) metryky 1569—1673 rr.: Studiia z istorii ukrainskoho rehionalizmu v Rechi Pospolytii.* Ostroh; Lviv, 2002 [in Ukrainian].
[Кулаковський П. *Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569—1673 рр.: Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій.* Острогож; Львів, 2002. 304 с.].
 24. Andreitsev, V., Ulianovskiy, V. & Korotkiy, V. (Comps.). *Korpus mahdeburzkykh hramot ukrainskym mistam: Dva proekty vydan 20-kh — 40-kh rr. XX st.* Kyiv, 2000 [in Ukrainian].
[Корпус магдебурзьких грамот українським містам: Два проекти видань 20-х — 40-х рр. XX ст. Упор. В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. Київ, 2000. 216 с.].
 25. Wisner, X. *Sejmiki litewskie i kwestia wyznaniowa 1611—1648. Odrodzenie i Reformacja w Polsce.* Wrocław, 1978. T. 23. 123-150 [in Polish].
 26. Shevchuk, V. (Comp.). *Tysiacha rokiv ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky u deviaty tomakh.* T. 1. Kn. 2. Kyiv, 2001 [in Ukrainian].
[Тисяча років української суспільно-політичної думки у дев'яти томах. Упор. В. Шевчук. Київ, 2001. Т. 2. Кн. 2. 536 с.].
 27. Plokhy, S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine.* Oxford University Press Inc., New York, 2001. 402 p.

Надійшла / Received 19.03.2025

Viktor BREKHUNENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Head of the Department of Act Archaeography,

M.S. Hrushevskyi Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

wbrekhunenko@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7646-7211>

“EXCEPTIONAL SUCCESS” OR THE SOURCE
OF FUTURE UPHEAVAL? ONCE AGAIN TO THE BALANCE
OF ACHIEVEMENTS AND LOSSES OF THE UKRAINIAN
NOBILITY AT THE LUBLIN SEJM OF 1569

The aim is to analyze the key elements of the concept of its “exceptional success” in Lublin 1569. The research is based on the principle of historicism and employs **methods** of contextual analysis, comparative studies, and systematization. **Main results.** It has been established that Ukrainian nobility, like other elites at that time, were fully aware of the significance of political subjectivity and had every reason to promote the idea of Ruthenia as the third member of the Polish-Lithuanian Commonwealth. It has been proven that they recognized the harm of the idea of Ruthenia as a natural part of the Crown and deliberately disrupted this point in Kyivan privilege. However, the strategies employed in Lublin were limited to securing their prerogatives and guarantees of estate inviolability. The price paid by the Ukrainian elite for their participation in the functioning of the Commonwealth included direct territorial losses in Lublin, the relentless erosion of the distinctiveness enshrined in the Kyiv and Volynian privileges, and the looming threat of losing the full structural integrity of the Ukrainian world. The study refutes the notions of “establishing a unique state connection between the Crown and the annexed lands” and the idea of the Commonwealth as “their own state” for Ukrainians. It has been demonstrated that the “inviolable” Kyivan privilege was directly violated at the Lublin Sejm. **Practical significance.** The practices of the Ukrainian elite in Lublin significantly shaped the scholarly understanding of Ukraine’s presence within the Commonwealth until 1648 and fundamentally influenced the entire Ukrainian historical narrative.

Keywords: *early modern period, Ukrainian elite, Polish-Lithuanian Commonwealth, Union of Lublin, Volynian and Kyivan privileges, strategies.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.191>
УДК 323.11(477)

Наталія СТАРЧЕНКО

докторка історичних наук, старша наукова співробітниця,
Інститут історії України НАН України, Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ, Україна)
interregnum@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4129-3255>

СКЛАДНІ ШЛЯХИ РАНЬМОДЕРНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ, АБО КІЛЬКА ЗАУВАГ ДО ЗВИЧНОЇ СХЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Метою статті є пропозиція до перегляду традиційного українського гранднративу, створеного у XIX — на початку XX ст. в рамках Російської імперії, який до сьогодні окреслює підходи до ранньомодерного минулого, а водночас формує набір національних символів, міфологем і місць пам'яті. В основу гранднративу була покладена козацька версія історії, на яку суттєво вплинула низка спочатку імперських, а пізніше радянських ідеологем. У результаті тривалий період українського минулого, пов'язаний із Річчю Посполитою, представлявся передусім як історія національного, соціального та релігійного гноблення українців чужою державою. Тому українська шляхта, яка брала активну участь у політичному житті разом зі шляхтою інших регіонів / народів Речі Посполитої, оголошувалася зрадницькою, такою, що швидко втратила власну ідентичність («полонізувалася») та покатоличилася (перехід із православ'я до інших конфесій уважався актом полонізації). Зауважена методологічна застарілість таких підходів, які не враховують ані особливостей ранньомодерної держави, ненаціональної за своїм характером, ані особливостей уявлень та цінностей тогочасних людей. На підставі нових **джерел** і переакцентування введених до наукового обігу раніше, а водночас застосовуючи сучасні **методологічні підходи**, пропонується інший погляд на шляхту — стан, якому належала головна роль у

Цитування: Старченко Н. Складні шляхи ранньомодерного українського націєтворення, або Кілька зауваг до звичної схеми історії України. *Український історичний журнал*. 2025. № 3 (582). С. 191—218. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.191>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 3 (582)

процесах ранньомодерного українського націєтворення до середини XVII ст. Проаналізовано формування в Речі Посполитій уявлення про Русь як окрему «територію з історією» поряд із Польським королівством та Великим князівством Литовським. У другій частині статті переглянуто традиційні підходи до причин повстання під проводом Б. Хмельницького з урахуванням нових досліджень і методологічних підходів. **Висновки.** Запропонований у статті погляд на українську історію дозволяє розглядати Річ Посполиту як інтегральну частину українського минулого, а процес українського націєтворення (переважно шляхетського) до середини XVII ст. — як важливий складник козацької революції. Такий підхід дозволить модернізувати анахронічну схему української історії, позбавить її від телеології та штучних «розривів», розширить тематично, наповнивши так звані «темні віки» людьми й подіями.

Ключові слова: Річ Посполита, шляхта, козаки, Люблінська унія, націєтворення, ідентичність, XVI—XVII ст.

Козацька війна, очолювана Богданом Хмельницьким, що вибухнула весною 1648 р., струснула не лише Річ Посполиту — вона суттєво перекроїла тогочасну геополітичну ситуацію всього регіону та прозвучала довгим відлунням в історії. Її причини інтригують до сьогодні, а діапазон інтерпретацій міститься на широкій шкалі від бунту «черні» до національно-визвольної війни українського народу проти поневолення [1]¹. Саме козацька версія історії була покладена в основу українського гранднративу, визначаючи до нині набір національних символів, міфологем і місць пам'яті. Створена М. Грушевським на рубежі XIX—XX ст. довга історія українського народу, що своїм початком мала давню Русь, була легітиміційним проектом для народу без держави. За задумом його творця, в основі історії мали лежати не політичні кордони чи державні інституції, а народ, який і забезпечував тяглість минулого своїм прагненням до незалежності. За М. Грушевським, після вигасання династії давніх правителів Русі та окупації її земель чужими державами, історія українського народу звелася до серії повстань проти загарбників, які увінчалися створенням у другій половині XVII ст. козацької держави. Роль головного ворога у цьому минулому дісталася Речі Посполитій, ототожненій із Польщею та поляками [2—3]. Відповідно, еліта українського народу — шляхта та її верхівка — князі, які становили частину ширшого «політичного народу», себто виступали співтворцями держави разом зі шляхтою інших регіонів / народів Речі Посполитої, оголошувалася зрадницькою, егоїстичною, перейнятою становими інтересами всупереч інтересам власного народу. Ключовими в українській історіографії цього періоду є поняття «полонізація» та «католизація»: заміна української культурної ідентичності польською й релігійна конверсія більшості шляхти з православ'я (власної релігії) на католицизм (що однозначно пов'язувалося зі зміною ідентичності). В підсумку український народ виявився представлений лише «експлуатованими» масами — козаками, селянами

¹ Література з цієї теми величезна. Загальний погляд на головні напрями та праці див. у статті Ф. Сисина [1]. Власне, всі історіографічні інтерпретації так чи так спиралися на багату риторику часів повстання, представлену різними сторонами, та на пізнішу козацьку літописну традицію XVIII ст., вже значною мірою міфологізовану і пристосовану для легітимізації козацького стану в інших умовах. На сьогодні бракує ґрунтовних розробок, зокрема текстологічного характеру, які дозволили б деконструвати цю риторику.

та частково містянами [4]². Творці української «державницької» школи (перші десятиліття ХХ ст.) хоч і наголошували на значенні еліти для процесів побудови держави й націєтворення, однак іншої схеми не запропонували.

Російський імперський гранднратив, на ґрунті якого частково виростала українська історіографія ХІХ ст., резервував для українців лише короткий епізод — козацьке повстання, яке повернуло колись «відірвану частину російського народу» до початкової єдності. Ця ж схема, дещо перелицьована під ідеологічні потреби, була використана й радянською історіографією. Ключовою подією українського минулого стає Переяславська угода 1654 р. — акт визнання козацьким військом протекторату московського царя, який інтерпретувався як тріумф «возз'єднання» українського та російського народів. Після проголошення незалежності (1991 р.) у ситуації браку якісних праць з історії України певним виходом видавалося переакцентування старої схеми. Наголос було зроблено на національно-визвольному характері козацького повстання, що позначилось і відмовою від імперської схеми «триєдиного російського народу» з його українською й білоруською частинами [5]. Заразом на цей час припадає поява праць Н. Яковенко про українську шляхту Речі Посполитої, які справили ефект історіографічного вибуху та започаткували сталий інтерес до цієї теми [9—10]. Поступове накопичення відповідних досліджень на сьогодні дозволяє суттєво переглянути освячену довгим триванням схему українського минулого. Йтиметься передусім про введення шляхти до цієї схеми як важливого (а в певні періоди й головного) дієвця, а з нею — й розширення «території» українського минулого внаслідок долучення політичної історії, творцем якої була шляхта. Відмова від концепції «гніту — визволення» як головного інтерпретаційного інструмента (анахронічного за своїм характером і збідненого за евристичними можливостями) на користь сучасних підходів до пояснення історичних явищ та подій дозволить вибудувати новий український гранднратив.

² Про шкоду такого гранднративу, який залишав еліти поза межами української історії, досить гостро висловився О. Пріцак у статті, присвяченій сторіччю від дня народження М. Грушевського [4]. Польська історіографія, зі свого боку, традиційно розглядала шляхту українських теренів як польську (хіба з деякими регіональними відмінностями, що описувалися формулою «gente Rutenus, pacione Polonus»). Саме станова ідентичність уважалася домінантною, підтвердженням чого мала служити так звана теорія сарматизму, міф про походження усієї шляхти від давніх сарматів. Варто, втім, зважати на існування інваріанта цього нібито спільного міфу — «роксоланського» / руського, а також на формування в Польському королівстві, Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій паралельних міфів про походження окремих народів — литовського, руського / українського (окремого від білоруського), пруського тощо. В публікаціях останнього часу автори вказують на пізні походження теорії сарматизму як ідеології, сформованої переважно в ХІХ ст. [5], а також зауважують геть інший сенс, що вкладався в поняття «Сарматії» та «сарматів» у ХVІ ст. [6]. Варто теж брати до уваги, що будь-яка ідентичність є множинною, залежною від обставин і позиції суб'єкта [7]. Власне, ані походження, ані належність до певної християнської конфесії, ані мова в ранньомодерний період не забезпечували раз і назавжди фіксовану ідентичність. Для польської історіографії справжнім викликом у свій час стала книжка Т. Хінчевської-Геннелъ, присвячена складанню окремої національної ідентичності в українській шляхті та козаків [8].

Очевидно, він буде складнішим від попереднього; він демонструватиме існування різних можливостей в історії на противагу випрямленому й жорстко детермінованому минулому старої схеми. Спрощення, утім, у нашому складному світі часто виявляється не найкращим способом розв'язання проблем.

Передусім у статті зупинимось на творенні шляхтою, що походила з українських земель Речі Посполитої, ідеї окремого «руського народу» (спадкоємців давньої Русі) задовго до появи козаків на політичній авансцені. Саме шляхті належала головна роль у процесах ранньомодерного українського націєтворення, яке водночас визначило характер козацького повстання середини XVII ст. Недаремно ж шляхта складала значну частину козацької еліти, до якої належав й очільник повстання Богдан Хмельницький. Далі зупинимось на складному питанні, як козаки в останні три десятиліття перед виступом поступово доростають до ідеї власної ексклюзивності як «руського народу». Також будуть коротко розглянуті причини козацького повстання — складного й дуже неоднозначного явища, щодо якого ведуться тривалі історіографічні суперечки.

Шляхетська Русь

Почнімо з Люблінського сейму (10 січня — 12 серпня 1569 р.) — завершального акту об'єднання в одну державу Великого князівства Литовського та Польського королівства (Корони). Ця подія для української історії має окреме значення: тут прозвучить перша публічна заява волинської шляхти про свій народ, відмінний від польського й литовського³, а водночас тут будуть ухвалені окремі права для частини «руського» народу — Волинського, Київського, Брацлавського воєводств [11—13]. Ці землі до Люблінського сейму практично двісті років перебували у складі Великого князівства, приблизно стільки ж входили до Польського королівства Руське, Белзьке, Подільське воєводства⁴. Затяті дискусії між

³ Ми можемо лише конструювати на підставі непрямих деталей, кого мав на увазі промовець під поняттям «свій народ». Цей народ, очевидно, був більшим від спільноти волинян, і, як засвідчує привілей для Київського князівства (що його писали передусім волиняни з подальшою редакцією коронярів), пов'язувався з поняттям «руської землі» з символічним центром у Києві: «Київ був і є головою і головним містом руської землі, а вся руська земля з давніх часів від предків наших, польських королів, між іншими ранішими членами до Корони Польської прилучена; (та руська земля — *Н. С.*) до єдності й власності Корони прийшла частково через війну, частково через добровільне подання і спадки по деяких ленних князях, які між собою її на різні частини були розтягли» (див.: *Volumina Constitutionum*. Т. II: 1550—1609. Vol. 1: 1550—1585. Przyg. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2005. Р. 227).

⁴ Традиція називання всіх мешканців Польського королівства «поляками» походить від нехтування різноманіттям (етнічним, культурним, мовним, правовим, устроєвим, історичним) різних його частин. Тому учасників Люблінського сейму з боку Корони називатимемо «коронярами», а шляхту Великого князівства Литовського — «литвинами». Ці терміни мають джерельний характер, а водночас вони вказують саме на політичну ідентичність шляхти Польського королівства та Великого князівства Литовського як громадян цих держав.

представниками цих двох держав, об'єднаних на той час персональною унією, про конструкцію нового утворення — як унітарної чи досить слабкої конфедерації — зайшли у глухий кут. Тож литвини вдалися до таємного від'їзду з Любліна в ніч із 28 лютого на 1 березня у сподіванні на дієвість важливої політичної засади Польського королівства: «Нічого нового без тих, кого ухвала стосується». Тим часом обурені цим кроком коронні послы запропонували королю вилучити Волинь та Підляшшя з Великого князівства і приєднати їх до Корони як давні польські землі. Король, а водночас великий князь литовський Сигізмунд II Август на це погодився. Несподіванкою натомість стала реакція волинської шляхти. Отримавши королівський універсал із повідомленням про перехід до Польського королівства й вимогою прибути на сейм для складання присяги на вірність, вони 29 березня скликали власне зібрання. В листі до монарха волиняни повідомляли, що загалом не проти унії, але їх як вільних людей не можна приєднувати без їхньої згоди. А тому запропонували скликати новий сейм на кордоні Волині та Корони й там обговорити питання об'єднання. Після тривалих зволікань волиняни в кінці травня таки прибули до Любліна, однак одразу заявили, що не лише вони мають присягати, а й король та «поляки» їм навзаєм [14].

24 травня 1569 р. мешканець Волині князь Костянтин Вишневецький заявив у своїй промові: «Ми народ такий поштивий, що жодному народові не поступимося своєю гідністю»⁵. Головні гравці, як литвини, так і коронярі, видається, щиро не зрозуміли, що мали на увазі волинські князі та шляхта, коли заявили про потребу гарантій для їхніх власних «прав» в обмін на згоду ввійти до складу Польського королівства. Коронярі переконували волинських «братів», що приймають їх до себе, аби поділитися своїми правами «як рівні з рівними». Коли ж стало зрозуміло, що волиняни чіпко тримаються за якісь «власні» права, король та учасники сейму запропонували оформити їх в окремий привілей.

Литвини ж до певного часу були переконані, що волиняни цілком на їхньому боці, однак швидко «протверезіли», коли вчорашні співмешканці по князівству почали вимагати переходу до Польського королівства також Київщини. Волиняни твердили, що Київ належить до Волині, а не до Великого князівства Литовського, ба більше, претендували й на інші території, мотивуючи це давньою історичною традицією. Долю Брацлавщини вирішив її воєвода князь Роман Сангушко, присягнувши королю та Короні як найвищий урядник цього воєводства. Аналогічний акт здійснив і київський воєвода князь Василь Костянтин Острозький після рішення сейму про приєднання Київського воєводства. В підсумку окреслився кордон, який практично в незмінному вигляді існує до сьогодні між Україною й Білоруссю⁶.

⁵ Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским. Изд. О. Коялович. Санкт-Петербург, 1896. С. 381.

⁶ Історіографічна традиція сприймати тогочасних русинів як спільноту українців і білорусів усе ще залишається не до кінця відрефлексованим концептом «єдності трьох народів», а також традиційного ототожнення конфесії з національною ідентичністю (спільноти вірних Київської митрополії як етнічно нерозчленованої групи). Тим часом події Люблінського сейму засвідчують чітке відчуття волинянами «своїх» — брацлавців і киян, а водночас ви-

Привілеї, які отримали новоприєднані воєводства, містили важливі гарантії: непорушність кордонів⁷, українська (руська) мова у судах та адміністрації, II Литовський статут як правовий кодекс у судочинстві (з часом отримав назву Волинського), рівність католиків і православних тощо. Волинь та Київська земля в минулому були окремими князівствами у складі Великого князівства Литовського. І хоч із часом втратили свій статус (Волинь у 1452, Київ у 1471 рр.), усе ж зберігали низку особливостей. У джерелах після 1569 р. подекуди можна зустріти згадки про «князівства» Київське й Волинське, а сам акт «приєднання» / інкорпорації до Польського королівства мешканці цих земель називали «унією», або й «конфедерацією» [15, с. 351—352].

Справді, існувала важлива деталь, яка могла додатково живити уявлення тогочасних людей про привілеї як договір між королем і мешканцями українських воєводств, задекларована волинянами на Люблінському сеймі. На відміну від Польського королівства, де князівські роди вимерли, на Волині їх проживало близько 50 — належних до різних гілок династії Рюриковичів (володарів давньої Русі) та Гедиміновичів (нащадків великих князів литовських). Недаремно ж князь Костянтин Вишневецький у своїй промові згадає про існування князів у «свого» народу. А ще один князь — Олександр Чорторийський — нагадає королю Сигізмунду II Августу (Ягеллону) про їх спільне походження, і монарх це публічно визнає. То були серйозні заявки на партнерство політичних народів, напевно зрозумілі тим, кому призначались. Адже унію укладали між собою володарі, мешканців окремої території натомість приєднували. Люблінські привілеї за формою нагадували договір про автономію трьох прилучених воєводств, який ухвалили, з одного боку, король і шляхта Польського королівства, а з іншого — шляхта трьох приєднаних воєводств (привілеї також поширювалися на духовенство й міщан). Князі як потенційні володарі не лише легітимізували цю «автономію», вони надалі міцно пов'яжуть «руський народ» Речі Посполитої з давньою державою Русь.

разне дистанціювання від учорашніх співмешканців по Великому князівству Литовському. Слова волинського промовця 21 червня 1569 р. під час обговорення можливості використання печатки Великого князівства на майбутніх унійних актах засвідчують виразну опозицію «ми — вони / литвини» (див.: Дневник Люблинского сейма 1569 года... С. 458).

⁷ Привілеї формально надавалися «Волинській землі» (Волинському та Брацлавському воєводствам) і «Київському князівству». Такі анахронічні як на той час назви інтригують дослідників, адже адміністративно-територіальними одиницями виступали воєводства, а перехід їх до Корони засвідчували присяги воєвод. Цілком імовірно, що подібні деталі не були випадковими. З одного боку, статус «князівства» й «землі», а водночас князівські титули волинського, київського та брацлавського воєвод могли служити для авторів привілеїв (волинян) додатковим аргументом у дебатах із коронярами. Водночас тут таїлася і певна пастка, адже кордони «князівства» та «землі» не конче мали збігатися з кордонами воєводств. Скажімо, Мозирський повіт Київського воєводства за замовчуванням усіх учасників сейму залишився при Великому князівстві Литовському. Найімовірніше, він став ціною за згоду на унію кн. Миколая Радзивілла Рудого, мозирського старости, великого канцлера, лідера литвинів і найбільшого супротивника об'єднання. Тож непорушність кордонів, гарантована привілеями для Волинської землі та Київського князівства, вочевидь, стосувалася тих меж, що постали в результаті унії й на які погодилася місцева шляхта.

А водночас князівська символічна влада, простягаючись на шість українських воєводств, «стягувала» їх в одне ціле, відокремлюючи їх від решти [16—17].

Чи йшлося лише про риторику, а чи Русь справді бачилася тогочасним людям окремою частиною Речі Посполитої, яка хоч і не мала статусу члена федерації, однак активно прагнути цього в недалекому майбутньому?

В конституціях Польського королівства до Люблінського сейму постійно згадувалися його п'ять провінцій — Велика та Мала Польща, Мазовія, Пруссія й Русь. Цей поділ лежав в основі податкової системи держави⁸. Якуб Пшилуський (1553 р.) у своєму зібранні коронних прав виділить в окремий параграф права Руського князівства, а чи Руської землі у складі трьох воєводств — Руського, Подільського, Белзького⁹. З різницею майже в 50 років Ян Янушовський (*Statuta, Prawa y Constitucie Koronne...*, 1600 р.) укаже на існування прав князівства Руського, яке у свій час приєдналося до Корони. До нього він зарахує шість воєводств — Руське, Подільське, Белзьке, Київське, Волинське, Брацлавське та Підляську землю¹⁰. А Ян Анджей Красінський, який здобував освіту в європейських університетах, у своїй розповіді новообраному королю Генріху Валуа про його державу (1574 р.) згадає також Русь або Роксоланію, додавши до неї ще й Люблінську землю. Він зауважить існування в минулому могутньої держави Русь зі столицею в Києві, про красу якого свідчать давні руїни. Київський воєвода князь Костянтин Острозький, за Красінським, походив від давніх київських князів, володарів Русі¹¹. Про Русь цілком паритетно з «Польщею» та «Литвою» говорив і пересічний шляхтич Якуб Пшонка у своєму щоденнику¹².

⁸ Див., скажімо, конституцію сейму 1562—1563 рр.: «Обираємо ревізорів зі свого боку [...], які мають їхати оглядати й списувати інвентарі столових маєтностей Короля, на всі п'ять частин Корони: тобто одні до Великої Польщі, другі до Малої, треті до Мазовії, четверті до Русі, п'яті до Пруссії» (див.: *Volumina Constitutionum*. Т. II: 1550—1609. Vol. 1: 1550—1585. Р. 101 (Пьотковський вальний сейм 1562—1563 р.); див. також: S. 122—123, 198). Про Русь, що фігурує поряд із Великою й Малою Польщею (всупереч думці, яка побутує в історіографії, про Русь як частину Малопольської провінції), див.: *Volumina Constitutionum*. Т. I: 1493—1549. Vol. 2: 1527—1549. Przyg. S. Grodziski. I. Dwornicka, W. Uruszczak. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2000. Р. 202. Після Люблінської унії податкова провінція, що раніше окреслювалася назвою «Русь», розширилася на три приєднані воєводства, а побори мали збиратися таким чином: «Wielkopolscy w Kaliszu. Małej Polski w Sędzierzu. Z wojewodztw Ruskich, Podolskich, Wołyńskich, Braclawskich, Kijowskich, w Przemyślu. Mazowieckiego, Rawskiego, Podlaskiego, Płockiego w Liwie» (див.: *Volumina Constitutionum*. Т. II: 1550—1609. Vol. 2: 1587—1609. Przyg. S. Grodziski, przedm. W. Uruszczak. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2008. Р. 440).

⁹ Przyłuski J. *Leges seu Statuta ac privilegia Regni Poloniae omnia [...] in gratiam [...] Sigismundi Augusti regis Poloniae [...] collecta, digesta et conciliata [...]*. Kraków, 1553. Р. 704—707.

¹⁰ Januszowski J. *Statuta, Prawa y Constitucie Koronne Łacinskie y Polskie z Statutow Łaskiego y Herborta y z Constituciy Koronnych Zebrane*. Kraków, 1600. S. 789—824.

¹¹ Jana Krasieńskiego *Polska, czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI, oraz Materiały do panowania Henryka Walezyusza*. Warszawa, 1852. S. 108—115.

¹² Pamiętnik Jakuba Pszonki z autografu w bibliotece Ossolińskich znajdującego się wydany. *Inwentarz Skarbu Koronnego z roku 1607*. Lwów, 1874. S. 52 («Confederatorum enim militum tota Polonia, Lituania, Russia aliaeque provinciae erant»).

Про Русь згадували також іноземці. Англійський дипломат Джон Пейтон залишив розлогий звіт (1598 р.) про територію, мешканців та устрій Речі Посполитої, окремо зупинившись і на Русі. Першим руським володарем автор називав легендарного Руса — брата не менш легендарних Чеха й Леха (прабатьків чехів і поляків). А про давню Русь говорив як про імперію роксоланів із центром у Києві¹³. Папський нунцій Клаудіо Рангоні у своєму звіті про Річ Посполиту (1604 р.) подав широкий екскурс руського державного минулого, згадавши, скажімо, про коронацію одного з руських володарів князя Данила¹⁴. Руські терени оспівував не один тогочасний майстер пера. Так, Шимон Старовольський нагадає, що ця провінція «плине молоком і медом» (1632 р.)¹⁵. Що ж до її розлогості, то тут усі автори одностайні, виділяючи під Русь практично всі українські землі у складі Корони та обов'язково нагадуючи про давню державу, велич якої засвідчують стародавні руїни та прегарні собори столичного Києва. Пейтон також зазначить: «Їхня мова, звичаї і права — руські»¹⁶.

Врешті 1677 р. на сейм буде поданий анонімний проєкт реформування Речі Посполитої, в якому пропонувалось утворити при королі раду з представників чотирьох провінцій держави — Великої й Малої Польщі, Великого князівства Литовського та Русі [18, с. 727]. А підтверджуючи привілей для Замойської академії, король Міхал Вишневецький говоритиме про університет у Руському князівстві¹⁷.

А втім, чи мислили себе мешканці цієї віртуальної Русі спільнотою?

Через три роки після унійного Люблінського сейму Річ Посполиту чекатиме велике випробування — смерть короля Сигізмунда Августа, останнього представника династії Ягеллонів, та вибори його наступника всією шляхтою, так званим «політичним народом». Це буде перевірка на міцність не лише новоствореної федерації, а й своєрідний експеримент на існування та єдність руського народу. В листопаді 1572 р. белзький староста Ян Замойський, майбутній великий канцлер і перша особа за впливом на політику Речі Посполитої, напише до свого дядька Якуба Гербурта, що «за предків наших усі ті воєводства не окремо, але разом радилися про себе і свої вольності», тож у такий непевний час потрібно пильнувати, аби вони «не розірвалися»¹⁸. Замойський мав на увазі Руське, Подільське, Волинське, Київське, Брацлавське та своє Белзьке воєводства. Цікаво, що вже у статусі великого канцлера цей громадянин Речі Посполитої писатиме, що його бать-

¹³ Peyton J.Jr. Relacja o państwie Polonia i prowincjach połączonych z tą Koroną A.D. 1598. Tłum. W. Grzybowski. Szczesne, 2021. S. 75—76, 116—117.

¹⁴ Rangoni C. Relacja o Królestwie Polskim z 1604 r. Tłum. K.W. Kielisiński, W. Kazimierski. Opole, 2013. S. 34—46.

¹⁵ Starowolski Sz. Polska albo opisanie polozenia Krolestwa Polskiego z języka łacinskiego przelozył, wstepem i komentarzami opatrzył Antoni Piskadło. Kraków: Wydaw. Literackie, 1976. S. 75—86.

¹⁶ Peyton J.Jr. Relacja o państwie Polonia... S. 117.

¹⁷ Biblioteka PAU i PAN. Sygn. 2387. T. 1. F. 78 v. Щиро вдячна Степанові Бліндеру, який звернув мою увагу на цю деталь.

¹⁸ Archiwum Jana Zamojskiego, kanclerza i hetmana Wielkiego koronnego. T. 1 (1553—1579). Warszawa, 1904. S. 15.

ківщина Русь («*Russia nostra, patria mea*»), а у своєму першому тестаменті 1594 р. зазначить, що університет у Замості він фундував у Русі для Русі¹⁹. Під час майже чотирьох років безкоролів'я українські воєводства обмінювалися посланцями та виробляли спільну політику, стоячи на сеймах і шляхетських зібраннях поруч. А на елекційному сеймі 30 листопада 1575 р. вони присягнуть у своїй єдності чинити на спільне благо. Водночас вони протистояли спробам еліти Великого князівства Литовського повернути втрачені під час Люблінського сейму території Волині, Київщини та Брацлавщини. На коронаційному сеймі в березні 1574 р. шляхта «новоприєднаних» воєводств заявить, що «краще підуть до неволі, аніж повернуться під ярмо литвинів, і якщо могли приєднатись до Королівства, мають теж повне право зберегти ту унію». Себто акцентували на своєму праві вільних людей обирати, де та з ким бути, що й поставило крапку в домаганнях литвинів²⁰.

Під час першого безкоролів'я вперше з'явиться поняття «народ руський» як політонім поряд із «польським» і «литовським» народами — в Генріхових статутах, які розглядаються як своєрідна квазіконституція Речі Посполитої (травень 1573 р.)²¹. На цьому договорі шляхти з новообраним королем Генріхом Валуа надалі присягатимуть усі наступні монархи. Ця формула прозвучить і в конституції Варшавського конвокаційного сейму 1632 р.: «А що в тій славній Короні народу польського, литовського, руського і провінцій, до них належних, є немало дисидентів у християнській релігії»²². Під «Короною» тут розумілася вся Річ Посполита, а народи польський, литовський та руський мали відповідати Польському королівству, Великому князівству Литовському й Русі. Річ Посполита продовжувала мислитись як конфедерація «панств».

Давня історія Русі, про яку згадували тогочасні автори, була важливим елементом складання ідентичності української спільноти Речі Посполитої. Недаремно антропологи, що займаються питаннями націєтворення, підкреслюють формотворче значення спільного минулого для творення націй [19]. Давнє походження народу оприявнювалося не лише київськими руїнами, а й поставало символічними цінностями: влада волинських князів своїм джерелом мала «sacrum» давніх правителів Русі; шляхетські генеалогії тяглись углиб до давніх руських воїнів-предків; права, якими судились українські воєводства, уявлялися давніми «свободами-вольностями», отриманими від руських князів-володарів і лише підтвердженими королями Речі Посполитої. Державне минуле додавало суб'єктності руським воєводствам. Недаремно їх називали «панства руські» [20, с. 36].

¹⁹ Ibid. T. 2 (1580—1582). Warszawa, 1909. S. 30; Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Sygn. 1904/II. F. 8-8v. Щиро вдячна Степанові Білдеру, який звернув мою увагу на ці акти.

²⁰ Про епізоди спільних дій шляхти українських воєводств див.: Orzelski S. *Bezkrólewia ksiąg ośmioro, 1572—1575*. Tłum. W. Spasiewicz. Petersburg, 1856. T. I. S. 121, 258, 262; T. II. S. 125, 133, 167, 272, 285—286.

²¹ *Volumina Constitutionum*. T. II: 1550—1609. Vol. 1: 1550—1585. P. 336.

²² Ibid. T. III: 1611—1640. Vol. 2: 1627—1640. Warszawa, 2013. P. 180 («A iż w tej zacnej Koronie narodu polskiego, litewskiego, ruskiego i państw do nich należących jest немало dissidentes in religione Christiana»).

Очевидно, що ця ранньомодерна руська ідентичність не була однорідною в межах конструйованої інтелектуалами Русі в рамках Польського королівства. Скажімо, люблінські привілеї для трьох «приєднаних» воєводств суттєво прислужилися творенню в місцевої шляхти своєї регіональної «руської» ідентичності. В текстах православного владики Мелетія Смотрицького на початку 1620-х рр. згадуватимуться вже не привілеї для окремих земель, а спільне право «всієї землі Руської». Він же використовує поняття «вітчизна» не лише щодо Речі Посполитої, а й до Русі (Волині, Київщини та Брацлавщини) [21]. Вимоги дотримання «власних прав», апеляції до привілеїв і дискусії в разі загрози для них часто фіксуються у волинському судочинстві (матеріали якого добре збережені, на відміну від Київського, Брацлавського воєводств). На праві, яке не міг змінити ні король, ні сейм як вищий законодавчий орган, наголошували волинські адвокати в тих випадках, коли у судовому процесі намагалися використати правову норму з-поза II Литовського статуту [22].

У 1645 р., буквально напередодні козацької війни, волиняни у своїй інструкції для послів на сейм висунули вимогу — головування у трибуналі (вищій апеляційній інстанції) представника руських воєводств почергово з традиційними маршалками (очільниками) двох давніх провінцій Польського королівства — Великої та Малої Польщі. Волиняни також заявили, що в разі неповаги до їхнього Волинського статуту повернуться до ідеї окремого Луцького трибуналу²³. Він був ухвалений для трьох «новоприєднаних» воєводств у 1578 р. паралельно з постановом трибуналу для Великої й Малої Польщі, але проіснував недовго. Проте залишився в пам'яті волинської шляхти, очевидно, як ознака політичної суб'єктності українських воєводств. Утім ідея окремого «руського» трибуналу для всієї української Русі в Польській короні звучала й раніше. На Варшавському сеймі 1581 р. послы Волинського, Руського та Підляського воєводств заявляли про бажання утворити його на руських теренах і зазначали, що з іншими воєводствами справа вже погоджена²⁴.

Цікавим штрихом до питання про ідентичність мешканців Русі є фрагмент ухвали конвокаційного сейму 1587 р. по смерті Стефана Баторія, де йшлося про потребу реформування трибуналу. Пропонувалось організувати спільну апеляційну інституцію для всієї Речі Посполитої, а не окремо для Польського королівства та Великого князівства Литовського. Мали провадитися дві сесії: одна в П'юотркові — для Великої й Малої Польщі, Пруссії, Мазовії, друга у Бересті — для Велико-

²³ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Ч. 2. Т. 1: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. Киев, 1861. С. 306.

²⁴ Sprawy wojenne króla Stefana Batorego: dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576—1586. *Acta Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*. T. 11. Wyd. I. Polkowski. Kraków, 1887. P. 323 («Posłowie województwa Wołyńskiego, Ruskiego i Podlaskiego prosili, aby do Trybunału lubelskiego odesłani nie byli, ale aby doma w którym mieście sprawiedliwość mieć mogli. Co się tycze zgody z inszemy województwy jużesmy się z nimi we wszystkim zgodzili»).

го князівства Литовського, Русі, Києва, Волині, Жмуді, Інфлянт²⁵. Під «Руссю», найочевидніше, розумілися Руське, Подільське, Белзьке воєводства, які й мали бути символом об'єднання трибуналу між двома частинами конфедерації²⁶. Ці три воєводства потрапили до берестейської сесії слідом за Київським, Волинським і Брацлавським воєводствами як складові ширшої територіальної одиниці — Русі. Показово, що давніша коронна Русь (хоч і виділялась Якубом Пшилуцьким в окремий регіон зі своїми правовими традиціями) судилася коронним правом, на відміну від Великого князівства Литовського, Києва, Волині та Жмуді, де на той час функціонував II Литовський статут. Утім тривкість і єдність Русі, що входила до Польського королівства, виявилися пріоритетнішими, аніж правова різниця.

Важливим для руських воєводств (передусім Волинського, Київського, Брацлавського) був і захист своєї мови, попри те, що у приватній сфері вона вважалася персональним вибором особи. Польська хоч і була мовою політики, однак не перетворювалася на інструмент влади. Вже восени 1569 р., одразу після Люблінського сейму, волиняни відправили до короля лист, в якому вимагали, аби всі офіційні листи надходили до них українською мовою згідно з люблінським привілеєм. Невдовзі подібну петицію відправляють кияни, а потім і брацлавці. Що важливо, місцеві суди відмовлятимуться приймати від сторін документи, писані польською, ба більше — можна було програти справу, не зауваживши цієї дразливої деталі. Інколи траплялися анекдотичні ситуації, коли справу у суді відхиляли через підпис латинськими літерами, або через слово «капітула» латиною у скарзі. Згодом при королівській канцелярії з'являться руські писарі, які вестимуть окремі книги для мешканців Волині, Київщини, Брацлавщини — Волинську метрику. А «мовні» вимоги в інструкціях послів від цих земель на сейм фіксуються ще на початку 1640-х рр. Таку увагу до мовного питання в історіографії якщо й зауважували, то радше як підтвердження «полонізації» українських земель, натомість доречніший інший акцент — на важливості для руської шляхти функціонування руської мови в адміністративній та судовій сферах як частини «власного права» (люблінських привілеїв)²⁷.

²⁵ Volumina Constitutionum, T. II: 1550—1609. Vol. 2: 1587—1609. P. 36. На конвокаційному сеймі була організована комісія з реформування права, наслідком роботи якої стане низка важливих ухвал Варшавського коронаційного сейму 1588 р., однак ідея реформування трибуналу втілена не була.

²⁶ Русь, що разом із Київською та Волинською землями закріплюється за сесією в Бересті, можна було би потрактувати як руські землі Великого князівства Литовського (з певною долею гіпотетичності, адже у законодавчих актах ці землі не виділяються в окрему територіальну одиницю). Проте відсутність Русі серед перерахованих чотирьох провінцій Польського королівства, які мали судитися в Пьотркові (попри закріплену в конституціях традицію ділити Корону таки на п'ять частин, включно з Руссю), вказує, що Русь поряд із Волинню та Києвом означала три коронні воєводства — Руське, Подільське, Белзьке.

²⁷ Жорстке пов'язування мови з ідентичністю — данина епосі Просвітництва («одна держава, один народ, одна культура»), романтичній традиції, яка ототожнювала народ і культуру, та особливостям створення українського гранднаративу в умовах Російської імперії. Сebo такий погляд, поширений на раніший час, є анахронічним. Дослідники зауважують брак тісного зв'язку між мовою та ідентичністю в полікультурному й багатомовному прос-

Задекларована в люблінських привілеях рівність католиків і православних прислужиться в дуже драматичний момент українського минулого. З ініціативи православного духовенства, яке прагнуло реформувати свою церкву, за активної підтримки ревного короля-католика Сигізмунда III Вази, частини католицької ієрархії Речі Посполитої та папи була реалізована Берестейська унія 1696 р. Формально Київська митрополія, яка перебувала в канонічному підпорядкуванні константинопольського патріарха, переходила під зверхність римського понтифіка. Унійна церква, згідно з королівським універсалом, оголошувалася правонаступницею православної митрополії. Форму, в якій ухвалювалася унія, велика частина шляхти (православної, протестантської, частково католицької) потрактувала як порушення свободи совісті, закріпленої актом Варшавської генеральної конфедерації 1573 р., Генріховими артикулами (королівською присягою) та люблінськими привілеями [25—27]. Це спровокувало тривалу сеймову боротьбу, результатом котрої стала конституція 1607 р., що відновлювала права православної церкви (буде повторена ще раз у 1609 р.). Однак ці акти принципово не змінили ситуації. Король, погодившись на ухвалення конституцій, відмовлявся повертати православним храми та майно, яке частково перейшло до уніатів, а також не номінував православних на вакантні місця в ієрархії Київської митрополії. Висвячення в 1620 р. єрусалимським патріархом Феофаном (Теофаном) вищих ієрархів православної церкви Сигізмунд III Ваза потрактував як узурпацію його права патронату — образу королівського маєстату («*Crimen laesae maiestatis*»). Самі ж висвячені ієрархи були оголошені поза законом [27]. За цих драматичних обставин православні інтелектуали, ведучи затяту полеміку з уніатами, зосередилися на питанні не лише правових засад своєї церкви, а й на виробленні поняття «руського народу». Саме в їхніх текстах постає розбудована концепція його як політичного народу Речі Посполитої, який разом із польським та литовським утворили свою Республіку на підставі договору [28—29].

У традиційній історіографії, створеній ще в Російській імперії, звучить аксіоматично — українець у минулому мав бути православним, всі інші трактувалися як відступники не лише від «правдивої віри», а й зрадники свого народу. Однак детальний аналіз полемічних текстів демонструє іншу картину. Переважна більшість шляхти та частина православного духовенства підтримували поліконфесійну модель руського народу. Як заявляв полоцький владика Мелетій Смотрицький (висвячений у тому ж 1620 р.): «Не вироджується зі своєї крові той, хто міняє віру. Хто з руського народу римську віру приймає, не стає одразу ж іспанцем чи італійцем, а по старому залишається шляхетним русином. Отже, не

торі ранньомодерного покордоння Центрально-Східної Європи. Вибір мови був пов'язаний із низкою факторів, часто ситуативних [23]. Наприклад, феномен тримовності православних ієрархів другої половини XVII ст. — початку XVIII ст.: Лазаря Барановича, Симеона Полоцького, Стефана Яворського, Дмитра Туптала. А чи, скажімо, широке побутування польських духовних пісень в Україні, які ставали частиною української народної побожності [24]. Власне Річ Посполита була простором крослінгвістичних і транскультурних феноменів, які могли належати водночас до кількох національних світів [6].

віра русина русином, поляка поляком, литвина литвином робить, а народження й кров руська, польська, литовська»²⁸.

Смотрицький пропонував за основу руськості брати кров або походження, а водночас територію (країну Руську) та свої права, творячи незвичну для тодішньої Європи, але дуже сучасну територіально-правову концепцію руського народу [21]. До своєї руської крові апелював німець за походженням, католик за вірою й русин за вибором шляхтич Руського воєводства Ян Щасний Гербурт, який на початку XVII ст. відстоював права православної церкви. Скажімо, в листі до папи римського він укаже Русь своєю Батьківщиною та підкреслить власну належність до руського народу. Він нагадає і про державне минуле своєї Русі та зазначить, що через негаразди вона мусила колись приєднатись до інших королівств. «Але не до провінцій», — підкреслить Гербурт, цим самим урівнявши Русь зі щасливішими державними утвореннями²⁹. Про себе як частину «руського народу» в 1632 р. говоритимуть волиняни — католики та протестанти — боронячи інтереси своїх «братів-православних» [11, с. 26—39; 22]. Власне, після запеклої конфронтації, де були й жертви, православні та унійні вищі ієрархи за підтримки шляхти почали виробляти об'єднавчий проєкт — ідею спільного патріархату в Речі Посполитій. Утім чи не найактивнішим ворогом об'єднання виступить захисник православної церкви — козацтво, погрожуючи розправою кожному прихильнику нової унії [30, с. 165—176]. Для козаків, а водночас для частини шляхти й духовенства (переважно низового), православ'я таки лежало в осерді «руськості». Власне, про цю частину українського минулого й піде мова далі.

Русь козацька

Козацтво як мілітарна чоловіча спільнота на покордонні, подібна до інших аналогічних утворень, так чи так формувалась на протиставленні державі. Такі спільноти монополізували право на насильство та встановлювали власну владну ієрархію між своїми членами. Їхній спосіб здобування засобів до існування, яким було піратство / грабунок, або його різновид у випадку козацтва — набіги на землі Кримського ханства чи морські походи до берегів Оттоманської Порти, часто призводили до відкритих конфліктів із державою. Перші джерельні згадки про козаків (кінець XV ст.) представлені переважно скаргами на їхні грабіжницькі виправи й напади на іноземні посольства [31—35].

Водночас неспокійне сусідство степу, набіги кримських татар на українські терени з метою захоплення ресурсу для работоргівлі, велика протяжність і відкритість кордонів потребували колосального фінансового й людського потенціалу, чого якраз бракувало Речі Посполитій. Частково цю нестачу заповнювало озброєне населення покордоння, значну частину якого становили козаки. Їх активно використовували й у випадку воєн, які провадила Річ Посполита практич-

²⁸ Melecysz Smotrycki. Verificatio niewinności. Vilnius, 1621. S. 60.

²⁹ Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Sygn. 9614/II. F. 471.

но безперервно. Козацтво здешевлювало війни, а водночас поступово перетворювалося на силу, контролювати яку ставало щодалі важче.

Спробою «приручення» козацтва стало укладання реєстру, започатковане Сигізмундом Августом та продовжене Стефаном Баторієм і їх наступниками, що по суті означало прийом козаків на державну службу. Однак чисельність реєстру була невеликою, а війни потребували значно більшої козацької сили. Спроби внормувати кількість реєстрових козаків після воєн залишали поза реєстром великі маси озброєного люду, для яких легальним варіантом існування у суспільстві була або доля залежного селянина, або, у кращому випадку — служба в магнатських військових формуваннях. До реєстру зазвичай потрапляли спадкоємні козаки та шляхта. Такі шляхтичі — політичні громадяни Речі Посполитої з походження — на життя заробляли «козакуванням». Решта козацтва, що служили королю шаблемою й за способом життя нагадували шляхту (врешті називали себе «лицарями»), творили субстрат вільних людей у прикордонних Київському та Брацлавському воєводствах. Сформувались і місця їх дислокації в пониззі Дніпра — Січ, звідки козаки вибиралися в походи по «хліб», дошкуляючи Варшаві міжнародними конфліктами. Втримати їх у межах контрольованого державою простору було неможливо. Так, після Хотинської битви 1621 р., за умовами якої Річ Посполита зобов'язалася запобігати морським виправам козацтва на турецьке узбережжя й відшкодовувати всі втрати, якщо це станеться, відбулася серія спустошливих нападів на володіння Оттоманської Порти. Визнані Річчю Посполитою герої битви під Хотиним сполучали свій звияжний чин із традиційним способом здобування «козацького хліба». У цей час суттєво поліпшилися стосунки козаків із татарами, котрі намагалися позбутися залежності від османців. Результатом співпраці став укладений 24 грудня 1624 р. договір, який передбачав взаємодопомогу у війні з ворогами. Позірна ворожість цих двох прикордонних світів насправді приховувала типологічну подібність [36].

Водночас козаки ставали елементом постійного дисбалансу всередині Київського воєводства. В тогочасних джерелах можна знайти повідомлення про те, що вони узурпують владу на кордоні Речі Посполитої та встановлюють «власну Республіку», формуючи свою владну систему. Вояцька корпорація поступово набувала вигляд війська з власною територією, чому прислужилося створення козацьких полків згідно з умовами Куруківської угоди. Для розуміння уявлень у цьому середовищі про «себе» та «інших» звернімо увагу на промову козацького полковника шляхтича Оліфера Голуба на раді, зібраній для обрання гетьмана у жовтні 1625 р.

Передусім Голуб окреслив козацьку територію — Київщину, а в перспективі — ще й Брацлавське воєводство. Саме козаки виступають у промові дідами «тієї вітчизни й землі», на яку мають права «від Бога». Відтак полковник пропонує ліквідувати королівську адміністрацію та передати владу козацтву, а також прибрати королівське військо, оплачуючи цим коштом козацькі послуги із захисту південно-східного кордону. Голуб мислить суто інтересами своєї корпорації, для якої чужими є всі, хто до неї не належить. Скажімо, він добре розуміє небезпеку козацьких походів для миру на прикордонні Речі Посполитої, але для нього принципово важлива можливість козацького заробітку. Антагоністом козаків по

спільному простору виступає шляхта, яка формально тримає в руках владу, що на неї претендують козаки. Це протистояння не має ознак етнічності — «козаки-русь» vs «шляхта-ляхи», як заведено зображати козацькі конфлікти на українських теренах. Згадка про руських людей православної віри проскочить лише раз, і принагідно. Скорше за все, Голуб не мислив шляхетськими поняттями держави як республіки та її блага, а також обов'язку кожного шляхтича служити Вітчизні. Його візія стосунків козацької корпорації з державою зводилася до служби королю за винагороду, до певного варіанту контракту. Втім не варто забувати, що полковник Голуб, колишній гетьман й очільник реєстровців, у власній промові мав передусім орієнтуватися на цінності своїх слухачів, головною з яких була козацька корпорація, військове товариство [37].

Остерігаймося приписати козацькій спільноті ознаки гомогенності. Насправді це була соціально дуже строката група «людей війни», серед якої можна легко знайти шляхту, міщан, селян, учорашніх найманців, що залишалися без роботи по закінченні воєнних дій, шукачів пригод тощо. Козацтво можна з певною долею умовності поділити на реєстрове (яке часто використовувалося як дисциплінарний механізм для решти козаків) і «чернь»; на спадкових козаків, що мали статки й родини у прикордонних містах та були тісно пов'язані з «осілим» населенням, і «запорожців» — власне членів чоловічого мілітарного союзу (на початку творення козацького квазістану досить ситуативного), в межах якого не існувало спадкової власності та сталої владної ієрархії. У майбутньому Січ сепарується від Гетьманщини, хоч ці два козацькі утворення й далі нагадуватимуть дві поєднані між собою «посудини». Таким же строкатим козацтво було й етнічно (білоруси, татари, московити, німці, поляки, волохи, вірмени, серби, євреї тощо), хоч основу таки складало українське населення покордоння [38].

Як видається, в окремих квазістан і врешті в політичну силу козацтво сформували два різнорідні явища: засвоєння козаками зразків шляхетської політичної культури та парламентських практик, що лягли на культурний субстрат військової корпорації [39]; втягування їх у релігійне протистояння після Берестейської унії. Перше витворило з вояцької спільноти (чи принаймні з її еліти) політичного суб'єкта, друге — сформувало із загалом релігійно та етнічно індивергентних вояків православний «народ руський» [30].

Виразні ознаки проникнення в козацьке середовище шляхетської політичної культури фіксуються в першій половині 1620-х рр.: поява різних за характером козацьких рад, які нагадували сеймики та сейми, регулярні козацькі посольства на сейми, інструкції для послів, що композиційно й за розбудованою риторикою уподібнювалися сеймиковим шляхетським інструкціям (замість лаконічних наказів ранішого періоду). Від 1625 р. інструкції писалися двома мовами (українською й польською) для полегшення пошуку потенційних союзників у шляхетському середовищі та при королівському дворі. Козаки почали претендувати на участь в обранні православних владик, що зафіксовано в інструкції 1625 р. А в 1632 р. вони вже надішлють депутацію на конвокаційний та елекційний сейми, заявляючи про свої права на участь в обранні короля [39].

Як видається, козацькі повстання 1620—1630-х рр. можна типологічно аналізувати в контексті жовнірських конфедерацій — союзів вояцьких спільнот Речі Посполитої на захист своїх інтересів. Цікаво, що Львівська конфедерація 1622 р., після Хотинської війни, вимагала не лише традиційної видачі платні, а й висунула низку політичних новацій. Король та його оточення потрактували їх як претензію на устроєві зміни «четвертого стану» — війська. Ці жовнірські пропозиції могли суттєво вплинути й на горизонт козацьких очікувань, адже відомо, що козаки були поінформовані про вимоги «братів по зброї». Зокрема конфедерати пропонували надавати заслуженим воякам землі на українському покордонні на умовах постійного проживання, що дозволило б забезпечити надійну охорону цих теренів [40].

Отож козацьке повстання середини XVII ст., передусім на початковому етапі, варто розглядати як варіант конфедерації, спрямованої на забезпечення окремих станових прав для спільноти, що переросла рамки вояцької корпорації. Корпоративні вимоги — збільшення реєстру й самоврядування — тоді були основними гаслами. Власне на сприйняття козацької війни як форми конфедерації вказує лист сенатора Адама Киселя до Богдана Хмельницького від 6 червня 1648 р. У ньому автор визнавав за козаками право на виступ, адже йшлося про оборону їхніх прав, водночас підкреслював їх лояльність — вірність королю й Речі Посполитої, їхній Вітчизні [41, с. 50] (використання лексеми «Вітчизна наша мила» на означення Республіки зустрічається в середовищі козацької еліти практично до початку 1649 р.) [42]. Позицію Киселя поділяла й частина шляхти, яка на сеймах говорила про кривди козаків і визнавала за ними право на опір.

Цілком можливо, що козацтво так і залишилося б у рамках своїх корпоративних вимог військової спільноти, якби не було втягнуте в релігійне протистояння після Берестейської унії. Наділене функцією головного захисника «своїї» конфесії, доти загалом релігійно індиферентне вояцтво з енергією неофітів візьметься зброєю виборювати можливості для «заспокоєння грецької віри». «Бонусом» до статусу воїнів церкви йшла перепустка до закритого для козаків «клубу» під назвою «руський народ»³⁰ [30]. Ректор київської братської школи Касіян Сакович у «Віршах на жалосний погреб» гетьмана Петра Сагайдачного (1622 р.) не лише зарахує козацтво до руського народу, поєднавши його зі шляхтою в одне «братство по зброї», а й наділить давньою історією, що сягатиме часів Русі³¹.

Ті православні ієрархи, які прагнули оновлення своєї церкви в рамках Речі Посполитої, сторожко ставилися до козаків, особливо після двох резонансних убивств у Києві з релігійних мотивів та зриву (за підтримки частини шляхти й духовенства) Київського собору 1628 р., де планувалося знайти шляхи до порозуміння з уніатами. На чолі цього духовенства стане Петро Могила (від 1632 р.

³⁰ Мелетій Смотрицький не зараховував козаків до руського народу, а вказував лише на їхню функцію воїнів — захисників руського народу: Смотрицький М. *Elenchus. Архив Юго-Западной России*. Ч. 1. Т. VIII. Київ, 2014. С. 610.

³¹ Голубев С.Т. *История Киевской духовной академии (период домогилянский)*. Київ, 1886. Прил. С. 17—40.

митрополит). Утім, здобувши ще й дуже важливий релігійний аргумент у своєму протистоянні з владою, козаки вже не випустять церкву з рук. Серед їхніх вимог відтепер постійно буде «заспокоєння грецької віри», а повстання на чолі з Богданом Хмельницьким закарбується в уявленнях тогочасних людей ще як релігійна війна, спровокована утисками православних [43].

Аргумент про посилення релігійних «утисків» як причину козацької війни виглядає надуманим. Адже на середину 1630-х рр. конфлікти між православними та уніатами формально були залагоджені: спеціальна комісія розв'язала питання з поділом майна між двома «руськими» церквами, а їхні ієрархи продовжували працювати над ідеєю об'єднання. Тим часом майнові чвари на місцях не припинилися — зокрема й через небажання уніатів повертати те, що вони вже вважали «своїм» [27, с. 435—524.]. На ті часи будь-які суперечки трансформувались у майнові конфлікти, а звичайні майнові непорозуміння легко переростали в ідейні непереможні протистояння. Історикам ще доведеться за непрямыми чи незначними деталями аналізувати роль пропаганди в козацьких повстаннях. На цей час припадає й переорієнтація частини православного духовенства на Москву, куди потягнуться прохачі матеріальних благ і моральної підтримки. Вони наголошуватимуть у своїх проханнях, звернених до царя та московського патріарха, на єдності віри, а трохи згодом і на династичних правах «самодержцзя» щодо руських земель Речі Посполитої. Очевидно, не без уваги має бути й політика східних ієрархів та їхніх посланців — частих гостей у Москві і транзитних «підорожан» через річпосполитські землі. Десятиліття перед повстанням Богдана Хмельницького отримало в історіографії назву періоду «золотого спокою», однак цей спокій був лише тонкою плівкою на гарячій лаві [30, с. 230—248; 44; 45]. Показовим є казус Афанасія Филиповича — ченця з есхатологічним відчуттям свого часу, який намагався переконати короля й сенаторів, а водночас усіх, хто зустрічався на його звивистому шляху, в наближенні апокаліпсиса та можливості його уникнути через ліквідацію унійної церкви. Апеляція до страшних утисків православних — звичний рефрен його «казань». Не обійшлося і без мандрівки до Москви, яка передувала його спробам «виправлення» найвищих владних осіб у Речі Посполитій та всіх, готових слухати³².

У процесі розгортання повстання Богдана Хмельницького протистояння козаків та всіх, хто був по їхньому боці, з тими, хто залишався лояльним до Речі Посполитої, набуде виміру священної війни «Русі» / «руського православного народу» з Польщею / «ляхами» — незалежно від того, ким етнічно були ці «русини» й «ляхи» [46, с. 87—108]. Власне, з протилежного боку теж окреслять війну в етнічних категоріях, щоправда, промаркувавши повсталу «русь» через соціальне поняття «хлопи». Саме ці джерела забезпечать істориків «надійними» свідченнями минулого, на століття поховавши альтернативні варіанти «руськості» та затаврувавши їх творців як зрадників українського народу.

³² Гісторыя беларускай літаратуры XI—XIX стагоддзяў у двух тамах. Мінск: Беларуская навука, 2006. Т. 1: Даўня літаратура XI — першай паловы XVIII ст. С. 586—611.

Війну під проводом Богдана Хмельницького традиційно характеризують як козацько-селянську. На способі сприйняття минулого в категоріях боротьби «народних мас» проти «експлуататорів» позначилося тривале домінування марксистської теорії революцій в її вульгаризованому радянською ідеологією варіанті. Отож «народні маси» мали бути доведені до відчаю, аби піднятися на повстання. Тому зображення «нестерпного гніту» — передусім економічного, що доповнювався релігійними утисками православних українців — стало частиною пояснень подій середини XVII ст. Прислужилися такому баченню істориків також особливості джерел. Як уже зауважувалось, у публічному дискурсі Речі Посполитої ця війна представлялася бунтом «черні», під якою розумілись усі повстанці без розрізнення їх на групи [47]. Селянські виступи, які буквально залили українські землі, справді дуже тісно переплелися з подіями козацької війни. Згадаймо хоча б активну агітацію козаків серед селян. А тим часом за метою, методами та характером козацьке повстання як конфедерація та селянське як бунт представляли цілком різні явища. Врешті з конфедератами, особливо тими, що претендують на власну політичну програму, легітимна влада веде переговори, бунти ж зазвичай придушують. Як видається, цю різницю потрібно принаймні інструментально тримати на думці, досліджуючи козацьку війну середини XVII ст. Масовість селянських виступів зазвичай пояснюють посиленням гніту польських і спольщених магнатів та їхніх орендарів. Тим часом парадоксально, але саме в їх епіцентрі (Київське, Брацлавське воєводства) був найменший для Речі Посполитої рівень селянської ренти та велика кількість вільних селян, не прикріплених до землі. Очевидно, дослідження селянських виступів як окремого явища з урахуванням близькості козацького світу та впливу козацької агітації, факти якої зафіксовані джерелами, допоможуть суттєво скоригувати поняття «панського гніту» — дотепер універсального пояснення причин так званої «козацько-селянської війни» [48]. Врешті гасло «земля тим, хто її обробляє» — універсальне й дуже дієве впродовж століть.

Чи була козацька війна національно-визвольною, як її характеризують деякі сучасні українські автори? Збройний виступ на початковому етапі являв собою спробу козаків як корпорації розширити свої можливості в Речі Посполитій. Ця спроба передбачала заміщення шляхти козаками як політичним станом на певній території. Замість шляхетської мала постати Річ Посполита козацька в частині історичної Русі. А оскільки шляхта репрезентувала державу, то козаки так чи так протиставлялись їй, тим самим намагаючись глибоко змінити існуючу владну конструкцію [46; 50; 51, с. 143—149; 53]³³. Шляхта до таких серйозних трансформацій не була готова.

Річ Посполита складалася з багатьох народів, однак не була національною державою. Вся шляхта мала рівні права між собою, як і її територіальні корпорації, представлені у сеймі. До всього, важливою засадою політичного життя був

³³ У польській історіографії відхід від інтерпретації повстання Богдана Хмельницького як бунту та акцентування на політичних козацьких інтенціях — створення автономної одиниці у складі Речі Посполитої, або й відносно самостійного державного утворення — виразно фіксується від 1960-х рр. [49].

принцип «*liberum veto*» — ухвалення рішень за згодою всіх, кого вони стосувалися, що означало можливість заблокувати будь-яку постанову одним голосом. А це робило практично неможливим формальне домінування певної групи (етнічної / національної) над рештою. Тож про повстання під орудою Богдана Хмельницького можна говорити (передусім спираючись на наслідки) як про козацьку революцію, що призвела до постання держави, де козаки стали політичним станом замість шляхти. Проте не варто забувати, що еліта цього стану переможців складалася значною мірою зі шляхти — як шляхтичем був і його очільник. Сюди потрапила не лише шляхетська дрібнота, а й окремі представники вищої частини. Різні були причини появи їх у рядах козацтва, зокрема вже у часи війни: і вимушені — страх за власне та життя родини, небажання покидати свої маєтки на Київщині, Чернігівщині, Брацлавщині (багато з тих, хто сподівався перебути ці часи на Волині, полишили свої домівки, як виявилось, назавжди); і кар'єрні — поява швидких соціальних ліфтів. Потрібно також пам'ятати, що й на боці Речі Посполитої воювало достатньо козаків, а шляхта, для якої ця держава залишалася Вітчизною, не втрачала своєї «руськості».

Ця війна, втім, за риторикою обох сторін таки мала виразні ознаки національної. Козацька спільнота, яка за типологічними характеристиками принаймні свого ядра — військової корпорації на покордонні — була антидержавною й ненаціональною, закликала вустами своїх очільників до «священної війни Русі» проти «ляхів». Вироблена у шляхетському середовищі ідея Русі як повноправного суб'єкта федерації — Речі Посполитої «двох народів» — була засвоєна козаками та використана частково проти її творців. Характерно, що Богдан Хмельницький у своїх планах визволення Русі окреслював її загалом у традиційних межах шести воєводств, до яких від 1635 р. додалося Чернігівське. На нього поширилися норми люблінських привілеїв, однак шляхта цих теренів перебувала в Речі Посполитій зазедве 30 років, до того входячи до складу Московської держави з її принципово іншою політичною культурою. Очевидно, цей факт також варто враховувати в дослідженнях козацької революції. Творення українською шляхтою концепції окремого політичного народу в Речі Посполитій і козацький виступ, спрямований передусім проти шляхетської держави, але під гаслами визволення «Русі» — ці начебто антагоністичні явища насправді цілком вкладаються у процеси ранньомодерного націєтворення. Це був той сприятливий для творення націй момент у багатоетнічній Речі Посполитій, коли ще не існувало ані держави з амбітними планами «державотворення», спрямованими на уніфікацію свого населення, ані ресурсів, що могли б цей процес забезпечити [53—56]. Нагадаємо, що ранньомодерна Річ Посполита не мала ні монополії на насильство, ні урядницької вертикалі, яка могла б забезпечити рішення центру. Натомість вона представляла собою низку досить автономних воєводств, що формували свої локальні законодавчі ініціативи та затверджували їх на сеймі [57]³⁴.

³⁴ Практично будь-яку історіографічну проблему неможливо аналізувати без урахування особливостей пізньосередньовічних і ранньомодерних держав, які не відповідають жодній дефініції сучасної держави. Річ Посполита не була централізованою державою з єдиним владним осередком. Із певною долею умовності за її центр можна прийняти сейм під час його

Очевидно, що в дослідженні характеру повстання Богдана Хмельницького варто також зважати й на стрімку еволюцію горизонту козацьких очікувань, які підвищувалися після перемог над військом Речі Посполитої, або ситуативно звужувалися після поразок.

Історики звернули увагу на синхронність козацького виступу кільком європейським явищам середини XVII ст. [58—59]. О. Сокирко, скажімо, пропонує розглядати козацьку революцію та пізніші події у ширшому контексті європейської мілітарної революції [60]. Компаративістична перспектива ще відкрита, зокрема щодо ширшого набору причин революційних вибухів. Марксистська теорія, причому лише одна з її пояснювальних версій революції — як соціального вибуху на тлі крайнього пригнічення народних мас, до сьогодні панівна в українській історіографії. Зауважимо, що соціально-економічний прогрес породжує не менше причин для соціальних протестів, аніж регрес. Скажімо, ще у середині XIX ст. А. де Токвіль, досліджуючи Французьку революцію, звернув увагу на суб'єктивну природу так званого погіршення становища «низів», що дисонувало з тривалим зростанням добробуту: «Можна сказати, що французи вважали своє становище тим нестерпнішим, чим більше воно покращувалося» [61, с. 154]. Цю особливість соціальних протестів назвали «парадоксом Токвіля». Було також зауважено, що вибух невдоволення може спричинити нереалізована обіцянка реформ як варіанту суспільного договору, або ж її реалізація не в той спосіб та не з тими результатами, яких очікувало суспільство [62]. «Маркс проти Токвіля», — так окреслив перспективу досліджень великих суспільних потрясінь соціолог Дж. Дейвіс у 1960-х рр., утім, зауважуючи, що кожна з цих великих теорій має свій пояснювальний потенціал [63].

Упродовж XX ст. увага дослідників була зосереджена передусім на суб'єктивній природі соціальних протестів, скажімо на впливі культури, яка формує людські потреби та цінності. Саме розрив між ціннісними очікуваннями / потребами й неможливістю досягти бажаного законним шляхом штовхає соціальні групи на застосування сили (Р. Мертон) [64]. Зростання очікувань зазвичай відбувається в періоди економічного піднесення, яке впливає на формування нових життєвих стандартів, часто завищених³⁵. Цей феномен отримав назву «революції зрослих очікувань» [65]. Як зауважив Дж. Дейвіс, за цих умов неможливість досягнення

го роботи. Потому владні повноваження практично розтягувалися по самоврядних регіонах. Брак виконавчої влади (й монополії «держави» на застосування насильства) [57] та обмеження, які накладалися на короля, унеможливлювали реалізацію владних проєктів поза ухвалами сейму і співпрацею володаря з регіональними шляхетськими елітами. Прикладом цього може слугувати Берестейська унія, яка так і не була втілена в тій формі й масштабах, котрі уявлялися її творцям, наділеним великими владними повноваженнями.

³⁵ Звернімо увагу на економічний бум у Волинському, Київському, Брацлавському воєводствах у першій половині XVII ст., який призвів до переходу цього регіону з дотаційного до числа найбільших платників податків [65]. Водночас варто пам'ятати про козацькі очікування, пов'язані з планами Владислава IV в 1640-х рр. — організації великої антиосманської кампанії, ударною силою котрої мало стати козацьке військо. Сподівання значного розширення реєстру та інших преференцій у результаті планованої війни, які не справдилися, неодмінно мали позначитися на козацьких настроях.

бажаного призводить до посилення колективної тривоги та розчарування. Натомість крайня бідність породжує хіба німий відчай і культивування стратегій виживання, а не колективні протести. Рушійними силами соціальних виступів можуть виявитись як бідні, так і цілком забезпечені групи: «Саме невдоволення, а не забезпечення “відповідних” або “невідповідних” запасів їжі, рівності чи свободи, породжує революцію» [63, с. 6]. Застосування цих теорій до аналізу козацької революції дозволить поєднати дуже суперечливі факти без відмови від частини минулого, або без маніпуляцій із «незручним» минулим на користь пояснювальної схеми про посилення гноблення як причину повстання.

Врешті варто зважати й на нестабільність природних систем, якими є людські спільноти. Попри певну детермінованість їх станів і розвитку, найменші зміни (часто непомічені) початкового стану можуть призвести до непередбачуваних наслідків, так званого динамічного хаосу. До всього, неповнота джерел та інтерпретативний характер роботи історика зазвичай не дозволяють зауважити дрібні зміни у системі, чи визначити, які з них призвели до значних наслідків. «Ефект метелика», описаний математиком і метеорологом Е. Лоренцом, демонструє, що будь-які довготривалі прогнози складних динамічних систем хибні. Тож історик принаймні має визнати обмеженість своїх причинно-наслідкових побудов та бути чутливим до сфери суб'єктивного, зокрема зважаючи на власну обмеженість у пізнанні минулого. Адже якщо історія є великим атракціоном випадковостей, тоді конструйована істориком оповідь, як зауважує Р. Барт, може бути масштабною демонстрацією логічної помилки «після цього, отже, через це» («post hoc ergo propter hoc»). Вибудована історична оповідь завжди конструюється від кінця до початку, де істориком відомі наслідки, а не причини, тож завжди містить елемент телеологізму — наданого дослідником сенсу певній хронології подій. Історик не вдасться звільнитися від знання про результат «гри», яку він «спостерігає» фрагментарно і постфактум. Принаймні мусимо рефлексувати над об'єктивністю / сумнівною наших побудов.

Про історичну «провину»

Анонімний автор «Дискурсу про теперішню війну козацьку чи хлопську» («Dyskurs o terańniejszej wojnie kozackiej albo chiopskiej»), написаного влітку 1648 р., коли Україна вже палала у вогні, наголошував на причинах повстання й таврував винуватців [67—69]. Передусім він зазначив існування «безсмертної ненависті» руського народу до «ляхів» / поляків ще від давньої Русі. Пояснюючи її причини, автор користався низкою етнічних стереотипів, які напевно існували в Речі Посполитій, однак до часу в текстах не озвучувалися. Варварству русинів протиставляв цивілізованість поляків та їхні успіхи в освоєнні руських земель, звідси й бажання варварів позбутися більш успішних колонізаторів. Автор, утім, не забув нагадати про давню руську державу з прекрасним Києвом, другим за красою після Константинополя. Однак безпосередню причину анонім убачав в існуванні православної церкви та її оборонців — тієї шляхти, яка на сеймах не погоджується на жодну пропозицію, поки не буде прийнята вигідна для них ухвала.

Зауважував, що коли русинам на сеймі не вдається досягти свого силою аргументів, вони лякають Річ Посполиту, як ведмежою шкурою, повстанням чисельного козацького війська, себто допускають використання сили і зброї.

Власне, багато з озвученого невідомим автором так чи так буде артикульовано в різний час українською та польською історіографіями. За одним винятком — він виразно підкреслював існування української шляхти, на яку й покладає левову частку провини за козацьку війну. Саме тут варто пригадати промову православного сенатора Адама Киселя, найактивнішого перемовника Речі Посполитої з козацькими лідерами, який що було сили намагався примирити її з козаками, а також дві Русі між собою. 17 вересня 1641 р. на Варшавському сеймі він нагадає слухачам про суб'єктність Русі, яка разом із польським та литовським народами утворила Республіку. Кисіль скаржився на порушення прав Русі та застерігав: «ми» будемо прихильними до «вас», поки наші права будуть гарантовані у спільній Вітчизні, якщо ж ними буде знехтувано, від Республіки залишиться «симулякр», «ми» зруйнуємо її як форму несвободи [70, с. 186—190].

Що ж, на карб українській / руській шляхті справді можна покласти «відповідальність» за війну під проводом Богдана Хмельницького. Це вона впродовж віків культивувала свою окремішність і, перебуваючи в різних країнах, зберігала пам'ять про давнє державне минуле свого народу. Це вона виробить концепцію Русі як спільноти на окресленій території, зі своїми давніми правами, мовою, вірою та символічною князівською владою. Це її промовці на сеймиках і сеймах вимагатимуть відновлення «старожитніх» прав своєї Русі. Важливі елементи цієї концепції піднімуть на своїх прапорах козаки, які до часу не підозрювали про свою належність до «руського народу». Вони (а чи радше їхня верхівка, значну частину якої складала шляхта) зброєю переконують інших у своєму монопольному праві на «Русь». А зяття воюючи з Річчю Посполитою, успадкують її форми влади, судочинство та політичну культуру [71—73]. Власне цей спадок великою мірою забезпечить українцям довге тривання всупереч спробам імперій їх уніфікувати. А введення шляхетської Русі (а з нею — й історії Великого князівства Литовського, Польського королівства та Речі Посполитої) в українську схему минулого як важливого формотворчого елемента забезпечить майбутніх українців новим гранднаративом — про довгу тяглість українського націєтворення понад кордонами й державами.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Sysyn, F. The Polish-Lithuanian Commonwealth and the Birth of Modern Ukraine: A Reappraisal of the Khmelnytsky "Revolution". *Defining the Identity of the Younger Europe*. Eds. R.A. Maryks and M. Hanusiewica-Lavallee. Brill Press, 2023. 13-30.
2. Yakovenko, N. Koho ta yak inshuie Mykhailo Hrushevskiy v "Istorii Ukrainy-Rusy". *Obraz Inshoho v susidnikh istoriakh: mify, stereotypy, naukovi interpretatsii*. Kyiv, 2008. 89-103 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. Кого та як іншує Михайло Грушевський в «Історії України-Руси». *Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації*. Київ, 2008. С. 89—103].

3. Yakovenko, N. Braty / vorohy, abo Poliaky ochyma ukraintsia XVII—XVIII st. *Nezalezhnyi kulturolozhychnyi chasopys "I"*. 1997. 10: 156-167 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. Брати / вороги, або Поляки очима українця XVII—XVIII ст. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 1997. № 10. С. 156—167].
4. Pritsak, O. U stolittia narodyn M. Hrushevskoho. *Ukraina moderna*. 2007. 12: 170-190 [in Ukrainian].
[Прицак О. У століття народин М. Грушевського. *Україна модерна*. 2007. Чис. 12. С. 170—190].
5. Niedźwiedz, J. Sarmatyzm, czyli tradycja wynaleziona. *Teksty Drugie*. 2015. 1: 46-62 [in Polish].
6. Grusiecki, T. Transcultural things and the spectre of Orientalism in early modern Poland-Lithuania. Manchester University Press, 2023. 264 p.
7. Litvin, H. Z narodu ruskoho: Shliakhtha Kyivshchyny, Volyni ta Bratslavshchyny (1569—1648). Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Літвін Г. З народу руського: Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569—1648). Пер. з пол. Л. Лисенко. Київ, 2016. 616 с.].
8. Chynczewska-Hennel, T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku 16 do połowy 17 w. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985 [in Polish].
9. Yakovenko, N. Ukrainska shliakhtha z kintsia XIV do seredyiny XVII st.: Volyn i Tsentralna Ukraina. Kyiv, 1993 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. Київ, 1993. 416 с.].
10. Yakovenko, N. Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st. Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с.].
11. Starchenko, N. Liublinska uniiia yak resurs formuvannia kontseptu politychnoho «narodu ruskoho» (1569—1648 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2019. 2: 4-46 [in Ukrainian].
[Старченко Н. Люблінська унія як ресурс формування концепту політичного «народу руського» (1569—1648 рр.). *Український історичний журнал*. 2019. № 2. С. 4—46].
12. Kempa, T. The Attitude of Ruthenian Magnates and Nobles toward the Union of Lublin (1569) and the Problem of the Autonomy of Ukrainian Lands within the Polish-Lithuanian Commonwealth. *Zapiski Historyczne*. 2019. T. LXXXIV. Zesz. 4: 41-72.
13. Litwin, H. Zjednoczenie narodów cnych: polskiego, litewskiego, ruskiego: Wołyń i Kijowszczyzna w Unii Lubelskiej. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2019. 272 s. [in Polish].
14. Mazur, K. Nieznana petycja szlachty wołyńskiej do króla w dobie sejmu lubelskiego 1569 r. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii*. 2003. 2: 41-56 [in Polish].
[Mazur, K. Nieznana petycja szlachty wołyńskiej do króla w dobie sejmu lubelskiego 1569 r. *Соціум: Альманах соціальної історії*. 2003. Вип. 2. С. 41—56].
15. Starchenko, N. Chest, krov i rytoryka: Konflikt u shliakhetskomyu seredovyschi Volyni (druha polovyna XVI — pochatok XVII st.). Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Старченко Н. Честь, кров і риторика: Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI — початок XVII ст.). Київ, 2014. 510 с.].
16. Yakovenko, N. Vnesok heraldyky u tvorennia "terytorii z istoriieiu": heraldychni lehendy volynskoi, kyivskoi i bratslavskoi shliakhthy kintsia XVI — seredyiny XVII st. *Yakovenko, N. Dzerkala identychnosti: Doslidzhennia z istorii uiaвлен ta idei v Ukraini XVI — pochatku XVIII st.* Kyiv, 2012. 165-203 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. Внесок геральдики у творення «території з історією»: геральдичні легенди волинської, київської і брацлавської шляхти кінця XVI — середини XVII ст.

- Яковенко Н. *Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII ст.* Київ: Критика, 2012. С. 165—203].
17. Yakovenko, N. Topos “ziednanykh narodiv” u panychirnykh kniaziam Ostrozkyim i Zaslavskym (bilia vytokiv ukrainskoï identychnosti). *Yakovenko, N. Paralelnyi svit: Doslidzhennia z istorii uiaвлен ta idei v Ukraini XVI—XVII st.* Kyiv, 2002. 231-269 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. Топос «з'єднаних народів» у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності). *Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст.* Київ: Критика, 2002. С. 231—269].
 18. Augustyniak, U. *Historia Polski. 1572—1795.* Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2008. 1006 s. [in Polish].
 19. Eller, J.D. Ethnicity, Culture, and “the Past”. *Michigan Quarterly Review.* 1997. XXXVI. 4: 552-600.
 20. Opaliński, E. *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587—1652: system parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie.* Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995. 348 s. [in Polish].
 21. Starczenko, N. Przywileje lubelskie i koncepcja “narodu ruskiego” w polemice prawosławnej (od końca XVI do lat dwudziestych XVII w.). *Unia Lubelska 1569 roku i unie w Europie Środkowo-Wschodniej.* Warszawa, 2020. 196-221 [in Polish].
 22. Starczenko, N. II Statut Litewski versus konstytucje sejmowe: Województwa ukraińskie w walce o “swoje” prawo na sejmach i w praktyce sądowej na przełomie XVI i XVII w. *Sejm Królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów a europejskie reprezentacje stanowe.* Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2019. 126-156 [in Polish].
 23. Brodzhii-Berkoff, D. Vybir movy ta vybir kultury v Ukraini XVII st. *Kyivska akademiia.* 2014-2015. 12: 33-45 [in Ukrainian].
[Броджі-Беркофф Д. Вибір мови та вибір культури в Україні XVII ст. *Київська академія.* 2014—2015. Вип. 12. С. 33—45].
 24. Brodzhii, D. *Kulturnyi polimorfizm ukrainskoho svitu.* Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Броджі Д. Культурний поліморфізм українського світу. Перекл. О. Прокопович. Київ: Дух і літера, 2022. 520 с.].
 25. Chynczewska-Hennel, T. “Do praw i przywilejów swoich dawnych”: Prawo jako argument w polemice prawosławnych w pierwszej połowie XVII w. *Między Wschodem a Zachodem Rzeczypospolita XVI—XVII w.* Warszawa, 1993. 53-60 [in Polish].
 26. Augustyniak, U. Państwo świeckie czy księżę? Spór o rolę duchowieństwa katolickiego w Rzeczypospolitej w czasach Zygmunta III Wazy: Wybór tekstów. Warszawa: Semper, 2013. 688 s. [in Polish].
 27. Kempa, T. Wobec kontrreformacji: Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. Toruń. 2007. 624 s. [in Polish].
 28. Jakowenko, N. Ruś jako trzeci członek Rzeczypospolitej Obojga Narodów w myśli ukraińskiej I połowy XVII w. *Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej.* Lublin, 1999. 79-83 [in Polish].
 29. Chynczewska-Hennel, T., Jakowenko, N. Społeczeństwo — religia — kultura. *Między sobą: Szkice historyczne polsko-ukraińskie.* Lublin, 2000. 111-151 [in Polish].
 30. Plokhii, S. Nalyvaikova vira: Kozatstvo ta relihiia v rannomodernii Ukraini. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ: Критика, 2005. 494 с.].
 31. Lepiavko, S. Kozatski viiny kintsia XVI st. v Ukraini. Chernihiv, 1996 [in Ukrainian].
[Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996. 287 с.].

32. Shcherbak, V. Formuvannia kozatskoho stanu v Ukraini (druha polovyna XV — seredyna XVII st.). Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Щербак В. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV — середина XVII ст.). Київ, 1997. 180 с.].
33. Cherkas, B. K istorii poiavlennia ukrainskogo kazachestva. *Kazachestvo v tiurkskom i slavi-anskom mirakh*. Kazan, 2018. 215-224 [in Russian].
[Черкас Б. К истории появления украинского казачества. *Казачество в тюркском и славянском мирах*. Казань, 2018. С. 215—224].
34. Gribovskij, V. Sotsialnaia tipolohija kazatskikh soobshchestv. *Kazachestvo v tiurkskom i slavianskom mirakh*. Kazan, 2018. 94-172 [in Russian].
[Грибовский В. Социальная типология казацких сообществ. *Казачество в тюркском и славянском мирах*. Казань, 2028. С. 9—172].
35. Hrybovskiy, V. Kozakuvannia lytovsko-ruskoj znati v XVI st.: merytokratychnyi instrument zadlia arystokratychnoho rezultatu. *Scriptorium nostrum*. Kherson, 2018. 2 (11): 199-216 [in Ukrainian].
[Грибовський В. Козакування литовсько-руської знаті в XVI ст.: меритократичний інструмент задля аристократичного результату. *Scriptorium nostrum*. Вип. 2 (11). Херсон, 2018. С. 199—216].
36. Kovalets, T. Zbroinyi vystup kozakiv u 1625 r. v Ukraini: prychny ta peredumovy. *Stu-dentski istorychni zoshyty Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu im. V. Stefanyka*. 2010. 1: 20-27 [in Ukrainian].
[Ковалець Т. Збройний виступ козаків у 1625 р. в Україні: причини та передумови. *Студентські історичні зошити Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника*. Вип. 1. Івано-Франківськ, 2010. С. 20—27].
37. Kochegarov, K. Novye istochniki o kazatskom vosstanii 1625 goda: rech polkovnika Olifera Goluba i neizvestnyj spisok Kurukovskogo dogovora. *Slavyanovedenie*. 2020. 2: 28-49 [in Russian].
[Кочегаров К. Новые источники о казацком восстании 1625 года: речь полковника Олифера Голуба и неизвестный список Куруковского договора. *Славяноведение*. 2020. № 2. С. 28—49].
38. Kovalets, T. "Etot rod chelovecheskij pestyry, iz raznykh natsij...": Etnicheskoe litso zaporozhskogo voiska v 20—30-kh gg. XVII v. *Rusin*. 2013. 2: 62-71 [in Russian].
[Ковалець Т. «Этот род человеческий пестрый, из разных наций...»: Этническое лицо запорожского войска в 20—30-х гг. XVII в. *Русин*. 2013. № 2. С. 62—71].
39. Kulakovskiy, P. Z rady instruktsiui vid nas vziavshy: kozatski parlamentski praktyky. *Prykladom svoikh predkiv: Istoriiia parlamentaryzmu na ukrainskykh zemliakh v 1386—1648 rr.: Polske korolivstvo ta Rich Pospolyta*. Kyiv, 2018. 227-296 [in Ukrainian].
[Кулаковський П. З ради інструкцію від нас взявши: козацькі парламентські практики. *Прикладом своїх предків: Історія парламентаризму на українських землях в 1386—1648 рр.: Польське королівство та Річ Посполита*. Київ: Темпора, 2018. С. 227—296].
40. Pietrzak, J. Konfederacja lwowska w 1622 r. *Kwartalnik Historyczny*. 1973. 80 (4): 845-871 [in Polish].
41. Pernal, A.B. Rich Pospolyta dvokh narodiv i Ukraina: Dyplomatychni vidnosyny 1648—1659. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Перналь А.Б. Річ Посполита двох народів і Україна: Дипломатичні відносини 1648—1659. Київ, 2013. 400 с.].
42. Brechunenken, W. Od "ojczyzny milej" do protektora Hetmańszczyzny: obraz Rzeczypospolitej w świadomości Kozaczyzny. *Unie międzypaństwowe. Parlamentaryzm. Samorządność*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. 2020. 15-27 [in Polish].

43. Sysyn, F.E. The Khmelnytskyi Uprising: A Characterization of the Ukrainian Revolt. *Jewish History*. 2003. 17 (2): 115-139.
44. Sysyn, F.E. Orthodoxy and Revolt: The Role of Religion in the Seventeenth-Century Ukrainian Uprising against the Polish-Lithuanian Commonwealth. *Religion and the Early Modern State: Views from China, Russia, and the West*. Eds. J.D. Tracy and M. Ragnow. Cambridge (UK), 2004. 154-184.
45. Gudziak, B. Kryza i reforma: Kyivska mytropoliia, Tsarhorodskiy patriarkhat i heneza Beresteiskoi unii. Lviv, 2000 [in Ukrainian].
[Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Пер. з англ. М. Габлевич. Львів, 2000. 426 с.].
46. Drozdowski, M. My o nas i o innych: Szlachta wobec Kozaczyzny zaporoskiej w latach 1648—1659. Białystok, 2015. 480 s. [in Polish].
47. Drozdowski, M. “Co za czasy!.. Chamy taki miód piją! Boże, Ty to widzisz i nie grzmisz?”: O deprecjacji Kozaków przez szlachtę Rzeczypospolitej w okresie powstania Chmielnickiego. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F — Historia*. 2018. LXXIII: 65-82 [in Polish].
48. Yakovenko, N. Viina yak remeslo, abo Shche raz pro kozatski viiny seredyiny XVII st. *Kwartalnik Historyczny*. 2002. R. LIX. 3: 119-133 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. Війна як ремесло, або Ще раз про козацькі війни середини XVII ст. *Kwartalnik Historyczny*. 2002. R. LIX. 3: 119—133].
49. Yakovenko, N. “Pro Ukrainu mozhna bez kraiu...”: zminy u spryiniatti polskymy istorykami mynuloho davnoi Ukrainy (1960-ti — 2000-ni rr.). *Ukrainskyi humanitarnyi obliad*. 2010. 15: 79-103 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. «Про Україну можна без краю...»: зміни у сприйнятті польськими істориками минулого давньої України (1960-ті — 2000-ні рр.). *Український гуманітарний огляд*. 2010. Вип. 15. С. 79—103].
50. Drozdowski, M. Polityczne przyczyny powstania Chmielnickiego w opiniach szlachty Rzeczypospolitej. *Studia Polsko-Ukraińskie*. 2019. 6: 67-81 [in Polish].
51. Sas, P. Polityczna kultura ukraińskiego suspilstva (kinets XVI — persha polovyna XVII st.). Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). Київ, 1998. 295 с.].
52. Lepiavko, S. Formuvannia svitohliadnykh zasad ukraińskiego kozatstva (poniattia “kozatskoho khliba” v ostannii tretyni XVI st.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi: Studii z istorii XVI—XVIII st.* 2000. 1: 143-158 [in Ukrainian].
[Леп’явко С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI—XVIII ст.* Вип. 1. Київ, 2000. С. 143—158].
53. Burke, P. Nationalisms and Vernaculars, 1500—1800. *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*. Oxford University Press, 2013. 21-35.
54. Jensen, L. (Eds.). The Roots of Nationalism: National Identity Formation in Early Modern Europe, 1600—1815. Amsterdam University Press, 2016. 342 p.
55. Gat, A. Premodern Nations, National Identities, National Sentiments and National Solidarity. *The Roots of Nationalism: National Identity Formation in Early Modern Europe, 1600—1815*. Eds L. Jensen. Amsterdam University Press, 2016: 31-45.
56. Plokhii, S. Pokhodzhennia slov’ianskykh natsii: domoderni identychnosti v Ukraini, Rosii ta Bilorusi. Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Плохій С. Походження слов’янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. Пер. з англ. Київ: Критика, 2015. 429 с.].

57. Starchenko, N. Zakonodavchi initsiatyvy kintsia XVI — pochatku XVII st. v Rechi Pospolytii yak zmitsnennia monopolii na lehitymne nasylstvo. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2024. 2: 56-76 [in Ukrainian].
[Старченко Н. Законодавчі ініціативи кінця XVI — початку XVII ст. в Речі Посполитій як зміцнення монополії на легітимне насильство. *Український історичний журнал*. 2024. № 2. С. 56—76].
58. Sysyn, F.E. Ukraine and the General Crisis of the Seventeenth Century: The Khmelnytsky Uprising among the Early Modern “Revolutions”. *Ukraine and Europe: Cultural Encounters and Negotiations*. Eds G. Brogi Bercoff, M. Pavlyshyn, S. Plokhyy. Toronto; Buffalo; London, 2017. 136-157.
59. Smolii, V. Revoliutsii u tsyvilizatsii rannoho modernu: paraleli ukrainskoho ta svitovoho dosvidu. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2021. 1: 4-26 [in Ukrainian].
[Смолій В. Революції у цивілізації раннього модерну: паралелі українського та світового досвіду. *Український історичний журнал*. 2021. № 1. С. 4—26].
60. Sokyрко, O. Kozatskyi Mars: derzhava ta viisko Kozatskoho Hetmanatu v dobu Militarnoi revoliutsii, 1648—1764. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Козацький Марс: держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648—1764. Київ: Темпора, 2023. 912 с.].
61. Tokvil, A. de. Davnii poriadok i revoliutsiia. Kyiv, 2000 [in Ukrainian].
[Токвіль А. де. Давній порядок і революція. 3 фр. пер. Г. Філіпчук. Київ, 2000. 224 с.].
62. Finkel, E., Scott, G. The Tocqueville Paradox: When Does Reform Provoke Rebellion. 04.11.2018. URL: <https://ssrn.com/abstract=3202013> (дата звернення: 01.03.2025).
63. Davies, J.C. Toward a Theory of Revolution. *American Sociological Review*. 1962. 27 (1 (Feb.)): 5-19.
64. Merton, R.K. Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*. 1938. 3 (5): 672-682.
65. Litwin, H. Kto był finansowym beneficjentem inkorporacji województw ruskich w 1569 roku — Korona czy Kijowszczyzna, Wołyń i Braclawszczyzna. *Idee, narody, państwa, pogranicza: Tom Wykładowców na Jubileusz 30-lecia Studium Europy Wschodniej UW*. Eds. J. Malicki. Warszawa, 2022. 125-135 [in Polish].
66. Yerokhin, S., Knysh, I. Imovirnist revoliutsii: rol kulturnoho seredovyshcha u formuvanni protestnykh praktyk. *Aktualni problemy ekonomiky*. 2024. 9: 6-15 [in Ukrainian].
[Єрохін С., Книш І. Імовірність революції: роль культурного середовища у формуванні протестних практик. *Актуальні проблеми економіки*. Вип. 9. Київ, 2024. С. 6—15].
67. Sysyn, F.E. A Contemporary's Account of the Causes of the Khmelnytskyi Uprising. *Harvard Ukrainian Studies*. 1981. 5 (2): 245-257.
68. Sysyn, F.E. Seventeenth-Century Views on the Causes of the Khmelnytskyi Uprising. *Harvard Ukrainian Studies*. 1980. 5 (4): 430-466.
69. Ochmann-Staniszevska, S. Przyczyny wybuchu powstania Chmielnickiego i obraz Rusina w świetle szlacheckiej publicystyki lat 1648—1650. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia*. 1980. LXXI (1054): 81-92 [in Polish].
70. Sysyn, F.E. Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641. *Harvard Ukrainian Studies*. 1982. 6 (2): 167-190.
71. Sokyрко, O. Rich Pospolyta Shliakhetska i Rich Pospolyta Kozatska: viiskovo-politychni paraleli seredyiny XVII—XVIII st. *Polsko-ukrainska viiskova spivpratsia protiahom istorii: Mat. konf*. Kyiv, 2018. 94-123 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Річ Посполита Шляхетська і Річ Посполита Козацька: військово-політичні паралелі середини XVII—XVIII ст. *Польсько-українська військова співпраця протягом історії: Мат. конф.* Київ, 2018. С. 94—123].

72. Horobets, V. Spadshchyna Polsko-Lyтовskoi derzhavy v sotsiokulturnykh protsesakh Kozatskoho Hetmanatu druhoi polovyny XVII—XVIII st. *Człowiek twórcą historii*. T. 2: Rzeczpospolita polsko-litewska w Europie wczesnonowoczesnej. Red. C. Kukło, W. Walczak. Białystok, 2024. 553–577 [in Ukrainian].
[Горобець В. Спадщина Польсько-Литовської держави в соціокультурних процесах Козацького Гетьманату другої половини XVII—XVIII ст. *Człowiek twórcą historii*. T. 2: Rzeczpospolita polsko-litewska w Europie wczesnonowoczesnej. Red. C. Kukło, W. Walczak. Białystok, 2024. С. 553—577].

Надійшла / Received 24.03.2025

Nataliia STARCHENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, M.S. Hrushevskyi Institute
of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
interregnum@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4129-3255>

CONVOLUTED PATHS OF EARLY MODERN UKRAINIAN NATION-FORMATION, OR NOTES ON THE CONVENTIONAL SCHEME OF UKRAINIAN HISTORY

The goal is to suggest a revision of the conventional Ukrainian historical narrative that was created in the 19th — early 20th century in the Russian Empire and still defines our approach to the earlier period through forming our national symbols, myths, and places of memory. The grand narrative was based on the Cossack version of history that was strongly influenced first by imperial and subsequently by Soviet ideologies. As a result, a long period of Ukrainian history linked to the Polish-Lithuanian Commonwealth was framed primarily as the history of national, social, and religious repressions against Ukrainians by a foreign state. Therefore, the Ukrainian nobility that played an active role in political life alongside with the nobility from other regions / nations of the Polish-Lithuanian Commonwealth was declared to be traitors that had cast away their identity through “polonization” and conversion of Catholicism (conversion from Orthodox Christianity to other confessions was seen as an act of polonization). The author points out that these approaches are methodologically outdated and do not account for either the peculiarities of early modern states that were not national by their very nature or for the beliefs and values of the time. The author applies new **methodological approaches** to the **new sources** and provides new interpretations of the sources already introduced to research literature, offering a different perspective on the nobility (*szlachta*), the estate that played a leading role in the processes of early modern Ukrainian nation-building until the mid-17th century. She analyzes how the idea of Rus’ as a distinct “territory with its own history,” alongside the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania, was formed in the Polish-Lithuanian Commonwealth. In the second part of the article, the author reconsiders the traditional interpretation of the causes of Bohdan Khmelnytskyi’s uprising, taking into account the new research and new methodological approaches. **Conclusions.** The view of Ukrainian history proposed in the article allows us to interpret the Polish-Lithuanian Commonwealth as an integral part of the Ukrainian past, and to consider the process of Ukrainian nation-building (mainly within the noble milieu) until the mid-17th century as an important component of the Cossack revolution. This approach allows us to modernize the anachronistic scheme of the Ukrainian past, to fill in the unnecessary “gaps,” and to expand the field thematically, populating the so-called “dark ages” with personalities and events.

Keywords: *Polish-Lithuanian Commonwealth, nobility (szlachta), Cossacks, Union of Lublin, nation-formation, identity, 16th — 17th centuries.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.219>
УДК 94(495+477)“1877”

Еммануїл АНДРУЛАКІС

аспірант,
Університет Македонії (Салоніки, Греція)
m.androulakis81@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0466-3317>

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ У СТАТТІ ГРЕЦЬКОГО ІНТЕЛЕКТУАЛА ХІХ ст.

Мета полягає у введенні в науковий обіг досі невідомої грецької публікації останньої чверті ХІХ ст. про Україну та в розгляді контексту її появи. **Методологія.** Використано комплекс джерелознавчих методів, спрямованих на пошук, виявлення, відбір джерела (евристичний), його критичний аналіз, визначення рівня інформативності. **Наукова новизна.** В науковий обіг уводиться присвячений українському питанню текст 1877 р. — як внесок у загальну дискусію про «імперське знання» та національні справи в Європі того часу. **Основні результати.** Здійснено переклад із грецької мови на українську статті А. Економоса «Російська етнографія» та її першопублікацію, досліджено історико-культурний контекст її написання, проведено інтерпретацію основних смислів цього тексту з огляду на поточні історичні умови. **Висновки.** Стаття грецького інтелектуала відображала загальні тенденції критики Російської імперії з боку ліберального середовища Греції, але також може бути пов'язана з іншими працями, написаними поза межами України, які стосувалися українського питання.

Ключові слова: Арістідес Економос, українське питання, журнал «Οικονομική Επεθεωρησις» («Економічний огляд»), Греція, Російська імперія, національні рухи, панславізм.

Цитування: Андрулакис Е. Українське питання у статті грецького інтелектуала ХІХ ст. *Український історичний журнал*. 2025. № 3 (582). С. 219—230. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.219>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 3 (582)

Поточна ситуація актуалізує питання, чи можемо ми та на яку історичну глибину досліджувати джерела, що висвітлюють погляди греків на Україну в культурному й політичному аспектах, особливо в період відродження українського національного руху в XIX ст.? Тож неабиякої актуальності набувають тексти про українське питання, які до сьогодні залишалися поза увагою наукової громадськості. У цій статті в оригіналі й у перекладі українською мовою подано саме такий текст, написаний та опублікований грецьким лібералом А. Економосом у 1877 р. під назвою «Російська етнографія» незадовго до періоду інтенсифікації політичних вимог українського національного руху¹. Аналіз контексту допису може стати приводом для подальших досліджень не лише процесу визнання національного руху українців, а й загалом грецько-українських відносин.

Про автора

Ім'я Арістідеса Економоса (1835—1890 рр.) вже не настільки відоме у Греції, а в Україні взагалі незнане. Цей інтелектуал, професор університету, суддя, а в 1879—1881 рр. незалежний член парламенту, намагався пропагувати свої погляди через пресу, включно з редагованими ним виданнями. Він був представником покоління, що прийшло у світ уже після здобуття його Батьківщиною незалежності в 1830 р. та шукало шляхи дальшого розвитку грецького суспільства.

Як переконаний антимонархіст А. Економос критично ставився до першого короля Греції Оттона Баварського. Він став виразником політичного (свобода, рівність, парламентаризм, пріоритет прав людини) й економічного (вільна торгівля, скасування монополій і державного втручання) лібералізму, закликав до реформи духовної сфери, через що навіть вступив у конфлікт з офіційною церквою. Важливим елементом його ліберальних поглядів була свобода особи та захист її прав, він вірив у цінність народного суверенітету, виступав за політичну організацію робітничого класу. На його думку, роль держави мала обмежуватися лише питаннями освіти, розвитком інфраструктури, правосуддям і сферою безпеки [3].

Впродовж активного життя А. Економос був редактором кількох друкованих видань, у тому числі журналу «Οικονομική Επισκοπή» («Економічний огляд»), через які, за словами грецького дослідника К. Дімараса, «поширював свої прогресивні ідеї» [4, с. 213]. «Економічний огляд» виходив у 1873—1890 рр., світ побачили 159 чисел. Дописувачами були сам А. Економос, а також грецькі й іноземні публіцисти [5]. Попри «економічну» назву, часопис охоплював широкий спектр актуальних для тієї доби тем, пов'язаних із політикою, міжнародним становищем, наукою, соціальними проблемами тощо. Примітно, що стаття, яка нас цікавить — «Російська етнографія» [6, с. 108—128], була вміщена між дописами «Про податки» та «Англійські залізниці».

Відповідно до переконань свого засновника й редактора, «Економічний огляд» підтримував ліберальні тенденції і значною мірою взорувався на французь-

¹ Про розвиток українського національно-визвольного руху див.: [1—2].

кий політекономічний періодик «*Journal des Économistes*» (1841—1940 pp.). Однак пізніше з'явилися радикальніші погляди, зумовлені зубожінням населення та іншими питаннями, що викликали занепокоєння авторів [5].

Журнал «Економічний огляд» про Російську імперію

Часопис А. Економоса неодноразово висвітлював питання, дотичні Російської імперії. З одного боку, розвиток подій в одній із тодішніх «великих держав» сам по собі викликав суспільний інтерес, а з іншого — Східна криза 1875—1878 pp., російсько-турецька війна 1877—1878 pp. змусили грецьких (і не тільки) громадсько-політичних діячів звернути увагу на цю країну. Однак темою, яка чи не найбільше хвилювала тодішню політико-академічну спільноту, був панславізм.

Для Греції питання панславізму мало ключове значення, оскільки просування інтересів слов'янських народів, зокрема болгарського національного руху та його боротьби проти Константинопольського патріархату в 1850—1860-х pp., вступало у суперечність з інтересами Афін у контексті змагань за балканські землі Османської імперії.

Хоч на початку Кримської війни 1853—1856 pp. Греція і продемонструвала проросійську позицію (та навіть мобілізувалася), що було виправдано не лише підтримкою «православної країни», але й очікуваннями щодо звільнення від турецької влади грецькомовних регіонів [7, с. 92—93], тиск із боку інших «великих держав» (Британії, Франції, які навіть блокували грецький порт Пірей у 1854 р.) та поразка Росії у війні потужно вдарили по проросійських тенденціях. Стратегічний інтерес Греції поступово змістився на спроби російської експансії в південному напрямку, як уважалося через Болгарію. Отже підтримка панславістських течій на той час суперечила інтересам Афін². Звичайно, симпатії до Росії все ще існували, але вони були політично нейтралізовані принаймні впродовж наступного десятиліття [9, с. 325—336]. Тут слід зазначити, що сам А. Економос критикував «кримські перипетії» Греції. Він писав, що повстання проти Османської імперії, яке його країна спробувала тоді організувати, було заздалегідь «приречене ще до його початку» [10, с. 166].

У цьому контексті, починаючи з 1876 р., в «Економічному огляді» було опубліковано декілька статей, присвячених внутрішнім процесам у Російській імперії, а також її зовнішній політиці: «Німці в Росії» (листопад 1876 р.), «Російська етнографія» (травень 1877 р.), «Економіка Росії» (січень 1878 р.), «Економічна війна між Англією та Росією» (травень 1878 р.), «Жіноча освіта в Росії» (липень 1878 р.), «Соціологічні нотатки про Росію» (травень 1879 р.), «Колишні крі-

² Характерним прикладом тодішнього ставлення до Росії слугує полемічне видання 1869 р. «Греція та панславізм» («*Η Ελλάς και ο Πανσλαβισμός*»), де стверджувалося, що ця ідеологія — «кінець Греції»; заявлялося, «горе, якщо коли-небудь греки потраплять до рук росіян, і тричі горе, якщо слов'янські народи колись зіллються зі “святою Росією”» [8, с. 9, 76].

паки в Росії» (червень 1879 р.), «Стан сільського господарства й суспільства в Росії» (лютий 1881 р.).

Незважаючи на різноманітність проблематики цих статей, в них була одна спільна тема — йшлося про очевидну для автора політичну та соціальну кризу в Російській імперії, яку А. Економос акцентував залежно від предмету його уваги. Наприклад, допис «Німці в Росії» не був суто етнографічним дослідженням — у ньому йшлося про велику кількість осіб німецького походження на різних щаблях російської адміністрації, в міністерствах і губерніях, котрі мали чималий вплив [11]. У матеріалі «Жіноча освіта в Росії» автор не зупинявся на практичних питаннях, а прогнозував майбутнє, підкреслюючи, що зростання рівня освіти у суспільстві може стати провісником змін, «як це відбулось у Франції в період до 1789 р.» [12, с. 204]. «Соціологічні нотатки про Росію» — це не що інше, як аналіз методами соціології інтелектуальних тенденцій у цій країні після війни з Османською імперією 1877—1878 рр. За словами А. Економоса, високі очікування росіян щодо її результатів, які врешті-решт не виправдалися, в поєднанні з економічними наслідками від скасування кріпацтва, а також зародження народництва й нігілізму роблять Росію «вулканом, готовим до вибуху» [13, с. 205]. У статтях «Колишні кріпаки в Росії» [14] та «Стан сільського господарства й суспільства в Росії» [15] він писав, що чимало селян так і не змогли дати раду зі змінами, спричиненими звільненням їх від кріпосної залежності. Щодо ситуації на міжнародній арені, в дописі «Економічна війна між Англією та Росією» А. Економос робив висновок, що суперництво між цими двома країнами змусить Петербург «глибше запустити руку в кишеню», оскільки перша не дозволить другій вихід до Середземного моря [16, с. 144]. Крім того, в матеріалі «Економіка Росії» автор звертав увагу на значні зміни в її бюджеті через витрати на війну 1877—1878 рр. [17]. У тексті, який нас цікавить («Російська етнографія»), імперія розглядалася як місце, де «етнічні дисгармонії» й тиск центру можуть спровокувати соціальні кризи [6, с. 127].

Погляди А. Економоса на національне питання

Перш ніж перейти до статті про Україну, варто сказати кілька слів про погляди грецького інтелектуала на феномен національних рухів. Хоч ця тема спеціально не розглядалася в «Економічному огляді», думки його редактора чітко виражені у промові, яку він виголосив та опублікував 1877 р. (за два місяці до статті «Російська етнографія») з нагоди річниці Грецької революції 25 березня 1821 р. [18]. Крім зрозумілого (в контексті відзначення головного національного дня) наголошення на «особливому місці» Греції між Сходом і Заходом, ліберал А. Економос укотре підкреслив зневагу до автократій. Саме під цим кутом він намагався пояснити причини боротьби греків за незалежність від Османської імперії.

Всупереч романтичним і популярним поглядам попередніх поколінь про те, що національне визволення стало можливим завдяки абстрактному «Божому провидінню», А. Економос назвав основні фактори, які підштовхнули грецький

народ до повстання. На його думку, ці чинники національного пробудження поділялися на три «кола», котрі наприкінці XVIII — на початку XIX ст. наклалися одне на одне. Перше, внутрішнє, коло складалося із зусиль щодо збереження мови, освіти та віри. Друге — це «філософія свободи», яка, витримавши несприятливі часи, відродилася у XVIII ст. На думку А. Економоса, жодна революція не була б можливою без демократичного духу Стародавньої Еллади. Третє «коло» — мистецтво й культура, відновлення інтересу до античної доби, яка «завоювала Європу» в період раннього романтизму, а пізніше породила явище, відоме як філеллізм [18, с. 5]. Коли ж усі зазначені фактори збіглися, боротьба стала можливою на такому потужному рівні, що навіть найреакційніші³ сили Європи не змогли її зупинити. Автор робив висновок, що момент поєднання згаданих трьох «кіл» і є головним уроком, який залишається в історії кожного народу в епоху революцій. Адже, зрештою, для А. Економоса «блаженство полягає у свободі, а свобода в доблесті» [18, с. 8].

Стаття «Російська етнографія»

Допис А. Економоса, який уперше публікується в українському перекладі (див. нижче), має назву «Російська етнографія». Але такий заголовок не повинен уводити в оману, адже в тексті не йдеться про якісь народознавчі дослідження в Російській імперії, натомість він цілком присвячений так званому «українському питанню».

Стаття охоплює три основні теми: етнографічно-історичні проблеми, російсько-українські відмінності та чи впливає наявність українського етнічного компонента (за А. Економосом «козаків» або «русинів») на політичну ситуацію в імперії. В перших двох питаннях автор спирається на згаданих у тексті французького славіста С. Робера й дансько-французького географа К. Мальте-Бруна (хоч він і не покликається на конкретні праці цих учених, з яких черпав інформацію, втім можна зробити висновок, що скористався присвяченим слов'янству дослідженням першого [19] й загальногеографічним — другого [20]).

Що стосується проблеми українського етнічного компонента, то у своєму політичному аналізі А. Економос заявляв, що українське питання актуалізується та в подальшому «матиме першорядну роль» на міжнародній арені. На кількох сторінках він висвітлив відмінності між росіянами й українцями, наголосив на ролі останніх в імперії, прийняв твердження С. Робера та К. Мальте-Бруна про те, що відмінності між цими народами не лише мовно-культурні, але глибоко політичні. Як справжній ліберал, А. Економос цінував волелюбність українців і критикував спрямовані проти них урядові утиски (вочевидь Емський указ 1876 р.). Тож попри певну «схожість» обох народів посилення гніту призводитиме до наростання суперечностей між ними. А. Економос також не втратив нагоди торкнутися

³ Мається на увазі Священний союз — альянс Росії, Пруссії та Австрії, створений із метою дотримання визначеного на Віденському конгресі 1815 р. міжнародного порядку та боротьби з революційними й національно-визвольними рухами.

питання панславізму, піддавши критиці політику Російської імперії, яка, з одного боку, підтримувала болгар, а з іншого — гнобила українців.

Становлять інтерес дві примітки, зроблені автором до свого тексту. В першій А. Економос покликався на «батька історії» Геродота і його відомості про майбутні українські землі, а друга стосувалася І. Мазепи, якого він назвав «останнім героєм української свободи», та котрого знав завдяки поемі Дж. Байрона. Крім цього, його згадка про козаків досить характерна. Фраза «козак — omnis homo царів» — це не що інше, як підкреслення ролі козацтва в розширенні Росії на схід.

Зрештою, якщо порівняти цю статтю з іншими текстами, написаними поза межами України наприкінці XIX — на початку XX ст., особливо за стилем та аргументацією, то можна сказати, що вона схожа на виступ французького сенатора К. Деямара 1869 р. [21], а також на розвідку норвезького поета Б. Б'єрнсона «Русини» 1906 р. [22, с. 186—187] — усі троє авторів писали про великий багатомільйонний народ, який прагне свободи й заслуговує на неї. Однак, на відміну від К. Деямара [21, с. 13], А. Економос не поділяв думку про те, що українці «забуті історією», тобто не дивився на ситуацію песимістично. Для нього українська справа жива та, вочевидь, чекає на своє визнання. Тож не дивно, що він риторично запитував: «Хіба з нами (тобто з греками — Е. А.) такого не було?».

Текст А. Економоса відображав загальні тенденції критики Російської імперії, її політики на Балканах того часу з боку грецьких лібералів, але також може бути пов'язаний з іншими працями, які стосувалися українського питання, написаними поза межами України. Запропонована публікація, її історико-політичний контекст можуть бути використані для більш детального вивчення розвитку грецько-українських відносин і національних рухів, особливо в епоху протистояння імперій.

* * *

Ρωσσικη εθνογραφία *

Υπάρχει εις ποταμός εν τώ υπό τόν Κζάρον ανατολικώ τμήματι τής Εύρώπης, τοῦ ὁποίου τὸ εὐρὺ λεκανοπέδιον εἶναι πλήρες ἐθνογραφικῶν ἀναμνήσεων καὶ ἐλπίδων. Ο ποταμός οὗτος εἶναι ὁ Βορυσθένης (Dnieper), τρίτος τῶν ἐν Εὐρώπῃ κατὰ τὸ μέγεθος, μετὰ τὸν Βόλγαν καὶ τὸν Δούναβιν, διατρέχων 2,300 χιλιόμετρα μέχρι τῶν ἐν τῷ Εὐξείνῳ Πόντῳ ἐκβολῶν του.

Ἐπὶ τῶν οὐρανῶν αὐτοῦ ὑπῆρξεν ἄλλοτε ισχυρόν κράτος Σκυθικόν, ἐν τῷ ὁποίῳ διέπρεψαν πολλοὶ συνοικισμοὶ Ἑλληνικοί, ἰδιαίτερος δὲ ἀποικία τῶν Μιλησίων, ἐπονομαζομένη, καθ' Ἡρόδοτον, Ἀστὺ Βορυσθενείτων⁴. Ἡ χώρα ὑπέστη πολλὰς ἐν τῇ ποικιλίᾳ τῶν χρόνων καταστροφάς. Ὅταν ἐπήλθε τὸ μέγα ρεῦμα τῶν ἐκ τῆς Ἀσίας πρὸς τὴν Εὐρώπην μεταναστεύσεων, ἐχρηρίμευσεν αὐτὴ ὡς μεγάλη

* Оригінал статті А. Економоса 1877 р.

⁴ (1) Βασιλεύων δὲ Σκυθέων ὁ Σκύλης διαίτη μὲν οὐδαμῶς ἠρέσκετο Σκυθικῇ, ἀλλὰ πολλὸν πρὸς τὰ Ἑλληνικὰ μάλλον τετραμμένος ἦν ἀπὸ παιδείσης τῆς ἐπεπαίδευτο, ἐποίεε τε τοιοῦτο. Εὖτε ἀγάγοι τὴν στρατὴν τὴν Σκυθέων ἐς τὸ Βορυσθενείτων ἄστὺ (οἱ δὲ Βορυσθενεῖται οὗτοι λέγουσι σφῆας αὐτοὺς εἶναι Μιλησίους), ἐς τοὺτους ὅκως ἔλθοι ὁ Σκύλης, τὴν μὲν στρατὴν καταλίπεσκε ἐν τῷ προαστείῳ, αὐτὸς δὲ ὅκως ἔλθοι ἐς τὸ τεῖχος καὶ τὰς πύλας ἐγκλιήσειε, τὴν στολὴν ἀποθέμενος τὴν Σκυθικὴν λάβεσκε ἂν Ἑλληνίδα ἐσθῆτα, ἔχων δ' ἂν αὐτὴν ἀγόραζε οὔτε δορυφόρων ἐπομένων οὔτε

τοῦ ἀνθρωπίνου γένους λεωφόρος. Βαθυμυδὸν ἀπετελέσθη κράμμα τι ἐθνικὸν ἐκ παναρχαίων ιθαγενῶν καὶ ἐκ τῶν ἐπιδραμόντων τέκνων τῆς ἀπωτέρας Ανατολῆς. Σκύθαι, Μογγόλοι, Τάταροι, Κοζάκοι, διαδοχικῶς ἐλευθεροὶ ἢ δούλοι τῶν Νορμανδικῶν Βαρέγγων, τῶν Πολωνῶν καὶ τῶν Ρώσων, ἰδοὺ τὰ κεφαλαιώδεστερα στοιχεῖα, ἐξ ὧν ἀπετελέσθη ὁ λαὸς τῆς Οὐκρανίας, ὅστις βάσιν ἔχων τὸν Βορυσθένην ποταμὸν ἐξαπλοῦται πρὸς ἀνατολὰς μεν μέχρι τοῦ Ταναΐδος (Don), πρὸς δυσμὰς δέ μέχρι τῶν Καρπαθίων ὀρέων, ἐκτυλίσσων τὸν προορισμὸν αὐτοῦ περὶ τὴν 50ῆν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πλάτους μοίραν.

Ὁλόκληρος ὁ ἐναλλὰξ ἐνδοξος καὶ ἀτυχῆς οὗτος λαὸς ἀναβιβάζεται εἰς 20 περίπου ἑκατομμύρια, ἐξ ὧν 5 εἶναι ὑπὸ τὸ Αὐστριακὸν σκήπτρον ἐν τῷ κυβερνείῳ τῆς Γαλικίας (ἀπὸ τοῦ 1772), καὶ 15 ὑπὸ τὸ Ρωσικὸν (ἀπὸ τοῦ 1654 καὶ 1793) ἐν τοῖς κυβερνεῖσι τῆς Ποδολίως, Κιέβου, Σερνιγόβης, Πολτάβας, Χερκόβης, Κούρσκης, Ὁρέλης καὶ Βορονέγης. Ἡ καταστροφή τῆς ἐλευθερίας του ἀνήκει μάλλον εἰς τὴν γεωγραφικὴν ἀποκατάστασιν του, διότι ἀποτελοῦσα αὐτὴ ταινίαν γῆς πλάτους 2—5 μοιρῶν ἔχει μῆκος πλεόν τῶν 20. Τοιουτοτρόπως κατόπιν τῶν ἄλλων αἱ Πολωνικαὶ καὶ Ρωσικαὶ ἐπιδρομαὶ, μικρὰν ἀπαντῶσαι ἀντίστασιν ἐπὶ γραμμῆς τόσον στενῆς καὶ τόσον μακρᾶς, ἐν τελείᾳ κατίσχυσαν ὅλου τοῦ ἡρωισμού, τοῦ ὁποῦ ἦτο ἀξία ἡ ὁμολογουμένη Οὐκρανικὴ ἀνδρεία.

Ἐγὼ ὑπ' ὅσιν παλαιὸν χάρτην τῆς Εὐρώπης, ἐν τῷ ὁποίῳ χαράσσεται ἡ περιφέρεια τῆς ἀπολεσθείσης χώρας. Ὁ διαμελισμὸς τῆς εἶναι ἀρχαιότερος τοῦ Πολωνικοῦ, καὶ συνεπληρώθη ὑπὸ τούτου. Επομένως ἀνήκει εἰς τὴν μεγάλην σειρὰν τῶν ἐθνολογικῶν ζητημάτων ἡ ἐποχὴ τῆς ἐπανόδου τοῦ Οὐκρανικοῦ ἔθνους ἐν τῇ πολιτικῇ ζωῇ. Ἀραγε ἡ σημαία τῶν ἐθνικοτήτων ἐντεῦθεν μὲν εἶναι ἀλήθεια ἐκείθεν δέ ψεῦδος.

Επιθεώρησις τῶν ἐθνικῶν τῆς Οὐκρανίας φαινομένων εἶναι ἀπαραίτητος εἰς τόσον εὐρείαν μελέτην. Ἐάν ἐν αὐτοῖς υπάρχωσι στοιχεῖα ζωῆς, δὲν ὑπάρχει δύναμις ἐν τῷ κόσμῳ, ἥτις νὰ ἀναβιβάσῃ τὴν ὑποταγὴν ὑπεράνω τῶν περιστάσεων, τὰς ὁποίας ἡ Θεία Πρόνοια πέμπει ἐκάστοτε εἰς τὴν ἀγίαν θυγατέρα τῆς, τὴν ἐλευθερίαν. Ἡ ἱστορία εἶναι πλήρης τοιούτων θαυμασίων. Ἄς διανοιξώμεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου θέματος μίαν σελίδα αὐτῆς.

Οἱ Κοζάκοι τῆς Οὐκρανίας ἐξηγοῦσι τὸ μεγαλείτερον μυστήριον τῆς Ρωσικῆς δυνάμεως. Ἀφ' ἧς ἐνεκεν τοῦ παππικοῦ προσηλυτισμοῦ μεγάλη μερίς αὐτῶν διέρρηξε τοὺς πρότερον υφισταμένους πρὸς τὴν Πολωνίαν ὁμοσπονδιακοὺς τῆς πατρίδος τῶν δεσμούς, κατέστησαν δραστηριώτατος μοχλὸς εἰς τὰς χεῖρας τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. «Ἄνευ ἐκείνων λέγει ὁ Cyprien Robert, δὲν ἡδύνατο αὕτη νὰ ὑπάρξῃ. Ἡ εὐθυμος ζωηρότης, ἡ τόλμη, τὰ ριψοκίνδυνα ἦθη τῶν πολεμιστῶν τούτων ἀποτελοῦσι φυσικὴν τινα μετάβασιν μεταξύ τοῦ σοβαροῦ, φλεγματικοῦ καὶ οικιακοῦ χαρακτήρος τοῦ Μοσχοβίτου καὶ τῆς θερμῆς φύσεως τῶν νομαδικῶν τῆς Ἀσίας τέκνων. Ἐάν ἀπὸ τριῶν ἑκατονταετηρίδων ἡ Ρωσσία ἀδιακόπως ἀπώθῃ τὸ Ἀσιατικὸν ζοιχεῖον πρὸς τὰς ἀπωτέρας ἐρήμους, τὸ οφείλει εἰς τὰς μεμακρυσμένας ἐκδρομὰς καὶ τὸ ἀποικιακὸν πνεῦμα τῶν ριψοκίνδυνων Κοζάκων. Εἰς Κοζάκος παρέδωκε τὴν Σιβηρίαν εἰς τοὺς Κζάρους. Ὁ λαὸς οὗτος ἀναγκάζει εἰς ἡσυχίαν τὰς Ταταρικὰς χώρας, ἐν ᾧ χρόνῳ χρησιμεύει συγχρόνως καὶ ὡς ἀγροτικὸς διδάσκαλος αὐτῶν. Ὁ Κοζάκος ενεργεῖ τὴν ἀστυνομίαν οὐχὶ μόνον ἐντὸς τῶν νομαδικῶν καὶ βαρβαρικῶν ἐρήμων, ἀλλὰ καὶ ἐντὸς τῶν ὀργανισμένων ἐπαρχιῶν καὶ ἐντὸς τῶν πρωτευουσῶν ἐτι-εἶναι ὁ omnis homo τῶν Κζάρων».

Ὀλίγον ενδιαφέρει ἡ ἀριθμητικὴ ἐξακριβωσις τοῦ ὑπάρχοντος νῦν ἀμιγροῦς ἐν τῇ Οὐκρανίᾳ Κοζάκικοῦ στοιχείου. Αἱ μέχρι τοῦ παρελθόντος αἰῶνος μικραὶ στρατιωτικαὶ δημοκρατίαι τῶν Ζαπορόγγων καὶ τῶν Σερνομόρων εἶναι ἐγχώρια προϊόντα. Ἀνακινήσατε τὸ χῶμα τὸ ὁποῖον τὰς ἐθρεψεν· θὰ ἰδῆτε ὅτι δὲν ἐξηφανίσθη ἀκόμη ἡ ἐξ αὐτοῦ ζωὴ. Ἐν γένει αἱ ἀλλοιώσεις, τὰς ὁποίας ὑπέστη ὁ ἀρχαῖος ἐθνικὸς χαρακτήρ, διατελοῦσιν εἰς ἀρμονίαν πρὸς τὴν φυλετικὴν ἰδιοφυίαν. Οἱ κάτοικοι τῆς

ἄλλου οὐδενός (τὰς δὲ πύλας ἐφύλασσαν, μὴ τίς μιν Σκυθῶν ἴδοι ἔχοντα ταύτην τὴν στολήν), καὶ τὰλλα ἐχράτο διαίτη Ἑλληνικὴ καὶ θεοῖσι ἱρὰ ἐποίεε κατὰ νόμους τοὺς Ἑλλήνων· ὅτε δὲ διατρίψει μῆνα ἢ πλεόν τούτου, ἀπαλλάσσετο ἐνδὺς τὴν Σκυθικὴν στολήν. Ταῦτα ποίεεσκε πολλάκις, καὶ οἰκία τε ἐδείματο ἐν Βορυσθένει καὶ γυναῖκα ἐγημε ἐς αὐτὰ ἐπιχωρήν (Ηροδ., 4, 78).

Ρωσικής Ουκρανίας μετωνομάσθησαν υπό των Ρώσων Μικροί Ρώσοι· έμειναν όμως ότι άπ' άρχής ήσαν, άπόγονοι δηλαδή του Mazepa⁵ όστις είναι ο τελευταίος τής Ουκρανικής έλευθερίας ήρωας.

Μεταξύ των κατοίκων τής κυρίως Ρωσσίας και τής Ουκρανίας ύπάρχει τοιαύτη διαφορά, όσσην μόλις θά έπέτρεπεν ή ιδέα τής εις τās φλέβας άμφοτέρων συναντήσεως Σλαβικού αίματος. Έν τή διασπορα και τή έπιμίξια των έθνών, ή ποιότης και ποσότης των μορίων του αίματος είναι ζήτημα δευτερεύον. Προηγείται πάντοτε ή φύσις τής ψυχής, τό πνεύμα και τό ήθος του λαού, ίνα μετά των ιστορικών παραδόσεων οικοδομήσωσιν επί στερεάς πέτρας τήν έθνικήν όμογένειαν. Έπό τήν έποψιν ταύτην αι έπόμεναι έθνολογικάι διαφοραί έχουσι διακεκριμένην σημασίαν.

Κατά τόν Malte-Brun οι κυρίως Ρώσοι διεσπαρμένοι επί Ούνικών και Φιννικών χωρών διετυπώθησαν μάλλον επί του χαρακτήρος τούτων· έντεϋθεν αι τυρραι τρίχες, αι άγριαι φυσιογνώμιαι και αι όπωσοϊν κτηνώδεις αι άπαντώμεναι μεταξύ των χωρικών τής κυρίως Ρωσσίας, ο κάτοικος τής όποιας είναι άπληστος, άνθρωπος του συμφέροντος, πανούργος και όλίγον εύθύς εις τās προς τούς ξένους συναλλαγάς του· είναι δόλιος και εις τό έμπόριον και τήν βιομηχανίαν καθώς δέ έλεγεν ο μέγας Πέτρος, άπαγορεύων ούτος τήν είσοδον των Ισραηλιτών έν τή αύτοκρατορία του, τό έπραττε προς τό έαυτών συμφέρον, ίνα τούς διάσωση από τούς όνυχας των ύπηκόων του. — 'Απ' έναντίας ο κάτοικος τής Ουκρανίας γενικώς έχει οφθαλμούς μελανας ή καστανόχρους, κόμην βοστρυχίζουσαν, ώραιότερον πρόσωπον, άνάστημα υψηλότερον, φωνήν μελωδικωτέραν έχει τι έμπιστευτικόν και γενναϊόν, δέν φροντίζει περί τής αύριον και, άπολαμβάνων τās γλυκύτητας του κλίματος του, επιστρέφει εις τήν εργασίαν ωθούμενος υπό τής ανάγκης. 'Αφίνει τό έμπόριον του εις χείρας των Ισραηλιτών και των κυρίως Ρώσων, οίτινες συνήθως εκμεταλλεύονται τήν καλήν του πίστιν.

Έν γένει ο λαός τής Ουκρανίας έχει πολύ τό ένδιαφέρον, είναι εύθυμος, νοήμων και άξιος μεγαλειτέρας έθνικής έπιδόσεως. Η γλώσσα του εκτείνεται από του Καυκάσου μέχρι των Καρπαθίων και μέχρι τής Βίλνας άρκτικώς, ούσα μάλλον εύλύγιστος, ηχηρά και αρμονική της κυρίως Ρωσικής γλώσσης. Ολίγαι γλώσσαι είναι όσον αύτή πλούσαι εις δημοτικά άσματα.

Η φιλολογία τής Ουκρανικής χώρας είναι στενώς συνδεδεμένη προς τήν έθνικήν ύπαρξιν αύτης. Κατά πάσαν διεϋθυνσιν της υποφαίνονται άυτονομικάι τάσεις. Έντεϋθεν έξηγείται ή καταδρομή, τήν όποιαν απηγής ο Ρωσικός άυτοκρατορισμός καταφέρει εναντίον της. Αι τάσεις αύται χαρακτηρίζονται ύπ' αύτου ως δημοκρατικάι· τό ακριβές είναι οτι επί του παρόντος αρχίζει ή έκδηλώσις των μάλλον διά τής αποκεντρωτικής έπόψεως.

Εννοώ ότι τό μέλλον των μεγάλων άυτοκρατοριών κρέμαται έκ τής συγκεντρωτικής ισχύος αύτών. Άλλ' ή δύναμις των πραγμάτων είναι άνωτέρα του συμφέροντος των προσώπων. Οί έν τή Ουκρανική χώρα έγκατασταθέντες εύγενείς τής Πολωνίας και μεγάλοι γαιοκτήται τής Ρωσσίας μικρόν βάρος δύνανται νά άσκήσωσιν έν τή κοινωνική πλάστιγγι. Η όλη διεϋθυνσις άνήκει προς τό μέρος του λαού, όστις έχει τό ιδανικόν αύτου. Ποιον είναι τό ιδανικόν τούτο ; Έρωτήσατε τήν κυριαρχούσαν φυλήν, ήτις έν μέν τή Πετρούπολει καταργεί τό Ουκρανικόν τμήμα τής Γεωγραφικής 'Ακαδημίας, έν δέ τή Ουκρανία καταδιώκει τούς λογίους αύτης, άπαγορεύει τήν γλώσσαν του λαού έκ των σχολείων και έκ των θεάτρων, θραυει τά πιεστήρια της και άποκλείει τά έξώθεν έρχόμενα βιβλικά και έφημεριδογραφικά προϊόντα της.

Καταδυνάστευσή χειροτέρου είδου δέν γνωρίζει ή ιστορία των πεπολιτισμένων χρόνων. "Όταν λαός τις δέν είναι κύριος τής γλώσσης του, μένει άμφίβολον τίνος ετέρου άγαθού δύναται νά είναι. 'Υποθέτω ότι τοιαύτη διοικητική είναι τά μάλιστα συγχωνευτική, και αναγνωρίζω τήν άκρα σημασίαν

⁵ (1) Γνωστή είναι ή υπό του Βύρωνος ύμνηθείσα λαϊκή παράδοσή, καθ' ήν ή μέν ζυλοτυπία έδεσε τόν Μαζέππαν έν Πολωνία επί τής ράχews αγρίου ίππου, ή δέ τύχη μετήγαγεν αυτόν δεδεμένον έν Ουκρανία. Τό ακριβές είναι ότι κατά τό 1687 ο Μαζέππας έξελέχθη Έτμαν τής Ουκρανίας, και ότι παρέσχε πολλά πράγματα εις τόν επικυρίαρχον αύτης Πέτρον τόν μέγαν. Άλλά τό έθνος ήτο πρό καιρού καταδεδικασμένον υπό των πολιτικών αμαρτιών αυτου

της ἐν αὐτοκρατορίᾳ ἀριθμώσῃ 112 φυλάς καὶ 40 γλώσσας. Ἐγείρεται ὁμως τὸ ζήτημα κατὰ πόσον εἶναι ἀπαραίτητον νὰ δουλώνῃ τις τόσους λαούς, ἵνα ἀπειλῇ διὰ τῆς ἐκκαμινεύσεώς των ἐτέρους.

Επανερχεται οὕτως ἡ ἐννοια τῆς δυνάμεως τῶν πραγμάτων. Οἱ μὲν ισχυροὶ τῆς γῆς ἀνάπτουσι τὸ πυρ τῆς συγχωνευτικῆς καμίνου, αἱ δὲ περίοδοι τοῦ χρόνου τροποποιοῦσι τὰς τύχας αὐτῆς. Ἀκούω ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Οὐκρανίας ἐγένοντο ἤδη Ρῶσσοι. Ἡ γλώσσα των ὁμως μαρτυρεῖ περὶ τοῦ ἐναντίου· αὐτοὶ δὲ ὀνομάζουσιν εαυτοὺς Ρουθῆνους. Ἀλλ' ἡ ἀντίρρησις ἐξακολουθεῖ, διότι ἐπὶ τέλους οἱ Ρῶσσοι καὶ οἱ Ρουθῆνοι εἶναι πρὸς ἀλλήλους, ἀγνοῶ τίνος πλαγίου βαθμοῦ, συγγενεῖς. Ἐστω. Μήπως ἡ συγγένεια εἶναι λόγος ἵνα καταφάγωσιν οἱ πρῶτοι τοὺς δευτέρους.

Βεβαίως δὲν ἔχω σκοπὸν, ἵνα ἐκ τῆς ἀγρίας ταύτης ἐπόψεως εἰσέλθω εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς πανσλαβιστικῆς πολιτικῆς, ἥτις, διὰ τοσούτων μηχανορραφῶν προσπαθοῦσα νὰ ἐκρυσσίσῃ τοὺς Βουλγάρους, ὑποκρίνεται ὅτι λησμονεῖ τοὺς ὑπὸ τὸ Αὐστριακὸν σκήπτρον Ρουθῆνους. μεθ' ὅλα τὰ ἀξιούμενα διπλώματα τῆς ρωσικότητος αὐτῶν. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἕκαστος ἐνεργεῖ κατὰ τὰς εὐκολίας τῶν καιρῶν, καὶ ὅτι ἐν τῷ κολοσσιῷ πολιτικῷ σώματι, ὅπερ συνηθροίσθη μεταξύ Εὐρώπης καὶ Ἀσίας, ὑπάρχουσι πολλαὶ ἐθνολογικαὶ δυσαρμονίαι, μεταξύ τῶν ὁποίων ἡ Οὐκρανικὴ μετὰ τῶν 15—20 εκατομμυρίων της εἶναι προωρισμένη ἐν μέλλοντι, κατὰ τὸ μᾶλλον ἥττον μεμακρυσμένῳ, νὰ πρωταγωνιστήσῃ.

Російська етнографія**

У східній частині Європи, що перебуває під російським царем, є річка, широкий басейн якої сповнений етнографічних спогадів і надій. Це річка Борисфен (Дніпро), третя за величиною в Європі після Волги та Дунаю, тягнеться 2300 км до впадіння у Чорне море.

На його берегах існувала колись сильна скіфська держава, в якій виділялося багато грецьких поселень, особливо мілетська колонія, названа Геродотом «містом борисфенітів»⁶.

За ці роки край зазнав багатьох катастроф. Коли великий потік міграції з Азії вторгся в Європу, ця велика людська алея була безлюдною. Вона поступово стала сумішшю давніх аборигенів і дітей Сходу. Скіфи, монголи, татари, козаки, то вільні, то раби норманських баронів, поляків та росіян — ось головні елементи, з яких складається народ України, що поширюється на схід аж до річки Дон і на захід до Карпатських гір.

Цей славний, але нещасливий народ нараховує близько 20 млн, із них 5 — під Австрією на Галичині (з 1772 р.) і 15 — під Росією (з 1654 і 1793 рр.) на Поділлі, в Києві, Чернігові, Полтаві, Харкові, Курську, Орлі, Воронежі. Знищення його свободи пов'язане насамперед із його географічним положенням, яке дуже ускладнює захист України. Таким чином, польські та російські загарбники змогли перемогти, незважаючи на героїзм і знану хоробрість українського народу. Я маю на увазі стару карту Європи,

** Переклад із грецької мови Е. Андрулакиса.

⁶ «Скілові, хоч він і був царем скіфів, не подобався скіфський спосіб життя, і зокрема порівняно з еллінськими звичаями, які він засвоїв унаслідок свого виховання, і ось що він зробив. Щоразу, коли він приводив скіфське військо до міста борисфенітів (а ці борисфеніти кажуть, що вони мілетяни), отже щоразу, коли він приходив до них, Скіл залишав своє військо в передмісті, а сам заходив у місто і наказував зачинити брами, знімав із себе скіфський одяг і надягав еллінський, і в ньому походжав на агорі без почту, без списоносців і без усіх інших супутників (а брами охороняли, щоб його не побачив ніхто зі скіфів у цьому одязі), і в усьому іншому він наслідував еллінський спосіб життя та приносив жертви богам за еллінськими звичаями. Він залишався в місті протягом одного місяця або й більше, а потім надягав скіфський одяг і відходив. Так він робив звичайно багато разів і навіть побудував собі палац у місті борисфенітів і помістив у ньому тамтешню жінку» (Геродот. Історія. 4, 78) (прим. А. Економоса).

на якій намальовано обрис загиблої країни. Поділ її навіть більш давній, ніж польський поділ. Повернення української нації на європейську політичну арену є однією з вимог сучасності. Хіба з нами такого не було? Чому б українцям не зробити те саме?

Тема українського національного питання потребує глибокого дослідження. Якщо є хоч крапля прагнення до національної самобутності, то немає підкорення чужій владі, яка могла б перемогти святу доньку Божого провидіння — свободу. Історія сповнена прикладами таких чудес. Відкриймо таку сторінку.

Українські козаки є поясненням найбільшої таємниці російської влади. Оскільки значна їх частина уникала папського навернення, вони розірвали попередні федеративні зв'язки з Польщею і стали найактивнішим важелем у руках Російської імперії. Без них, говорить Сіпрієн Робер, імперія не могла б існувати. Оптимістична життєва сила, сміливість, авантюрний дух цих вояків створюють природний перехід між серйозним і флегматичним характером, домашнім життям московита та палким характером кочівників і дітей Азії. Якщо Росія впродовж трьох століть не припиняла щоденного просування у степ, то це завдяки колонізаторському духу козаків-авантюристів. Чи не козак⁷ здобув Сибір царям?⁸ Цей народ забезпечує спокій на татарських землях, де він навчає сільського господарства. Козак діє як поліція не тільки в кочових і варварських пустелях, але й в організованих провінціях та всередині столиць. Козак — *omnis homo* царів.

Тогочасна кількість чистого козацького елемента в Україні не настільки важлива. До минулого століття невеликі військові республіки запорожців і чорноморців були українським вітчизняним продуктом. Якщо ви розкопаєте ґрунт, який їх вигодував, ви побачите, що життя там не зникло. Загалом зміни, яких зазнав їхній національний характер, перебувають у гармонії з їхнім народним генієм. Мешканців російської України росіяни перейменували на малоросів. Але вони залишилися нащадками Мазепи⁹, останнього героя української свободи.

Тому що між народами Росії та України є величезні відмінності. Єдине, що їх об'єднує, — слов'янська жилка. Але кров у наш час не має значення. На першому місці завжди стоять душа, дух і мораль народу, його історичні традиції. З цими матеріалами вони будуватимуть на міцній основі національну єдність.

За словами Мальте-Бруна, росіяни переважно були розсіяні на гунських і фінських землях, що залишилося в їхньому характері. Звідси дикі риси й певною мірою жорстокість селян Росії, мешканець якої жадібний, корисливий, хитрий і грубуватий у відносинах з іноземцями. Він обманює як у торгівлі, так і в ремеслі, та, як казав Петро I, він заборонив ізраїльтянам входити до своєї імперії в їхніх же інтересах, щоб урятувати їх від лап своїх власних підданих.

В українців чорні або карі очі, кучеряве волосся, красиві обличчя. Вони вищі за росіян і мають більш мелодійну мову. Вони надійні та сміливі. Вони не дуже дбають про майбутнє, вони насолоджуються своїм приємним кліматом і працюють лише тоді, коли є робота. Вони віддають свою торгівлю в руки ізраїльтян та росіян, які користуються їхньою довірливістю.

⁷ Найімовірніше автор мав на увазі завойовника Сибіру Єрмака Тимофійовича (1532—1585 рр.).

⁸ А. Економос вочевидь не бачив різниці між запорізькими, донськими, волзькими, терськими, яїцькими та іншими козаками. В його очах усі вони становили єдиний масив.

⁹ Відомий народний переказ із поеми Байрона, згідно з яким у Польщі через ревності Мазепу прив'язали до спини дикого коня, а доля привела його в Україну. Правда в тому, що в 1687 р. Мазепа був обраний гетьманом, і що він багато чого забезпечив своєму сюзеренові Петрові I. Але українці давно розплачуються за його гріхи (*прим. А. Економоса*).

Український народ веселий, розумний, гідний більшого. Його мова поширена від Кавказу до Карпат і до Вільна, вона гнучка, дзвінка й гармонійна. Мало які мови такі багаті на народні пісні. Її література тісно пов'язана з її національним буттям. За будь-якої спроби її контролю спостерігаються сепаратистські тенденції. Цим пояснюються атаки на них безжальної російської імперськості — вона називає ці тенденції ліберальними.

Я маю на увазі, що майбутнє великих імперій залежить від їхньої колективної могутності. Але сила реальності вища за інтереси людей. Поселені в Україні польські шляхтичі та поміщики мають невеликий вплив у суспільстві. Вся влада належить тій частині народу, яка має свої ідеали. Що це за ідеали? Спитайте в государевих людей, які в Петербурзі скасовують український відділ Географічної академії¹⁰, а в Україні забороняють мову українського народу у школах і театрах, знищують друкарні, не дозволяють завозити книжки й газети.

В історії людства немає гіршого гноблення, ніж це. Якщо народ не володіє своєю мовою, він нічим не володіє. Я вважаю, що це управління централізоване, і я розумію велике значення наявності в імперії 112 народів і 40 мов. Але постає питання, чи треба поневолювати стільки народів, а іншим погрожувати знищенням?

Таким чином повертаємося до концепції сили. З одного боку, сильні цього світу розпалюють вогонь централізації, з іншого — час змінює їхні плани. Я чую, що народ України вже став «росіянами». Але їхня мова свідчить про протилежне. Вони називають себе русинами. Я не знаю, наскільки росіяни й русини споріднені між собою. Але хіба спорідненість — причина для одного пожирати іншого?

Звичайно, я не маю наміру глибоко розглядати панслов'янську політику, махінаціями якої намагаються зросійшити болгар, водночас удаючи, що не пам'ятають про русинів під Австрією. Правда полягає в тому, що кожен діє, як може, і що в колосальному політичному тілі, яке існує між Європою та Азією, є багато етнічних дисгармоній, включно з українською, яка з 15—20 мільйонами в майбутньому, радше найдальшому, гратиме першорядну роль.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Hyrych, I. Formuvannia modernoi ukrainskoi natsii: Teoriia i suspilni vyklyky (XIX — pochatok XX st.). Ternopil, 2014 [in Ukrainian].
[Гирич І. Формування модерної української нації: Теорія і суспільні виклики (XIX — початок XX ст.). Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2014].
2. Hyrych, I. Ukrainski intelektualy i politychna okremishnist (seredyna XIX — pochatok XX st.). Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX — початок XX ст.). Київ: Українські пропілеї, 2020].
3. Παρδόγλου, Δ. Το περιοδικό Οικονομική Επιθεώρηση και η διαμόρφωση των οικονομικών ιδεών την περίοδο 1873—1890. Αδ. Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα, 2022 [in Greek].
4. Δημαράς, Κ. Ένας πρωτοπόρος. *Σύμμικτα Α'*. Αθήνα: Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού, 2000. 212-215 [in Greek].
5. Παρδόγλου, Δ. Το περιοδικό Οικονομική Επιθεώρησις: ένα επιστημονικό εκδοτικό εγχείρημα στην Ελλάδα του ύστερου 19ου αιώνα. *Δοκίμεις*. 2022. 155-177 [in Greek].
6. Οκονόμος, Α. Ρωσική Εθνογραφία. *Οικονομική Επιθεώρηση*. 1877. 51: 121-127 [in Greek].
7. Κλάπσης, Α. Ο βασιλιάς Όθων και η Ελλάδα. Αθήνα, 2021 [in Greek].
8. Γαβριηλίδης, Β. Η Ελλάς και ο Πανσλαβισμός. Αθήνα, 1869 [in Greek].
9. Σκοπετέα, Ε. Το «πρότυπο» βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα. Αθήνα, 1988 [in Greek].

¹⁰ Ідеться про Південно-Західний відділ Російського географічного товариства.

10. Μελετόπουλος, Α. Αριστείδης Οικονόμος. *Ποικίλη Στοά*. 1891. 9: 163-170 [in Greek].
11. Οικονόμος, Α. Γερμανοί εν Ρωσσία. *Οικονομική Επιθεώρηση*. 1876. 45: 403-406 [in Greek].
12. Οικονόμος, Α. Γυναικεία εκπαιδευσίς εν Ρωσσία. *Οικονομική Επιθεώρηση*. 1878. 65: 204-205 [in Greek].
13. Οικονόμος, Α. Κοινωνιολογικαί Σημειώσεις περί Ρωσσίας. *Οικονομική Επιθεώρηση*. 1879. 75: 130-134 [in Greek].
14. Οικονόμος, Α. Οι εν Ρωσσία πρώην δουλοπάροικοι. *Οικονομική Επιθεώρηση*. 1879. 76: 163-165 [in Greek].
15. Οικονόμος, Α. Γεωργικοί και κοινωνικοί όροι στην Ρωσσία. *Οικονομική Επιθεώρηση*. 1881. 96: 541-546 [in Greek].
16. Οικονόμος, Α. Οικονομικός πόλεμος μεταξύ Αγγλίας και Ρωσσίας. *Οικονομική Επιθεώρηση*. 1878. 63: 140-144 [in Greek].
17. Οικονόμος, Α. Οικονομικά της Ρωσσίας. *Οικονομική Επιθεώρηση*. 1878. 59: 487-493 [in Greek].
18. Οικονόμος, Α. Λόγος ΚΕ Μαρτίου. Παρνασσός. Αθήνα, 1877 [in Greek].
19. Robert, C. Le monde slave. Paris, 1852 [in French].
20. Malte-Brun, C. Universal Geography. Boston, 1828.
21. Delamarre, T. Un Peuple européen de quinze millions (le peuple ruthène) oublié devant l'histoire. Paris, 1869 [in French].
22. Bochkovskiy, O. Biernson — ponevoleni narody ta ukrainska sprava. *Vybrani pratsi ta dokumenty*. 3. 1. Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Бочковський, О. Б'єрнсон — поневолені народи та українська справа. *Вибрані праці та документи*. Т. 3. Кн. 1. Київ: Дух і літера, 2020. С. 143—187].

Надійшла / Received 24.03.2025

Emmanouil ANDROULAKIS

Postgraduate,

University of Macedonia (Thessaloniki, Greece)

m.androulakis81@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0466-3317>

THE UKRAINIAN QUESTION IN AN ARTICLE BY A 19TH CENTURY GREEK INTELLECTUAL

The purpose is to familiarize the Ukrainian scientific community with an unknown text about Ukraine, written in the last quarter of the 19th century, as well as to describe the context of its publication. It introduces new material into scientific circulation, which can be later used for more detailed consideration of the development of Greek-Ukrainian relations. **Methodologically** the study is descriptive and interpretative in nature and is based mainly on primary sources. In terms of scientific novelty, the article highlights the importance of a text on the Ukrainian question, written in 1877, and also aspires to contribute to the general discussion on “imperial knowledge” and national movements in Europe. **The main results** consist, firstly, of the translation of a historical Greek text, for the first time, into Ukrainian, and secondly, of the interpretation of the historical and cultural context within which it was written. The text reflects a general tendency of criticism towards the Russian Empire by Greek liberals of that period, but can also be associated with other works about the Ukrainian question written outside Ukraine.

Keywords: *Aristides Economos, Ukrainian question, Οικονομική Επιθεώρησις journal, Greece, Russian Empire, national movements, Pan-Slavism.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.231>
УДК 616.9:616-036.22]-026.87(477.82+477.41)“15/17”

Андрій ЗАЯЦЬ

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри давньої історії України та спеціальних галузей історичної науки,
Львівський національний університет ім. Івана Франка (Львів, Україна)
andrij_zajac@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0001-8744-9852>

ОСОБЛИВО НЕБЕЗПЕЧНІ ХВОРОБИ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ НА ВОЛИНІ ТА КИЇВЩИНІ

**Рецензія на книгу: *Петро Сас. Чумні часи: епідемії на Волині
і Київщині в другій половині XVI — першій половині XVII ст.***

Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. 660 с.

Дослідження відомого київського історика ранньомодерної доби Петра Саса, присвячене епідеміям, що вирували на території Волині та Київщини у другій половині XVI — першій половині XVII ст., актуальне й абсолютно новаторське. Фактично це перша студія монографічного формату з цієї проблеми в українській історіографії.

Праця складається з передмови, дев'яти розділів та післямови. У вступі, зокрема, обґрунтовано актуальність, хронологічні рамки (зумовлені джерельною базою), розкрито методологічне підґрунтя дослідження, проаналізовано відповідну літературу і джерела. При висвітленні історіографії враховано нечисленні

Цитування: Заяць А. Особливо небезпечні хвороби ранньомодерної доби на Волині та Київщині [Рец. на кн.: Сас П. Чумні часи: епідемії на Волині і Київщині в другій половині XVI — першій половині XVII ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. 660 с.]. *Український історичний журнал*. 2025. № 3 (582). С. 231—238. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.231>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 3 (582)

розвідки українських істориків, але головну увагу зосереджено на студіях закордонних, особливо польських фахівців, які методологічно важливі для вивчення означеної проблематики. Джерельну базу становлять нечисленні збережені міські, а також ґрунтовний масив ґродських та земських книг Волині й частково Київщини.

Перший і третій розділи присвячені розкриттю сутності хвороби, її видів (включаючи медичні пояснення), карантинним заходам, а також показано ставлення до неї суспільства у Західній Європі. Детально описано, як люди рятувалися та лікувалися від чуми відповідно до рівня поточних медичних знань, уявлень. Висвітлено різноманітні релігійні рухи в Європі під час епідемії.

У другому розділі — «Чумні пошесті на українських землях: звідкіля і як вони поширювалися. Фактор війни» — глибоко проаналізовано термінологію, що стосується чуми, розкрито шляхи потрапляння пошесті в Україну. Автор слушно зауважив, що джерельні терміни «приморок», «морове повітріє» чи просто «повітріє» варто розуміти найперше саме як вияв епідемії чуми (зауважено, що бажано, аби це підтверджували інші прямі чи опосередковані факти), хоча інколи цим терміном могли називати заразну хворобу тварин (епізootія). Звідки на українські землі приходила чума? Автор, відповідаючи на це питання, наводить приклади не лише сусідніх країн чи Англії, а й слушно звертає увагу на степові простори Південно-Східної України, які в той час могли бути резервуаром інфекції. Мимоволі сприяли поширенню хвороби мандрівники та купці, а також воєнні виправи. Не раз не лише люди, а і їхні речі чи вантажі, найперше купецькі, потрапивши в межі міст, провокували масове інфікування. Не розуміючи причин пошесті, влада вбачала чи не єдиний дієвий спосіб перервати ланцюг заражень у карантинних заходах, тобто в ізоляції хворих. Такі кроки мали ефект у мирних умовах, але не під час війни. Сумну картину поширення інфекційних захворювань автор проілюстрував на прикладі Хотинської війни 1621 р., коли ослаблений від недоїдання та браку питної води організм вояків був особливо вразливий до різних зараз навіть після повернення з походу. Не оминало «повітріє» і запорожців: на рубежі 1613—1614 рр., коли козаки вибралися з Січі до Черкас, готуючись до виправи на Волощину, та в 1623 р. під час морської експедиції на чолі з отаманом Шилом проти турків.

У четвертому розділі — «Епідемії другої половини 1560-х років на Волині. Повітові центри під прицілом моровиці» — розглянуто конкретні приклади. На основі архівних матеріалів автор показав, що у жовтні 1566 р. з'явилися ознаки

розвідки українських істориків, але головну увагу зосереджено на студіях закордонних, особливо польських фахівців, які методологічно важливі для вивчення означеної проблематики. Джерельну базу становлять нечисленні збережені міські, а також ґрунтовний масив ґродських та земських книг Волині й частково Київщини.

моровиці в Луцьку, поголос про що пішов цілою Волинню, а це вплинуло на ділову активність мешканців, котрі відтепер намагались оминати Луцьк, судові засідання відкладали до кращих часів, фактично до січня 1567 р. В листопаді 1568 р. «повітріє» виявили у Кременці — як і в Луцьку, тривогу тут також здійняв митник, Маєр Мошійович. Невдовзі в місті почалися проблеми з продовольством, а кременецький підстароста, зважаючи на значення солі, посилав возного в Долину з'ясувати, чому з Коломиї, Галича й, власне, Долини до Кременця не везуть сіль. Порівняння чисельності платників податків в 1563 та 1570 рр. дало авторові змогу переконливо довести, що смертність у Кременці під час моровиці 1568 р. сягнула майже 50 % населення та обґрунтовано припустити поширення епідемії ще наступного 1569 р.

Згадане «повітріє» впродовж 1568—1569 рр. захопило й Луцьк. Провівши детальний аналіз фіскальних документів, а саме реєстрів сплати міщанами підводного податку в 1565—1570 рр., П. Сас дійшов висновку, що пошесть 1568 та особливо 1569 рр. була згубною для міста, оскільки зі списків платників податків у 1569 р. за рік зникло 238 осіб, а це 73 %. Нехарактерне для 1565—1568 рр. різке скорочення реєстрів міщан дослідник логічно пов'язав з епідемією чуми, яка вирувала у цей час. Удар по Луцьку був пом'якшений швидким поповненням міського населення новоприбулими, яких, за підрахунками автора, налічувалося щонайменше 165 осіб.

Із п'ятого розділу — «Десятиліття епідемічного неспокою (1570-ті — 1590-ті роки)» — довідуємося, що у зазначені роки моровиця не полишала Волинь. За свідченням митників, 13 жовтня 1570 р. епідемія почалася на передмісті Кременця Запоточчі і тривала в місті щонайменше до весни 1571 р. Віднайдені П. Сасом звіти возного Василя Рила подають сумну картину. Священники двох міських церков заявили про смерть понад сотні міщан, кількість померлих така, що їх почали хоронити без відспівування. Якщо до згаданих двох додати ще три храми, які були в місті, і на цвинтарях яких також ховали, то, як обґрунтовано припускає дослідник, число небіжчиків йшло на сотні (й це без урахування євреїв). Як довго тривала моровиця — невідомо, але автор установив, що на початку жовтня 1571 р. «повітріє» було у с. Садові, що за 20 км від Луцька, однак у місті відбувалися засідання земського суду.

Наступного року чума поширилась і на Поділля, Київщину та на литовські землі. Автор наводить приклад укладення тестаменту захворілим заславським міщанином Михайлом Филиповичем, що свідчить про недостатню обачність місцевих урядників і мешканців, котрі прийшли в дім недужого складати заповіт. Водночас інший заславець Андрій Юхнович побоювся взяти у зараженого родича гроші, які той йому пропонував. Подібні випадки того ж року фіксувалися й у Києві.

За спостереженнями П. Саса, друга половина 1570-х і початок 1580-х рр. були відносно спокійними, але про чуму пам'ятали та враховували при укладенні різноманітних угод. Зокрема сторона, яка отримувала виклик до суду через недотримання умов договору, зобов'язувалася зробити це попри різного роду неперепорні обставини, серед яких і «повітріє».

Чума повернулася на Волинь восени 1588 р. — через це урядники Луцького земського суду змушені були скасувати «святомихайлівські» судові роки. Автор, детальніше вивчивши це питання, дійшов висновку, що зароджуватись епідемія почала на рубежі першого і другого літніх місяців, а затухати — у грудні. Вона поширилася й на Кременецький повіт.

П. Сас виявив, що шляхта з Брацлавщини, де того ж року, але дещо раніше, почала вирувати чума, у своїх потребах зверталася до Володимирського гродського суду, позаяк цей повіт менше постраждав від пошесті й судово-адміністративні установи тут працювали. Автор слушно зауважує, що під час епідемії шляхетські наїзди на маєтки суперників загонами в кількості осіб сприяли поширенню хвороби.

У праці розглянуто дуже важливе питання про вплив «повітря» на судові дебати сторін. Ретельно вивчивши справу 1590 р. дрібного шляхтича Івана Шпаковського проти державців маєтку Яневичі Станіслава Козаровського та співвласників цього маєтку родин Радзивілів, Вишневецьких, Сапіг, Чорторійських, Монвидів Дорогостайських і Збаразьких, автор довів, що «магнатській» стороні не вдалося виправдати «повітрієм» свою неучасть у судовому процесі та уникнути відповідальності, що свідчить про можливість для простого шляхтича виграти справу проти когорти заможних.

Детальний аналіз збережених матеріалів дав можливість установити, що моровиця повернулася до Луцька з весни (можливо, з квітня) 1592 р. і тривала щонайменше до кінця року. Водночас епідемія не була дуже дошкульною, позаяк продовжували працювати судово-адміністративні установи. На прикладі жебрака Тимоша Полубенка показано, що найбільш уразливими до інфекцій були соціальні низи. Після 1592 р. до кінця XVI ст. не вдалося виявити даних про поширення моровиці на Волині, хоча вона раз по раз згадувалась у різного роду угодах та контрактах.

Окремий параграф присвячено похованням померлих від чуми. Це питання висвітлено на широкому порівняльному тлі Корони Польської, Волині й Київщині. Поки пошесть не набувала значних масштабів, обряд здійснювали більш-менш традиційно — з відспівуванням у церкві, просмоленням трун і копанням достатньої глибини. Зазвичай ховали на цвинтарях. У період загострення епідемії цих правил не завжди вдавалося дотримуватися, тож покійники знаходили вічний спочинок на спеціально відведених місцях, а то й у спільних могилах.

Назва шостого розділу — «Крізь “епідемічний фільтр” середини XVII ст.: смертність від чуми та деякі способи порятунку від заразної хвороби» — цілком відображає його зміст. П. Сас проаналізував, як вплинули події Визвольної війни українського народу середини XVII ст. на рівень захворювання чумою. Автор дослідив юраменти селян та міщан про сплату податків і пояснення зменшення кількості будинків у різних населених пунктах: у деяких випадках удалося тільки припустити, а в інших — довести, що в 1648 та 1651—1652 рр. на різке і значне зменшення кількості жител у містах / селах вплинуло саме «повітріє». Особливо постраждали від епідемії невеликі села, де вона викошувала все або майже все населення. Чинник чуми у демографічних втратах під час Визвольної війни середини

XVII ст. здебільшого випадав із поля зору дослідників. Зазвичай уважалося, що основними винуватцями були воєнні дії та пляндрування теренів татарами й жовнірами, натомість зміст рецензованої монографії дає змогу по-новому побачити цю проблему — виявляється, що втрати від інфекції були цілком зіставні з наслідками війн і татарськими нищеннями. Зокрема в Луцьку під час чуми 1652 р. зменшення числа міщан ратушної юрисдикції склало 72 %. Частина праці присвячена ретельному аналізу втрат від моровиці в десятках конкретних населених пунктів. Слушно зазначено, що в поєднанні з іншими чинниками (воєнні дії, татарські напади) ситуація на Волині та Київщині була вкрай драматичною. Проведені підрахунки показали, що скорочення кількості будинків від моровиці й від інших небезпек не надто відрізняються від наслідків самої моровиці, що зайвий раз підтверджує вкрай негативний вплив епідемії.

Один із параграфів розділу присвячено способам порятунку населення від чуми. Наведені юраменти підданих свідчать, що частина жителів сіл і міст помирали від «повітря», а частина полишали населені пункти в надії врятуватися. Автор наводить приклади відселення урядниками «заповітрених» селян за межі сіл (часом їх переселяли в ліси або поля), що можна було б назвати превентивними карантинно-евакуаційними заходами. Зрозуміло, це робилося для того, аби убезпечити інших від зараження.

Креативним можна назвати сьомий розділ монографії — «Художньо-образне сприйняття світу в добу регулярних епідемій заразних хвороб (перша половина XVII ст.)», де здійснено спробу розкрити ставлення до моровиці канцеляристів судово-адміністративних установ, які були освіченими й добре поінформованими людьми. Відомо, що вони дозволяли собі робити на берегах актових книг різні замальовки та записи жартівливо-гумористичного змісту. Автор припускає, що в одному такому записі, внесеному в Луцьку гродську книгу у серпні 1630 р. під час епідемії, із заголовком «Квит пана Олександра Морковського для пана Щоголя» прізвисько Морковський «походить від слова “мор”, тобто пошесть».

Канцеляристи не раз робили малюнки або декоративно оформляли титульні листи. Зокрема Луцька земська книга за 1640 р. має саме такий мистецьки оформлений лист, під яким є запис: «Марко Гулевич, писар земський луцький; Іоан Виговський». П. Сас зауважує, що підписи під цим титульним листом зроблені не однією рукою, а отже, можна припустити, що кожен з означених шляхтичів зробив це власноручно. Зважаючи на поширену в історіографії думку, що гетьман І. Виговський у 1630-х рр. працював у судово-адміністративних установах Луцька, варто перевірити, чи не був це саме він. Ускладнює розв'язання проблеми те, що в документах не вживається по батькові Виговського. Щонайпізніше з 1629 й до 1637 рр. він згадується як намісник Луцького підстароства¹,

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 99 зв., 180 зв.; Спр. 172. Арк. 537, 730, 779 зв.; Спр. 173. Арк. 462, 773, 1449; Спр. 175. Арк. 277, 301, 314 зв., 378, 411 зв., 560 зв., 590 зв., 701, 869 зв.; Спр. 181. Арк. 97 зв.; Спр. 182. Арк. 518 зв.; Спр. 204. Арк. 69.

а в 1635 р. кілька разів його названо вже намісником староства². Крім того, І. Виговський виступав адвокатом шляхтича Яна Томашевського (1625 р.)³ та князя Стефана Четвертинського (1637 р.)⁴. Віднайдений П. Сасом документ про поранення в 1627 р. його в Луцькому замку шляхтичем Феліціаном Ольшевським, у результаті чого Іван мав серйозне пошкодження лівої руки, що фактично призвело до каліцтва та унеможливило його перебування у війську та ще й ротмістром. Одружений він був із Мариною Мордвиною, а гетьман — з Оленою Яблонською. Отже «луцький» Іван Виговський не тотожний гетьманові України. Водночас не підлягає сумніву, що він належав до розгалуженої родини Виговських. У квітні 1630 р. І. Виговський виступав адвокатом братів Федора, Лаврина, Криштофа, Юрія, Стефана й Олександра Олександровичів Виговських в їх протистоянні з матір'ю Галшкою Черневського Олександровою Виговською, яка по смерті їхнього батька, а свого чоловіка, зайняла його маєтки і привласнила документи, зокрема на село Вигів⁵. У квітні 1633 р. І. Виговський облятував у луцькому ґроді королівський привілей від 28 лютого 1633 р., «предкам його даний» на «землю Скочковську» в маєтку Вигів⁶. У червні 1640 р. він брав участь у розмежуванні волок між панами Петровичами та Виговськими у селі Вигів⁷.

Восьмий розділ — «Лиховісний початок XVII ст.» — знову повертає нас до чумних років. Автор звертає увагу на те, що в першій половині XVII ст., як і в попередній період, у різного роду угодах (позики, оренди, застави, купівлі-продажі маєтків) вряди-годи з'являлися застереження щодо впливу «повітря» на умови виконання домовленостей. З'ясовано, що нова хвиля чумної епідемії почалася на Волині у вересні 1601 р., спочатку у Володимирі та Ковелі, а далі в Луцьку, як про це свідчив поборця чопового Лаврентій Древинський. У Володимирі припинили роботу ґродський і земський суди, а в Луцьку земський суд не працював, що не сподобалося частині шляхти, натомість ґродський — функціонував лише в режимі прийняття заяв та скарг, однак самі судові засідання не відбувались, і у середині листопада вони знову були відкладені.

На прикладі Зап'ятницького маєтку, що біля Володимира, встановлено, що селяни під час «повітря» не виходили на роботу. Втім моровиця далеко не завжди зупиняла шляхетські наїзди на сусідів, що яскраво підкріплено прикладами. Певним феноменом стало й те, що в розпал епідемії у грудні 1601 р. в містечку Романові (Колках) відбувався ярмарок.

Аналіз джерел дозволив П. Сасу припустити, що у січні 1602 р. епідемічні обставини певною мірою стабілізувались, однак уже у жовтні 1602 р. пошесть фіксувалася у Кременецькому повіті. Стан джерельної бази не дав змоги просте-

² Там само. Спр. 195. Арк. 96 зв., 176; Спр. 196. Арк. 39 зв., 82 зв., 260 зв., 701 зв., 731, 805 зв.

³ Там само. Спр. 144. Арк. 554 зв. — 555.

⁴ Там само. Спр. 207. Арк. 616 зв.

⁵ Там само. Спр. 174. Арк. 855—856 зв.

⁶ Там само. Спр. 187. Арк. 231—232.

⁷ Там само. Спр. 221. Арк. 960—961.

жити наявність чи відсутність моровиці на Волині в 1603 р., але 1604 р. вона загадується в Острополі.

В останньому розділі монографії — «Епідемічні цикли 1620-х — 1630-х років» — зазначається, що 1613 р., після певної перерви, моровиця проявилася на Київщині, куди її занесли козаки після одного з походів. На Волинь чума навідалася весною 1623 р. і тривала до лютого наступного року, спричинивши відкладення двох сесій Луцького земського суду 1623 р. та припинення роботи канцелярії гродського суду у грудні того ж року. Автор установив, що в низці поселень, наприклад, у містечку Козині, виставляли сторожу, яка виконувала карантинні функції. Водночас продовжувалися шляхетські наїзди. П. Сас слушно зауважує, що попри певні протиепідемічні заходи скупчень людей уникнути не вдавалося (торги, корчми, храми).

Восени 1625 р. чума знову дала про себе знати й урядовці Луцького гродського суду в листопаді відклали відкриття судової сесії на шість тижнів. Мешканці, як і в попередні часи, намагалися залишити «заповітрєні» населені пункти. Спостерігалися випадки крадіжок, спроби продати майно хворих — жага грошей перемагала страх заразитися.

Наприкінці червня — на початку липня 1630 р. чума ще раз навідалася на Волинь. П. Сас установив, що епідемія тривала до кінця року та найбільше лютувала у Кременці й Володимирі. Однак лише Волиню вона не обмежилася — автор виявив ознаки пошесті в Києві та Київському воєводстві.

Праця не без дрібних помилок. Автор не раз плутає значення термінів «роки» й «рочки» (с. 217, 246, 276, 500): гродські — рочки, а земські — роки. На с. 207 ідеться про арт. 27 розд. 2 Литовського статуту, а насправді — 4-го. В тексті неправомірно як синоніми вживаються терміни «застава» й «оренда» (с. 236—237, 435—436). Шляхтичі Ярош, Василь і Петро Петровичі Семашки 1579 р. не орендували, а заставили свій маєток Добрятин князеві Андрієві Курбському. Луцький староста Миколай Семашко 1606 р., позичивши 10 тис. золотих у княгині Настасії Гулевичівни Воронєцької, не орендував, а заставив села Млинів, Озліїв, Ужинєць. Не точно пояснено термін «середопістя» (с. 238) — це не просто четвертий тиждень Великого посту, а середа на четвертому тижні Великого посту. Слово «бахур» (с. 472) — це не «розпусник», а дитина чи радше підліток. Однак ці дрібні вади жодним чином не применшують високий рівень дослідження.

Загалом перед нами постає ґрунтовна картина епідеміологічної ситуації, пов'язаної з чумою на Волині та Київщині у другій половині XVI — першій половині XVII ст., фактично вперше в українській історіографії розкрита на джерельному, переважно архівному матеріалі та виконана на монографічному рівні. Праця добре ілюстрована, а самі ілюстрації подані у відповідних місцях тексту. Авторіві можна було б закинути деякі надто розлогі відступи від основної теми, але вони дають змогу краще зрозуміти ситуацію, а подеколи, як-от у випадку з Іваном Виговським, принагідно розставити крапки над «і» в питаннях, над якими ламають списи українські історики.

Надійшла / Received 20.02.2025

Andrii ZALATS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of Ancient History
of Ukraine and Special Branches of Historical Science,
Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)

andrij_zajac@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-8744-9852>

PARTICULARLY DANGEROUS DISEASES
OF THE EARLY MODERN AGE IN VOLYN AND KYIV REGION

Book review:

Petro Sas. Plague Times: Epidemics in Volyn and Kyiv Region
in the Second Half of the 16th — First Half of the 17th Centuries

Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2021. 660 p.

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.239>
УДК 655.55:640.5(477)94(100)“1939/1945”

Олександр ЛИСЕНКО

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
ukr2ww@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ: НОВА СТОРІНКА ІСТОРІЄПИСУВАННЯ

Рецензія на книгу: Гелінада Грінченко, Альберт Венгер.

**Архівно-слідчі справи щодо вбивств пацієнтів психіатричних лікарень
окупованої Дніпропетровщини: історичне джерело, люди і пам'ять**

Дніпро: Ліра, 2024. 525 с.

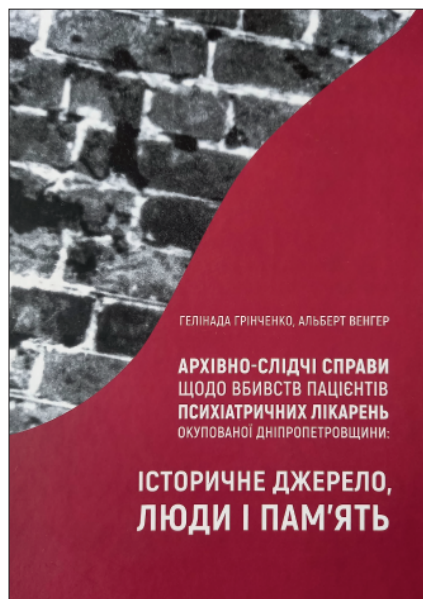
Злодіяння нацистів щодо пацієнтів психіатричних лікувальних закладів на території окупованої УРСР порівняно нещодавно стали об'єктом зацікавлення фахових істориків. Гуманітарний поворот і перенесення у центр історичних студій людини замість держави й політичних формацій створили методологічне підґрунтя для характеристики різних соціальних когорт учасників, сучасників і жертв Другої світової війни.

2024 р. видавництво «Ліра» (Дніпро) випустило у світ працю докторки історичних наук Гелінади Грінченко (Університет м. Вупперталь, Німеччина) та кандидата історичних наук Альберта Венгера (Дніпровський національний університет

Цитування: Лисенко О. Нацистський окупаційний геноцид в Україні: нова сторінка історієписання [Рец. на кн.: Грінченко Г., Венгер А. Архівно-слідчі справи щодо вбивств пацієнтів психіатричних лікарень окупованої Дніпропетровщини: історичне джерело, люди і пам'ять. Дніпро: Ліра, 2024. 525 с.]. *Український історичний журнал*. 2025. № 3 (582). С. 239—245. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.239>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 3 (582)

ім. Олеся Гончара), яка стала результатом тривалого дослідження долі пацієнтів психіатричних лікарень у 1941—1944 рр. Першим етапом роботи був дослідницький проєкт «“Непотрібні люди”: знищення пацієнтів психіатричних лікарень під час нацистської окупації України», підтриманий німецьким Фондом «Пам’ять, відповідальність, майбутнє», над яким працювали Г. Грінченко, О. Петренко, А. Венгер, А. Усач, В. Науменко. Обговорення проміжних результатів відбулося в лютому 2019 р. у Гайдельберзькому університеті [1]. Остаточні підсумки було підбито у спеціальному числі журналу «Україна модерна» [2]. Дослідники не обмежували презентацію результатів своїх напрацювань суто науковим середовищем: вони проводили публічні лекції [3], організували просвітницьку платформу

«Memory of Victims»¹, на якій представлено матеріали з історії психіатричних лікарень Дніпропетровщини в роки німецької окупації. Тож рецензована праця стала логічним підсумком багаторічної наукової роботи. Синтетична за змістом, вона складається з передмови, двох частин, географічного та іменного покажчиків.

Автори вводять читача в тему дослідження доволі нестандартно. Одразу після передмови розміщено серію фотографій із довоєнного та повоєнного життя Ігреської психіатричної лікарні та Васильківської лікувально-трудої колонії (ЛТК) — це змінює композиційне сприйняття роботи, адже візуалізація стає не додатком, а перетворюється на невіддільну частину й занурює читача у сутність дослідження не тільки на інтелектуальному, а на емоційному рівні. Опубліковані світлинами було виявлено під час експедиції до Дніпропетровської багатопрофільної клінічної лікарні з надання психіатричної допомоги (колишня Ігреська). Фото ілюструють повсякденне функціонування цього медичного закладу та Васильківської ЛТК: лікувальні, господарські, житлові корпуси, медичні маніпуляції, процедури, операції, побут, лікування й дозвілля пацієнтів, працетерапія. Повоєнні зображення свідчать, на що перетворилась Ігреська лікарня в результаті бойових дій — суцільні руїни. У другому фотоальбомі акцентується увага не лише на зруйнованих корпусах, а й на жертвах часів окупації: зафіксовано місця, де заковували тіла вбитих пацієнтів, стіну, біля якої розстріляли частину хворих та в’язнів концтабору, який функціонував на території лікарні. Фото цегляної стіни зі слідами від куль стало елементом оформлення обкладинки видання.

Інформативно насичена перша частина праці — «Історія, люди і пам’ять», в першому розділі якої («Ігреська лікарня й Васильківська колонія: довоєнна

¹ URL: <https://memoryvictims.com.ua/>

історія, німецька окупація та вбивства пацієнтів»)² ідеться про минуле закладів від часу створення до вбивств пацієнтів у період окупації. Наприкінці 1930-х рр. на території Васильківського р-ну Дніпропетровської обл. біля с. Дубовики було створено Васильківську лікувально-трудова колонію. Вона призначалася для пацієнтів, які перед цим лікувалися в Ігрени й перебували на стадії одужання. Кількість утриманців сягала 250 осіб, в основному вони займалися сільським господарством.

Смисловим ядром праці стали фрагменти, що розкривають політику німецької окупаційної адміністрації. Можливості для утримання пацієнтів у цих закладах катастрофічно скоротились, у першу чергу через брак медикаментів та продовольства, через відсутність опалення взимку. Як результат, у багатьох загострилися хвороби, а через недоїдання різко зросла смертність. Нова влада вимагала від керівництва лікарні ліквідувати пацієнтів медичними засобами — морфієм, але через його нестачу застосовували розчини спирту та інші препарати. Таким чином, частина персоналу була залучена до вбивств. На території Васильківської ЛТК від неналежних умов утримання хтось із хворих помер, а приблизно 200 осіб відправили до Ігреньської лікарні, де їх убили або вони загинули від крайнього виснаження. Незадовго до наступу радянських військ нацисти розстріляли невелику групу працездатних пацієнтів. Загалом за роки окупації понад 1000 осіб втратили життя в насильницький спосіб та від нестерпних умов.

Дещо нестандартним виглядає другий розділ, адже у вітчизняній традиції розглядати питання історіографії прийнято саме на початку дослідження, що вже стало своєрідним «ритуальним танцем» (здебільшого суто декоративним). У цьому виданні таку схему порушено, причому огляд літератури органічно пов'язується з характеристикою політики пам'яті та мнемонічних практик як продовження рефлексій із приводу подій окупаційної доби в повоєнний час. Така комбінація, на нашу думку, виявилася доволі вдалою. В розділі «Історіографія і пам'ять про масові вбивства пацієнтів психіатричних лікарень під час німецької окупації України: загальний контекст і місцева специфіка» зазначено, що відразу після вигнання нацистів до трагедій, що відбувалися у психіатричних лікарнях, спостерігався значний інтерес, про що свідчать численні публікації у пресі, зокрема про судові процеси над лікарями-співучасниками злодіянь, а також зображення проблематики в радянському кінематографі, де вона була вписана у загальну концепцію «Великої Вітчизняної війни». Тема представлена й у перших повоєнних збірниках документів², була захищена кандидатська дисертація про вбивства цивільних громадян під час окупації, в якій розглядалося питання і про знищення психічнохворих³. Але з часом, констатують дослідники, історики втратили інтерес до цієї теми, яка поступово стала прерогативою медиків.

² Документи обвиняют: Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. Вып. 1. Москва, 1943. С. 155—156, 149—150; Вып. 2. Москва, 1945. С. 233—234, 321—324, 107—111.

³ Халепо Т.И. Массовое истребление немецко-фашистскими захватчиками советского мирного населения и военнопленных на временно оккупированной территории Украины: Диссертация [рукопись]. Киев, 1948.

У пострадянські часи вивчення цього сегмента окупації активізувалось, у тому числі завдяки можливості працювати з раніше засекреченими документами з архівів колишнього КДБ. Як результат, з'явилася ціла серія публікацій як у вітчизняній, так і закордонній науковій періодиці.

Ведучи мову про локальні ініціативи з увічнення пам'яті, Г. Грінченко й А. Венгер указують на те, що вона майже цілковито належала керівництву закладів. Якщо у випадку Васильківської ЛТК місцем меморіалізації стала братська могила в межах кладовища у с. Дубовики, то в Ігреньській лікарні — місце, де розстріляли частину пацієнтів і в'язнів концтабору. Показово, що локація з похованнями пацієнтів медзакладу донині не маркована: місце перепоховання тіл померлих залишається невідомим, є припущення, що це відбулося на цвинтарі, територію якого потім віддали під забудову. У 1970-х рр. відбулася друга хвиля меморіалізації. У Васильківській ЛТК було встановлено невелику пам'ятну стелу, а перед в'їздом до Ігреньської лікарні — монументальний пам'ятник відомої дніпропетровської мисткині В. Щедрової. Щоправда, головний герой пам'ятника — це в'язень концтабору, який розриває колючий дріт, а не пацієнт лікарні.

У третьому розділі — «Медичні працівники психіатричних лікарень окупованої Дніпропетровщини: біографічні нариси» — представлено життєписи деяких співробітників лікарень, які працювали під час окупації. Більшість із них були засуджені за участь у вбивствах пацієнтів. Для ілюстрації пізнавального потенціалу цього фрагменту праці наведемо відомості лише про двох — найтитулованішого психіатра Дніпропетровщини проф. Д. Франка та директора Ігреньської лікарні В. Гончарова. Обидва випускники Юр'ївського (тепер Тартуського, Естонія) університету. До Першої світової війни Д. Франк стажувався у відомих психіатрів Франції й Німеччини. На початку 1920-х рр. став одним із фундаторів вищої медичної освіти у Дніпропетровську, організатором інституту фізичних методів лікування, досліджував феномен канібалізму на матеріалах південних губерній УСРР, навіть видав монографію [4], яку, щоправда, за вказівкою партійних органів доволі швидко було вилучено з бібліотек. Наприкінці 1930-х рр. медик працював в Ігреньській лікарні та, як і більшість персоналу, там і проживав. Із початком окупації заарештований разом з іншими співробітниками єврейської національності, але завдяки зусиллям директора лікарні був звільнений. Д. Франк виявився одним із перших виконавців злочинних наказів: саме йому доручили відбирати тяжкохворих пацієнтів та євреїв для вбивства морфієм. У 1942 р. його розстріляли. Основним джерелом для вивчення біографії професора періоду окупації стали свідчення колег.

Неординарну біографію мав В. Гончаров. Наприкінці 1930-х рр. він був заарештований, після звільнення працевлаштувався до Ігреньської лікарні, а з приходом німецьких військ директор Зеленчук передав йому свою посаду. На самому початку окупації у заклад прибули представники нової влади з вимогою ліквідувати більшість пацієнтів шляхом уведення морфію. В. Гончаров на зборах довів до відома підлеглих цей наказ. Щоправда, він також виписав багатьох людей із лікарні, чим урятував їм життя. Особисто участі у вбивствах не брав. Знятий

із посади через звинувачення в переховуванні єврейських співробітників, зокрема професора Д. Франка. Під час суду винним себе не визнав і був засуджений нацистами до страти.

Частина представлених біографій дають змогу реконструювати технології радянської Феміди, які скалічили життя багатьом медикам. Драматичною була історія хірурга В. Зайцева, якого за наклепом колишньої коханки звинуватили у вбивствах пацієнтів і засудили до каторжних робіт у Воркуті: лікар неодноразово звертався з касаційними скаргами й після кількох переглядів справ був повністю реабілітований. Дослідження біографій співробітників Васильківської ЛТК дозволило встановити, що справу проти медсестер і головної лікарки Я. Шиманської було сфабриковано слідчим: лікарку розстріляли, а медсестер засудили до каторжних робіт — лише постійні скарги на слідчого, який змусив їх зізнатися у тому, чого вони не робили, призвели до перегляду справи та звільнення засуджених. Біографічний розділ порушує цілий пласт важливих питань щодо мотивації медичного персоналу та виконання злочинних наказів, перевищення повноважень радянськими слідчими, боротьби з несправедливими вироками тощо.

Після ознайомлення з цим розділом праці виникає логічне питання: а що нам відомо про біографії пацієнтів — основних жертв насилля? Відповіді на це питання автори не дають. Жертви насильства виявилися приреченими залишитися не тільки без біографій, а й без імен та прізвищ: під час слідства не було складено списку жертв, а весь архів лікарні знищено при відступі окупантів. Історики не мають необхідних джерел, тож абсолютна більшість пацієнтів назавжди залишаться безіменними жертвами.

Власним евристичним потенціалом володіють матеріали другої частини праці — «Історичне джерело». В розділі «Архівно-слідчі справи щодо масового вбивства психічнохворих: специфіка і джерельний потенціал» розкрито особливості цього корпусу історичних документів, визначено їх структуру й інформаційний ресурс. Дослідники акцентують на особливій важливості наглядових та реабілітаційних матеріалів, які уможливають альтернативну оптику як злочину, так і процедури слідства.

Наступні два розділи містять документи та матеріали архівно-кримінальних справ медичних працівників Ігреської лікарні та Васильківської ЛТК. Документи дають змогу реконструювати історію Ігреської лікарні періоду окупації: протоколи допитів затриманих, протоколи очних ставок, протоколи допитів свідків-співробітників лікувальних установ, матеріали судово-медичних експертиз, судові вироки, апеляційні скарги засуджених та їхніх рідних, матеріали переглядів справ, фотодокументи. Публікація вказаних документів украй важлива, адже нині через російську агресію дослідники позбавлені можливості працювати в архівах УСБУ. Проте варто пам'ятати, що матеріали архівно-кримінальних справ репрезентують історію через дуже специфічну, хоч і дисперсну оптику. Значно розширило б горизонти дослідження залучення інших видів джерел: щоденників, мемуарів, епістолярію, матеріалів усної історії тощо, але такі документи трапляються дослідникам дуже рідко. Сподіваємося, що вони можуть зберігатись у

приватних архівах і колекціях, а поява рецензованого видання сприятиме їх виявленню та введенню до наукового обігу.

Варто звернути увагу на термінологічний апарат, зокрема ключове поняття, яким послуговуються дослідники. В тексті зустрічаються такі терміни, як «архівно-кримінальні справи» й «архівно-слідчі справи». Спеціалісти в галузі права вважають словосполучення «архівно-кримінальна справа» обмежено коректним з огляду на те, що коли справа розслідується, вона називається «кримінальною», коли передається до архіву, — «архівно-кримінальною», а коли вилучається з архівосховища й до неї додаються нові документи — знову стає «кримінальною». Усталення терміна «архівно-кримінальна справа» відбулося в 1990-х рр. у практиці спеціального діловодства та було перенесено в наукові тексти.

Слід зауважити, що автори-упорядники не дотрималися «Правил публікування інформації архівних документів...», оприлюднюючи їх без необхідного заголовка, архівної легенди та інших обов'язкових атрибутів. Однак ці погрішності не впливають за загальне враження від дослідження, що виконане на високому науковому рівні. Окремо варто відзначити вдалий дизайн і поліграфічну якість видання.

У підсумку маємо привітати авторів із виходом такої важливої праці, що вже стала помітною історіографічною й археографічною подією в Україні, та побажати вдалого продовження наукових пошуків.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Hrinchenko, H., Venher, A. "Nepotribni liudy": vorkshop u Hajdelberzi. *Ukraina moderna*. 11.03.2019. URL: <https://uamoderna.com/event/workshop-heidelberg/> [in Ukrainian]. [Грінченко Г., Венгер А. «Непотрібні люди»: воркшоп у Гайдельберзі. *Україна модерна*. 11.03.2019. URL: <https://uamoderna.com/event/workshop-heidelberg/> (дата звернення: 22.12.2024)].
2. "Nepotribni liudy": zlochyn, sud, (ne) pamiat. *Ukraina moderna*. 2020. 28 (vesna — lito) [in Ukrainian]. [«Непотрібні люди»: злочин, суд, (не) пам'ять. *Україна модерна*. 2020. 28 (весна — літо). 505 с.].
3. Ratsyborska, Yu. Khto i chomu znyshchuvav patsientiv Ihrenskoi psikhlikarni pid chas natsytskoi okupatsii. *Radio Svoboda*. 03.06.2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29268506.html> [in Ukrainian]. [Рациборська Ю. Хто і чому знищував пацієнтів Ігреньської психлікарні під час нацистської окупації. *Радіо Свобода*. 03.06.2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29268506.html> (дата звернення: 11.01.2025)].
4. Frank, D.B. *Liudoedstvo*. Ekaterinoslav, 1926 [in Russian]. [Франк Д.Б. Людоедство. Екатеринослав, 1926. 262 с.].

Надійшла / Received 31.03.2025

Oleksandr LYSENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Head of the Department of the War-Historical Studies,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ukr2ww@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

NAZI OCCUPATION GENOCIDE IN UKRAINE:
A NEW PAGE IN HISTORYWRITING

Book review:

Helanada Hrinchenko, Albert Venher. Archival and Investigative Cases Regarding
the Murders of Patients in Psychiatric Hospitals of the Occupied Dnipropetrovsk Region:
Historical Source, People and Memory
Dnipro: Lira, 2024. 525 p.

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.246>

УДК 655.55:327(477)-(438)“1943/1945”+355.4(470+571)(477)

Даміан Кароль МАРКОВСЬКИЙ

габілітований доктор, науковий співробітник,

Інститут політичних досліджень Польської академії наук (Варшава, Польща)

dkmarkowski@wp.pl

<https://orcid.org/0000-0001-9391-8520>

ЧИ ІСТОРІЯ МАЄ СВІЙ КІНЕЦЬ?

**У відповідь на рецензію професорки Оксани Калішук
на мою книгу «W cieniu Wołynia: “Antypolska akcja”
OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943—1945»**

Центрально-Східна Європа перебуває в надзвичайно важливому історичному моменті: результат сучасної російсько-української війни на багато років наперед визначить долю цілого регіону. У цій ситуації польсько-українські взаємини як на рівні урядів, так і на рівні суспільств набувають тим більшої ваги та потребують очищення тих площин діалогу, які й надалі є предметом суперечок між поляками та українцями.

Однією з головних розбіжностей, щоб не сказати більше — конфліктом між нашими народами — є вкрай різні оцінки аспектів польсько-українського протистояння в 1940-х рр. Про сутність цієї дискусії написано вже багато [1—4], тому дозволю собі не зупинятися на цьому детально та зосередитися суто на рецензії пані професорки Оксани Калішук [5].

Цитування: Марковський Д.К. Чи історія має свій кінець? У відповідь на рецензію професорки Оксани Калішук на мою книгу «W cieniu Wołynia: “Antypolska akcja” OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943—1945». *Український історичний журнал*. 2025. № 3 (582). С. 246—252. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.246>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

У своєму дослідженні [6] я намагався проаналізувати антипольські акції ОУН та УПА на території колишньої Східної Галичини (дистрикт Галичина) й невеликої (східної) частини Краківського дистрикту під час німецької окупації, а також у Львівській, Тернопільській і Станіславській областях УРСР від осені 1944 до весни 1945 рр.

Організована акція ОУН та її збройних формувань (відділів УНС-УПА, бойових загонів служби безпеки ОУН і підрозділів місцевого рівня), за моїми підрахунками, призвела до загибелі щонайменше 31,5 тис. осіб, з яких понад 31 тис. — поляки, серед решти полеглих — кількості євреїв (переважно ті, хто переховувався в польських домівках під час нацистської окупації) й українців (члени мішаних родин; особи, котрі засуджували антипольські дії; вбиті помилково у ході рейдів) [6, с. 414—418].

За можливості я намагався писати й про українців, які стали жертвами польського підпілля, різноманітних «вільних груп», які складалися з озброєних польських селян, формацій колабораціоністів (кримінальна поліція, «синя поліція», винищувальні батальйони), в яких служили поляки [6, с. 269—275, 317—322].

Маю підкреслити — і на це звернула увагу рецензентка [5, с. 215], за що я їй вдячний, — що намагався зібрати якомога більше джерельного матеріалу, пов'язаного безпосередньо з учасниками та свідками тих подій. Але це не означає, що досліджувана тема не заслуговує подальшого вивчення. Особливо затребуване поглиблене студіювання конкретних трагічних подій. Науково-популярна праця Д. Чобота з уваги на її характер не була включена до бібліографії мого дослідження, натомість дякую рецензентці за вказівку щодо роботи Ф. Стеблія [5, с. 215].

Не можу погодитись із твердженням професорки О. Каліщук, що дослідження мало на меті «розповісти про якнайбільшу кількість жертв описуваних подій» [5, с. 215]. Рецензентка, вочевидь, помилково розтлумачила текст, адже на згадуваній нею стор. 17 зазначено: «Працюючи над книгою, я намагався охопити якомога більше число джерел, щоб отримати якнайповніше уявлення про описувані події» [6, с. 17]. Що ж до кількості жертв, звісно ж, я б волів, аби їх було якомога менше, або не було взагалі з обох сторін того братовбивчого конфлікту. У фрагменті, згаданому професоркою О. Каліщук, я також підкреслював, що жодним чином не варто жертв польсько-українського протистояння оцінювати за їх національністю.

Також не можу погодитися з твердженням рецензентки, що події, описані в монографії, були «вирвані з контексту» та винесені за межі загального перебігу польсько-українського конфлікту першої половини ХХ ст. Якби так було, я не писав би про «дозрівання» згаданого конфлікту, про його історичні й політичні передумови, про руйнівний вплив радянської та німецької окупації на відносини між поляками й українцями — цьому присвячена перша частина монографії [6, с. 24—61]. Наратив не «відірваний» від подій на Волині (таке звинувачення висувала рецензентка), оскільки їх вплив на формування настроїв як українців, так і поляків (підпільні рухи обох сторін) я описав у другому розділі [6, с. 64—72]. Також я вказав на зв'язок між подіями на Східній Галичині та загостренням польсько-українського конфлікту на південному сході Люблінщини [6, с. 172—173].

Професорка О. Калішук закидає в рецензії, що я підкреслюю організований винищувальний характер дій бандерівського підпілля й партизан щодо поляків [5, с. 215]. У світлі проаналізованих джерел, немає сумнівів, що акція, спрямована проти поляків і розтягнена у часі та просторі, мала характер умисний, організований, а її головною метою було частково знищити польське населення, а решту змусити тікати на захід. Про це свідчать не стільки польські документи, скільки документація ОУН і УПА. Частина цих матеріалів була надрукована в Україні (як, наприклад, збірник джерел, підготовлений Володимиром В'ятровичем¹). Подібних прикладів я навів десятки, посилаючись на джерела з українських архівів, і не тільки. Виявлені вони й серед документів центрального керівництва ОУН, командування групи УПА-Захід, на рівні місцевих структур, районів, окремих бойових загонів. Маємо зауважити, що накази щодо цієї акції порівняно «м'якші» за ситуацію на Волині, і рекомендували не чіпати жінок та дітей, а також закликали поляків не чекати нападів і тікати. Організований характер «антипольської акції» підтверджують теж учасники тих подій — автори спогадів, українські партизани й підпільники. Як писав ветеран українського підпілля Ярослав Кушнір: «Сформувались такі бойові загони по десять, п'ятнадцять людей, нападали на село, де були поляки, і там їх ми нищили» [7, с. 502]. Схожі висновки дозволяє зробити й аналіз німецьких джерел. Вільгельм Коппе, командувач СС і поліції, писав у доповіді про події в дистрикті у квітні 1944 р.: «Загальна підтверджена (німецькою службою безпеки — *Д. М.*) кількість поляків, убитих УПА у квітні, сягає 645 осіб. У реальності вона може бути значно більша, оскільки ми не маємо можливості фіксувати всі випадки вбивств»². Те саме знаходимо й у радянських джерелах³.

Важко погодитися з твердженням рецензентки, що моя робота належить до «кресової» історіографії — монографія є науковою працею, натомість кресова історіографія — це твори авторів, котрі не мають історичної освіти, не володіють науковими методами, не працюють з архівами, джерелами тощо. Проте такі роботи теж варті уваги, адже кресові дослідники широко використовували мемуаристику. Зазначу, що мої оцінки польських втрат суттєво відрізняються від наведених згаданими авторами. Я провів верифікацію цих даних, відкидаючи спроби приписування українцям убивств поляків, скоєних німцями або «советами», «дублювання» жертв у деяких місцевостях. У своїй монографії я підкреслював, що автори цитованих розвідок не були істориками, тому їхні, значно завищені дані, піддано перевірці [6, с. 20—21]. Я не вважаю, однак, що варто повністю відмовитись від доробку кресових дослідників, адже вони змогли зібрати тисячі свідчень і спогадів свідків тих драматичних подій, що зберігаються в архіві Товариства увічнення пам'яті жертв злочинів українських націоналістів у Вроцлаві. Без їхніх

¹ Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА: У 2 т. Т. 1—2. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011.

² Літопис Української Повстанської Армії. Т. 6: УПА в світлі німецьких документів. Кн. 1: 1942 — червень 1944. Торонто, 1983. С. 139.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 54.

зусиль і зібраного джерельного матеріалу було б неможливо встановити персональні дані багатьох жертв.

О. Каліщук пише у своїй рецензії: «Подібна модель історієписання навмисне чи ненавмисне провокує негативне сприйняття українців як таких» [5, с. 216]. Маю визнати, що здивований таким формулюванням: по-перше, віднесенням моєї книги до публікацій не фахових істориків; а по-друге, своєрідним моральним шантажем, прихованим у цитаті. Той факт, що я досліджую злочини, скоєні ОУН та УПА щодо польського населення (як і злочини поляків щодо українців), анітрохи не формує в мене негативного ставлення до українського народу. Все це жодним чином не заважало мені допомагати збирати спорядження для Збройних сил України ще у 2015 р., задовго до того, як допомога Україні в її боротьбі з Росією стала поширеним явищем.

Звинувачення у спробі «змалювати українців як найнебезпечніших ворогів поляків» (під час окупації) [5, с. 216] я можу знову ж пояснити тим, що О. Каліщук неправильно зрозуміла зміст книги. Наведені мною фрагменти свідчень та інших документів не дорівнюють висновкам, що випливають з аналізу джерел. Однак у той час, в останній період німецької окупації, подібні думки домінували серед польського населення: проаналізовані спогади поляків свідчать, що українців вони боялися більше за німців і «совєтів», котрих також сприймали як ворогів. Доцільно поставити питання про причини такої одностайності мемуаристів. На мою думку, відповідь слід шукати не в якійсь антиукраїнській істерії, а в усвідомленні тієї загрози, яку відчувало польське населення колишньої Східної Галичини з боку українських націоналістів. Такі висновки зроблено на основі понад 700 звітів і спогадів, опрацьованих мною у Східному архіві Центру «Karta» у Варшаві, в архіві й бібліотеці Національного закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві, а також опублікованих джерел. Як свідчать розрахунки, найбільших втрат польська спільнота, що проживала на досліджуваних територіях, зазнала саме в результаті дій ОУН та УПА [8—9].

Саме тому висвітлена в монографії непропорційність польських й українських втрат не здається мені помилкою. Виникає вона в тому числі через відмінності підпільних рухів: польське підпілля, хоч і коїло злочини проти українців, не мало на меті позбутись українського населення на територіях спільного проживання шляхом його повного знищення або вигнання — на відміну від бандерівського підпілля.

Сумнівною видається спроба рецензентки заперечувати ставлення населення колишньої Східної Галичини до нищення євреїв [5, с. 216—217]. У жодному разі я не стверджував, як пише О. Каліщук, що на територіях колишньої Східної Галичини не було випадків рятування єврейського населення українцями та поляками. Однак такі героїчні вчинки були радше винятками, які підтверджували байдужість більшості населення до цієї трагедії та участь окремих людей із націоналістичними поглядами в безпосередньому знищенні євреїв [10]. Така картина не є моїм припущенням, вона вимальовується зі спогадів і свідчень уцілілих євреїв, учасників польського підпілля, радянської окупаційної влади, а також ОУН та УПА (у спогадах справа єврейських лікарів в УПА виглядала, як на мене, цілком інакше, ніж представляє це рецензентка) [11—13]. Ті особи дійсно були врятовані з гетто бандерівцями, але з приходом радянської влади були найімовірніше вбиті [14, с. 1—73].

Категорично не погоджуюсь із твердженням О. Каліщук про те, що в монографії спочатку була наведена менша кількість загиблих у першій половині 1944 р. поляків, а далі в тексті вже більша — це не відповідає дійсності й не є свідченням моєї некомпетентності [5, с. 217]. Дозволю собі процитувати повністю фрагмент, до якого апелювала рецензентка: «Перші шість місяців масової “антипольської акції” принесли криваві жнива серед польського населення. Згідно зі зведеною доповіддю ОУН про її результати в Східній Галичині (включно з Любачівщиною) у першій половині 1944 р. вбито щонайменше 5,1 тис. поляків. Що важливо для встановлення справжньої кількості жертв: навіть творці цього документа — члени бандерівського підпілля — визнавали, що той лік був “далеко не повний”. [...] Згідно з моїми підрахунками, ґрунтованими на документах Армії Крайової, Делегатури уряду, Польських опікунських комітетів, документах ОУН і УПА, а також на основі понад 700 використаних свідчень і спогадів, від січня до серпня 1944 р. на території Східній Галичині під німецькою окупацією загинуло не менше ніж 14 тис. осіб, з яких понад 9,5 тис. жертв можна ідентифікувати поіменно» [6, с. 285—286].

Із цитованого фрагмента видно, що в документі УПА чітко вказувалася кількість польських жертв (яка визнавалася неповною) — щонайменше 5100 вбитих [6, с. 285]. Навівши ці дані та джерело інформації, я зазначив, що за моїми підрахунками (вони підтверджуються іншими джерелами та звітами українських партизан) кількість загиблих була значно більшою. Отже, немає жодної суперечливості в наведених мною неповних оцінках польських втрат, спричинених діями УПА, та фактичною кількістю, ґрунтованою на значній джерельній базі, використаній під час мого дослідження.

З огляду на численні питання, що виникають навколо теми мого дослідження, то чи не варто нам, як історикам, запитати себе: чи має взагалі історія як історичний процес, досліджуваний істориками, кінець? Чи можемо ми досягти певного рівня у вивченні історичного процесу, щоб констатувати: він досліджений та описаний так повно, як це було можливо, й остаточно перейти до оцінки того моменту минулого? На мою думку, дослідження польсько-українського конфлікту першої половини ХХ ст. має бути настільки глибоким, щоб мати можливість назвати кожен акт насильства проти беззахисних людей як гідний засудження.

Зло залишається злом, незалежно від того, хто його чинить і з якою метою. Це варто акцентувати тепер, коли Україна героїчно бореться зі злочинною російською агресією. Опису вимагають усі ситуації, в яких постраждали як українці, так і поляки. Здатність обговорювати зло, скоєне членами своєї нації, є, на мою думку, не слабкістю, а силою. Певною мірою таким випробуванням для поляків стала дискусія (іноді незвичайно бурхлива), яка розгорнулася навколо безперечної участі польського населення в єврейських погромах, що відбулись на Підляшші влітку 1941 р. Ця дискусія відродила дослідження польсько-єврейських відносин під час німецької окупації та сприяла усвідомленню польським суспільством існування серед його представників не тільки героїчних, але й злочинних та антисемітських настроїв [15]. Не думаю, що такий підхід був би чимось неправильним і відносно злочинів, скоєних під час польсько-українського конфлікту. Хочу додати, що польські історики вже мають

достатньо досліджень, в яких чимало уваги присвячено злочинам проти українсько-го населення на території Люблінського чи Підкарпатського воєводств [16—18].

Погоджуюся з думкою авторки рецензії щодо корисності для книги географічного показника [5, с. 218]. Тим більш, що в тексті багато місцевих назв, які може бути складно локалізувати. Однак «Літературне видавництво» (Wydawnictwo Literackie) має власну традицію — обмежуватися винятково іменним показником, на що я не мав змоги вплинути.

У висновку хотів би ще раз підкреслити важливість продовження досліджень перебігу трагічного польсько-українського конфлікту, в тому числі його найбільш кровопролитних епізодів. Не менше важливе встановлення особистих даних і місць поховання всіх жертв тих подій, незалежно від їх національності, віросповідання та місця, де були поховані або покинуті їх останки. Зараз я працюю над реєстром польських жертв конфлікту на території Східної Галичини. Добре, що подібні ініціативи, наскільки мені відомо, є й серед українських істориків.

Історія не має бути полем давно згаслих битв. Якщо діалог у цій сфері продовжиться, маю надію, що ми дочекаємося часу, коли ексгумації жертв тих жахливих подій будуть не предметом суперечок, а стануть очевидним елементом співпраці між Польщею й Україною на шляху до повної згоди та примирення. І що принаймні у цьому відношенні історія драматичного польсько-українського конфлікту, врешті-решт, дійде свого кінця. Лише ставши разом біля могил поляків й українців, чий життя обірвалися в той час, матимемо надію на повне примирення і прощення.

Насамкінець хотів би подякувати Оксані Каліщук за її рецензію й висловити сподівання, що дискусія, яка виникла, сприятиме діалогу польських та українських істориків.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Motyka, G. Cień Kłyma Sawura: Polsko-ukraiński konflikt pamięci. Gdańsk, 2013. 120 s. [in Polish].
2. Stryjek, T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie, 1991—2004. Warszawa, 2007. 849 s. [in Polish].
3. Khakhula, L. “Rizuny” chy pobratymy? Suchasni polski dyskursy pro Ukrainu. Lviv, 2016 [in Ukrainian].
[Хахула Л. «Різуни» чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. Львів, 2016. 304 с.].
4. Lypovetskyi, C. Mech “Shcherbets” ta Ukrainski vorota: Ukraino-polski vzaiemyny vid podiliv Rechi Pospolytoi i do sohodni. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Липовецький С. Меч «Щербець» та Українські ворота: Україно-польські взаємини від поділів Речі Посполитої й до сьогодні. Київ, 2018. 504 с.].
5. Kalischuk, O. Sche raz pro poliakov ta ukrainsiv na Shkhidni Halychyni v roky Druhoi svitovoi viiny: mirkuvannya ukraïnskoi istoriykyni [Rets. na kn.: Markowski D.K. W cieniu Wołynia: “antypolska akcja” OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943—1945. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023. 527, [8] s.]. *Ukrainskyi istorychnyi zburнал*. 2024. 4: 213-220 [in Ukrainian].
[Каліщук О. Ще раз про поляків та українців на Східній Галичині в роки Другої світової війни: міркування української історикині [Рец. на кн.: Markowski D.K. W cieniu Wołynia:

- “antypolska akcja” OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943—1945. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023. 527, [8] s.]. *Український історичний журнал*. 2024. № 4. С. 213—220].
6. Markowski, D.K. W cieniu Wołynia: «Antypolska akcja» OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943—1945. Kraków, 2023. 527 s. [in Polish].
 7. Kushnir, Ya. V nashii shkoli yavno bula hrupa molodizhnoho OUN. *Luno, Ye. (Comp). Yavorivshchyna u povstanskii borotbi: Rozpovidi uchasykyiv ta ochevydtsiv*. T. 2: Yavoriv; Lviv, 2015. 476—493 [in Ukrainian].
[Кушнір Я. В нашій школі явно була група молодіжного ОУН. *Яворівщина у повстанській боротьбі: Розповіді учасників та очевидців*. Упор. Є. Луцьо. Т. 2: Яворів; Львів, 2015. С. 476—493].
 8. Hryciuk, G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1941—1948. Toruń, 2005. 424 s. [in Polish].
 9. Motyka, G. Ukraińska partyzantka 1942—1960. Warszawa, 2023. 712 s. [in Polish].
 10. Мєдыkowski, W. W cieniu gigantów: Pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej. Jerozolima, 2018. 446 s. [in Polish].
 11. Jakimowicz, M., Zubowski, P. (Eds.). Obertyn, Обертин, יִטְרֶעבֶץ — opowieści o życiu miasteczka / оповіді про життя містечка. Wrocław, 2018. 512 s. [in Polish, in Ukrainian].
 12. Bartov, O. Communal Genocide: Personal Accounts of the Destruction of Buczacz, Eastern Galicia, 1941—1944. *Bartov, O., Weitz, E.D. (Eds.). Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands*. Bloomington, 2013. 544 p.
 13. Pohl, D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941—1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. München, 1997. 455 S. [in German].
 14. Rudling, P.A. The OUN, the UPA and the Holocaust: A Study in the Manufacturing of Historical Myths. *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*. 2011 (Vol. 2107). 71 p.
 15. Machcewicz, P., Persak, K. (Eds.). Wokół Jedwabnego. T. 1: Studia. Warszawa, 2002. 525 s.; T. 2: Dokumenty. Warszawa, 2002. 1034 s. [in Polish].
 16. Bereza, T. Wokół Piskorowic: Przyczynek do dziejów konfliktu polsko-ukraińskiego na Zasiu w latach 1939—1945. Rzeszów, 2013. 384 s. [in Polish].
 17. Zajączkowski, M. Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939—1944. Lublin; Warszawa, 2015. 504 s. [in Polish].
 18. Zajączkowski, M. Pod znakiem króla Daniela: OUN-B i UPA na Lubelszczyźnie 1944—1950. Lublin; Warszawa, 2016. 675 s. [in Polish].

Надійшла / Received 10.03.2025

Damian Karol MARKOWSKI

Dr. Hab. in History, Research Fellow,

Institute of Political Studies of the Polish Academy of Sciences (Warsaw, Poland)

dkmarkowski@wp.pl

<https://orcid.org/0000-0001-9391-8520>

DOES HISTORY HAVE ITS END?

In Response to Professor Oksana Kalishchuk's Review
of My Book "In the Shadow of Volyn: The 'Anti-Polish Action'
of the OUN and UIA in Eastern Halychyna 1943—1945"

ТЕМА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ НА 54-МУ ДНІ ІСТОРИКА В НІМЕЧЧИНІ

Уже понад сто років, починаючи з 1893 р., в різних містах Німеччини проводить-ся День історика — найбільш спеціалізована конференція істориків у цій країні. Місцем проведення 19—21 вересня 2023 р. 54-го наукового зібрання стало дав-не саксонське місто Ляйпциг — один із провідних центрів дослідження історії Східної Європи. Проходив захід під гаслом «Крихкі факти», а одна з секцій мала назву «Вижити і працювати в умовах війни: Ситуація істориків в Україні». Цю секцію ініціювала професорка Юлія Обертрайс (Julia Obertreis), керівниця ка-федри нової й новітньої історії з особливим розглядом історії Східної Європи (Університет Ерлангена — Нюрнберга), а її програма та ключові питання розроб-лені у співавторстві з проф. Володимиром Потульницьким (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України).

На секції були заслухані три доповіді істориків зі Львова, Києва й Харкова про пережитий під час війни досвід. Першою виступила кандидатка історичних наук, викладачка кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Харківсько-го національного університету ім. В. Каразіна та запрошена дослідниця Універ-ситету Ерлангена — Нюрнберга *Марія Пархоменко*. У своїй доповіді «Війна як виклик, війна як можливість» вона розповіла про власний досвід евакуації, про особисту драму як дослідниці античного Херсонеса, пережиту у зв'язку із захоп-ленням Росією Криму та втратою фондів Державного архіву Херсонської області, викрадених російськими військами. Доповідачка зупинилася на проблемі виве-зення росіянами знахідок з археологічних розкопок до РФ і розповіла про усно-історичний проект Харківського університету «Рух на Захід: українські вчені в умовах вимушеної еміграції 2014—2023 рр.».

Цитування: Потульницький В. Тема російсько-української війни на 54-му Дні історика в Німеччині. *Український історичний журнал*. 2025. № 3 (582). С. 253—255.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умо-вах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 3 (582)

Д-р іст. наук, проф. *В. Потульніцький* у доповіді «Дослідницька робота історика в Україні в умовах російсько-української війни» розповів про досвід наукової роботи в архівах та бібліотеках Києва і Львова в перші півтора року повномасштабного вторгнення. Доповідач проаналізував спричинені війною зміни у сприйнятті історії, зосередився на нових дослідницьких питаннях та перспективах історичної науки, поділився враженнями щодо участі в наукових конференціях в Україні й за кордоном. Було, зокрема, розглянуто досвід роботи присвяченого річниці російського вторгнення міжнародного симпозіуму «Стратегії виживання України та Росії», який відбувся в м. Саппоро (Японія) 20—21 лютого 2023 р., де автор виступив із доповіддю «Сучасна ситуація та перспективи історичної науки в Україні в умовах російсько-української війни: поколіннєві й методологічні аспекти».

Кандидатка історичних наук, наукова співробітниця Центру міської історії (Львів) *Валентина Шевченко* в доповіді «Тут і зараз: реальність життя та документація досвіду війни» розповіла про дослідницький проєкт «Документування досвідів війни». Працівники центру зафіксували досвід мешканців різних регіонів України з метою архівувати, систематизувати і зберегти його для майбутнього. Для цього учасники проєкту побували у 12 містах, зібравши 155 свідчень про історії воєнного повсякдення.

В обговоренні доповідей брали участь завідувач кафедри історії Східної Європи Боннського університету проф. *Мар틴 Ауст* (*Martin Aust*), директор Ляйпніцького інституту історії й культури Східної Європи з м. Ляйпциг проф. *Марен Перер* (*Maren Röger*), директорка Дослідницького центру Східної Європи Бременського університету професорка *Сюзанна Шаттенберг* (*Susanne Schattenberg*), керівник відділу історії Інституту досліджень Східної та Південно-Східної Європи ім. Г.В. Ляйбніца з м. Регенсбург проф. *Гвідо Гаусман* (*Guido Hausmann*), завідувач кафедри середньовічної й ранньомодерної історії Ляйпцизького університету проф. *Штефан Родевальд* (*Stefan Rohdewald*) та ін.

Німецьких й австрійських істориків цікавило чимало питань. Які деформації, спричинені війною, слід брати до уваги при характеристиці становища української історичної науки? Чи можна стверджувати, що створення версії української історії, відповідної всесвітній історії, є найбільшим викликом для української історичної науки на сучасному етапі? Якщо це так, то які основні проблеми слід вирішити, особливо в контексті досліджень із медієвістики та модерного часу? Чи є в Україні стратегічне бачення розвитку досліджень із глобальної чи всесвітньої історії, з історії Східної Європи? Якщо є, то у чому воно полягає? Які є шляхи покращення ситуації в історичній науці в Україні? Якої реформи потребує українська історіографія (якщо потребує)? Які зміни в розуміння історії як науки внесла війна (нові терміни, дослідницькі питання, перспективи)? Якими є нерозв'язані спільні проблеми української та німецької історії?

В роботі секції брали участь учителі історії німецьких середніх шкіл і гімназій, керівники музеїв історичного профілю, студенти й докторанти, громадські діячі, журналісти, представники Міністерства науки та освіти Німеччини, радники урядових органів із питань науки, українці, які проживали у ФРН або знайшли

там тимчасовий прихисток та ін. Вони також долучилися до дискусії, зокрема їх цікавили наступні питання. Науковці у вигнанні: які труднощі вони долають, які нові можливості перед ними відкрились? Як колеги з Німеччини можуть підтримати українських істориків? Які проблеми постають при читанні лекцій з історії онлайн? Чи можна стверджувати, що дослідження української історії йде в одному річищі з дослідженнями з історії Польщі? Які тут існують розходження? Чи справді Україна, Росія та Білорусь проходили спільні для трьох країн історичні процеси, як це стверджують російські історики? Чи проблема гідності української мови розв'язана у Східній і Південній Україні? Як пояснити наполегливе повторення в російському й радянському імперських наративах намагань обґрунтувати ідею «меншовартісної сутності» українського народу? Чи будуть колись здатні російські еліти змінити свою позицію з українського питання?

До роботи секції, де обговорювалися лише питання історії України та російсько-української війни, був особливий інтерес, про що свідчить присутність на засіданні понад 50 осіб, майже три години виступів і дискусії. За відгуками німецьких колег, робота секція була організована на високому науковому й методологічному рівні.

Надійшла / Received 11.02.2025

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ, Україна)

Volodymyr POTULNYTSKYI

M.S. Hrushevskyi Institute of Ukrainian Archaeography
and Source Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

13-те ЗАСІДАННЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ КОМІСІЇ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМИН У 1917—1921 рр.

20 травня 2024 р. в Торуні в рамках VII Польсько-українських зустрічей відбулося чергове засідання Польсько-української комісії для дослідження взаємин у 1917—1921 рр. Інститут історії України НАН України на цьому заході представляли завідувач відділу історії Української революції 1917—1921 рр. д-р іст. наук, проф. Владислав Верстюк і науковий співробітник цього відділу (нині військово-службовець Національної гвардії України) канд. іст. наук Віталій Скальський.

Члени комісії взяли участь у зустрічі з керівником інституту історії та архівістики Університету Миколая Коперника в Торуні габіліт. д-ром, проф. Вальдемаром Розинковським і його заступницею габілітованою докторкою, професоркою Марленою Яблонською, після чого відвідали відкриту лекцію д-ра іст. наук, проф. Андрія Руккаса «Польсько-український союз 1920 р. — військові аспекти», яка проводилася в рамках VII Польсько-українських зустрічей.

На засіданні комісії були також присутні генеральний консул України у Гданську Олександр Плодистий і представник центру досліджень Східної Європи Варшавського університету проф. Генрик Літвін, з якими обговорено актуальні питання взаємин Польщі та України у сфері історії й політики пам'яті.

Під час закритого засідання комісії йшлося про поточні справи, зокрема про підготовку видань: чергового випуску збірника праць, двох томів джерел (до історії союзу Пілсудського — Петлюри за ред. проф. Я. Пісулінського та «Польський корпус в Україні» за ред. проф. Мацея Кротофіла й д-ра Максима Потапенка). Член комісії канд. іст. наук, доцент кафедри новітньої історії України ім. Михайла

Цитування: Скальський В. 13-те засідання Польсько-української комісії для дослідження взаємин у 1917—1921 рр. *Український історичний журнал*. 2025. № 3 (582). С. 256—257.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Грушевського, ст. наук. співроб. інституту історичних досліджень Львівського національного університету ім. Івана Франка Олег Павлишин анонсував публікацію в поточному році своєї студії, присвяченої публіцистичній праці Є. Чикаленка «Про українську літературну мову». Представник Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні проф. Маріуш Коженювський представив короткий огляд близько 30 документів Міністерства закордонних справ Польщі, які зберігаються в Архіві нових актів та містять аналіз ситуації на Наддніпрянщині періоду Української революції 1917—1921 рр., із наміром підготувати цю добірку до друку.

На завершення учасники зустрічі відвідали дві виставки, підготовлені українськими дослідницями, що перебувають в Університеті Миколая Коперника, зокрема членкинею комісії докторкою іст. наук, професоркою Іриною Матяш і кандидаткою іст. наук Русланою Марценюк.

21 травня члени комісії зустрілися з представниками самоврядування Куявсько-Поморського воєводства та мером м. Александрув-Куявський Аркадіушем Граляком. Було покладено вінок до Козацької могили — місця поховання 21 інтернованого вояка Армії УНР, обговорено можливість встановлення плит з іменами ідентифікованих. Того ж дня в Європейському центрі співпраці молоді м. Торунь відбулася науково-популярна програма для місцевої української громади. 22 травня член комісії В. Скальський на Торунському комунальному кладовищі № 1 (вул. Грюнвальдська) вшанував пам'ять вояків Армії УНР Григорія Охоти та Володимира Чагіна.

Загалом чергове засідання Польсько-української комісії для дослідження взаємин у 1917—1921 рр. видалося продуктивним, насиченим подіями й таким, що закладає добрі перспективи на майбутнє. Наступна зустріч відбудеться у Варшаві в листопаді 2025 р.

Надійшла / Received 10.06.2025

Віталій СКАЛЬСЬКИЙ

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

Vitalii SKALSKYI

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ДО УВАГИ АВТОРІВ

Згідно з розпорядженням Президії НАН України від 24.03.2022 № 158 «Про визначення Видавничого дому «Академперіодика» НАН України видавцем наукових журналів...», підготовку та випуск *Українського історичного журналу* від 1 січня 2023 року здійснює назване видавництво. Через це частково змінились правила оформлення рукописів статей, порядок їх подання, розгляду й затвердження редакційною колегією.

Звертаємо увагу, що відтепер рукописи статей (формат doc або docx), а також файли з ілюстративним матеріалом (формати JPEG, TIFF, з роздільною здатністю не менше 300 dpi) слід надсилати на адресу **UHJ_2025@ukr.net**. Файли з ілюстраціями необхідно називати за прізвищем першого автора статті та порядковим номером ілюстрації в ній.

Обсяг статті **не повинен** перевищувати **1 авторський аркуш** (40 тис. знаків з пробілами), огляду та рецензії — **0,4—0,5 авт. арк.** (15—20 тис. знаків), матеріали до ювілєв і з хроніки наукового життя — не більше **0,3 авт. арк.** Рукописи більшого обсягу редколегія не розглядатиме.

Перед текстом **необхідно** подавати **УДК статті та відомості про автора** за такою структурою: ім'я, прізвище (прописними літерами), науковий ступінь, вчене звання, посада, афіліація, електронна адреса, ORCID (у форматі <https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>). Цю інформацію потрібно надати й англійською мовою разом із назвою статті після інтегрованого списку літератури. До тексту статті обов'язково треба додати структуровані анотації обсягом **від 1,5 до 2 тис. знаків** українською й англійською мовами.

У тексті статті посилання на архівні джерела та будь-які коментарі автора подаються в підрядкових посторінкових виносках, оформлених автоматично.

Посилання на літературу треба наводити у квадратних дужках по мірі згадування в тексті (**наприклад: [1, с. 25]**) й оформлювати у **Список літератури / References** (інтегрований список літератури) відповідно до ДСТУ 8302:2015. Докладно правила оформлення статей та приклади бібліографічних описів наведено на сайті журналу.

Від 2023 року не лише статті основних рубрик *Українського історичного журналу*, але також **Рецензії й огляди** отримують **DOI** (у форматі <https://doi.org/>). Тож рукописи до цієї рубрики треба подавати з власними назвами і таким самим оформленням, як інші статті журналу. Матеріали до рубрик **Ювілєї** та **In Memoriam** обов'язково повинні **супроводжуватися фотографіями** й бути оформлені за спрощеною структурою, тобто лише з підписами авторів.

Статті, оформлені не за правилами, редколегія **не розглядатиме**.

Просимо звернути увагу також на те, що до редакції слід надсилати лише електронний варіант статті й бажано без співавторства. Прийняття статті до редакційного портфеля не означає її обов'язкову публікацію, оскільки всі матеріали проходять ретельний відбір шляхом експертного оцінювання й обговорення членами редколегії. Редколегія залишає за собою право не допускати статті до публікації у випадку отримання негативних експертних висновків.

При затвердженні статті до друку всі автори підписують з Інститутом історії України Національної академії наук України ліцензійний договір (його бланк розміщено на веб-ресурсі журналу http://uhj.history.org.ua/uk/for_authors).

Запрошуємо до співпраці!